

TÜRK DÜNYASI ARAŞTIRMALARI

Journal Of Turkic World Researches

YIL / YEAR: 42 CİLT / VOLUME: 125 SAYI / NUMBER: 246 ISSN: 0255-0644

SAYI:
246

MAYIS - HAZİRAN 2020
MAY - JUNE 2020

TÜRK DÜNYASI ARAŞTIRMALARI

Journal Of Turkic World Researches

ISSN: 0255-0644

2020 / 246

MAYIS - HAZİRAN

MAY - JUNE

DergiPark
AKADEMİK

SÖBIAD

İstanbul - 2020

Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi
Journal Of Turkic World Researches - ISSN: 0255-0644

Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı
The Foundation Of Researches About Turks All Around The World

Kurucusu / Founder
Prof. Dr. Turan YAZGAN

Sahibi / Owner
Közhan YAZGAN

Yazı İşleri Müdürü / Managing Editor
Saadet Pınar YILDIRIM

Yayın Kurulu / Editorial Board
Prof. Dr. Salih AYNURAL (Emekli)

Prof. Dr. M. Metin KARAÖRS (İstanbul Yeni Yüzyıl Üniversitesi)
Prof. Dr. Emin ÖZBAŞ (İstanbul Esenyurt Üniversitesi)
Prof. Dr. Necdet ÖZTÜRK (Bahçeşehir Üniversitesi)
Prof. Dr. Ahmet TAŞAĞIL (Yeditepe Üniversitesi)
Prof. Dr. Ramazan TAŞDURMAZ (Doğuş Üniversitesi)
Prof. Dr. Fatma ÜREKLİ (Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi)
Prof. Dr. İsmail YAKIT (Akdeniz Üniversitesi)
Doç. Dr. Muzaffer ÜREKLİ (Beykent Üniversitesi)
Prof. Dr. Fadil HOCA (Uluslararası Vizeyon Üniversitesi - Makedonya)
Prof. Dr. Aycamal KANTÖRÖEVA (Uluslararası Kantörö Şaripoviç Toktomamatov Üniversitesi - Kırgızistan)
Prof. Dr. Fariz AHMADOV (Azerbaycan Devlet İktisat Üniversitesi - Azerbaycan)

Yayına Hazırlayan / Editor
Doç. Dr. Gökmen KILIÇOĞLU

Editör Yardımcısı / Co-Editor
Dr. Öğr. Üyesi Serkan KEKEVİ

Dizgi / Typesetting
Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yuluğ Tekin Dizgi Merkezi

İç Tasarım / Design
Gökhan KAYA

Yabancı Dil Editörü / Foreign Language Editor
Mehmet Töre YILDIRIM

İletişim Adresi / Management Center
KemaIpaşa Mah. Bukalıdede Sok. No: 4 Saraçhane - İstanbul / TÜRKİYE
Tel: (0212) 511 10 06 / Belgegeçer: (0212) 520 53 63

İnternet adresleri: www.tdadergi.com - www.turan.org.tr / **e-posta:** tdav@turan.org - dizgi@turan.org

Posta Çeki Hesabı Numarası: İstanbul Aksaray PTT Şubesi - 141720

Vakıfbank İstanbul Fatih Şubesi: TR76 0001 5001 5800 7287 8397 25

Baskı / Press
Şenyıldız Matbaacılık: Maltepe Mah. Gümüşsuyu Cad. Işık Sanayi Sitesi C Blok No: 19/102 Topkapı / İSTANBUL

Yayın Türü
2 Aylık, Süreli, Uluslararası, Hakemli

EBSCO PUBLISHING
Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi, **Ebsco Publishing** tarafından taranmakta ve makalelerin İngilizce özetleri indeksin servisinde yer almaktadır. **Ebsco Publishing:** www.ebscohost.com/titleLists/poh-coverage.pdf adresinden takip edebilirsiniz.

Adedi
50 TL

1 Yıllık Yurt Dışı Abonelik / Subscription
80 \$ veya karşılığı Türk Lirası

1 Yıllık Yurt İçi Abonelik
300 TL

Hakem Kurulu / Reviewer Board

- Prof. Dr. Mustafa AKSOY** • Munzur Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Sosyoloji Bölümü Başkanı / Türkiye
- Prof. Dr. Eyyüp ANTEPE** • İstanbul Esenyurt Üniversitesi, Uygulamalı Bilimler Yüksekokulu, Uluslararası Lojistik Bölümü - Emekli / Türkiye
- Prof. Dr. İsmail AKTÜRK** • Dokuz Eylül Üniversitesi, İİBF, Maliye Bölümü, Bütçe ve Mali Planlama Anabilim Dalı - Emekli / Türkiye
- Prof. Dr. Erdoğan ALTINKAYNAK** • Ardahan Üniversitesi, İnsani Bilimler ve Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü / Türkiye
- Prof. Dr. Süleyman BEYOĞLU** • Marmara Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü / Türkiye
- Prof. Dr. Ayhan BIÇAK** • İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Felsefe Bölümü / Türkiye
- Prof. Dr. Kılıçbay BİSENOV** • Kızıldor'da Korkut Ata Devlet Üniversitesi, Mühendislik Fakültesi - Milletvekili / Kazakistan
- Prof. Dr. Veyssel BOZKURT** • İstanbul Üniversitesi, İktisat Fakültesi, İktisat Bölümü, İktisat Sosyolojisi Anabilim Dalı / Türkiye
- Prof. Dr. Viktor BUTANAYEV** • Hakas Devlet Üniversitesi, Arkeoloji Etnografya ve Bölgesel Tarih Bölümü / Hakasya - Rusya
- Prof. Dr. Ahmet Vecdi CAN** • Sakarya Üniversitesi, İşletme Fakültesi, İşletme Bölümü / İşletme Fakültesi Dekanı / Türkiye
- Prof. Dr. Recai COŞKUN** • Bakırçay Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dekanı / Türkiye
- Prof. Dr. Mehmet ÇERİBAŞ** • Nevşehir Hacı Bektaş Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Çağdaş Türk Lehçeleri Edebiyatları Bölümü / Türkiye
- Prof. Dr. Svetlana ÇERVONOJE** • Nicolaus Copernicus Üniversitesi, Tarih Bölümü / Polonya
- Prof. Dr. Mustafa DELİCAN** • İstanbul Üniversitesi, İktisat Fakültesi, Çalışma Ekonomisi ve Endüstri İlişkileri Bölümü / Türkiye
- Prof. Dr. Sebahat DENİZ** • Marmara Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü / Türkiye
- Prof. Dr. Orhan DOĞAN** • Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi, Tarih Bölümü, Genel Türk Tarihi Anabilim Dalı Başkanı / Türkiye
- Prof. Dr. Bayram DURBİLMEZ** • Erciyes Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü / Türkiye
- Prof. Dr. İsmail Hakkı DÜĞER** • Dumlupınar Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, İktisat Bölümü - Emekli / Türkiye
- Prof. Dr. Feridun Mustafa EMECEN** • İstanbul 29 Mayıs Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü / Türkiye
- Prof. Dr. Biroi EMİL** • Haliç Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü / Türkiye
- Prof. Dr. İnci ENGINÜN** • İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü - Emekli / Türkiye
- Prof. Dr. Cezmi ERASLAN** • İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü / Türkiye
- Prof. Dr. Ahmet Bican ERÇİLASUN** • Gazi Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü - Emekli / Türkiye
- Prof. Dr. Güljanat ERÇİLASUN** • Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Bölümü / Türkiye
- Prof. Dr. Ayşegül Demirhan ERDEMİR** • Maltepe Üniversitesi, Tıp Fakültesi, Tıp Tarihi ve Etik Anabilim Dalı / Türkiye
- Prof. Dr. Mümin ERTÜRK** • Altınbaş Üniversitesi, Uygulamalı Bilimler Fakültesi, Sağlık Yönetimi Bölüm Başkanı - Emekli / Türkiye
- Prof. Dr. Hüseyin FİLİZ** • Gaziantep Üniversitesi Eski Rektörü - Emekli / Türkiye
- Prof. Dr. Reşat GENÇ** • Gazi Üniversitesi, Gazi Eğitim Fakültesi, Tarih Bölümü - Emekli / Türkiye
- Prof. Dr. Abdülcebar GÖKLENOV** • Türkmenistan Azadi Üniversitesi, Tarih Bölümü - Emekli / Türkmenistan
- Prof. Dr. Saadettin Yağmur GÖMEÇ** • Ankara Üniversitesi, Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi, Tarih Bölümü / Türkiye
- Prof. Dr. Abdurrahman GÜZEL** • Çanakkale Üniversitesi Eski Rektörü - Emekli / Türkiye
- Prof. Dr. Necdet HACIOĞLU** • Balıkesir Üniversitesi Eski Rektörü - Emekli / Türkiye
- Prof. Dr. Kutay KARACA** • İstanbul Aydın Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Siyaset Bilimi ve Uluslararası İlişkiler Bölümü / Türkiye
- Prof. Dr. Metin KARAOĞRUS** • İstanbul Yeni Yüzyıl Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü / Türkiye
- Prof. Dr. Mehmet Fatih KIRIŞCIOĞLU** • Gazi Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Bölümü / Türkiye
- Prof. Dr. Yıldız KOCASAVAŞ** • İstanbul Üniversitesi-Cerrahpaşa, Hasan Ali Yücel Eğitim Fak., Türkçe ve Sosyal Bilimler Eğitimi Bölümü / Türkiye
- Prof. Dr. Abdullah KÖK** • Akdeniz Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü / Türkiye
- Prof. Dr. Lev P. KURAKOV** • Çubuksarı Devlet Üniversitesi, İktisat Fakültesi / Çuvaşistan
- Prof. Dr. Zeki KUŞOĞLU** • Marmara Üniversitesi, Atatürk Eğitim Fakültesi, Güzel Sanatlar Eğitimi Bölümü - Emekli / Türkiye
- Prof. Dr. Abdurrahman KÜÇÜK** • Ankara Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Felsefe ve Din Bilimleri Bölümü / Türkiye
- Prof. Dr. Emine Gürsoy NASKALI** • Marmara Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü / Türkiye
- Prof. Dr. Mehmet Akif OKUR** • Yıldız Teknik Üniversitesi, İktisadi İdari Bilimler Fakültesi, Siyaset Bilimi ve Uluslararası İlişkiler Bölümü / Türkiye
- Prof. Dr. Mustafa ÖNER** • Ege Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, Yeni Türk Dili ABD / Türkiye
- Prof. Dr. Emin ÖZBAŞ** • İstanbul Esenyurt Üniversitesi, Mühendislik ve Mimarlık Fakültesi, Elektrik-Elektronik Mühendisliği Bölümü / Türkiye
- Prof. Dr. Salih OKUMUŞ** • Priştine Üniversitesi, Filoloji Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü / Kosova
- Prof. Dr. Türker ÖZDOĞAN** • George Washington Üniversitesi, Güzel Sanatlar Fakültesi, Seramik Bölümü / ABD
- Prof. Dr. Metin ÖZKUL** • Süleyman Demirel Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Sosyoloji Bölümü / Türkiye
- Prof. Dr. Gültekin RODOPLU** • İstanbul Gelişim Üniversitesi, İktisadi İdari ve Sosyal Bilimler Fakültesi, İşletme Bölümü / Türkiye
- Prof. Dr. Recep SEYMEN** • İstanbul Üniversitesi, İktisat Fakültesi, Çalışma Ekonomisi ve Endüstri İlişkileri Bölümü / Türkiye
- Prof. Dr. Yünni SEZEN** • Marmara Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Din Sosyolojisi Bölümü - Emekli / Türkiye
- Prof. Dr. Sabri SÜMER** • Marmara Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Biyoloji Bölümü - Emekli / Türkiye
- Prof. Dr. Kutluk Kağan SÜMER** • İstanbul Üniversitesi, İktisat Fakültesi, Ekonometri Bölümü / Türkiye
- Prof. Dr. Muratgeldi SÖVEGOV** • Aşkabat Uluslararası Türkmen-Türk Üniversitesi, Türk Dili Bölümü / Türkmenistan

Prof. Dr. Mehmet ŞAHİN • Kayseri Üniversitesi Eski Rektörü - Emekli / Türkiye
Prof. Dr. Almas ŞAYHULOV • Başkurt Devlet Üniversitesi, Filoloji Fakültesi, Türk Dili Bölümü / Başkurdistan
Prof. Dr. Ahmet TAŞAĞIL • Yeditepe Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Ana Bilim Dalı Başkanı / Türkiye
Prof. Dr. Hacı Musa TAŞDELEN • Sakarya Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Sosyoloji Bölümü / Türkiye
Prof. Dr. Ramazan TAŞDURMAZ • Doğu Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, İktisat Bölümü / Türkiye
Prof. Dr. İlyas TOPSAKAL • İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü / Rektör Yardımcısı / Türkiye
Prof. Dr. Valentina TUGUJEKOVA • Hakas Devlet Üniversitesi, Dil Edebiyat ve Tarih Enstitüsü / Hakasya - Rusya
Prof. Dr. Vahit TÜRK • İstanbul Kültür Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü / Türkiye
Prof. Dr. Fatma ÜREKLİ • Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölüm Başkanı / Türkiye
Prof. Dr. İsmail YAKIT • Akdeniz Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Felsefe Bölümü, Bilim Tarihi ve Felsefesi Ana Bilim Dalı - Emekli / Türkiye
Prof. Dr. Durali YILMAZ • İstanbul Kültür Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü - Emekli / Türkiye
Prof. Dr. Osman YORULMAZ • Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü / Türkiye
Prof. Dr. Mehmet YÜCE • Uludağ Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Maliye Bölümü / Türkiye
Prof. Dr. Mualla Uydu YÜCEL • İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Genel Türk Tarihi Bölümü / Türkiye
Prof. Dr. Sergei ZAHARIA • Komrat Devlet Üniversitesi / Gagauzeli
Prof. Dr. Kürşat ZORLU • Yozgat Bozok Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dekanı / Türkiye
Doç. Dr. Besire AZİZALİYEVA • Azerbaycan Milli İlimler Akademisi, Nizami Adına Edebiyat Enstitüsü / Azerbaycan
Doç. Dr. Bülent BAYRAM • Kırklareli Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Bölümü / Türkiye
Doç. Dr. Celil BOZKURT • Düzce Üniversitesi, Akçakoca Bey Siyasal Bilgiler Fakültesi, Uluslararası İlişkiler Bölümü / Türkiye
Doç. Dr. Murat CERİTOĞLU • Ankara Üniversitesi, Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi, Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Bölümü / Türkiye
Doç. Dr. Yavuz HAYKIR • Fırat Üniversitesi, İnsani ve Sosyal Bilimler Fakültesi, Tarih Bölümü / Türkiye
Doç. Dr. Gökmen KILIÇOĞLU • Düzce Üniversitesi, Akçakoca Bey Siyasal Bilgiler Fakültesi, Uluslararası İlişkiler Bölümü / Türkiye
Doç. Dr. Dinçer KOÇ • İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü / Türkiye
Doç. Dr. Köksal ŞAHİN • Sakarya Üniversitesi, Siyasal Bilgiler Fakültesi, Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Bölümü / Türkiye
Doç. Dr. Yunus Emre TANSÜ • Gaziantep Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü / Türkiye
Doç. Dr. Muzaffer ÜREKLİ • Beykent Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü / Türkiye
Doç. Dr. Kürşat YILDIRIM • İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü / Türkiye
Doç. Dr. Meşkure YILMAZ • Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü / Türkiye
Doç. Dr. Volkan YURDADOĞU • Çukurova Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Maliye Bölümü / Türkiye
Dr. Öğr. Üyesi Ali AHMETBEYOĞLU • İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü / Türkiye
Dr. Öğr. Üyesi Ergün Öz AKÇORA • Bingöl Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü / Türkiye
Dr. Öğr. Üyesi İbrahim AKIŞ • İstanbul Üniversitesi-Cerrahpaşa, Hasan Ali Yücel Eğitim Fakültesi, Türkçe Eğitimi Bölümü / Türkiye
Dr. Öğr. Üyesi Yavuz CANKARA • Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Bölümü / Türkiye
Dr. Öğr. Üyesi Pınar CANKARA • Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Bölümü / Türkiye
Dr. Öğr. Üyesi Uğur DOLGUN • İstanbul Üniversitesi, İktisat Fakültesi, İktisat Bölümü, İktisat Sosyolojisi Anabilim Dalı / Türkiye
Dr. Öğr. Üyesi Neşe IŞIK • İstanbul Medeniyet Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü / Türkiye
Dr. Öğr. Üyesi Muhsin KADIOĞLU • İstanbul Teknik Üniversitesi, Denizcilik Fak., Deniz Ulaştırma İşletme Mühendisliği Bölümü / Türkiye
Dr. Öğr. Üyesi Serkan KEKEVİ • Düzce Üniversitesi, Akçakoca Bey Siyasal Bilgiler Fakültesi, Uluslararası İlişkiler Bölümü / Türkiye
Dr. Öğr. Üyesi Cengiz POYRAZ • İstanbul Üniversitesi, HAY Eğitim Fakültesi, Eğitim Bilimleri Bölümü, Rehberlik ve Psikolojik Danışmanlık ABD / Türkiye
Dr. Öğr. Üyesi Cahid ŞENEL • İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Felsefe Bölümü / Türkiye
Dr. Öğr. Üyesi Yasin ŞERİFOĞLU • Kastamonu Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü / Türkiye
Dr. Öğr. Üyesi Zekeriya TÜRKMEN • İstanbul 29 Mayıs Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü / Türkiye
Dr. Öğr. Üyesi Aygün ÜLGEN • İstanbul Yeni Yüzyıl Üniversitesi, Mühendislik-Mimarlık Fakültesi, İç Mimarlık Bölümü / Türkiye
Dr. Öğr. Üyesi Elvin YILDIRIM • İstanbul Aydın Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü / Türkiye
Arş. Gör. Dr. Cemile KINACI • Gazi Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Bölümü / Türkiye
Dr. Ayça Özer DEMİRLİ • Sanat Tarihi, Müze Araştırmacı / Türkiye
Dr. Murat KARATAŞ • Abdullah Gül Üniversitesi, Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Bölümü / Türkiye
Dr. Sinan OĞAN • TÜRKSAM Başkanı - Stratejist / Türkiye

Danışma Kurulu / Board of Advisory

Prof. Dr. Nevzat ATLIĞ • İstanbul Teknik Üniversitesi, Türk Müziği Konservatuarı - Emekli / Türkiye
Prof. Dr. Gülçin ÇANDARLIOĞLU • Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü - Emekli / Türkiye
Prof. Dr. Bayhan ÇUBUKÇU • İstanbul Üniversitesi, Eczacılık Fakültesi - Farmakognози Ana Bilim Dalı - Emekli / Türkiye
Prof. Dr. Mustafa ERKAL • İstanbul Üniversitesi, İktisat Fakültesi, Sosyoloji Bölümü - Emekli / Türkiye
Prof. Dr. Orhan TÜRKDOĞAN • Abant İzzet Baysal Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Sosyoloji Bölümü - Emekli / Türkiye

TÜRK DÜNYASI ARAŞTIRMALARI'NA GÖNDERİLECEK YAZILARDA UYULMASI GEREKEN KURALLAR

1. Dergimiz, Türkiye ve Türk Dünyası ile ilgili akademik çalışmaları teşvik etmeyi, bu çalışmalar için bir veri tabanı oluşturmayı, alanla ilgili bilimsel, eleştirel çalışmaların yayımlandığı bir platform olmayı amaçlamaktadır. TDA; sosyal ve beşeri bilimler alanında iki aylık periyotlarla yayın yapan, hakemli, uluslararası, akademik bir dergidir.

2. Yayın Kurulumuzca, **"Türk Dünyası Araştırmaları"** ve **"Türk Dünyası Tarih Kültür"** dergilerinde yayınlanacak araştırmalarda: Orta Asya: *Türkistan*; Maveraü'n-Nehir: *Aşağı Türkistan*; Amu-Derya: *Seyhun*; Sir-Derya: *Ceyhun*; Türki Cumhuriyetler; *Türk Cumhuriyetleri* gibi millî terimlerimizin kullanılması uygun görülmüştür. Yazarlar, yayın kurulumuz tarafından yayınlanacak yazılarda, bu terimlerin otomatik olarak değiştirilebileceğini kabul etmiş sayılırlar.

Yazarlar mektup ve elektronik posta adreslerini de bildirmelidir.

3. Makale Metni: A4 boyutunda (29.7x21 cm) kâğıtlara, MS Word programında, *Times New Roman* veya benzeri bir yazı karakteri ile 10 punto, 1.5 pt satır aralığında yazılmalıdır. Dipnotlar 8 punto (normal) Times New Roman Türk fontu ile dizilmelidir. Sayfa kenarlarında 3'er cm boşluk bırakılmalı ve sayfalar numaralandırılmalıdır. Paragraflar 1 cm (4 karakter) içeriden başlatılmalıdır. Makaleler PC uyumlu *Microsoft Word* veya ".doc" uzantılı belge oluşturmaya elverişli herhangi bir kelime işlem programında yazılarak dergipark sistemi üzerinden <https://dergipark.org.tr/tr/pub/tda> adresimize gönderilmelidir. Eski harfli metinler *Universal Word* ve benzeri programda yazılmış olmalıdır. Yazarlar istedikleri transkripsiyon sistemini kullanabilirler. Ancak dizgi imkânları da göz önünde bulundurularak, mümkün olduğunca Türkiye'de yaygın olarak kullanılan transkripsiyon sisteminin kullanılması gerekir. Özel bir yazı karakteri kullanılmış ise, belgeyle birlikte söz konusu karakterlerin fontlarının da gönderilmesi gerekmektedir.

Metin içinde vurgulanması gereken kısımlar, koyu değil *eğik* harflerle yazılmalıdır. Alıntılar *eğik* harflerle ve tırnak içinde verilmeli; beş satırdan az alıntılar satır arasında, beş satırdan uzun alıntılar ise satırın iki yanından 1 cm içeride, blok hâlinde, 1 satır aralığıyla ve 9 punto ile yazılmalıdır.

4. Makale İçerik Başlıklar: Makalede, konunun işlenişine göre rakam-harf sistemi esas alınarak ana, ara ve alt başlıklar kullanılabilir.

5. Türk Dünyası Araştırmaları'nda yayımlanmayan yazılar, istek hâlinde iade edilebilir.

6. Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi'nin dili Türkiye Türkçesi'dir. Gerek görüldüğü hallerde, Çağdaş Türk lehçelerinde yazılmış yazılara da yer verilir. Yazılarda kullanılacak şekil, resim vb. malzemenin orijinallerinin yüksek yoğunlukta taranmış "jpeg" formlarının veya kaliteli fotoğraflarının gönderilmesi şarttır.

7. Yazıların bilimsel sorumluluğu yazarlarına aittir.

8. Araştırma Dergimizde, makalelerin yazımında Türk Dil Kurumu Yazım Kılavuzu esas alınacaktır.

9. Dergimizde yayınlanmak istenen aşağıda sayılan türdeki çalışmalarda Etik Kurul İzin Belgesi sunulması gerekmektedir:

• Anket, mülakat, odak grup çalışması, gözlem, deney, görüşme teknikleri kullanılarak katılımcılardan veri toplanmasını gerektiren nitel ya da nicel yaklaşımlarla yürütülen her türlü araştırmalar,

- İnsan ve hayvanların (materyal / veriler dahil) deneysel ya da diğer bilimsel amaçlarla kullanılması,
- İnsanlar üzerinde yapılan klinik araştırmalar,
- Hayvanlar üzerinde yapılan araştırmalar,
- Kişisel verilerin korunması kanunu gereğince retrospektif çalışmalar.

Ayrıca;

- Olgu sunularında *"Aydınlatılmış Onam Formu"*nun alındığının belirtilmesi,
- Başkalarına ait ölçek, anket, fotoğrafların kullanımı için sahiplerinden izin alınması ve belirtilmesi,
- Kullanılan fikir ve sanat eserleri için telif hakları düzenlemelerine uyulduğunun belirtilmesi gerekmektedir.

- Olgu sunumlarında “Aydınlatılmış Onam Formu”nun alındığının belirtilmesi,
- Başkalarına ait ölçek, anket, fotoğrafların kullanımı için sahiplerinden izin alınması ve belirtilmesi,
- Kullanılan fikir ve sanat eserleri için telif hakları düzenlemelerine uyulduğunun belirtilmesi gerekmektedir.

10. Kaynak gösterme: Dipnotlar, atıf ve açıklama için kullanılabilir. İki hâlde de sayfa altında gösterilir. Referans dipnotlarında, ilgili kaynağa ilk kez referans veriliyorsa, bu referansta, eserle ilgili mevcut bibliyografik bilgilerin tümü, aşağıdaki sırayla yer alır:

Yazar adı ve soyadı, eser adı, yayına hazırlayan (veya editör), çeviren veya çizer adı ve soyadı, cilt, basım, baskı ve yayın bilgisi (cilt sayısı, basım sayısı, baskı sayısı, seri adı, yayın yeri, yayınevi, yayın tarihi), cilt numarası ve sayfa numaraları. Eğer referans dipnotlarında, aynı kaynağa ikinci veya daha fazla atıfta bulunuluyorsa, yukarıdaki bilgiler kısaltılarak verilir.

a. Yazar Adı: Bir eserde yazar, kişi veya tüzel kişi (kurum, kuruluş gibi) özelliğini taşıyabilir. Dipnotta, yazar adları, kaynak kitabın iç kapağında verildiği şekilde tekrarlanır. Yani önce yazar adı (varsa önce ilk, sonra ikinci adı), sonra yazarın soyadı belirtilir.

b. İki veya üç yazarlı eserlerde, her yazarın adı, eserin iç kapağında verilen sırayla ve aralarına virgül konularak verilir.

c. Üçten fazla yazarı olan eserler için, sadece ilk yazarın adı ve soyadı verildikten sonra ‘ve diğerleri’ anlamına gelen ‘v.d.’ veya Latince ‘et. al.’ ibaresi kullanılır.

d. Atıf yapılan eserin iç kapağında herhangi bir yazar adı verilmemişse ve eserin yazar/yazarları başka sayfa veya kaynaklardan da elde edilememişse, o zaman dipnot, eser adıyla başlar. Ancak, eserin yazarları başka sayfa veya kaynaklardan doğru olarak saptanmışsa, o zaman bu adlar, atıf yapılan eserin iç kapağı dışında bir yerden elde edildiklerini göstermek üzere, parantez içine alınır.

e. İç kapakta, yazarın takma veya müstear adı kullanılmışsa, bu ad dipnotta da aynen verilir. Ancak, yazarın gerçek adı biliniyorsa veya saptanmışsa, takma addan sonra bir parantez veya köşeli parantez içinde gösterilebilir.

f. Kitap Adı: Kitap adı, atıf yapılan eserin iç kapağında olduğu şekilde verilir. Ancak, kitap adı, hem asıl ad, hem de tamamlayıcı ikinci ve/veya üçüncü adlardan oluşmuşsa, o zaman asıl ad ve tamamlayıcı ikinci ad arasına, iç kapakta olmasa bile iki nokta üst üste konur. Böylece, asıl ve tamamlayıcı adın birbirine karıştırılması önlenir.

g. Dipnotlarda kitap adları, koyu renk harflerle yazılır ve kitap adından hemen sonra virgül konur.

h. Süreli yayınların adları, kitap adları gibi koyu renk harflerle yazılır.

i. Yayına Hazırlayan (veya Editör), Çeviren, Resimleyen, Çizen vb.’nin Adları: Kitap, makale gibi eser adlarından sonra, eğer varsa, yukarıda belirtilen kişi/kişiler, ‘yayına hazırlayan, editör, çeviren vb.’ denedikten sonra, iki nokta üst üste konarak gösterilir. İstenirse, bu işlev adları, ‘yay. haz., ed., çev., çiz.’ şeklinde kısaltılarak da verilebilir.

j. Makale Adı: Makale yazarı/yazarlarının adından sonra virgül konur. Virgülden sonra makale adı, çift tırnak içinde verilir. Makale adından sonra yine virgül konur. Bunu kitap adı gibi yazılan süreli yayının adı izler.

k. Tez Adı: Yayınlanmamış tezlerin adları, makale adı gibi çift tırnak içinde verilir.

l. Ansiklopedi Maddelerinin Adları: Makale adı gibi verilir.

m. Elektronik kaynaklara ilişkin dipnotlarda ise,

i) Eser, aynı zamanda daha önce basılı halde yayınlanmışsa, o zaman, önce yazının yer aldığı ilk kaynağın referans dipnotu, sonra parantez içinde ‘çevrimiçi’ ibaresi ve daha sonra da eserin yer aldığı elektronik kaynağın site adı ile siteden yararlanılan tarih verilir.

ii) Eğer eser daha önce basılı halde yayınlanmamışsa, varsa yazarın adı ve soyadı ile eser adı, sonra ‘çevrimiçi’ ibaresi ile eserin yer aldığı elektronik kaynağın site adı ve siteden yararlanılan tarih verilir.

n. Cilt, Basım, Baskı ve Yayın Bilgisi: Dipnotlarda, yazar adı, eser adı, çeviren, çizen, hazırlayan kişilerin adlarından sonra, cilt, basım, baskı ve yayın bilgileri, Madde 20/a’daki sıraya uygun biçimde verilir.

i) Cilt bilgisi: Yukarıda belirtilen cilt bilgisi, genel olarak atıf yapılan kitaplar için geçerlidir. Bir kitap, sadece bir ciltten ibaretse, cilt bilgisi verilmez. Kitap birden fazla cilt halinde yayımlanmışsa, bu durumda, kitabın kaç ciltten oluştuğu, örneğin 4 c. şeklinde belirtilir. Cilt sayısından sonra virgül konur ve eğer varsa basım ve baskı sayıları verilir.

ii) Basım, baskı bilgisi: Atıfta bulunulan eser ilk basım (edition) ise, dipnotta basım sayısı belirtilmez. Ancak eserin, 2. veya daha sonraki basımlarından yararlanıldıysa, o zaman basım sayısı, 2. bs., 3. bs., şeklinde belirtilir.

Atıf yapılan eserin basım sayısının yanı sıra, baskı (print, printing) sayısı da mevcutsa, bu sayı da, basım bilgisinden sonra virgül konarak gösterilir. Örneğin, 3. bs., 12. bsk. gibi.

iii) Yayım bilgisi: Bu bilgi, atıf yapılan eserin yayım yeri, eseri yayımlayan kuruluş ve eserin yayım tarihinden oluşur. (İstanbul, Remzi Kitabevi, 1999 gibi) Yayım yeri ile yayımcı kuruluş arasına virgül konur.

Atıfta bulunulan eserde yayım yeri yoksa, bu durum ‘y.y.’ (yayım yeri yok) kısaltmasıyla, yayımcı kuruluşun adı yoksa, yine ‘y.y.’ (yayımcı yok) kısaltmasıyla ve yayım tarihi belirtilmemişse ‘t.y.’ (tarih yok) kısaltmasıyla gösterilir.

Eserin iç kapağında yayım tarihi belirtilmemişse, ancak iç kapağın arkasında copyright tarihi (© sembolünden sonra verilen tarih) gösterilmişse, o zaman bu tarih, dipnotta yayım tarihi olarak verilir.

iv) Cilt ve Sayfa Numaraları: Dipnotlarda, kitap, süreli yayın, ansiklopedi, tez gibi eserlerin hangi cildinden alıntı yapıldığını göstermek için, ilgili cilt numarası büyük Romen rakamıyla verilir. Bundan sonra virgöl konur ve hemen ardından alıntı yapılan sayı, virgöl, yayım yılı, virgöl, ilgili sayfa veya sayfaların numarası verilir. (Örnek: C: IV, No: 4, 1995, s. 1 gibi)

o. Arşiv Belgelerine Yapılan Atıflar: Bu tür atıflar için verilen dipnotlarda, belgenin mahiyetini bildiren açıklama, belge tarihi, arşiv ve varsa dosya numaraları belirtilir.

p. Gazete Makaleleri veya Haberlerine Yapılan Atıflar: Gazete makaleleri ve haberlerine yapılan atıflarda, süreli yayın makaleleri için belirtilen kurallar uygulanır. Ancak, her iki durumda da, makale veya haber başlığından sonra, ilgili gazetenin adı, günü, ayı, yılı ve sayfası belirtilir.

r. Kutsal Kitaplara ve Klasik Eserlere Yapılan Atıflar: Kuran ve benzeri kutsal kitaplara yapılan atıflarda, kitap adları, koyu renkle yazılmaz.

Dipnotlarla İlgili Diğer Kurallar

Referans dipnotlarında, aynı kaynağa ikinci veya daha fazla atıfta bulunulması gerektiğinde, bibliyografik bilgiler, aşağıdaki sırayla ve kısaltılarak uygulanır:

Yazarın soyadı, virgöl, eserin uygun biçimde kısaltılmış adı, virgöl, sayfa numarası.

Bu konuda aşağıdaki listede verilen uluslararası ve Türkçe kısaltmalardan bir tanesi tercih edilmeli; tercih edilen kısaltma yöntemi tezin bütününde uygulanmalıdır.

Bibliyografik Bilgiler	Türkçe
Bakınız	Bkz.:
Karşılaştırınız	Karş.
Karşı görüş	k.g.
Aynı eser/yer	a.e.
Adı geçen eser	a.g.e.
Yazara ait son zikredilen yer	a.y.
Eserin kendi içinde yukarıya atf	bkz.: yuk.
Eserin kendi içinde aşağıya atf	bkz.: aş.
Eserin bütününe atf	b.a.
Basım yeri yok	y.y.
Basım tarihi yok	t.y.
Çok yazarlı eserlerde ilk yazardan sonrakiler	v.d.
Sayfa/sayfalar	s.
Editör/yayına hazırlayan	Ed. veya Haz.
Çeviren	Çev.

Dipnot Atf Örneği

Kitaba atf:

Faruk Sümer, *Oğuzlar*, 6. bs., Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, İstanbul, 2016, s. 43.

Rinat Muhammediyev, *Turan: Göz Açtırmayan Boran*, Çev. Mehmet Yasin Kara, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, İstanbul, 2016, s. 11.

Talcott Parsons, *The Social System*, Routledge and Kegan Paul, London, 1964, pp. 3-23.

Aynı esere izleyen şekilde ikinci kez referans:

A.e.

Aynı esere, fakat farklı sayfasına referans:

A.e., s. 40.

Araya başka referanslar girildiğinde, Sümer'in kitabına yeniden referans:

Sümer, *Oğuzlar*, s. 22. veya

Sümer, *a.g.e.*, s. 22.

Edite edilmiş kitapta makaleye referans:

Gökmen Kılıçoğlu, "Süleyman Demirel ve Dış Politika", *Cumhurbaşkanları ve Dış Politika: Mustafa Kemal Atatürk'ten Günümüze*, Ed. Haydar Çakmak, Kripto Kitaplar, Ankara, 2016, s. 221.

Aynı esere izleyen referans:

A.e., s. 170.

Süreli yayında makaleye atf:

Ernst E. Hirsch, "İktidar ve Hukuk", *Hukuk Araştırmaları*, Çev. Hayrettin Ökçesiz, C. II, No: 3, Eylül-Aralık 1987, s. 44.

Celil Bozkurt, "1968 Olayları'nın Türk Siyasetine Etkisi: Milliyetçi Hareketin "Komando" Kampları", *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, Sayı: 231, Yıl: 39, Cilt: 117, Kasım-Aralık 2017, s. 67-84.

Makalenin aynı sayfasına tekrar atf:

Bozkurt, a. y.

Ansiklopediye atf:

Paul Bohannan, "Law and Legal Institutions", *International Encyclopedia of Social Sciences*, Vol. IX, Ed. by., David L. Shils, W. Place, McMillan and Free Press, 1968, pp. 73-77.

Klasik eserlere atf:

Aristoteles, *Nikomakhos'a Etik* i, 10, s. 22-23.

Kutsal kitaplara atf:

Kur'an i. 10.

Old Testament iii. 5.

Elektronik kaynağa atf:

John N. Berry, "Educate Library Leaders", *Library Journal*, February 15, 1998, (Çevrimiçi) <http://www.epnet.com/ehost>, 3 Nisan 2000
veya Bill Crowley-Bill Brace, "A Choice of Futures: Is It Libraries Versus Information?", (Çevrimiçi) <http://www.epnet.com/ehost>, 30 Mart 2000.

Bibliyografya

Bibliyografyada, atf yapılan kaynaklarla ilgili olarak dipnotlarda verilen tam bibliyografik kimlikler, bibliyografyada da aynen yansıtılır. Ancak, bibliyografyada, kaynakların yazarlarının soyadı en başa alınır. Soyadı ile ad arasında virgül konur.

Addan sonra da iki nokta üst üste konur. Bibliyografyada yer alan kitaplar için, sayfa numarası belirtilmez. Ancak, makalelerde, makalenin hangi sayfalar arasında yer aldığı belirtilir. Bibliyografya unsurları, girişlerinin ilk harflerinden başlayan bir düzen içinde alfabetik olarak dizilir.

Sayı Hakemleri / Issue Reviewers

- Prof. Dr. Mustafa AKSOY** • Munzur Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Sosyoloji Bölümü Başkanı / Türkiye
Prof. Dr. Abdulkadir EMEKSİZ • İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü / Türkiye
Prof. Dr. R. Kutay KARACA • İstanbul Aydın Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Siyaset Bilimi ve Uluslararası İlişkiler Bölümü / Türkiye
Prof. Dr. Abdullah KÖK • Akdeniz Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü / Türkiye
Prof. Dr. Şaban ÖZ • Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, İslam Tarihi ve Sanatları Bölümü / Türkiye
Prof. Dr. Mehtap ÖZDEĞER • İstanbul Üniversitesi, İktisat Fakültesi, İktisat Bölümü / Türkiye
Prof. Dr. Ahmet TAŞAĞIL • Yeditepe Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Ana Bilim Dalı Başkanı / Türkiye
Prof. Dr. Vahit TÜRK • İstanbul Kültür Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü / Türkiye
Prof. Dr. Saadettin YILDIZ • Lefke Avrupa Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi Dekanı / KKTC
Doç. Dr. Cihat AYDOĞMUŞOĞLU • Ankara Üniversitesi, Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi, Tarih Bölümü / Türkiye
Doç. Dr. Celil BOZKURT • Düzce Üniversitesi, Akçakoca Bey Siyasal Bilimler Fakültesi, Uluslararası İlişkiler Bölümü / Türkiye
Doç. Dr. Süleyman DOĞAN • Yıldız Teknik Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, İnsan ve Toplum Bilimleri Bölümü / Türkiye
Doç. Dr. Mustafa GÖKÇE • Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü / Türkiye
Doç. Dr. Ramazan Erhan GÜLLÜ • İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü / Türkiye
Doç. Dr. Cengiz MUTLU • Sakarya Uygulamalı Bilimler Üniversitesi, Karasu Meslek Yüksek Okulu / Türkiye
Doç. Dr. Recai ÖZCAN • Düzce Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyat Bölüm Başkanı / Türkiye
Doç. Dr. Fatih Mehmet SANCARTAR • İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü / Türkiye
Doç. Dr. Meşkure YILMAZ • Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü / Türkiye
Dr. Öğr. Üyesi Hicran HAMZA ÇELİKÇAY • Düzce Üniversitesi, Akçakoca Bey Siyasal Bilimler Fakültesi, Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Bölümü / Türkiye
Dr. Öğr. Üyesi Nuh DOĞAN • Ondokuz Mayıs Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyat Bölümü / Türkiye
Dr. Öğr. Üyesi Uğur DOLGUN • İstanbul Üniversitesi, İktisat Fakültesi, İktisat Bölümü, İktisat Sosyolojisi Anabilim Dalı / Türkiye
Dr. Öğr. Üyesi Bahadır GÜLBAHAR • Kırşehir Ahi Evran Üniversitesi, Eğitim Fakültesi, Türkçe ve Sosyal Bilimler Eğitimi Bölümü / Türkiye
Arş. Gör. Dr. Erhan VATANSEVER • Trakya Üniversitesi, Eğitim Fakültesi, Türkçe ve Sosyal Bilimler Eğitimi Bölümü / Türkiye

ISSN: 0255-0644

«TÜRK DÜNYASI ARAŞTIRMALARI»

Bakanlar Kurulu'nun 20.7.1980 tarih ve 8/1307 sayılı kararıyla kamu yararına hizmet veren vakıf olarak kabul edilerek vergi muafiyeti tanınmış olan

«TÜRK DÜNYASI ARAŞTIRMALARI VAKFI»nın hakemli, uluslararası, süreli ilmi yayın organıdır.

İÇİNDEKİLER / CONTENTS

UYGUR TÜRKLERİNİN DESTANLARINDAKİ TARİHİ GERÇEKLER <i>HISTORICAL FACTS IN THE EPICS OF UIGHUR TURKS</i> Prof. Dr. Saadettin Yağmur GÖMEÇ	11
TÜRK BOYLARINDAN KURIKANLAR'IN MADDİ KÜLTÜR UNSURLARI <i>MATERIAL CULTURAL ELEMENTS OF TURKIC TRIBE KURYKANS</i> Dr. Öğr. Üyesi Elvin YILDIRIM	27
AZERBAYCAN TÜRKLERİNİN ÖZGÜRLÜK MÜCADELESİNDE ŞİİRİN ROLÜ <i>THE ROLE OF THE POETRY IN THE FREEDOM STRUGGLE OF AZERBAIJAN TURKS</i> Prof. Dr. Memmed İSMAYIL	41
TÜRK DÜNYASI İÇİN TÜRKÇE (TEMEL-ORTA-İLERİ) ALIŞTIRMA KİTAPLARI'NDA TÜRK İMGESİ <i>THE TURKISH IMAGE IN THE TURKISH FOR TURKIC WORLD (ELEMENTARY-INTERMEDIATE-ADVANCED) TEXTBOOKS</i> Dr. İbrahim AKIŞ - Deniz AKDEMİR	51
AHKÂMÜ'L-KÜLLİYYE 'ALÂ TAHVİL-İ SİNİ'L-'ÂLEM'DE ESAS FİİLLERLE KURULAN BİRLEŞİK FİİLLER <i>COMBINED VERBS ESTABLISHED WITH FULL VERBS IN AHKÂMÜ'L-KÜLLİYYE 'ALÂ TAHVİL-İ SİNİ'L-'ÂLEM</i> Emre KUNDAKÇI	73
POZİTİVİST FELSEFENİN ETKİSİ ALTINDAKİ AYDIN PROFİLİ: DOKTOR ADNAN ADIVAR <i>THE PROFILE OF AN INTELLECTUAL UNDER THE INFLUENCE OF THE POSITIVIST PHILOSOPHY:</i> <i>DOCTOR ADNAN ADIVAR</i> Doç. Dr. Turhan ADA	95
BİR KÜRESEL KENT OLARAK İSTANBUL'UN KÜRESEL EKONOMİDEKİ KONUMU VE İŞLEVLERİNE DAİR KISA BİR DEĞERLENDİRME <i>POSITIONING ISTANBUL, AS A GLOBAL CITY, IN THE GLOBAL ECONOMIC SYSTEM</i> Öğr. Gör. Dr. Özgür SAYIN	109
MALATYA TARİHİ SÜRECİNDE ŞÜRE-İLİ NÂHİYESİNİN TEŞKİLİ <i>THE ORGANIZATION OF THE ŞÜRE-PROVINCE DISTRICT IN THE HISTORY OF MALATYA</i> Ramazan BAYRAK - Dr. Öğr. Üyesi Mehmet BİLGİN	129
LİBYA'NIN (TRABLUSGARP) TÜRKİYE AÇISINDAN TARİHSEL VE STRATEJİK ÖNEMİ <i>HISTORICAL AND STRATEGIC IMPORTANCE OF LIBYA (TRIPOLITANIA) FOR TURKEY</i> Enes DEMİR	149

**BULGARİSTAN POMAKLARININ KİMLİĞİNİN TARİHSEL SÜREÇ İÇERİSİNDE DÖNÜŞÜMÜ VE
BULGARİSTAN'IN POMAK POLİTİKALARI**

THE TRANSFORMATION OF POMAK IDENTITY IN HISTORICAL PROCESS AND POMAK POLICY OF BULGARIA

Dr. Öğr. Üyesi Kader ÖZLEM 167

ŞEHREMİNİ CEMİL PAŞA'NIN İSTANBUL'UN ÇEHRESİNE KATKILARI ÜZERİNE BİR İNCELEME

A STUDY ON THE CONTRIBUTIONS TO THE APPEARANCE OF ISTANBUL BY THE MAYOR CEMİL PASHA

Öğr. Gör. Erkin AKAN 193

“MEDENİYET DİLİ OLARAK TÜRKÇE” KİTABININ DEĞERLENDİRİLMESİ

TÜRKÇE - FELSEFE İLİŞKİSİ

*EVALUATION OF THE BOOK “TURKISH AS A LANGUAGE OF CIVILIZATION” RELATION BETWEEN PHILOSOPHY AND
TURKISH LANGUAGE*

Dr. Öğr. Üyesi Kürşat EFE 221

Makale Türü: Araştırma

Geliş Tarihi: 17.04.2020

Kabul Tarihi: 20.04.2020

UYGUR TÜRKLERİNİN DESTANLARINDAKİ TARİHİ GERÇEKLER

Prof. Dr. Saadettin Yağmur GÖMEÇ*

Öz

Türkistan kültür tarihinde elbette ilk akla gelen Uygur Türklerinin ortaya koydukları maddi ve manevi değerlerdir. Onların mimari, heykel, yazı, resim, müzik sanatları bir yana, şehirleşme, ziraat, matbaacılık vs. alanlarda gösterdikleri ilerlemeler hem Türk kültürü, hem de dünya medeniyeti açısından son derece önemlidir. Ayrıca Uygur Türklerinin arasında sözlü Türk edebiyatının da en güzel örneklerine rastlamaktadır. Bununla beraber destanlar milletlerin kahramanlık hikâyelerinin toplamıdır ve önemli hususiyeti, içerisinde bir toplumu yakından ilgilendiren yaşanmış olaylara yer verilmesidir. Elbette geçmişte cereyan eden her hadiseyi destan sınıfına sokmak mümkün değildir. Bunun için bazı özel şartların olması gerekir. Bunlar yerine gelmişse, destan şeklinde değerlendirilir ve tarihi hadiseler yazılırken bunlardan yararlanılır.

Anahtar kelimeler: Türkistan, Uygur Türkleri, Destan, Uygur Destanları.

Historical Facts In The Epics Of Uighur Turks

Abstract

In Turkestan cultural history, it is the material and spiritual values of the Uighur Turks who come to mind first. Their architecture, sculpture, writing, painting, music arts aside, urbanization, agriculture, printing etc. their progress in the fields is extremely important both for Turkic culture and world civilization. In addition, the most beautiful examples of oral Turkish literature are encountered among the Uighur Turks. However, epics are the sum of heroic stories of nations. Among these, events that are closely related to the nation are included. Of course, it is not possible to put every event that took place in the past into the epic category. There must be some special requirements for this. If those are fulfilled, they are treated like epics. And those are used when writing historical events.

Keywords: Turkestan, Uighur Turks, Epic, Uighur Epics.

Kök Türk Kaganlığının ardından tarihi Türk yurdunun bir bölümünü yöneten Uygur hanedanı zamanında yaşananlar, hiç şüphesiz Türklerin tari-

* Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Tarih Bölümü.

hinde önemli bir yer işgal eder. Biz burada Uygur Türklerinin tarihi geçmişini anlatacak değiliz,¹ fakat onların Türk kültür tarihindeki yerlerine dair, destanlar noktasında birkaç şey söylemeye çalışacağız. İşte buna bağlı olarak da birtakım tarihi kaynaklarda geçen ve Uygur Türklerine ait olduğunu sandığımız bazı destanlar üzerinde duracağız.

Bilindiği üzere destanlar konusunda Türk kültürü son derece renklidir ve destanları zengin olan toplumların tarihleri de o ölçüde muhteşemdir. Bu açıdan baktığımızda Türklerin tarihi pek çok destani hikâyelerle doludur ve bunların da büyük bir kısmı gerçekleri yansıtır. Zaten destanların en önemli hususiyeti, içerisinde milleti yakından ilgilendiren yaşanmış olaylara yer verilmesidir.² Bu durum bir yana Uygur Türklerinin eski devirlerine dair pek çok destan kaybolmasına rağmen, Çince ve Farsça kaynaklarda bu hikâyelerin bazı özetlerini tespit etmek mümkündür. Bunların en önemlisi Uygurların Türeyiş ve Göç Destanı'dır.

Türeyiş Destanı'na ait bilgileri Tarih-i Cihan Güşa ve Cami'üt-Tevarih'ten öğrenmekteyiz ve biz burada geçen motifleri tek tek incelemeye çalışacağız. Ama önce bu hikâyenin nasıl olduğunu hatırlamakta fayda vardır:

“Uygurların inanışlarına göre onların ilk türedikleri yer Orkun Nehri kenarıydı. Bunun kaynağı Karakurum denilen dağdır.³ Orada Ögedey Kağan'ın⁴ yaptırılmasını emrettiği şehrin adı da budur. Dağdan otuz tane dere ve çay çıkardı. Her suyun kenarında bir boy oturur ve Orkun Irmağı'nın kıyısında da Uygurların başlıca iki kabilesi yaşardı. Nüfusları çoğalınca diğerleri gibi bir araya gelip, içlerinden birisini başkan seçerek, ona itaat ettiler.

Böylece aradan beş yüz sene geçti. Uygur boylarının belli bir önder veya büyükleri yoktu. Çeşitli zamanlarda içlerinden birisi çıkar, bir yiğitlik yapıp, kabilesine reis olurdu. Nihayet boylar bir araya gelip, umumi işleri halledebilecek için bir hana ihtiyaçları olduklarını bildirdiler⁵ ve Bögü'yü kendilerine kagan seçtiler. Söylendiğine göre Bögü Han, Afrasyab'tır. Orkun Vadisi'nde bir kuyuya bu ad verildiği gibi, Karakurum'un yanındaki büyük bir kaya da bu ismi taşır. Bu kuyuya Biçen adında bir pehlivan atılmıştı ve çayın kenarındaki Ordu Balık denilen şehrin adı da böyledir. Bugün bu kente Mavu Balık deniyor. Şehrin dışındaki kayaların üzerine bir saray resmi oyulmuştur. Ögedey Kağan

¹ Uygur Türklerinin tarihi için bakınız Saadetin Yağmur Gömeç, *Uygur Türkleri Tarihi*, 5. Baskı, Ankara 2015.

² Gömeç, *Türk Destanlarına Giriş*, 2. Baskı, Ankara 2015, s. 9; Gömeç, *Türk Tarihinden İzler*, C. III, Ankara 2015, s. 9.

³ Orkun Irmağı'nın esas kaynağı Hangay Dağları'dır. Karakurum'dan çıkan bazı çaylar da buna karışır ve Orkun Nehri, Karakurum'un etrafından dolanır. Bununla birlikte Cami'üt-tevarih'te *“Uygur vilayetinde iki büyük dağ vardır. Birinin adı Bukraturluk, diğerinin adı Aşkunluktengrim'dir. Karakurum Dağları bunların arasındadır”*, deniyor. Bakınız Reşideddin Fazlullah, *Cami'üt-tevarih*, Çev. Abdülbaki Gölpınarlı, İstanbul (tarihsiz), s. 125; Gömeç, “Orkun”, *Orkun*, Sayı: 46, Ankara 2001, s. 32-33.

⁴ Ögedey, Çingiz Han'ın üçüncü oğludur. Onun vasiyetine uyularak 1228 kurultayında han seçilmiş ve 1242'de ölmüştür.

⁵ Bu kısım Cami'üt-tevarih'ten alınmıştır ve devamla şunlar söylenmektedir: *“Hepsi müttefik boyların en akıllısı olan İşlik kabilesinden Mengütay adında birini seçerek ona il-teber unvanını verdiler.”* Bakınız Reşideddin Fazlullah, a.g.e., s. 126.

zamanında bu kayalığı kazdılar. Taşların altında bir kuyu ve kuyunun ağzında da büyük bir taş levha buldular. Bunun üzerinde bazı yazılar vardı.⁶ Kagan tarafından bunların ne olduğu ve içinde ne anlatıldığının öğrenilmesi emredildi. Oraya bazı hocalar geldiyse de, bunları kimse okuyamadı. Bu sırada Çin'e yakın bölgelerde bir Türk kavmi yaşıyordu. Onlardan birkaç kişiyi getirdiler ve bu yazıların bunlara ait olduğu anlaşıldı. Bu kitabede şunlar anlatılıyordu:

Karakurum'dan doğan iki nehir mevcuttur. Birine Togla, öbürüne de Selenge denir⁷ ve bu ırmaklar Kamlançu denilen bir yerde birleşirdi. Nehirlerin arasında (biri kayın, diğeri çam olan) iki ağaç bulunmaktaydı ve kışın bile bunların yaprakları dökülmezdi. Meyvelerinin tadı ve şekli ise tıpkı çam fıstığınıninkine benzerdi.

Bir gün bu iki ağacın arasına gökten bir ışık indi. Arkasından yanındaki (yeşim) dağlar yavaş yavaş büyümeye başladı. Bu vaziyeti gören halk, hayretler içerisinde kalmıştı. Uygurlar büyük bir saygı ile oraya doğru ilerlediler. Tam yanaştıkları sırada çok tatlı müzik nameleri duydular. Her gece buraya bir ışık inmeye ve ışığın etrafında otuz defa şimşek çakmaya başladı. Başka bir gün de aynı yerde ayrı ayrı kurulmuş beş tane çadır gördüler. Bunların her birisinde birer tane çocuk oturuyordu. Hepsinin karşısında da onları doyurmaya yetecek kadar içi süt dolu emzikler asılıydı. Çadırın tavanı gümüşle kaplıydı. Bütün beyler ve halk bu garip şeyi görmek amacıyla oraya koşup, gelmişlerdi. Bu müthiş hadiseye şahit olduklarında saygı ile diz çöküp, selam verdiler. Biraz sonra da çocukları alarak dışarı çıktılar. Onları besleyip, büyütmeleri için süt-annelere verdiler. Her zaman onlara saygılı davrandılar ve çeşitli ikramlarda bulundular. Çocuklar artık süt emmeyi bırakıp, konuşmaya başladıklarında Uygurlardan anne ve babalarını sordular. Onlar da iki ağacı gösterdiler. Halk çocukları da alıp, ağaçların yanına gitti. Çocuklar bunları görünce, tıpkı evlatların ana-babalarına gösterdikleri hürmette bulundular. Ağaçların karşısında diz vurup, yeri öptüler. Bunun üzerine ağaçlar da dile gelip; "güzel huy ve iyi özelliklerle donanmış çocuklar böyle olur ve ana-babalarına saygı gösterir. Ömrünüz uzun, adınız ünlü ve şöhretiniz devamlı olsun", dediler.

O bölgede bulunan herkes bu çocuklara hükümdar oğullarıymış gibi davrandılar. Çocukların doğduğu yerden şehre dönülünce, her birine ad koydular. En büyüğünün ismi Sungur Tigin, ikincisinin Kotur Tigin, üçüncüsünün Tükel Tigin, dördüncüsünün Or Tigin, beşincisinin adı da Bögü Tigin oldu.

Çocukların doğumundaki ilahi durumu görenler, bunlardan birinin hükümdar seçilmesi gerektiğini savundular. Çünkü onlar Tanrı tarafından gönderilmiş olmalıydılar. Bu çocuklar arasında Bögü Tigin gerek yüz güzelliği, boyu-bosu ve gerekse sabrı, iradesi, ileri görüşlülüğüyle diğerlerinden daha farklıydı. Ayrıca bütün milletlerin dillerini ve yazılarını da biliyordu. Halk onun han seçilmesini kararlaştırdı ve büyük bir törenden sonra hükümdarlık tahtına oturdu. O ülkesini adaletle yönetti, zulüm sayfalarını kapattı. Bu yüzden etrafındaki adamları, maiyeti, ordusu, malı-mülkü gittikçe çoğaldı. Tanrı ona bütün dilleri bilen üç karga yollamıştı. Nerede önemli bir şey olsa, bu kargalar oraya gider, işin nasıl olup-bittiğini gözlerler, ondan sonra da hana haber verirlerdi.

⁶ Burada söz edilen yazılar herhalde, bölgedeki Kök Türk harfli büyük kitabelerdir.

⁷ Togla Orkun'un, Orkun da Selenge'nin koludur.

Bögü Kagan bir gece sarayında uyurken, pencereden bir (nur içerisinde) kız hayali belirdi ve bu durum onu uyandırdı. Ama bundan korkan Bögü Kagan kızı görmezlikten geldi. Kendisini uykudaymış gibi gösterdi. İkinci gece kız yine belirdi. Sabah olunca kagan müşavirine danıştı. Üçüncü gece tekrar görününce, adamın öğüdüne uyarak, kızı alıp, Ak Tag'a gitti. Burada sabaha kadar kızla kaldı ve onunla konuştu. Bu buluşma ve konuşmalar yedi sene, altı ay ve yirmi iki gün, her gece böyle sürdü. Ayrılacakları gün kız, ona şöyle dedi: "Doğudan batıya kadar bütün dünya senin bayrağın altına girecek. İşlerini sıkı tut ve iyi çalış. Ayrıca dostlarının değerini bil."

Bögü Kagan ordusunu topladı ve onlardan seçtiği üç yüz bin kişiyi kardeşi Sungur Tigin'in komutasına verdi. Ona Kırgız ve Mogol topraklarına akın düzenlemesini emretti. Yüz bin askeri de Kotur Tigin'in komutasında görevlendirdi ve onu da sefer için Tangut tarafına yolladı. Tükel Tigin'i Tibet cenahında vazifelendirip, kendisi de üç yüz bin askerin başında Çin'e yöneldi. Diğer kardeşi Or⁸ Tigin'i başkentte, tahtın olduğu yerde bıraktı. Sefere çıkan orduların hepsi zaferler kazanarak geri döndüler. Getirdikleri ganimetlerin haddi-hesabı yoktu. Dört-bir yandan adamlar bulundu. Onların yardımıyla Orkun kıyısında, Ordu Balık adında bir başkent inşa ettirdi. Doğudaki bütün ülkeler Uygurların buyruğu altına girdi.

Kagan bir gece uyurken, rüyasında beyazlar giyinmiş (Maniheist) bir ihtiyar gördü. Adam ona yaklaşmış, çam kozalağı büyüklüğünde bir yeşim taşı vererek, şunları dedi: "Eğer sen bu taşı muhafaza edebilirsen, dünyanın her tarafı senin tabiiyetine girecektir." Bögü Kagan'ın veziri de aynı gece bu rüyayı görmüştü. Sabahleyin herkes toplandı. Bu defa batıda bulunan ülkelere doğru akın yapmayı kararlaştırdılar.

Bögü Kagan Türkistan'a vardığı zaman orada suyu bol, yeşilliklerle örtülü geniş bir düzlüğe rastladı. Çok beğendiği o yerde şimdi Kuz Balık denilen, Balasagun şehrini kurdu. Daha sonra askerini çevreye yollayarak, on iki yıl zarfında oralarda bulunan bütün ülkeleri zapt etti. Başkaldıracak bir devlet kalmadı. O kadar ileri gitmişlerdi ki, insana benzeyen mahlûklara tesadüf edildi. Oradan ötede insanların yaşadığı sanılmadığından, geri dönüldü. Komutanlar ülkelere giderlerken, yanlarında ele geçirdikleri memleketlerin meliklerini de hana hediye olarak götürdüler. Ancak Hint padişahı çok çirkin olduğundan huzura kabul edilmedi. Ganimetler beylerin hizmetlerine göre paylaştırıldı. Esir alınan hükümdarlara vergileri söylenerek, vazifelerine yollandılar.

Bögü Han ölünceye kadar mutlu bir hayat sürdü. Ayrıca Beş Balık'ta her evde Uygurların türediklerine inanılan ağacın birer dalı bulunur."

Öncelikli olarak destanda adı geçen Bögü Kagan'dan bahsetmekte fayda var. Her ne kadar Uygur Türk Devleti'nin banisi Kutlug Bilge Köl Kagan ve onu zirveye ulaştıran da oğlu Mo-yen Çor (Börü Ken/belki Börü Kun/Genişleten/Yayan)⁹ olmasına rağmen, bilhassa Mani dinine verdiği destek dolayısıyla Börü Ken'in (Mo-yen Çor) ikinci evladı Bögü'nün tarihte daha çok ön plana çıktığını görüyoruz. Buna bağlı olarak da Maniheizme ait metin ve hikâyelerde sıklıkla Bögü Kagan'a rastlarız.

⁸ Or kelimesinin manası merkez, başkent, karargâh vs.dir.

⁹ Kürşat Yıldırım, *Türk Tarihi İçin Eski Çince-Türkçe Sözlük*, İstanbul 2010, s. 335.

Onunla alâkalı bir başka husus ise “*İl-tutmuş Böğü Ulug Kagan*” unvanlı bu Uygur hükümdarı şanslı bir kişidir. Çünkü Uygur Devleti’nin gerçek varisi olan, Börü Ken’in (Mo-yen Çor) büyük oğlu Kutlug Bilge Yabgu, 758 yılında öldüğü veya ortadan kaldırıldığından, tahta onun kardeşi Böğü huzurlu ve güçlü sayılabilecek bir devletin başına zahmetsizce geçmişti.¹⁰ Böğü Kagan zamanında birçok siyasi olay zuhur etti. Bunların en mühimi bilindiği üzere Çin seferleriyse de, daha çok dikkat çekici gelişmeler Uygurların gelenek, görenek ve hayat tarzlarındaki önemli değişikliklerdir. Çinlilerle ticareti arttırdıklarından beri pek çok değerli şeye sahip oldukları gibi, gösterişe de alıştılar. Kagan kendini halktan ayırarak, saraylarda oturmaya başladı. Altın, gümüş ve diğer mücevherler gözünü kamaştırıyordu. Gücünün kaynağı bizzat halkın kendisi olan hükümdar, onları aşağı görüyordu. Babasının nasihatlarını unutmuydu. Çünkü Börü Ken (Mo-yen Çor/belki Börü Kun/Genişleten/Yayan), halka önem verilmesini, konar-göçerlikten ayrılınmamasını öğütlemişti.¹¹ Bu arada at üstünde savaşan, yeri geldiğinde sürülerin peşinde koşan kadımlar da makyaj yapmaya, güzel giyinmeye özendiler.¹² İşte bütün bu değişiklikler olduğu sırada, Uygur tahtına Yağlakar ailesinin dışından gelen, Tonga (Tun/Ton/Tong/Tokta) Baga Tarkan çıktı. Belki de bu hadise, bizim Tonga soyadlılarla birleştirdiğimiz A-shih-te (Arslanlar) ailesinin tarihte ilk defa başa geçmesidir.

Destanda gördüğümüz Böğü ve dört kardeşinin şahsında, Türk cihan hâkimiyetinin izlerine de rastlamak mümkündür. Bilindiği gibi Oguz ve Oguz’un çocukları nezdinde Türk hükümdarı bütün evrenin hâkimidir ki, esasında Oguz’un ataları sayılan Kara Han, Or Han, Kür (veya Kor) Han ve Küz (veya Köz) Han’ın varlığı, ayrıca bazı Oguz Kagan Destanlarında Türk atanın dört oğlunun bulunması da Türk’ün cihana egemen olmasıyla bağlantılı bir durumdur. Çünkü Türkler dünyayı dört temel yön itibarıyla düşünürler ve söz konusu Türk hakanları da bu dört tarafın ayrı ayrı yöneticileridir. Elbette merkezde yine bir büyük kagan vardır.¹³ İşte buna bağlı olarak Böğü Kagan’ın doğuya, Sungur Tigin’in kuzeye, Tükel Tigin batıya, Kotur Tigin güneye giderken, Or Tigin de devletin başkentinde kalmıştır.

Bu türeyiş destanında karşılaştığımız bir başka mesele “*otuz dere*”, “*otuz çay*” ve “*otuz şimşek*” motifidir. Türk kültüründe pek çok sayının anlamı olmakla beraber, otuzla fazla bir mana yüklenmediği açıktır. Öyleyse tam da destanın belirttiği gibi, yani her su kenarında bir boyun oturduğunun söylenmesi misali, bu durum somut bir şeyler ifade ediyor. Ama bilindiği üzere

¹⁰ Gömeç, *Uygur Türkleri...*, s. 107-109.

¹¹ Gömeç, “Terhin Yazıtının Tarihi Açından Değerlendirilmesi”, *Geçmişten Günümüze Türkistan Tarihinin Bilinmeyenleri*, İstanbul 2017, s. 94-95.

¹² Hem Çin kaynaklarında, hem de sonraki devirlere ait belgelerde Türk kadınlarının dış görünüşe de önem verdikleri, hatta onların buna bağlı olarak yüzlerini, gözlerini süsleyip (kaşlık), güzel elbiseler giyindikleri gibi, göğüslükler (bagırtak) taktıklarına rastlıyoruz. Bakınız, *İbni-Mühennâ Lüğati*, Haz. Abdullah Battal, 2. Baskı, Ankara 1988, s. 15, 38.

¹³ Osman Turan, *Türk Cihan Hâkimiyeti Mefkûresi Tarihi*, C. I, İstanbul 1969, s. 7-10; Gömeç, “Oguz Kagan’ın Kimliği, Oguzlar ve Oguz Kagan Destanları Üzerine Bir-İki Deneme”, *DTCF Tarih Araştırmaları Dergisi*, 22/35, Ankara 2004, s. 113-121; Gömeç, *Dişi Kurtun Çocukları*, Ankara 2012, s. 21-26; Gömeç, *Türk Kültürünün Ana Hatları*, 4. Baskı, Ankara 2018, s. 82-86.

Türk tarihinde otuz ile anılan sadece Kök Türk kitabelerinde geçen bir “Otuz Tatar” ismi ile karşı karşıyayız. Bu da Bumın Kagan’ın cenaze merasimi dolayısıyla, Köl Tigin ve Bilge Kagan Yazıtları’nda: “*Bumın devleti kurup, vatana sahip oldu, töreyi düzenledi, daha sonra da öldü. Onun cenaze törenine yasçı, ağlayıcı, doğuda gün-doğusundan Bök/Bük Halkı (Koreliler), Çöllüg İlliler (Gobi Çölü bölgesinde oturan Türkler), Çinliler, Tibetliler, Avarlar, Romalılar, Kırgızlar isimlerini çadır kelimesinden alan Üç Kurkanlar (Bugünkü Saha Türklerinin ataları), Otuz Tatarlar, Kitanlar (Günümüz Moğollarının dedeleri), Tatabılar (Herhalde bunlar Kitanların akrabalarıydı) gelip ağlamış, yas tutmuşlar. Bu kadar ünlü kagan imiş*”¹⁴, cümlesinde geçer.

Burada isimleri anılan Otuz Tatarların (𐰽𐰺𐰍𐰏𐰤) Shih-wei kabileleri olduğu ileri sürülmektedir ki bazı ilim adamları onları Proto-Mogol gösterirler. Ancak bizim bu konuda kuşkularımız vardır. Kök Türk çağındaki Otuz Tatarlarla, Uygur dönemindeki Tokuz Tatarların durumuna baktığımızda bunlar sanki Türk Bodunun bir üyesiymiş gibi anlaşılıyorlar. Moğolların Gizli Tarihi’nde ise onlar tamamen Moğollara düşman ve farklı bir halk şeklinde gözüktürler.¹⁵ Dolayısıyla tarihleri boyunca araları kanlı-bıçaklı bu iki toplumun kökenlerinin bir olduğunu söylemek o kadar da kolay birşey değil.

Aldları Çin kaynaklarında “*Ta-tan*” diye yazılan Juan-juan hükümdarıyla ilişkilendirilen (ki buna da tereddütle bakmak lazım. Çünkü Çince -r sesi olmadığına göre, bu ta-ta şeklinde belirtilmeliydi) bu kavmin ismini, Pelliot’un Tung-huang’da bulduğu metinlerde “*ttattara*” biçiminde görüyoruz.¹⁶ Başta Kaşgarlı olmak üzere, bir kısım Türkologlar Tatarları Türk kabul ederken,¹⁷ bir bölümü de Mogol saymaktadır.¹⁸ Zaten bazı İslam kaynaklarında Tokuz Oguzlarla (Uygurlar) aynı ırktan sayılan¹⁹ Tatarlar adeta diğer Türk boylarıyla kader birliği yapmışlardır.

¹⁴ Bakınız, *Köl Tigin Yazıtı*, Doğu tarafı, 3-4. satır; *Bilge Kagan Yazıtı*, Doğu tarafı, 4-5. satır: “*İlig tutıp, töriüg itmiş. Özi ança kergek bolmuş. Yocçı, sıgıtçı, öngre kün togsıkda Bök/Bük İl, Çöllüg İl, Tabgaç, Töpüt, Apar, Purım (Apurım), Kurkız, Üç Kurkan, Otuz Tatar, Kitany, Tatabı bunça bodun kelipen sıgtamış, yoglamış. Antag külüg kagan ermiş.*”

¹⁵ *Moğolların Gizli Tarihi*, Çev. Ahmet Temir, 2. Baskı, Ankara 1986, s. 16-85; Bahaeddin Ögel, *Türk Mitolojisi*, C. I, Ankara 1971, s. 558; Lev Nikolayeviç Gumilev, *Hunlar*, Çev. Ahsen Batur, 3. Baskı, İstanbul 2003, s. 337.

¹⁶ Wolfram Eberhard, *Conquerors and Rulers. Social Forces in Medieval China*, Leiden 1952, s. 91; Harold Walter Bailey, “A Khotanese Text Concerning the Turks in Kantsou”, *Asia Major*, Vol. 1, London 1949, s. 30; Duck-Chan Woo, *Juan-Juan’lar*, Doktora Tezi, Ankara 1995, s. 46; Jacques Bacot, “Reconnaissance en Haute Asie Septentrionale par Cinq Envoyes Ouigours au VIII e Siecle”, *Journal Asiatique*, Tom. CCXLIV, Paris 1956, s. 146-147.

¹⁷ Kaşgarlı Mahmud, *Divanü Lügat-it-Türk Tercümesi*, Çev. Besim Atalay, C. I, 2. Baskı, Ankara 1985, s. 411; László Rasonyi, *Türk Devletinin Batıdaki Varisleri ve İlk Müslüman Türkler*, Haz. Adnan Müderrisoğlu, Ankara 1983, s. 15, 19; Abdülkadir İnan, *Makaleler ve İncelemeler*, 2. Baskı, Ankara 1987, s. 60; Ahmet Temir, “Moğol İmparatorluğu ve Devamı”, *Türk Dünyası El Kitabı*, Ankara 1975, s. 913.

¹⁸ Vasilij Viladimiroviç Barthold, *Orta Asya Türk Tarihi Hakkında Dersler*, İstanbul 1927, s. 31; Akdes Nimet Kurat, *Rusya Tarihi*, 2. Baskı, Ankara 1987, s. 47.

¹⁹ Gömeç, “Bumın Kagan’ın Cenazesine Katılan Kavimler ve Coğrafi Konumları”, *Gök Türk and Goguryeo: The Inter-Relations History Between Ancient Korea and Turkey*, Seoul 2016, s. 43-90; Sezin Orhan Kurulay, *Hudüd el-Alem’e Göre 10. Asırda Türk Boyları*, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2007, s. 74.

Netice itibarıyla otuz suyun kenarında oturan bu kabileler pek tabii Otuz Tatarlar olabilir ki, yazıtlar ve tarihi hadiselerle baktığımızda da onları Uygurlarla komşu ve Selenge Nehri'nin doğu kısımlarında görmekteyiz.

Çocukların yaşadığı çadırın tavanının gümüşten olması da ilginçtir. Mesela meşhur, Çor (Şu) Destanı'nda suyu ve kuşları seven hakanın havuzu gümüştenidir. Yine bu destanda, İskender'in askerlerinden birisi, Türk erinin vurduğu kılıç darbesiyle ölmüş ve kemerinden altınlar dökülmüştür. Ayrıca Oguz Kagan, Cürcet ülkesine sefere çıktığında; yolda duvarları altından, pencereleri gümüşten, çatısı demirden bir ev gördü ve bu evin çatısını açan kişiye de Tömürdü Kagul adını verdi. Destanın ilgi çekici bölümlerinden biri de Ulug Türk'ün rüyasında bir altın yay ile üç gümüş ok görmesidir.²⁰

Dolayısıyla Türk destanlarında sıkça görülen özelliklerden birisi de değişik madenlerdir ki, bunun da belirtilmesinde fayda vardır.

Türk milleti günlük hayatında ağaç ile o kadar iç içedir ki, bu yüzden destanlarının bile vazgeçilmez bir parçası olmuştur. Ama Uygur destanlarındaki ağacın doğurması ya da dile gelmesi meselelerine baktığımızda buraya masal öğelerinin girdiğini söyleyebiliriz. Ayrıca ağaç huzur, refah, sükûnet, mutluluk ve canlılığın kaynağı olduğundan, Türk'ün yaşadığı her yerde mutlaka ağacı görmek mümkündür.

Destanda geçen Selenge ile bugün Mogolların Tuul dedikleri Togla'yı zaten biliyoruz. Ancak ikisinin birleştiği yerde olduğu söylenen Kamlançu'nun mevki meselesi maullaktadır. Fakat Kaşgarlı Mahmud'un muhteşem eserinde Kamlançu diye bir yer vardır, ama burası Türkistan'a yakındır.²¹ Yani Togla ve Selenge'ye kilometrelerce uzaklıktadır. 2001, 2003 ve 2018 senelerinde Moğolistan'a yaptığımız ziyaretler sırasında Orkun, Togla ve Selenge ırmakları bölgesini de gezdik. Hakikatte hikâyede söylendiği gibi Togla ve Selenge değil, Orkun ile Togla birleşiyor. Maalesef Kamlançu diye bir yere tesadüf edemediyseniz de, burada meyvesi kabuklu ve yenen bir çam türü mevcut olup; iki ağacın arasına inen ışık ve otuz defa çakan şimşekten kısaca bahsetmekte fayda vardır.

Türklerin İslamiyet'ten sonraki destanları ve girdikleri dinlerin de ana teması şeklinde sürecek bu kutlu ışık, Türk inancına ve düşüncesine; var olmanın temel unsurlarından güneş ve ışık ile Tanrı'nın nurunun yansımından başka bir şey değildir. Eski Türk dininin cennete gitmeyi ifade eden "uçmak" hadisesi ve "sonsuzluk" da bir kutlu ışık âlemdir. Mesela Maniheizm'deki aydınlık ve karanlık gibi iki zıt unsurun yanı sıra İslamiyet'in gönülleri aydınlatan nuru da Türkleri cezp etmiştir. Onlar, Türk adaletinin aydınlığı ile yeni seçtikleri bu dinlerdeki temizlik ve insan sevgisini birleştirmeyi bilmişler; dünyayı doğru yola götüren bir meşale olmuşlardır.²²

²⁰ Gömeç, *Türk Destanlarına...*, s. 49, 51, 250-252.

²¹ Kaşgarlı Mahmud, *Divanü Lûgat-it-Türk Tercümesi*, Çev. Besim Atalay, C. III, 2. Baskı, Ankara 1985, s. 242; Gömeç, "Divanü Lûgat-it-Türk'de Geçen Yer Adları", *DTCF Tarih Araştırmaları Dergisi*, 28/46, Ankara 2009, s. 30.

²² Gömeç, *Türk Tarihinden İzler*, C. III, Ankara 2015, s. 11; Gömeç, *Türk Kültürünün Ana...*, s. 287-288.

Bu arada destanın giriş tarafında ve ortalarına doğru Ordu Balık, Karakurum, Mavu Balık, Balasagun ve Kuz Balık diye bazı şehirlerden bahsedilmektedir. Esasında bunların hepsi aşağı yukarı aynı yerdir. Hunlar ve Kök Türkler çağında Ordu Balık denilen bu merkez Uygurlar çağında Karabalgasun, Mogollar döneminde Karakurum ve Mavu Balık ismini almıştır ki, Çingizliler kendi ordugâhlarını işte bu eski Türk başkentinin bitişiğine kurmuşlardır. Her ne kadar destanda Ordu Balık'ı Böğü Kagan'ın inşa ettirdiği söyleniyorsa da, bu doğru değildir. Böğü zaten var olan kenti bir imar faaliyetiyle geliştirip, Mani mabetleriyle zenginleştirmiştir.

Bu merkez ile alakalı kaynaklarda da bilgiler mevcuttur. Burada çadırların yanı sıra, ahşap ve tuğladan binalar da yer alıyordu. Arapça kaynaklarda demirden yapılmış on iki büyük kapısına ve içerisindeki dükkanlara da işaret olunuyor. Şehrin mimari özelliğine baktığımızda iskân bölgesinin ortasındaki kagan sarayı bir surla çevrilmiştir. Merkezin ana girişi doğu yönünden olup, etrafıyla beraber yaklaşık 50 km²'lik bir alana yayılmış idi. Elbetteki bu ve diğer kentlerin hepsi bir plan dâhilinde yapılmaktaydı. Umumiyetle bunların mimarileri incelendiğinde, şehrin ortasında bir hükümdar veya han sarayının olması muhakkaktı ki; bunlar da bir iç duvar ile çevrelenmekteydi.²³ Bugün hâlâ ayakta durmaya çalışan ve kalıntıların gün geçtikçe yok olmaya yüz tuttuğu Türklerin bu tarihi başkenti korunmaya muhtaçtır.

Kuz Balık ile Balasagun da aynı yerdir. Bu şehir şimdiki Kırgızistan'da, Tokmak'ın güney-batısında olup, Divanü Lügat-it-Türk'ün değişik yerlerinde Kuz Uluş ve Kuz Orda diye de anılır.²⁴ Ancak Balasagun'un yakınlarında bir "Ordu", yani kentten bahsedilir²⁵ ki, belki de bu hakiki merkez idi ve Balasagun ile diğer iskan yerleri de onun etrafında bulunuyordu.

Bununla beraber söz konusu türeyiş hikâyesinde Ordu Balık gibi, Balasagun'u da Böğü'nün kurduğu söyleniyorsa da, Türk hanlıklarına bu merkezlik yapan bu yerleşim birimine ait kayıtlar 7. asra kadar götürülmekte ve burasının Tokmak (Ak Beşim) civarı olduğu²⁶ belirtilmektedir. Netice itibarıyla Balasagun, Böğü Kagan'dan çok daha önceki zamanlarda bulunmakla birlikte, Uygur hâkimiyeti de Tanrı Dağları'nın batısına pek geçememiştir.

Destanda karşılaştığımız; "*Tanrı, Böğü Kagan'a bütün dilleri bilen üç karga yollamıştı. Nerede önemli bir şey olsa, bu kargalar oraya gider, işin nasıl olup-bittiğini gözlerler, ondan sonra da hana haber verirlerdi.*" cümlelerindeki karga motifi ise sembolik olmalıdır ve hayvanlar içinde konuştuğu düşünülen bir kuştur. Bu bize herhalde bütün Türk devlet ve hükümdarlarının yaptığı

²³ René Giraud, *L'Empire des Turcs Celestes*, Paris 1960, s. 51; Ögel, *İslamiyetten Önce Türk Kültür Tarihi*, 2. Baskı, Ankara 1984, s. 65; William Samolin, "East Turkistan to the Twelfth Century", *Central Asiatic Journal*, IX, The Hague 1964, s. 75; Emel Esin, "Orduğ (Başlangıçtan Selçuklulara Kadar Türk Hakan Şehri)", *DTCF Tarih Araştırmaları Dergisi*, 6/10-11, Ankara 1968, s. 135-137; Gömeç, *Uygur Türkleri...*, s. 85; Zekeriya Kitapçı, *Doğu Türkistan ve Uygur Türkleri Arasında İslamiyet*, Konya 2004, s. 78.

²⁴ Kaşgarlı Mahmud, *a.g.e.*, C. I, s. 62, 124.

²⁵ Kaşgarlı Mahmud, *a.g.e.*, C. I, s. 124.

²⁶ Barthold, Balasagun'un adını Bala+sagun şeklinde açıklıyor. Bakınız Barthold, *Orta Asya Türk...*, s. 108; Zeki Velidi Togan, "Balasagun", *İslam Ansiklopedisi*, C. 2, İstanbul 1993, s. 269-272.

gibi, Böğü Kagan'ın da yabancı memleketlerde önemli bir casus şebekesi bulunduğunu gösterir. Dolayısı ile eski Türk ilinde geniş bir haberleşme ve posta ağı da mevcuttu. Ülkenin çeşitli köşelerinde ve özellikle de hudut boylarında Kök Türkler çağında “kargu” denilen ateş kuleleri vasıtasıyla, düşmanın hareketlerinin önceden haber verilmesi söz konusu olduğu gibi, buralarda bulunan vazifeliler aracılığıyla bir yerden, başka bir bölgeye de bilgiler çok kısa bir sürede ulaştırılıyordu. Sonraki Türk ve Mogol idareleri döneminde daha da geliştirilen bu sistemde, adı geçen menzil noktalarında görevli memurlar bazan yaya, bazan ulaşım vasıtası olarak atlar ve kuşlar ile duruma göre duman ve ışıktan da yararlanarak haberleri gerekli yerlere iletmekteydiler. Bir nev’i bu han veya menzil noktalarında durumuna göre yüzlerce at bulunuyordu. Devletin merkezinden başka bir mahale ya da yabancı bir memlekette ülkenin başkentine giden haberciler bu konaklara geldiklerinde atlarını değiştirir, onlara bir görevli diğer menzile kadar eşlik eder, orada kendi atlarını alarak geri döner idi. Böylece hiç durmadan kısa bir sürede ulaşılacak noktaya varırlardı.²⁷

Destandaki “kagan bir gece uyurken, rüyasında beyazlar giyinmiş bir ihtiyar gördü. Adam ona yaklaşıp, çam kozalağı büyüklüğünde bir yeşim taşı vererek; ‘eğer sen bu taşı muhafaza edebilirsen, dünyanın her tarafı senin tabîyetine girecektir’, ifadelerinde karşılaştığımız ‘beyazlar giyinmiş bir ihtiyar’ sözü herhalde Maniheistlerin bir yansımasıdır.”

Dolayısı ile burada biraz da Uygurların dini hayatıyla alakalı bilgiler vermek istiyoruz. Uygurlar eski Türk dininden sonra İslamiyet’i kabule kadar Budizm ve Maniheizm gibi itikatlara da dahil olmuşlardır. Ancak Maniheizme girmeden önce Budizmi bilen Uygurlara Maniheizm bu suretle daha kolay tesir etmiştir ki, onlar 762’den sonra Maniheizmi benimsediler. Bilindiği üzere 8. asrın ikinci yarılarında, Çin’de ortaya çıkan Türk asıllı An Lu-shan adlı beyin ayaklanması sebebiyle, Türk ordularının başında bu ülkede yardım faaliyetlerinde bulunan Böğü Kagan, burada Mani inanç sistemini öğrenmiş, dört mani rahibini Uygur ülkesine getirerek bu itikadın Türkler arasında yayılmasına vesile olmuştur. Elbette 8. yüzyılda Türklerin Mani inancını kabul etmeleri sadece bir itikat meselesi değildir. Bu olayın siyasi bir cephesi de vardır. Çin’e karşı Maniheistleri koruyarak, Türkler kendilerine müttefikler kazanmışlardır.²⁸ Her şeye rağmen hem Budizm, hem de Maniheizm çağında Türkler daima tek Tanrı’ya inanmaktan vazgeçemediler. Bunun en açık örneklerini Kök Türkçe kitabelerde geçen kagan unvanlarında görebiliriz.

²⁷ Moğolların Gizli Tarihi, Çev. Ahmet Temir, 2. Baskı, Ankara 1986, s. 204; El-Ömeri, Türkler Hakkında Gördüklerim ve Duyduklarım, Çev. Ahsen Batur, İstanbul 2014, s. 49; Bertold Spuler, İran Moğolları, Çev. Cemal Köprülü, 2. Baskı, Ankara 1987, s. 459-460; Ruy Gonzales De Clavijo, Timur Devrinde Semerkant’a Seyahat, Çev. Ömer Rıza Doğrul, İstanbul 1975, s. 107, 186; Nizamü’l-Mülk, Siyaset-nâme, Haz. Mehmet Altay Köymen, Ankara 1982, s. 110; Gömeç, Kök Türk Tarihi, 5. Baskı, Ankara 2016, s. 184; Mustafa Kafalı, Çağatay Hanlığı, Ankara 2005, s. 57; Mouradgea D’ohsson, Moğol Tarihi, Ter. Mustafa Rahmi, İstanbul 1340-1342, s. 272; Robert Marshall, Doğudan Yükselen Güç, Çev. Füsün Doruker, İstanbul 1996, s. 46.

²⁸ Gömeç, Uygur Türkleri..., s. 95-116; Gömeç, “Türk Tarihinde An Lu-shan ve Destanı”, Tarihî Peşinde, 3/5, Konya 2011, s. 191-196.

Mani metinlerinden anlaşıldığına göre bu inanış Böğü Kagan ile onun ailesinin çevresinde bir saray dini olarak gelişmiş, Türklerin çoğunu kendine çekememişti. Başarı kazanması da mümkün değildi; çünkü yaratıcı olarak tek bir Tanrı'ya inanan Türklere adeta iki tanrı sunuluyordu. Bunlardan birisi aydınlığı (veya ışık âlemini), diğeri de karanlığı (veya kötülüğü) temsil ediyordu. Sade bir hayat süren, en yakın dostu at olan, ailesine karşı sorumluluklarını her zaman ön planda tutan bir kişiye aydınlık ile karanlığın mücadelesini anlatmak ve kabullendirmek elbette zor bir iş idi. İki ara, bir derede kalan Türkler hem bu dinden, hem de Böğü Kagan'dan çekinmişlerdir.

Ordu Balık'ta bir Mani ibadethanesi de bulunuyordu. Karabalgasun harabelerinin içerisinde hâlâ bunun kalıntıları mevcuttur. Yüan hanedanlığı zamanında koruma altında bulunan ve Tibetçe yüce manasındaki Lama kelimesinden gelen, Tibetlilerin milli dini Bon ile Budizmin bir karışımı olan, yer ile gökte birtakım ilahların bulunduğu kanaat getirilen bir inanç durumundaki Lamaizm'in de Uygurlara tesiri görülür.²⁹ Budizm, Maniheizm, Hristiyan Nasturilik, Lamaizm, İslamiyet ve Türklerin milli dini Kök Tengri inancının bir arada yaşama imkânı bulması da dikkate değer bir durumdur.

İşte destanda anlatılan *"beyazlar giyinmiş ihtiyar"* bir Mani rahibinden başka kişi olamaz ki, Uygurların türeyiş destanı ile alakalı üzerinde durmak istediğimiz bir başka mesele, hikâyenin sonuna doğru karşımıza çıkan bazı *"insana benzeyen mahluklara tesadüf edilmesi"* hadisesisidir. Burada anlatılanlar Oguz Kagan Destanı'ndaki İt-barak kavmini hatırlatmakla beraber; 13. asrın ikinci yarısında Mengü Kagan'ın yanına giden Ermeni kralı Hetum'un hatıralarını aktaran bazı tarihi eserlerde; onun Çin taraflarında kadınları akıllı, erkekleri ise kılıklı, iri vücutlu ve aptal insanlara rastladığı söylenir. Buradaki kadınların doğurduğu erkeklerin köpeğe, dişilerin ise normal kadın olduklarına değinilir ki, anlatılan halk ve bölge Hint'i işaret etmektedir.³⁰ Gerçekten bu tür varlıkların doğruluğunu ispatlamak mümkün değilse de, hakikat olan destanlar ve hatıralarda böyle eciş-bücüş insanların varlığıdır.

Uygur Türklerinin bu türeyiş destanından başka, onların yurt değiştirmesi ya da göçlerine ait iki ayrı hikâye söz konudur. Bunlardan Cüveyni'nin bildiği, fakat eksik olarak aktardığının konusu kısaca şöyledir:

"Çok eski zamanlarda yaşamış bir adam vardı. Bu zat memleketindeki iki ağacın arasına bir çadır kurdu.³¹ Adam çadırın içerisine sırasıyla çocuklarını oturtup, aralarına da birer çıra yakmıştı. Topladığı bazı kişilere bunu göstermek amacıyla oraya götürdü. Adam çadırın içine girince hemen diz çöküp, saygı sundu ve yanındakilere de aynısını yapmalarını söyledi. Cahil ve bilgisiz halk buna kandılar ve onlara hürmet etmeye başladılar. Çocukları alıp, gayet özenle yetiştirip, büyüttüler; içlerinden birisini de han yaptılar.

²⁹ Ode Juten, "Uighuristan", *Acta Asiatica*, No: 34, Tokyo 1978, s. 22; Nagihan Doğan, "Arap Kaynaklarında Dokuz-Oğuzlar", *Oğuzlar: Dilleri, Tarihleri ve Kültürleri*, Ankara 2015, s. 450-451; Günay Tümer - Abdurrahman Küçük - Mehmet Alparslan Küçük, *Dinler Tarihi*, 6. Baskı Ankara 2015, s. 132-134, 247.

³⁰ Gömeç, *Türk Destanları...*, s. 67-68; Genceli Kiragos, *Moğol İstilas*, Ter. Mahmut Kemal Bey, Haz. Fuat Hacısalihoğlu - İlhan Aslan, İstanbul 2018, s. 124.

³¹ Bu Türeyiş Efsanesi'nde söz edilen ağaçlar olsa gerek.

Bir vakit geldi. Uygurlarla, onlara tabi etraftaki kavimler atların kişnemesinden, vahşi hayvanlar ve köpeklerin ulumasından, sığırların böğürmesinden, koyun ve keçilerin melemesinden, kuşların ötmesinden, çocukların ağlamasından kısaca herşeyden “göç, göç” diye ses duymaya başladılar. Bu sebepten yerlerinden kalktılar. Artık yurtlarından ayrılmanın zamanının geldiğine inandılar. Kondukları her yerde aynı sesi duyuyorlardı. Nihayet başka bir memlekete geldiklerinde sesler kesildi ve oraya beş mahalleli bir şehir kurdular. Buraya Beş Balık adını verdiler ve günden güne büyüdü. O zamandan beri oraya yerleşen Uygurların çocukları beylik yapıyorlar. Onların emirine İdi Kut denmektedir.”³²

Uygurların Göç Destanı'nı Çin kaynaklarında da görüyoruz. Burada anlatılanlar ise aşağıdaki gibidir:

“Turfan Uygur kaganlarına İdi Kut derlerdi. Onların ataları da eski Uygurların oturduğu yer olan Karakurum'dandır.

Yulun Tigin tahtta çıktığı vakit Çin'in T'ang hanedanlığıyla savaşa girdi. Kendi halkını rahata ve huzura kavuşturmak, Çinlilerle çarpışmaları kesmek amacıyla Çin sarayından bir kız alarak, akrabalık tesis etti. Ordusunu harp meydanlarından çekti, oğlunu da bir Çinli prensesle evlendirdi. Bu hatun Karakurum'daki bir dağda oturuyordu. Buraya “Hatunun Oturduğu Tag” ve “Tengri Kulu Tagı” gibi adlar verilmişti. Onun da güneyinde kayalık bir mevki mevcuttu. Bunun ismi de Kutlug (Kut) Tag'dır. Manası “iyi talih ve saadet getiren” demektir.

Bu sırada Çin imparatorunun elçileri geldi. Onlar Uygur ülkesi hakkında bilgi toplamak istiyordu. Bunlar kendi aralarında şöyle konuştular: “Karakurum'un kudret ve zenginliği bu dağ sayesinde olsa gerek. Biz bu dağı yok edip, Türklerin devletini zayıflatalım.” Bunun üzerine Uygur kaganına; “siz bizim bir prensesimizle evlendiniz. Biz de sizden bazı yardımlar için ricada bulunacağız. Kutlug Tag'ın taşları sizin ülkenizde kullanılmıyor, yerinize bunları biz değerlendirelim”, dediler. Bu konuda kagan ile anlaştilar. Onları Çin'e götürmek istediler, ama çok iriydiler. Kaldırmanın imkânı yoktu. Onun için de taşlara ateş verip, yaktılar. Sonra da üstlerine asit döktüler. Taşlar küçük parçalara ayrıldı ve arkasından onları yüklenip, Çin'e taşıdılar.

Taşların götürülmesinden kısa bir zaman sonra bütün hayvan ve kuşlar “göç, göç” diye, bağırmağa başladı. Yulun Tigin de on beş gün içinde öldü. Onun yerine geçen hükümdarlar da peşi-sıra hep vefat ettiler. Böylece Uygurlar Turfan'a göçmek zorunda kaldılar. Turfan'ın diğer bir adı da Koço'dur. Onlar Beş Balık bölgesini de kendi egemenlikleri altında bulundurdular.”³³

Yeşim ve yada taşı ile kutlu dağ hikâyesi her iki destanda gördüğümüz bir başka unsurdur. Eğer ilgili cümleyi hatırlamak gerekirse; “kagan bir gece uyurken, rüyasında beyazlar giyinmiş (Maniheist) bir ihtiyar gördü. Adam ona yaklaşıp, çam kozalağı büyüklüğünde bir yeşim taşı vererek, şunları dedi:

³² Turfan Uygurlarını 866-874'lerde Bugu Tigin (Bögü/Bugu Chün) adında bir bey yönetiyordu ve o Turfan'ı fethetmiş idi. Büyük bir ihtimalle Basmilları da kendisine bağlayan Bugu Tigin, genellikle Basmlı Türklerinin kullandığı İdi Kut unvanını seçti ki, esasında bunun karşılığı Tengri Kut sözü olsa da, onların artık kendilerini kagan diye adlandırmadıkları görülmektedir. Bakınız Gömeç, a.g.e., s. 212-213; Gömeç, *Uygur Türkleri...*, s. 211-213.

³³ Gömeç, *Türk Destanları...*, s. 213-214.

“Eğer sen bu taşı muhafaza edebilirsen, dünyanın her tarafı senin tabiiyeti-ne girecektir.” Dolayısıyla Yada ve Yeşim Taşı Türk destanlarında sıkça karşılaştığımız motifler olup, bize göre birbirini çağrıştırmaktadır. Gerçekte Kutlug Tag da Tanrı'nın nuruyla aydınlanmış, bereket ve bolluk veren bir semboldür.” Bununla beraber Arapça kaynaklarda Hotan civarında iki yerden yeşim taşı çıktığından, bunların bir türüne “güç taşı” dendiğinden, Türklerin kılıçlarını, kemerlerini, ayrıca atlarının eyerlerini onlarla süslediklerinden bahsedilir.

Ayrıca Çince vesikalara baktığımızda 4. asrın sonlarıyla, 5. yüzyılın başlarında Çin'in Ordos bölgesinin güneyinde ortaya çıkarak bir hâkimiyet tesis eden ve Hunların devamı olduklarını ileri süren Hsia hanedanlığının ilk beyi Tengriken Boncuk (He-lien P'o Po), ceddini Çin'in efsanevi sülalesi olan Hsia ile irtibatlandırır. Bu iddia bize göre boşuna değildir. Muhtemelen bu hanedanın kurucuları veya bir kolu yüzde yüz Türk olmalıdır. Dolayısıyla Tengriken Boncuk'a (He-lien P'o Po) ait belgeleri incelediğimizde o şöyle diyor: “Çok eski devirlerde Çin kargaşa içindeyken, Tanrı atam Ta Yü'ye (Ulug Yabgu) yeşim taşı vererek, onu perişan olan insanların üzerine hükümdar yapmıştı.”

Yada taşı ile alakalı İslam kaynaklarında geçen bir hikâye de de; Nuh Peygamber, dünyayı oğulları arasında paylaşmıştı. Bu bölümde Yafes'in hissesine Slav ve Türk ülkeleri de dâhil, Çin'e kadar olan memleketler düştü. Bu sırada Yafes, gerektiğinde yağmur yağdırmak maksadıyla Tanrı'ya bir dua öğretmesi için yalvarmış ve bu dileği de kabul olunmuştu. Ancak o bunu unutmamak gayesiyle duayı bir taşın üzerine yazarak, boynuna astı. Bir başka hikâyede de Yafes bu duayı öğretmesini babasından istemiş, Nuh da Tanrı'ya yalvarmış, Cebrail'in aracılığı ile bu dua gelmiş, Nuh onu bir taşın üstüne kazıyarak oğluna emanet etmişti. Ayrıca bu taşı bir suya atar ve o suyu da hasta bir adam içecek olursa iyileşirdi. Zamanla bu taş Yafes'in soyundan gelen Oguz, Kalaç ve Hazarlara verildi, ama veraset yüzünden aralarında kavgaya çıktı. Sonunda bu nesne Oguzların elinde kaldı ki, bunun hakkında da kaynaklarda bazı rivayetler anlatılmaktadır. Buna göre bir gün taşın kime geçeceği hususunda kura çekilmesi kararlaştırılmıştı. O vakit Oguzlar buna benzer bir taş buldular ve üzerine aynı yazıyı kazıdılar. Kura Türk'e (veya Kalaç'a) çıkmıştı, lakin sahte taş ona verilerek aldatıldı. Türk taşın gerçek olup, olmadığını sınımadan çok sevindi. Birkaç sene sonra yağmura ihtiyaç duyuldu. Fakat ne yapıldıysa da yağmur yağmadı ve Türk kandırıldığını anladı. Bu yüzden kalabalık bir ordu toplayıp, kardeşinin üstüne yürüdü. Büyük bir savaş oldu ve Türk taşı geri aldı³⁴, deniyor.

Elbette yeşim ve yada taşı ile kutlu dağlara ait Türk destanlarında pek çok anlatılan şeyler bulunmakla beraber “yeşim” ve “yada” taşına sahip olma, birine bunları verme geleneği veya yitirildiğinde milletin başına büyük felaketlerin gelmesi esasında Türklere milattan önceki çağlardan itibaren süren bir

³⁴ Ramazan Şeşen, *İslam Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri*, Ankara 1985, s. 198; Ayşe Onat, *5. Asırda Kuzey Çin'de Kurulan Hsia Hun Devleti (M.S. 407-431)*, Doçentlik Tezi, Ankara 1977, s. 94; Gömeç, *Şamanizm ve Eski...*, s. 124-129; Gömeç, “Türk Destanlarının Ana Temaları ve Tarihi Gerçeklikler”, *Yaşar Kalafat Armağanı*, Ankara 2014, s. 135; Gömeç, *Türk-Hun Tarihi*, 2. Baskı, Ankara 2018, s. 289-290.

an'anedir ve burada daha çok hâkimiyet telakkisiyle vatan sevgisi vurgulanır. Esasında Kutlug Tag'ın nuru da Tanrı'dan geliyordu. Yani vatanın her karış toprağı kutsaldır ve ne sebeple olursa olsun ondan asla vazgeçilemez.

Hem türeyiş, hem de göç destanlarında karşılaştığımız Beş Balık ise önemli bir yerleşim alanıdır. Söylendiğine göre, etrafında kayıklarla gezilen bir gölü, içinde çeşitli maden işleme atölyeleri vardı. Kaşgarlı Mahmud burası hakkında, "Uygurların en büyük şehridir" diyor. Ayrıca Beş Balık için tarihte Türk, Çin ve Tibet mücadelelerinin ne kadar şiddetli geçtiğini de bilmekteyiz.³⁵ Burası Çin kaynaklarında Pei-t'ing şeklinde geçen bölge olup, bugünkü Tanrı Dağları'nın kuzeyinde, şimdiki Urumçi havalisindeki yerleşim birimleridir. Bu beş şehrin nereler olduğunu V. Minorsky, "Hudūd el-Alem" adlı çalışmasında veriyor, ama bize göre Kök Türk ve Uygur çağında bu yerleşim birimleri çok geniş bir sahaya yayılmış olamazlar. Bununla birlikte Çinliler eski zamanlarda Turfan ve Beş Balık'ı aynı isimle anmışlardır. Kuzey Asya ile Türkistan'ı birleştiren yolların kavşağındadır. Türkistan'ın ziraat ve ticaret şehirleriyle Orkun arasındaki kesişme noktasıdır. Bilge Kagan, Hoytu-Tamır I, II, VII, Köl İç Çor gibi yazıtlarda bu yer adına tesadüf etmekteyiz. Bilhassa Köl İç Çor ve Hoytu-Tamır yazıtları bu Beş Balık seferlerini anlatmaktadır.³⁶

Ayrıca Göç destanında bir de Koço şehrine rastlıyoruz ki, burada Uygurların Turfan'a göçmeleri ve bu kentin bir diğer adının da "Koço" olduğuna atıf vardır. Miran Metinleri'nde de adını gördüğümüz Koço Balık Turfan havzasında, Tarım Nehri'nin kuzeyinde, Tanrı Dağları'nın güney eteklerindedir. T'ang sülalesi zamanında Kao-ch'ang olarak bilinen şehrin 460 senesinde Çin'in bir eyaleti haline getirildiği zaman ismi Hsi-chou olarak değiştirildi. Kao-ch'ang adı ve dolayısıyla Turfan, Çağataylılar zamanına kadar önemini korudu. Daha sonra ise şehrin ismi Hou-chou, yani Koço oldu.³⁷ Bugünkü Doğu Türkistan'ın da önemli bir yerleşim merkezidir.

Göç destanında üzerinde durulması lazım gelen bir konu da Uygur hakanlarının zamansız ölümleri meselesidir. Bilindiği gibi 9. asrın başlarından itibaren Ötüken Uygur Kaganlığı'nın başına geçen kişilerin büyük bir çoğunluğu ya hastalık veya suikast ya da savaşlarda peşi sıra hayatlarını yitirmişlerdir. Kanaatimizce göç destanında başlarına gelen felaketlerin sebeplerinden birisi de hakanların kısa müddetler içerisinde vefat ederek, istikrarın yitirilmesi ki, herhalde destanda bu durum vurgulanmaktadır.

Netice itibarıyla Türkistan kültür tarihinde elbette ilk akla gelen Uygur Türkleri'nin ortaya koydukları maddi ve manevi değerlerdir. Onların mimari, heykel, yazı, resim, müzik sanatları bir yana, şehirleşme, ziraat, matbaacılık vs. alanlarda gösterdikleri ilerlemeler hem Türk kültürü, hem de dünya me-

³⁵ Gömeç, *Türk Kültürünün Ana...*, s. 129; Ziya Gökalp, *Türk Medeniyeti Tarihi*, Haz. Afşar İsmail Aka - Kazım Yaşar Koprıman, Ankara 1976, s. 86.

³⁶ Kurulay, *a.g.t.*, İstanbul 2007, s. 182; Ögel, *Büyük Hun İmparatorluğu Tarihi*, C. II, Ankara 1981, s. 17; Gömeç, *Kök Türk Tarihi*, 5. Baskı, Ankara 2016, s. 169, 235-236; Gömeç, "Divanü Lügat-it-Türk'de Geçen Yer Adları", s. 22.

³⁷ Gömeç, "Miran Metinleri Üzerine Bir Çalışma", *Türk Kültürü*, 34/394, Ankara 1996, s. 81; Gömeç, *Uygur Türkleri...*, s. 126.

deniyeti açısından son derece önemlidir. Ayrıca Uygur Türklerinin arasında sözlü Türk edebiyatının da en güzel örneklerine rastlamaktadır. Bununla beraber destanlar milletlerin kahramanlık hikâyelerinin toplamıdır ve önemli hususiyeti, içerisinde bir halkı yakından ilgilendiren yaşanmış olaylara yer verilmesidir. Elbette geçmişte cereyan eden her hadiseyi destan sınıfına sokmak mümkün değildir. Bunun için bazı özel şartların olması gerekir. Bunlar yerine gelmişse, destan şeklinde değerlendirilir ve tarihi hadiseler yazılırken bunlardan yararlanır. Netice itibarıyla, biz burada Uygur Türklerine ait türeyiş ve göç destanlarını ele alarak bunların arka planlarındaki gerçekleri ortaya çıkarmaya çalıştık.

Sonuçta destanlara baktığımızda burada Uygur Türkleri'nin iki çağının izlerini görüyoruz. Türeyişte Büyük Uygur Kaganlığı'nın ihtişamlı devirleri, Göç destanlarında ise düşüncesizlikleri yüzünden başlarına gelen felaketler ve anayurtlarını bırakarak, Asya'nın değişik yerlerine gitmeleri anlatılır.

Kaynaklar

ALAADDİN ATA MELİK CÜVEYNİ: *Tarih-i Cihan Güşa*, 2. Baskı, Ankara 1998.
ALFÖLDİ, A.: "Türklerde Çift Krallık", *II. Türk Tarih Kongresi Bildirileri*, İstanbul 1943.

ASLANAPA, Oktay: *Türk Sanatı*, Ankara 1990.

BAİLEY, Harold Wolter: "A Khotanese Text Concerning the Turks in Kant-sou", *Asia Major*, Vol. 1, London 1949.

BACOT, Jacques: "Reconnaissance en Haute Asie Septentrionale par Cinq Envoyes Ouigours au VIII e Siecle", *Journal Asiatique*, Tom. CCXLIV, Paris 1956.

BARTHOLD, Vasilij Viladimiroviç: *Orta Asya Türk Tarihi Hakkında Dersler*, İstanbul 1927.

BAYTUR, Enver: *Şincan'daki Milletlerin Tarihi*, Ürimçi 1991.

CAFEROĞLU, Ahmet: *Türk Dili Tarihi*, 3. Baskı, İstanbul 1984.

CLAVİJO, Ruy Gonzales De: *Timur Devrinde Semerkant'a Seyahat*, Çev. Ömer Rıza Doğrul, İstanbul 1975.

DOĞAN, Nagihan: "Arap Kaynaklarında Dokuz-Oğuzlar", *Oğuzlar: Dilleri, Tarihleri ve Kültürleri*, Ankara 2015.

D'OHSSON, Mouradgea: *Moğol Tarihi*, Ter. Mustafa Rahmi, İstanbul 1340-1342.

EBERHARD, Wolfram: *Conquerors and Rulers. Social Forces in Medieval China*, Leiden 1952.

EL-ÖMERİ: *Türkler Hakkında Gördüklerim ve Duyduklarım*, Çev. Ahsen Batur, İstanbul 2014.

ESİN, Emel: "Orduğ (Başlangıçtan Selçuklulara Kadar Türk Hakan Şehri)", *DTCF Tarih Araştırmaları Dergisi*, 6/10-11, Ankara 1968.

_____ : "Kün-Ay (Ay-Yıldız Motifinin Proto-Türk Devirden Hakanlı-lara Kadar İkonografisi)", *VII. Türk Tarih Kongresi Bildirileri*, C. I, Ankara 1972.

_____ : *İslamiyetten Önceki Türk Kültür Tarihi ve İslama Giriş*, İstanbul 1978.

- _____ : *Türk Kozmolojisine Giriş*, Ankara 2001.
- GABAİN, A. Von: "Von Ötükên Nach Idiquit-Şehri Studie zur Akkulturation der Alt-Türken", *Acta Orientalia*, 36/1-3, Budapest 1982.
- GENCELİ KIRAGOS: *Moğol İstilas*, Ter. Mahmut Kemal Bey, Haz. Fuat Hacısalihoğlu - İlhan Aslan, İstanbul 2018.
- GÖMEÇ, Saadetttin Yağmur: "Uygur Türkleri Kültürü", *Mavi Dergi*, 2/2, Ankara 2000.
- _____ : "Moğolistan'daki Türk Anıtları Projesi Çalışmaları", *Yör-türk*, 8/51, Ankara 2003.
- _____ : "Oguz Kagan'ın Kimliği, Oguzlar ve Oguz Kagan Destanları Üzerine Bir-İki Deneme", *DTCF Tarih Araştırmaları Dergisi*, 22/35, Ankara 2004.
- _____ : "Divanü Lûgat-it-Türk'de Geçen Yer Adları", *DTCF Tarih Araştırmaları Dergisi*, 28/46, Ankara 2009.
- _____ : "Türk Tarihinde An Lu-shan ve Destanı", *Tarihin Peşinde*, 3/5, Konya 2011.
- _____ : *Dişi Kurtun Çocukları*, Ankara 2012.
- _____ : *Türk Tarihinden İzler*, C. I, Ankara 2014.
- _____ : *Türk Tarihinden İzler*, C. III, Ankara 2015.
- _____ : *Türk Destanlarına Giriş*, 2. Baskı, Ankara 2015.
- _____ : *Uygur Türkleri Tarihi*, 5. Baskı, Ankara 2015.
- _____ : "Bumın Kagan'ın Cenazesine Katılan Kavimler ve Coğrafi Konumları", *Gök Türk and Goguryeo: The Inter-Relations History Between Ancient Korea and Turkey*, Seoul 2016
- _____ : *Şamanizm ve Eski Türk Dini*, 3. Baskı, Ankara 2016.
- _____ : *Kök Türk Tarihi*, 5. Baskı, Ankara 2016.
- _____ : "Terhin Yazıtının Tarihi Açısından Değerlendirilmesi", *Geçmişten Günümüze Türkistan Tarihinin Bilinmeyenleri*, İstanbul 2017.
- _____ : *Türk Kültürünün Ana Hatları*, 4. Baskı, Ankara 2018.
- _____ : *Türk-Hun Tarihi*, 2. Baskı, Ankara 2018.
- GIRAUD, René: *L'Empire des Turcs Celestes*, Paris 1960.
- GROUSSET, Rene, *Bozkır İmparatorluğu*, Çev. M. Reşat Uzmen, İstanbul 1980.
- GUMİLEV, Lev Nikolayeviç: *Hunlar*, Çev. Ahsen Batur, 3. Baskı, İstanbul 2003.
- GÜNGÖR, Harun: "Uygur Kagan Unvanlarında Kün ve Ay Kavramlarının Kullanılışı", *XI. TTK Bildiri Özetleri*, Ankara 1990.
- HANEDA, A.: "Problems of the Turkicization", *Acta Asiatica*, 34, Tokyo 1978.
- İbni-Mühennâ Lûgati, Haz. Abdullah Battal, 2. Baskı, Ankara 1988.
- İNAN, Abdülkadir: *Makaleler ve İncelemeler*, 2. Baskı, Ankara 1987.
- İNAYET, Alimcan: "Çin Edebiyatında Türklerle İlgili Şiirler", *Türk Kültürü*, 31/359, Ankara 1993
- İZGİ, Özkan: "Kao-Ch'ang (Turfan) Uygurları", *Tarihte Türk Devletleri*, C. I, Ankara 1987.
- JUTEN, Ode: "Uighuristan", *Acta Asiatica*, No: 34, Tokyo 1978.
- KAFALI, Mustafa: *Çağatay Hanlığı*, Ankara 2005.
- KARAHOCA, Amaç: *Doğu Türkistan*, İstanbul 1960.

- KAŞGARLI MAHMUD: *Divanü Lûgat-it-Türk Tercümesi*, Çev. Besim Atalay, C. I, 2. Baskı, Ankara 1985
- KİTAPÇI, Zekeriya: *Doğu Türkistan ve Uygur Türkleri Arasında İslamiyet*, Konya 2004.
- KÖPRÜLÜ, Fuad: *Türk Tarih-i Dinisi*, Haz. Metin Ergun, Ankara 2005.
- KURAT, Akdes Nimet: *Rusya Tarihi*, 2. Baskı, Ankara 1987.
- KURULAY, Sezin Orhan: *Hudûd el-Alem'e Göre 10. Asırda Türk Boyları*, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2007.
- KÜÇÜK, Abdurrahman - TÜMER, Günay - KÜÇÜK, Mehmet Alparslan: *Dinler Tarihi*, 6. Baskı, Ankara 2015.
- LİGETI, Lajos: *Bilinmeyen İç Asya*, Çev. Sadrettin Karatay, 2. Baskı, Ankara 1986.
- MACKERRAS, Colin: "The Uighurs", *Early Inner Asia*, Edited by Denis Sinor, Cambridge 1990.
- MARSHALL, Robert: *Doğudan Yükselen Güç*, Çev. Füsun Doruker, İstanbul 1996.
- MESUDİ, *Murûc ez-Zeheb*, Çev. Ahsen Batur, İstanbul 2004.
- MİRZA HAYDAR DUĞLAT: *Tarih-i Reşidi*, Çev. Osman Karatay, İstanbul 2006.
- Moğolların Gizli Tarihi*, Çev. Ahmet Temir, 2. Baskı, Ankara 1986.
- NİZAMÜ'L-MÜLK: *Siyaset-nâme*, Haz. Mehmet Altay Köymen, Ankara 1982.
- NUR, R., *Türk Tarihi*, C. 2, Haz. E. Kılıç, İstanbul 1979.
- ONAT, Ayşe: *5. Asırda Kuzey Çin'de Kurulan Hsia Hun Devleti (M.S. 407-431)*, Doçentlik Tezi, Ankara 1977.
- ÖGEL, Bahaeddin: *Türk Mitolojisi*, C. I, Ankara 1971.
- _____ : *İslamiyetten Önce Türk Kültür Tarihi*, 2. Baskı, Ankara 1984.
- RASONYI, László: *Türk Devletinin Batıdaki Varisleri ve İlk Müslüman Türkler*, Haz. Adnan Müderrisoğlu, Ankara 1983.
- REŞİDEDDİN FAZLULLAH: *Cami'üt-tevarih*, Çev. Abdülbaki Gölpınarlı, İstanbul (tarihsiz).
- SAMOLIN, William: "East Turkistan to the Twelfth Century", *Central Asiatic Journal*, IX, The Hague 1964.
- SPULER, Bertold: *İran Moğolları*, Çev. Cemal Köprülü, 2. Baskı, Ankara 1987.
- ŞEŞEN, Ramazan: *İslam Coğrafyaçılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri*, Ankara 1985.
- TEKİN, Şinasi: "İslamiyet Öncesi Türk Edebiyatı", *Türk Dünyası El Kitabı*, 2. Baskı, Ankara 1992.
- TEMİR, Ahmet: "Moğol İmparatorluğu ve Devamı", *Türk Dünyası El Kitabı*, Ankara 1975.
- TEZCAN, Semih: "Uygurlar", *Türk Ansiklopedisi*, C. 33, Ankara 1984.
- TOGAN, Zeki Velidi: "Balasagun", *İslam Ansiklopedisi*, C. 2, İstanbul 1993.
- TOLMBÖK, G.N. - ÖZDEN, D.: "Karız Araştırmalarında Yeni Dönem", *Bilim ve Ütopya*, Sayı: 136, İstanbul 2005.
- TURAN, Osman: *Türk Cihan Hâkimiyeti Mefkûresi Tarihi*, C. I, İstanbul 1969.
- Uygurlar ve Batı Yurttaki Başka Türk Halklarının Kısaca Tarihi*, Çev. Uygur Seyrani, Urimçi 2000.
- WOO, Duck-Chan: *Juan-Juan'lar*, Doktora Tezi, Ankara 1995.
- YILDIRIM, Kürşat: *Türk Tarihi İçin Eski Çince-Türkçe Sözlük*, İstanbul 2010.

TÜRK BOYLARINDAN KURIKANLAR'IN MADDİ KÜLTÜR UNSURLARI

Dr. Öğr. Üyesi Elvin YILDIRIM*

Öz

İlk Türk yazılı kaynağı olan Orhun Yazıtları'nda ve Çin kaynakları arasında adları zikredilen ve Yakutların ataları olan Kurikanlar, Baykal Gölü çevresinden günümüz Yakutistan havalisine doğru kuzey istikametli olmak üzere miladi VI. yy'dan itibaren tarihlendirilen maddi kültür unsurları bırakmışlardır. Bu maddi kültür unsurlarına Kurumçi Kültürü adı verilmiştir. Tarihçiler, arkeologlar, dil bilimciler tarafından onların menşelerine dair tartışmalar yapılmış fakat tüm bu yayılım sahası içerisinde Türk Runik harflerle yazıt bıraktıklarının keşfedilmesi ile onların Türk boylarından oldukları tescillenmiştir. Miladi 1. bin yıl içerisinde onların Baykal Gölü ve çevresindeki varlıkları Doğu Sibirya halklarını hem siyasi hem de kültürel bakımdan etkilemiştir. Türkçe burada yaşayan yerel kabilelerin dillerine karışmış, avcı ve toplayıcı kabileler Kurikanlar'dan hayvancılığı öğrenmişlerdir. Moğol kabilelerinin bölge topraklarını istilası ile kuzeye doğru yayılmışlar, bu geniş coğrafyada yerleşim, mezar, istihkam yapıları, kaya resimleri ve runik yazıtlar tespit edilmiştir. Onların erken dönemlerine ait maddi kültür unsurlarına Baykal Gölü çevresinde ve Lena Havzası'nda ulaşılmıştır. Kurikanlar ve onların devamı olarak günümüze kadar gelen Yakutlar hakkında Rus alimler tarafından pek çok etnografya, etnoloji, dil bilim vb. çalışmalar yapılmıştır. Biz bu çalışmamızda çok fazla tanınmayan Kurikanlar'ı tanıtmaya onlardan kalan maddi kültür unsurları hakkında bilgi vermeye gayret edeceğiz.

Anahtar kelimeler: Baykal, Kurikan, Türk, Mezar, Kültür, Petroglif.

Material Cultural Elements Of Turkic Tribe Kurykans

Abstract

Kurykans, whose names are mentioned in the Orkhon Inscriptions, which is the first Turkic written history source and among the Chinese sources, and the ancestors of the Yakutians, left behind the material cultural elements dating from the 6th century in an area lying between Baikal region to the nowadays Yakutia on the north way. These material cultural elements are called

* İstanbul Aydın Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü.

Kurumchi Culture. Historians, archaeologists, linguists have had discussion about their origins, but with the discovery that they left behind inscriptions in Turkic runic letter in their spreading area, they have been accepted as Turkic tribe. In the first millennium, their presence in Lake Baikal and its surroundings affected the peoples of Eastern Siberia both politically and culturally. Turkic language was mixed into the languages of local tribes living here, and hunter and gatherer tribes learned animal husbandry. With invading of the Mongolian tribes, they spread to the north. Settlements, tombs, fortifications, rock paintings and runic inscriptions were found in this vast area. The material cultural elements belonging to their early period were reached around Lake Baikal and in the Lena basin. Many Russian scholars researched on Kurykans and their descendants Yakuts in the areas of ethnography, ethnology, linguistics, etc. In this study, we will try to introduce Kurykans who are not very well known, and to give information about the material cultural elements remaining from them.

Keywords: Baikal, Kurykan, Turk, Grave, Culture, Petroglyph.

Giriş

Kurikanlar VI. - X. yy.'da Lena ve Angara havzasında yaşayan bir Türk boyudur. X. - XV. yy.'da bölgeye Moğol kabilelerinin göçleriyle topraklarının Moğol egemenliğine girdiği ve XVII. yy'a kadar kuzeye ve Orta Lena Havzası'na göç ederek o bölgede Saha Türklerini oluşturdukları bilinmektedir.¹ Onlar hakkında çeşitli tarih ve arkeoloji çalışmaları yapılmıştır. Bilhassa tarih kaynaklarına dayanarak Kurikanlar'ın kökenleri, kültürleri ve tarihi gelişimleri hakkında bazı görüşler öne sürülmüştür. Bununla birlikte tarihin erken döneminde farklı ve sonraki dönemlerde farklı coğrafyalarında hüküm süren bu boyun kültürü üzerine bilim dünyasında çok az inceleme yapılmış olup Türkiye'de hemen hiçbir akademik yayın yapılmamıştır. Makalemizde bu konuda bir görüş bildirmek, Kurikanlar üzerine bilimsel düşünceye bir katkı yapmak üzere arkeolojik kaynakları ele alarak bir değerlendirme yapmak istiyoruz. Bunun için öncelikle Kurikanlar'ın kökenine değineceğiz ve ardından onların maddi kültür unsurlarından kaya resimlerine, mezar üsluplarına ve runik yazılarına temas edeceğiz.

Kurikanlar'ın Menşei ve Sosyo-Ekonomik Yapıları

Çin kaynaklarında Guligan, Orhun Yazıtları'nda Kurikan olarak adlandırılan Türk boyu, Baykal'ın (Çin kaynaklarında Hanhai) kuzey havalisinde meskün idiler.² İslam kaynaklarında tartışmaya açık bir şekilde *Furi*³ olarak

¹ İlyas Topsakal - Leysen Şahin - Kürşat Yıldırım - Mustafa Tanrıverdi - Elvin Yıldırım, *Rusya'daki Türkler*, Akademi Kitaplar Yay., İstanbul 2005, s. 363-364. Makalenin asıl konusu Sahalar olmadığı için konu bütünlüğünü bozmamak adına Sahaların etnogenezi ve İskitlerle olan bağlantılarına girilmemiştir. Bununla birlikte İskit ve Saha bağlantısına temas eden çalışmalar da mevcuttur. Konu hakkında tafsilatlı bilgi için bkz. Jelobtsov F. Fedotoviç, "Saha Yeri ve Saha Türkleri", Haz. Saadetin Gömeç, *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Tarih Bölümü Tarih Araştırmaları Dergisi*, Cilt: 26, Sayı: 16, Ankara 1994, s. 227-241; Saadetin Gömeç, *Türk Cumhuriyetleri ve Topulukları Tarihi*, Akçağ Yay., 2. Baskı, Ankara 2003, s. 366-378; Mustafa Aksoy, "İskitlerden Türklerle At Kültürü ve Kimiz", *Yeni Ufuklar*, Sayı: 18, Temmuz-Eylül 2013, s. 26-31; M. Fatih Kirişçioglu, "Yakutların Menşei Meselesi", *Milli Folklor*, Cilt: 2, Sayı: 13, Bahar 1992, s. 47-49.

² Ahmet Taşağıl, *Çin Kaynaklarına Göre Eski Türk Boyları*, TTK Yayınları, Ankara 2004, s. 88.

³ *Hudud al-'Alam 'The Regions Of The World'*, tran. and exp. V. Minorsky, London 1937, s. 97.

zikredilen bir halk ile özdeşleştirilen Kurikanlar, bazen Buryat bazen de Moğol kabilelerinden Hor⁴ olarak kabul edilmişlerdir. Haklarında çok fazla bilgi olmasa da onlar, Han Hanedanı (M.Ö. 206 - M.S. 220) kaynaklarında Türkçe konuştuğu belirlenmiş olan halkların üç grup atası içerisinde yer alırlar. E. Pulleyblank bunların Gegun'lar/Jiankun'lar, Ding-ling'ler⁵ ve Sir'ler olduğunu belirtmekte, Ding-ling/Gao-che soyundan olanların Tiele (Töles) boylar birliğini kurduklarını ve ilk kez 630'da dokuz soyun belirtildiği ifade etmiştir. Bu boylar Xin Tang Shu'dan öğrenildiğine göre 1) Uygurlar 2) Sirlar 3) Tuobalar 4) Kurikanlar 5) Telengütler 6) Bukular 7) Bayırku'lar 8) Tongra'lar 9) Hun'lar idiler.⁶ Bahaeddin Ögel, "Kurikanlar'ın kuzey komşuları bugünkü Yakutlardı. Bu duruma göre, Kurikanlar Altay ve Sayan dağlarından Yakut Ülkesi'ne kadar Türkçe konuşan kavimler arasında münasebet kuran, ortadaki bir Türk kavmi rolü oynuyorlardı."⁷ şeklinde ifade etse de Rus arkeolog ve tarihçiler onların Yakutların ataları oldukları konusunda hem fikirlerdir. Onlardan biri olan ve Saha/Yakutlar üzerine çalışması ile bilenen meşhur alim Ksenefontov, "Uranghay Sahalar, Yakutların Erken Tarihi Üzerine Araştırmalar" adlı eserinde Çin kaynaklarında Guligan olarak tesmiye edilen Kurikanlar'ın Saha/Yakutların Vilyüy kolu olduğunu ifade etmektedir.⁸ Yukarıda da ifade edildiği üzere onların Moğol veya Buryat olduklarını iddia edenler olsa da araştırmacılar Türkçe konuşan ve dillerinde belli oranda Moğolca sözcükler olan Sahaların bugünkü topraklarına Baykal kıyılarından geldikleri hususunda hemfikirlerdir.⁹ Seroşevky, XX. yy. başlarından itibaren Radloff, Petri, Kozmin¹⁰ gibi alimlerin Sahalar ile Kurikanlar arasında bağlantı kurmaya çalıştıklarını ve bunlardan Petri'nin, Baykal çevresinde görülen "Kurumçi Demircileri" olarak adlandırılan kültürün Kurikanlar'a ait olduğunu görüşünü ortaya attığını ifade etmiştir.¹¹ Okladnikov da "Yakut Tarihi" adlı eserinde Kurumçi Kültürü, Kurikanlar ve onların Yakutlarla olan akrabalık bağlarını delilleri ile ortaya

⁴ B.B. Dashibelov, "O Hori Mongoloh i Hordutah v Şamanskikh Materialah M.N. Hangalova", *Etničeskaya İstoriya i Kulturno-Btovnye Traditsii Haradov Baykalskogo Regiona*, Edit. B.B. Bazarov, İzdatelstvo Ottisk, İrkutsk 2010, s. 59.

⁵ De Groot Dingling'lerin Baykal Gölü civarında olduğunu belirtirken, Otto Maenchen Helfen ise sebep göstermeden daha batıda olmaları gerektiğini belirtmektedir. Bkz. Baheddin Ögel, "İlk Töles Boyları", *Bellekten*, C. XII, Sa: 48, Ekim 1948, s. 797.

⁶ S.G. Klyastoorniy, *Kadim Avrasya'nın Bozkır İmparatorlukları*, Tek-Esin Vakfı Yayınları, İstanbul 2018, s. 86. Ayrıca bkz. Edouard Chavannes, *Çin Kaynaklarına Göre Batı Türkleri*, Çev. M. Koç, Selenge Yay., İstanbul 2013, s. 129-130; Ömürkul Kareyev, *Türkler ve Kağanlıklar*, Çev. Mustafa Kalkan, Bilge Kültür Sanat Yay., İstanbul 2008, s. 39. Töles birliğini oluşturan boyların sayısı Gumilev'e göre on beş olup ayrıntılı bilgi için bkz. L.N. Gumilev, *Eski Türkler*, Çev. Ahsen Batur, Selenge Yay., İstanbul 2004, s. 86.

⁷ Baheddin Ögel, *İslamiyetten Önce Türk Kültür Tarihi*, TTK Yay., Ankara 2003, s. 202.

⁸ G.B. Ksenefontov, *Uranghay-Sahalar Oçerki Po Drevney İstoriyi Yakutov*, T. I, Ogiz, İrkutsk 1937, s. 397.

⁹ V.L. Seroşevsky, *Saha/Yakut Türkleri*, Çev. Arif Acaloğlu, Selenge Yay., İstanbul 2007, s. 264.

¹⁰ N.N. Kozmin, "K Voprosu o Vremeni Vodvoreniya Buryat Okolo Baykala", *Sibirskaya Jivaya Starina*, Vip. III-IV., İrkutsk 1925, s. 118.

¹¹ Seroşevsky, *a.g.e.*, s. 265; Okladnikov, *İstoriya i kultura buryatii*, Buryatskoye Kniznoye İzdatelstvo, Ulan-Ude 1976, s. 35.

koymuştur.¹² Zira Alekseyev'e göre Yakutların etnik ve kültürel gelişiminin en erken evresinde İskitler ve Türkler¹³ temel rol oynamaktadırlar. Kurikanlar'ın Türkçe konuşan bir Türk boyu olduğu Xin Tang Shu'ya göre açık olup, Tonyukuk ve Bilge Kağan Yazıtları'nda onlar kimi zaman dost, kimi zaman da düşman kavimler arasında zikredilmiştir. Buradaki önemli husus onların 6. yy.'da Baykal ve çevresinde meskûn olduklarının yazılı kaynaklara düşülmesi ve arkeolojik olarak bu yüzyılda bu çevrede bulunan kültür döneminin onlar tarafından ortaya koyulduğunun keşfedilmiş olmasıdır, zira Bilge Kağan Yazıtı'nda Bumin Kağan'ın cenaze merasimine katılan diğer boy ve halklar arasında zikredilmeleri onların 552 veya 553 yılları yani 6. yy.'daki varlıklarının en önemli göstergesi olmuştur.¹⁴

Bölgedeki kültür dönemleri ve arkeolojik bakıyeller üzerine yapılan çalışmalar sonrası mezar kültürleri bakımından etnografik değerlendirmeler yapılmaktadır. Buna göre çok geniş bir alanda yayılan ve sınırları Ti'lerin¹⁵ sınırlarına kadar yayılan Yassı Taş Mezar Kültürü'ne değinmek gerekmektedir. Bu mezarların en erken örnekleri İskit/Karasuk ve Hunlar arasındaki ilişkilere değinilmektedir.¹⁶ Sosnovskiy'e göre oldukça karmaşık bir sürecin olduğu bu dönem farklı uzmanlar tarafından Karasuk, İskit/Tagar Kültürü ve Hunlar arasında değerlendirilmeye devam etmiştir.¹⁷ Okladnikov, Baykal havalisi Kuda bozkırında çıkan yassı taş mezarlarını Hunlara atfetmekte ve onların Yakutların kökenlerindeki rolüne değinmektedir.¹⁸ Maalesef Yassı Taş Mezar Kültürü (Plitoçnih Mogili) üzerinde çok fazla durulmamış ve Türk tarihinde halledilmesi gereken ve Hun tarihini arkeolojik bakımından aydınlatacak önemli mesele olarak karşımızda durmaktadır. Kurikanlar ile alakası ise Kurumçi Kültürü ve Yassı Taş Mezar Kültürü üzerine yapılan çalışmalarda her iki kültür arasında ortak noktaları tespit eden çalışmalar olmasıdır. Dashibelov, Kurumçi Kültürü envanterleri ile Hun envanterleri arasında süs eşyaları küpe-kolye, çömlekler arasında benzerlikler olduğunu iddia etmektedir.¹⁹

Kurikanlar Lena ve Angara havalisinde hayvancılık ile uğraşan bir Türk boyudur. Elde edilen tüm maddi kültür bakıyelleri onların hayvancılıkla uğraştıklarını ve büyükbaş hayvan besiciliği yaptıklarını yerleşim bakıyelerindeki zemin etüdünde çok miktarda at, inek, öküz kemiklerinin tespit edilmesiyle

¹² A.P. Okladnikov, *İstoriya Yakutii, Proşloye Yakutii do prisoeedineniya k russkomu gosudarstvu*, T. I, Yakutgosizdat, Yakutsk 1949, s. 299-351.

¹³ A.N. Alekseyev, "Ranniye Koçevniki v Yakutii", *Vestnik SBFU*, No: 5, Yakutsk 2013/10, s. 62.

¹⁴ Muharrem Ergin, *Orhun Abideleri*, Boğaziçi Yay., İstanbul 2009, s. 35; Ahmet Taşağıl, *Gök-Türkler I*, TTK Yay., Ankara 2003, s. 18.

¹⁵ Emel Esin, *İslamiyetten Önceki Türk Kültür Tarihi ve İslama Giriş (Türk Kültürü El Kitabı II. Cilt I/b'den ayrı basım)*, Edebiyat Fakültesi Matbaası, İstanbul 1978, s. 31.

¹⁶ G.P. Sosnovskiy, "Ranniye Koçevniki Zabaykalya", *KSİA*, No: 8, Moskva-Leningrad 1940, s. 36-42.

¹⁷ A.D. Tsybiktarov, *Kultura Plitoçnih Mogilı Mongolii i Zabaykalya*, İzdatelstvo Buryatskogo Gosniversiteta, Ulan-Ude 1998, s. 9-13.

¹⁸ Dikov, *a.g.e.*, s. 70.

¹⁹ B.B. Dashibelov, "Khunnu i Syanbi V Slozhenii Kulturu Khori-Mongolov", *Drevniye Kulturu Mongolii Mongolii i Baykalskoy Sibiri (Materialı Mejdunarodnoy Nauçnoy Konferentsii 20-23 Sentyabrya 2010 g.)*, İzdatelstvo Buryatskogo Gosniversiteta, Ulan-Ude 2010, s. 191-194.

anlaşılmıştır. Bununla birlikte bozkır kültürü konar göçerlerinin hayvancılığın olmazsa olmaz bir unsur olan çift hörgüçlü develer de kaya resimleri arasındaki tasvirlerde göze çarpmaktadır.²⁰ Özellikle Kurikanlar tarafından yapıldığı bilinen Manhay ve Şişkin kaya resimlerinde Kurikan atlarının tasvirleri oldukça fazla miktarda bulunmaktadır.

Sosyo-ekonomik hayatları Türk Bozkır Kültürünü²¹ yansıtan Kurikanlar'ın kaya resimlerinin arasında karaca, geyik, keçi gibi yaban hayvanları, av ve savaş sahneleri bulunması hayvancılığın yanı sıra onların avcı olduklarını da göstermektedir.²² Kendilerine atfedilen "Kurumçi Demircileri" adından anlaşılacağı üzere onlar aynı zamanda çok da iyi demirciydiler. Yerleşim yerlerinde dökümhaneleri vardı ve arkeolog Okladnikov bu dökümhanelerden iyi durumda olanları tespit etmişti. Kilden çanak şeklinde taban kısmında iki delik bulunan ve bu deliklerde kömür-odun yakılan döküm potları tespit etmişti.²³ Araştırmalar Kurikanlar'ın elde ettikleri ham demirdeki saf metal oranının %99,45'e kadar çıktığı için oldukça sert ve dövme elverişli olduğunu göstermiştir. Onlar ergitilmiş metalden bıçak, mızrak ve ok uçları yapmışlardır. Yama yaparak delik tencereleri tamir etmişlerdir.²⁴ Meskün oldukları Angara ve Lena nehirlerinin yukarı akımları ve Olhon dahil olmak üzere söz konusu sahada günümüze kadar gelmiş olan kaleler ve şehirler kurmuşlardır.²⁵ Güzellikleri Çin'de dahi duyulan atlar yetiştirmişlerdir. Bu atların başları devele-rinkine benzer, kasları kemikleri çok iri, kuvvetli idi ve gün içinde birkaç yüz li²⁶ hızla koşabilirlerdi. 647 yılında Çin sarayına gönderdikleri 10 atın değişik adları vardı ki imparatorun ilgisini çok çekmişti. Bunlar Sıçrayan kırağ (kar) beyazı, beyaz kar mavimsi at, donmuş çiğli at, asılı ışık at, uçan renkli bulut sarımsı at, akım kızılı, akan altın atı, yükselen efsanevi hayvan kahve rengi (mor), hızla giden gökkuşağı idi.²⁷ Demir işleyen, onlardan çok iyi savaş aletleri yapan, çok hızlı ve çok güçlü atlar yetiştiren bu Türk boyu hiç şüphesiz çok iyi savaşçılardı. Onların beş bin yetişmiş asker çıkaracak kadar güçleri vardı²⁸ ve kaya resimlerinde de bol miktarda savaş tasviri vardı. Bununla birlikte bu savaşçı Türk boyu düşman kabilelerin saldırı ve topraklarını istiladan korumak ve gelen tehlikeleri gözlemek amaçlı olarak Baykal Gölü etrafında bulunan yüksek zirve ve burunlara istihkamlar yapmışlardır.²⁹

Kurikanlar Baykal havalisinde hem yerleşik hem de yarı yerleşik yaşam tarzına sahiptiler. Yaptıkları sığınak tipindeki evler oldukça sağlam idi. Ağaç

²⁰ Okladnikov, *İstoriya Yakutii*, s. 302.

²¹ İbrahim Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, Ötüken Yay., İstanbul 2004, s. 317.

²² Okladnikov, *a.g.e.*, s. 307.

²³ Okladnikov, *a.g.e.*, s. 301.

²⁴ Gumilev, *a.g.e.*, s. 92.

²⁵ Gumilev, *a.g.e.*, s. 330.

²⁶ 1 li yaklaşık 500 metredir.

²⁷ Taşağıl, *a.g.e.*, s. 88-89.

²⁸ Taşağıl, *a.g.e.*, s. 88.

²⁹ A.V. Tivanenko, "Svyatilishcha Kurikan Pribaykalya", *Etnogenez i Kulturogenез v Baykalskom Regione (Srednevekovye)*, İzdatelstvo BNTS SO RAN, Edit. P.V. Kononov, Ulan-Ude 2010, s. 215.

dallarından çubukların ve kamışların zemine çakılmasından sonra dış yüzeyi saman, killi toprak, kum gibi malzemelerle yapılmış malzeme ile sıvanmış ve yalıtılmıştı.³⁰ Evlerinin yakınlarında bulunan ekilebilir arazileri paralel şekilde sürmüşler ve ekmişlerdi. Onlar Pribaykal (Baykal'ın batı kıyıları) bölgesinin ilk tarım yapanlarıdır.³¹ Hayvanlarını kışın beslemek için ot istiflemek amaçlı ekili arazilerin su ihtiyacını karşılamak için Kuda Irmağı'ndan su kanalı açmışlardır. Hem sürülen ve tarım yapılan arazi sayısı hem de ırmaklardan getirilen su kanalları da oldukça fazla sayıdadır.³² Yerleşim alanlarındaki mesken kalıntılarında yapılan yüzey araştırmasında ev işlerinde kullanılan ürünlere ait kalıntılara ulaşılmıştır. Bunlar arasında sıklıkla çömlek parçaları, hayvan kemikleri, cüruf parçaları elde edilmiştir.³³ Angara'da İrkutsk, Balagan çevresinde ve Kuda bozkırında, Unge, Ose, İde ve İlge bölgelerinde yukarıda da tasvir edildiği şekilde Kurıkanlar'a ait yerleşim alanları ve barınaklar tespit edilmiştir.³⁴

Kurıkanlar'ın Mezar Gömü Üslubu ve Elde Edilen Malzemeler

Zabaykal (Baykal'ın doğu kıyıları) bölgesinde ve Moğolistan topraklarında çok ileri seviyede Tunç ve Erken Demir Çağı kültürleri mevcuttu ve bu kültürlerin taşıyıcıları Türk boyları idi.³⁵ Bu oldukça gelişmiş kültüre Kurumçi Kültürü onu meydana getirenlere de Kurumçi Demircileri adı verilmiştir. Bu kültür ile paralel olarak bu sahada Çin kaynaklarına göre Gulikan'lar, Orhun Yazıtları'nın deşifre edilmesiyle Kurıkan/Üç Kurıkanlar'ın yaşadıklarının tespit edildiğini yukarıda belirtmiştik. Arkeolojik bakıyeler ile yazılı kaynakların birbirini doğruladığı ve Kurumçi Demircileri'nin Yakutların ataları Kurıkanlar³⁶ olduğu iddialarının doğru olduğu Okladnikov tarafından ortaya konulmuş³⁷ ve ilmi çevre tarafından kabul görmüştür.

Kurumçi Kültürü'ne ait maddi kültür unsurlarına Selenge'nin akım yönünde Barguzin Havzası, Tunkin bölgesi, Angara Havzası'ndan Balagan ve biraz daha aşağısı, yukarı Lena ve Jıgalova'ya kadar olan sahada yaygın olarak tespit edilmiştir.³⁸ Lena ve Angara havalisi boyunca tespit edilmiş Demirci Kurıkanlar'ın oldukça tutarlı ve kendilerine özgü bir mezar kültürleri vardır. Mezarları minyatür bir yurt (çadır) şeklini andırırmaktaydı. Yaklaşık 1 metre civarında derinliğe beşgen veya altıgen şeklinde gnays³⁹ levhaların yerleştirilmiştir. Yurt ile benzer şekilde mezar girişi de güney istikametli olarak belirlenmiştir. Mezarlarda yetişkin veya çocuk fark etmez ölü yakımı uygu-

³⁰ Okladnikov, *İstoriya Buryatii*, s. 302.

³¹ Okladnikov, *a.g.e.*, s. 303.

³² Okladnikov, *a.g.e.*, s. 303-304.

³³ Okladnikov, *İstoriya Buryatii*, s. 303-304.

³⁴ Okladnikov, *a.g.e.*, s. 305.

³⁵ N.N. Dikov, *Bronzoviy vek zabaykalya*, Akademii Nauk, Ulan-Ude 1958, s. 70.

³⁶ Dikov, *a.g.e.*, s. 70.

³⁷ A.P. Okladnikov, *İstoriya Yakutii*, s. 301.

³⁸ Okladnikov, *İstoriyü i Kulturu Buryatii*, s. 23.

³⁹ Magmatik veya tortul kayalar olan granit başkalaşımına uğramasından dolayı meydana gelen metamorfik kayadır.

lamasının izleri mevcuttur. Ölü yakımı uygulaması Türkler arasında görülen mezar gömü üsluplarından biri olup Çin kaynaklarında da bu uygulama hakkında bilgiler bulunmaktadır.⁴⁰ Bu bakımdan ölü yakımı uygulamasının bulunduğu Göktürklerin çağdaşı olan bir diğer Türk boyunda ölü yakımının bulunması şaşırtıcı değildir. Kazı çalışması yapılan bir mezarın 111 cm derinliğinde bulunan levhanın altında elde edilen kil çömleğin içinde yanmış kemikler elde edilmiş olup sağlam kalanlar arasında insana ait parmak kemiği elde edilmiştir. Okladnikov bu geleneğin Yakutlarda farklı bir boyutta yaşatıldığını, hamile kadının doğumundan sonra plazentesının bir çömlek veya huş ağacında kutu içerisinde gömüldüğünü ve hayvanların yemesinin veya zarar vermesinin önüne geçilerek kötü ruhların anneye musallat olmasının engellendiğini belirtmiştir.⁴¹ Mezarlardan insan kemiklerinin yanı sıra ölü aşı niyetine bırakılmış hayvan kemikleri özellikle koyun kemikleri elde edilmiştir. Kurumçi Kültürü mezarlarından pek çok düz tabanlı kavanoz formlu çömlekler elde edilmiş ve yine Kurumçi yerleşimlerinden elde edilenlerle benzer özelliklere sahip oldukları tespit edilmiştir. Mezarlardan çok sık olmamakla birlikte metal eşyalarda elde edilmiştir. Bunlar genellikle demirden üretilmiş gem, büyük oval formlarda üzengi, bıçak, ok uçlarıdır.⁴² Bununla birlikte Kurikan mezarlarından mızrak, zincir, okluk gibi malzemeler de elde edilmiştir. Ok uçları oldukça etkili olup hem kemikten hem de demirden yapılmış ok uçları bulunmuştur. Bununla birlikte onlardan kalan herhangi bir yay kalıntısı elde edilmemiştir.⁴³

Kurikanlar'ın Kaya Resimleri

Kaya resimleri insanlık tarihi hakkında malumatlar edinebildiğimiz önemli arkeolojik kaynaklar arasında bulunmakta ve dönemi simgeleyen görsel anıtlar kapsamındadırlar.⁴⁴ Türklerin meskûn oldukları geniş saha da Bozkır Kültürü'nün başlangıç devirleri ve hatta ondan öncesine dayanan kaya resimleri bulunmaktadır. Türk kaya resmi ise yaşam stili ve coğrafyanın karşı konulmaz üstünlüğüne karşı verilmiş mücadelenin ve mekânın sahip olduğu güzellikleri içermektedir. Böylece temelinde hayvan ve hayvancılığın olduğu av ve savaş sahnelerinin (Çizim-8) bulunduğu bir bozkır sanatı ortaya çıkmıştır. Göktürk ve Kırgız kaya resimleri ile tarz ve içerik bakımından örtüştüğü belirtilen⁴⁵ Lena ve Angara havalisinde ilk arkeolojik keşif gezileri 1925-1929 yılları arasında yapılmış, Kurikanlar'a ait kaya resimleri üzerinde ilk nitelikli çalışmalar 1940-1943 yılında daha önceki 1925-1929 sezonundaki çalışma-

⁴⁰ Türklerde ölü yakımı hakkında ayrıca bkz. Elvin Yıldırım, "En Erken Devirlerden Türk Mezarlarına Ölü Yakımı Uygulaması", *Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Cilt: 22, Sayı: 1, Mart 2020, s. 28-37.

⁴¹ Okladnikov, *İstoriya Yakutii*, s. 327.

⁴² Okladnikov, *a.g.e.*, s. 306.

⁴³ Yu. S. Hudyakov, *Voorujeniya Tsentralno-Aziatskih Koçevnikov v Epohu Rannego i Razvitogo Srednevekovya*, Nauka, Novosibirsk 1991, s. 8-24.

⁴⁴ Z. Samaşev, *Naskalnie İzobrejeniya Kazahstana kak İstoriçeskih İstoçnik*, C. 1, Almatı 2010, s. 4.

⁴⁵ Yaşar Çoruhlu, "Göktürk Devri Kaya Resimlerine Bir Bakış", *XIV. Türk Tarih Kongresi 09-13 Eylül 2002*, III. Cilt, Ankara 2002, s. 518.

lara da katılmış olan A.P. Okladnikov tarafından yapılmıştır. Buna göre Okladnikov Kurtuhay'da bulunan Şişkin köyü yakınlarında Paleolitik dönemden Neolitik Çağ'a ardından Tunç Çağı'ndan Demir Çağı'na ve en çok kaya resmi bırakan Kurikanlar'a ait kaya resimleri (Harita-1) tespit etmiştir.⁴⁶ Okladnikov ve Biçurin'e göre Kurikanlar/Gulikanlar'a ait olan bu kaya resimlerini yaratanlar Yakutların ataları idi.⁴⁷ Okladnikov erken Orta Çağ'a tarihlenmiş (V. - X. yy.) olan bu kaya resimlerini Baykal'ın batı bölgesinde bulunan Kurumçi Kültürü ile eşleştirmiş ve bağlantılarını tespit etmiştir.⁴⁸

Kuda Irmağı sağ akımında bulunan Manhay Dağı'nda tespit ettiği kaya resimlerini en erken Yenisey Kırgızları, ardından Kurikanlar (V. - X. yy. arası) ve ardından en geç olarak Buryat-Moğol erken ataları olarak tasnif etmiştir.⁴⁹ Horoşih, Manhay'da ayrıca Buluk ve Baytog'da tespit edilen kaya resimlerinin büyük çoğunluğunun *Türklerin Kurikan grubuna* aittir şeklinde ifade etmektedir.⁵⁰ Burada bulunan kaya resimleri avcılık ve balıkçılık, ren geyikçiliği ekonomisinin yerine hayvancılıkla uğraşan Türk kabilelerinin geldiğini göstermektedir. Kuda bozkırında Miladi 1. bin yılda Pribaykal bölgesi artık Türklerin yurdu olmuştur ve bu kültürden V. - X. yy. arasında tayga ve bozkır kültüründen mürekkep Yakut Kültürü doğmuştur. Okladnikov'a göre Kurikanlar'ın sanatı bir taraftan Altay diğer taraftan ise Yenisey'den doğmuş ve onlar Türklerin en kuzeyindeki filizleri olmuşlardır.⁵¹

Kurikanlar yaşam tarzlarını kayaların suretine kazıma yoluyla kendilerine özgü sanat değerlerini ortaya koymuşlardır. Bu resimler onların konar-göçer yaşam stilini tayga şartlarına uyum dönemlerinin eserleridirler. Tespit edilmiş olan kaya resimleri büyük oranda atlar, ellerinde yay, ok, kamçı bulunan atlı süvariler, av hayvanları ve savaş tasvirlerinden oluşturmaktadır. Tasvirler canlı bir sahne izlenimi yaratmaktadır. Şişkin alanında Kurikan dönemine ait at tasvirlerinin başında genel olarak bir sorguç ve boyunlarında bir püsküllerle (Foto: 1, Çizim-9) tasvir edilmekle birlikte mutlaka atın üzerinde bir süvari bulunmaktadır. Bazen atların kuyrukları düğümlüdür. At yeleleri tarak ağız veya testere dişi gibi (Çizim-7) kesilerek biçim verilmiştir.⁵² Atlar dört nala uçarcasına gider şekilde tasvir edilmiştir. Bazı atlara iki kişi binmiştir. Bazen de atlara 2 tekerlekli savaş arabaları ve kızaklar eklenmiştir.⁵³ Okladnikov, binicilerin kıyafetlerinin oldukça gösterişli olduklarını, başlarında herhangi bir başlık bulunmadığını, gövdenin üzerinde sadece yuvarlak şekli ile başın tasvir edildiğini, üzerlerinde kaftanı anımsatan bir giysi olduğunu

⁴⁶ A.P. Okladnikov, "Arheologičeskiye İssledovaniya 1940-1943 gg. v doline reki leni i drevnyaya istoriya severnih plemen", *KSİA*, No: 13, Moskva-Leningrad 1946, s. 101.

⁴⁷ A.y.

⁴⁸ Okladnikov, *Shishkinskiye pisanitsı. Pamyatnik drevney kulturı Pribaykalya*, İzd.vo Irkutsk, 1959, s. 110-155.

⁴⁹ P.P. Horoşih, "Naskalniye risunki na gore Manhay II (Kudinskiy Stepı)", *KSİA*, No: XXXVI, Moskva-Leningrad 1951, s. 192.

⁵⁰ P.P. Horoşih, "Pisanitsı na gore Manhay", *KSİA*, No: 25, Moskva-Leningrad 1949, s. 131.

⁵¹ Horoşih, "Pisanitsı na gore Manhay", s. 195.

⁵² Çoruhlu, *a.g.e.*, s. 518.

⁵³ Çoruhlu, *a.y.*

ve belin bir kemerle sıkıca bağlandığını, ellerinde aynı standartlarda üç dilimli bayraklar (Çizim-9) tuttuklarını, bazı tasvirlerde zırh benzeri bir giysinin göze çarptığını belirtmektedir. Okladnikov, bu giysilerin Rudenko tarafından Türk kesimi olarak yorumlandığını ve Şişkin kaya resimlerindeki kadın ve erkeğe ait şapka, ayakkabı, pantolon, kaftan vb. giysi tasvirlerinin tamamen Türk elbiselerini yansıttığını belirtmektedir.⁵⁴ Her bir tasvir üzerinde durmak makalenin hacmi açısından uygun düşmeyeceği hatta bir tez konusu olacağı düşüncesiyle Lena havalisinde bu konuda başta Okladnikov ve Zaporojkaya ve yakın zamanda M.L. Vladimirovna tarafından yapılmış olan Üst Lena petroglifleri üzerine yapılan doktora tezine müracaat edilebilir.⁵⁵ Bununla birlikte tasvirler arasında bölge faunasına uygun olarak geyik, keçi, karaca ve de kornargöçerlere ait tasvirler arasında oldukça sık görünen deve bulunmaktadır.

Kurikanlar'ın Runik Yazıları

A.P. Okladnikov tarafından Lena havalisinde 1945 yılında Orhun Runik tipli işaretler bulunmuş ve bunların bölgedeki ilk Runik yazıtlar olduğu iddiası ile estampajları okunmak üzere Bernştam'a bir mektupla iletilmiştir. Bernştam ise bunların bölgede bulunan ilk Runik yazılar olmadıklarını daha önce de tespit edilmiş Runik ve benzeri yazıların bulunduğunu ayrıntılı bir şekilde okumaları ile birlikte ele almış ve Baykal bölgesindeki Runik yazıtların bulunduğu yerleri bir harita (Harita-2) ile birlikte yayımlamıştır.⁵⁶ Bu yazıtların söz konusu dönemde burada meskûn olan Kurikanlar tarafından yazıldıkları ilim çevresince kabul edilmektedir. Bunlar geniş bir çevrede yayılmış olmakla birlikte onların torunları olarak zikredilen Yakutların belleklerinde Runik ve Runik benzeri işaretler 17. yy.'a kadar Yakutlar tarafından yaşatılmaya ve günlük eşyalarına işlenmeye devam edilmiştir.⁵⁷ D.D. Vasilev'in Lena havalisindeki Türk runik ve runik benzeri tüm yazı ve tamga benzeri işaretlerin toplam 18 adet olduğunu belirtmektedir. Bunlar bazen bir eşya üzerinde bazen de kayalar da bulunmuşlardır. Buna göre Lena havalisinde bulunan Türk Runik ve Runik benzeri yazı ve işaretlerin listesi şu şekildedir:⁵⁸

1- Petrovskaya Yazıtı, 2- Davidovskaya Yazıtı, 3- Ove Pisannom Yazıtı, 4- Kurtuhai Yazıtı, 5- Şişkin Şaman, 6- Kaçuk Yazıtı, 7- Sagan-zaba koyundaki yazıt, 8- Kamenka, 9- Manhay, 10- Haç, 11- Hashhay (1-11, A.N. Bernştam, "Drevnetyurkskoye pismo na r. Lene. Epigrafika Vostoka", IV, 1951, s. 76-86.), 12-1 Nolu Ağrşak (A.P. Okladnikov, P.P. Barashkov. *Drevnyaya pismennost yakutov*, Yakutsk, 1942, s. 32), 13-2 Nolu Ağrşak (E.R. Rygdylon, "K drevnet-

⁵⁴ Okladnikov, *İstoriya Yakutii*, s. 308.

⁵⁵ Ayrıntılı bilgi için bkz. Okladnikov-Zaporejskaya, *Lenskiye Pisanitsi*, Moskva-Leningrad 1959; Melnikova Larisa Vladimirovna, *Korrel'yatsiya i Periodizatsiya Petroglifov Verkhney Leni (na primere Shishkinskoy pisanitsi)*, İnstitut istorii, arkheologii i etnografii DVO RAN, Vladivostok 2002.

⁵⁶ A.N. Bernştam, "Drevnetyurkskoye Pismo na r. Lene", *Epigrafika Vostoka*, IV, Moskva-Leningrad 1951, s. 76-86.

⁵⁷ G.G. Levin, "Lensko-Pribaykalskiye Runičeskiye Nadpisi", *Karadeniz*, Sa: 21, 2014, s. 18.

⁵⁸ D.D. Vasilev, *Graficheskiy Fond Pamyatnikov Tyurkskoy Runicheskoj Pismennosti Aziatskogo Areala*, Moskva: İzdatelstvo Nauka 1983, s. 23.

yurkskim runam Pribaykalya”, *Epigrafika Vostoka*, VIII, 1953, s. 87-88), 14- Nizhne-Unginsky yerleşimindeki alçık üzerindeki yazıt (A.P. Okladnikov, “Iz istorii Pribaykalya v tyurkskoye vremya”, *Tyurkologicheskiye issledovaniya*, Moskva-Leningrad 1963, s. 279), 15- Shinine I Runik benzeri yazı (Fotoğraf 15-16: N.K. Antonov, *Bılgı tyurk tyla*, Yakutsk 1970), 16- Shinine II Runik benzeri yazı (Aynı yerde), 17- Taştan yapılmış bir üründeki Runik benzeri işaret (V.M. Nadelyayev, “Drevnetyurkskaya veritelnaya gramota”, *İzvestiya Sibirskogo otdeleniya AN SSSR*, 1974, № 11, s. 115-118).

Bernştam Davidovskaya yazıtında deşifre ettiği $\text{ᠬ ᠨ ᠵ}^{\text{alq}^{\text{a}}\text{t}^{\text{i}}\text{m}}$ ve Kurtuhay yazıtında deşifre ettiği $\text{ᠬ ᠨ ᠶ}^{\text{büq(m)}^{\text{a}}\text{t}^{\text{i}}\text{m}}$ sözcüklerinden ve tamga ve tek işaretlerden yola çıkarak bu yazı formları üzerine şu değerlendirmeler de bulunmuştur: Buna göre *bükmädım* sözünün erken Kırgız, *alqatım* kelimesinin ise erken Uygur menşeli olduğunu belirtmiş ve Uygur varlığını onların Şivey kabilelerine nüfuzu olarak açıklanabileceğini, Kırgız formunun varlığının ise Yakutların oluşumunun önemli bir bileşeni olan Kurıkanlar’ın komşuları olması şekliyle açıklanabilir. Bernştam bununla birlikte sayıları ve büyüklükleri ne kadar az olursa olsun bu metinlerin şartlı okumalarla da olsa okunması ve Yakutların atalarının Orta Asya göçebe Türk Kültürü’ne aşına olduklarını göstermektedir.⁵⁹ Bu çalışmalardan sonra 1995-2012 yılları arasında Letniy Artık, Suruktakh Khaya (bin yıllık bir kurban ritüel alanı), Krestyakh, Ulakhan-An I, Khotugu Chelgeria, Nuchalah Alas, Bilir mevkilerinde runik işaret ve tamgalar bulunmaya devam etmiştir ve bunlar büyük ihtimalle V. - X. yy’da Yakutların ataları tarafından yazılmışlardı ve Suruktakh Khaya, Petrovskaya ve Letniy Artık alanlarındaki runik benzeri yazıtlar büyük ihtimalle aynı Türk boyu tarafından yapılmıştı.⁶⁰ Bu sahada, bu dönemde Çin kaynaklarının da ifade ettiği gibi yaşayan Türk boyu Kurıkanlar/Gulıkanlar idi.

Ayna, keramik ve ağırşaklar üzerinde tespit edilmiş runik yazılar üzerine tespit edebildiğimiz bir diğer okuma önerisinde bulunduğunu tespit ettiğimiz bir diğer uzman Ye. R. Rıgdılın’dur. Hutne Olhon aymak, Ust Ordın’dan elde edilen ağırşakların (Çizim-10) ilkinin üstündeki ᠨ ᠯ ᠤ ᠶ ᠳ ᠤ ᠬ ᠨ yazıyı $\text{q}^{\text{a}} \text{d}^{\text{y}^{\text{r}}\text{q}^{\text{a}} \text{y}^{\text{r}}\text{c}^{\text{a}}\text{q}}$ olarak okuma önerisinde bulunarak ilk 1-4 arası işaretin $\text{q}^{\text{a}} \text{d}^{\text{y}^{\text{r}}\text{q}^{\text{a}}}$ Buryatça *Hudar (ha)* kelimesi olabileceğini *içinden geçirmek* manasına geldiğini ifade etmiştir. Diğer ağırşak okumasının ise Malov tarafından yapılan okuma önerisi $\text{ᠶ}^{\text{24}} \text{1} \text{ᠡ} \text{ᠮ}^{\text{20}} \text{ᠡ} \text{ᠶ} \text{ᠨ} \text{ᠶ}^{\text{15}} \text{ᠳ} \text{ᠤ} \text{ᠬ} \text{ᠨ} \text{ᠶ}^{\text{10}} \text{ᠳ} \text{ᠤ} \text{ᠬ} \text{ᠨ} \text{ᠡ} \text{ᠶ}^{\text{5}} \text{ᠲ} \text{ᠦ} \text{ᠳ} \text{ᠰ}^{\text{1}}$ bu şekilde olup çok fazla anlam verilemese son ekler Türkçe -liq -lak -lek olduğu görülmektedir.⁶¹ Burada maksadımız Türk tarihçileri için bir veri sunmaktır ve bundan sonraki dil ve tarih çalışmaları için bir başlangıç yapmaktır.

Sonuç

Tarihin en erken devirlerinden yani yazılı kaynaklara vakıf olmadığımız dönemlerden XI. yy.’a kadar Türkler Mançurya’dan Tuna boylarına kadar çok

⁵⁹ Bernştam, “a.g.m.”, s. 78.

⁶⁰ Levin, *a.g.e.*, s. 15.

⁶¹ Ye. R. Rıgdılın, “K Drevnetyurkskim Runam Pribaykalya”, *Epigrafika Vostoka*, s. 88.

geniş bir coğrafyada var olmuşlardır. Onlar özellikle yaşam şekillerinden dolayı göl ve ırmak gibi su kenarlarını yurt tutmuşlardır. Hayvancılık ile uğraştıklarından dolayı konar göçer yaşam tarzı meydana getirmişlerdir ki bu sistem hala Moğolistan bozkırlarında hayvancılıkla uğraşan Moğol ve Kazaklar tarafından uygulanmaktadır. Orhun Yazıtları'nda Kurikan/Üç Kurikan olarak zikredilen bıraktıkları Türk Runik yazıları ve ortaya koydukları yaşam şekliyle Türk oldukları ilim alemi tarafından kabul edilmiş, Saha Türklerinin atası olduğu şüpheye yer bırakılmayacak şekilde tespit edilmiş olan Kurikanlar az önce de belirttiğimiz üzere Baykal Gölü çevresinde Angara ve Lena nehirleri mıntikasını yurt tutmuş, Türk boyları arasında en kuzeye yerleşmiş Türk boylarından biridir. Kurumçi Demircileri olarak da adlandırılan Kurikanlar yayıldıkları sahada kendilerine has maddi kültür unsurları bırakmış olup, Kurumçi Kültürü adı verilen ve V. - X. yy. arasına tarihlenen dönemin aktörleri olmuşlardır. Şüphesiz onlardan kalan en önemli abideler Şişkin köyünde bulunan kaya resimleri ve onların Türk olduklarının en büyük delili olan ve çok fazla sayıda tespit edilmiş olan, Türk Runik yazıtlarıdır. Bozkır-Orman arasında geçiş yaşayan ve bozkır şartlarını taygaya uydurmuş bu Türk boyu demir dökmekte ve onu sanat eserlerine dönüştürmekte ustaydılar. Savaşçı özellikleri ve eşsiz güzellikteki atlar yetiştiren bu Türk boyu yarı yerleşik yaşam şekli, tarımı sulama kanalları açacak kadar ileri seviyede yapmaları, düşmanlarına karşı Baykal boyunca istihkamlar yapmaları onları VI. yy.'dan X. yy.'a hatta Moğolların bölgeyi istilasına kadar bölgede var olmalarını sağlamış ve Türkçe'nin günümüze kadar kuzey topraklarında yaşamasını sağlamışlardır.

Kaynaklar

- AKSOY, Mustafa: "İskitlerden Türklere At Kültürü ve Kımız", *Yeni Ufuklar*, Sayı: 18, Temmuz-Eylül 2013.
- ALEKSEYEV, A.N.: "Ranniye Koçevniki v Yakutii", *Vestnik SBFU*, No: 5, Yakutsk 2013/10.
- BERNŞTAM, A.N.: "Drevnetyurkskoye Pismo na r. Lene", *Epigrafika Vostoka*, IV, Moskva-Leningrad 1951.
- CHAVANESS, Edouard: *Çin Kaynaklarına Göre Batı Türkleri*, Çev. M. Koç, Selenge Yay., İstanbul 2013.
- ÇORUHLU, Yaşar: *Göktürk Devri Kaya Resimlerine Bir Bakış*, XIV. Türk Tarih Kongresi, III. Cilt, 09-13 Eylül, Ankara 2002.
- DASHİBELOV, B.B.: "Khunnu i Syanbi V Slozhenii Kulturu Khorı-Mongolov", *Drevniye Kulturu Mongolii Mongolii i Baykalskoy Sibiri (Materiali Mejdunarodnoy Nauçnoy Konferentsii 20-23 Sentyabrya 2010 g.)*, İzdatelstvo Buryatskogo Gosniversiteta, Ulan-Ude 2010.
- DASHİBELOV, B.B.: "O Hori Mongolah i Hordutah v Şamanskih Materialah M. N. Hangalova", *Etničeskaya İstoriya i Kulturno-Bitoviye Traditsii Haradov Baykalskogo Regiona*, Edit. B.B. Bazarov, İzdatelstvo Ottisk, İrkutsk 2010.
- DİKOV, N.N.: *Bronzoviy vek zabaykalya*, Akademii Nauk, Ulan-Ude 1958.
- ERGİN, Muharrem: *Orhun Abideleri*, Boğaziçi Yay., İstanbul 2009.
- ESİN, Emel: *İslamiyet'ten Önceki Türk Kültür Tarihi ve İslam'a Giriş (Türk Kültürü El Kitabı II. Cilt I/b'den ayrı basım)*, Edebiyat Fakültesi Matbaası, İstanbul 1978.
- FEDOTOVİÇ, Jelobtsov F.: "Saha Yeri ve Saha Türkleri", Haz. Saadettin Gömeç, *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Tarih Bölümü Tarih Araştırmaları Dergisi*, Cilt: 16, Sayı: 26, Ankara 1994.

GÖMEÇ, Saadettin: *Türk Cumhuriyetleri ve Toplulukları Tarihi*, Akçağ Yay., 2. Baskı, Ankara 2003.

GUMİLEV, L.N.: *Eski Türkler*, Çev. Ahsen Batur, Selenge Yay., İstanbul 2004.

HOROŞI, P.P.: "Naskalniye risunki na gore Manhay II (Kudinskiy Stepi)", *KSİA*, No: XXXVI, Moskva-Leningrad 1951.

_____ : "Pisanitsi na gore Manhay", *KSİA*, No: 25, Moskva-Leningrad 1949.
Hudud al-'Âlam 'The Regions Of The World', tran. and exp. V. Minorsky, London 1937.

HUDYAKOV, Yu. S.: *Voorujeniya Tsentralno-Aziatskih Koçevnikov v Epohu Ranego i Razvıtogo Srednevekoviya*, Nauka, Novosibirsk 1991.

KAFESOĞLU, İbrahim: *Türk Milli Kültürü*, Ötüken Yay., İstanbul 2004.

KAREYEV, Ömürkul: *Türkler ve Kaçanlıkları*, Çev. Mustafa Kalkan, Bilge Kültür Sanat Yay., İstanbul 2008.

KİRİŞÇİOĞLU, M. Fatih: "Yakutların Menşei Meselesi", *Milli Folklor*, Cilt: 2, Sa: 13, Bahar 1992.

KLYAŞTORNIY, S.G.: *Kadim Avrasya'nun Bozkır İmparatorlukları*, Tek-Esin Vakfı Yay., İstanbul 2018.

KOZMİN, N.N.: "K Voprosu o Vremeni Vodvoreniya Buryat Okolo Baykala", *Sibirskaya Jivaya Starina*, Vıp. III-IV., İrkutsk 1925.

KSENEFONTOV, G.B.: *Uranghay-Sahalar Oçerki Po Drevney İstoriyi Yakutov*, T. I, Ogiz, İrkutsk 1937.

LEVİN, G.G.: "Lensko-Pribaykalskiye Runičeskiye Nadpisi", *Karadeniz*, 2014.

OKLADNİKOV, A.P. - ZAPOROJEĞAYA, V.D.: *Lenskiye Pisanitsi*, İzd. Akademi Nauk, Moskva-Leningrad 1959.

OKLADNİKOV, A.P.: "Arheologičeskiye İssledovaniya 1940-1943 gg. V doline reki leni i drevnyaya istoriya severnih plemen", *KSİA*, No: 13, Moskva-Leningrad 1946.

_____ : "Kon i znanya na lenskikh pisanitsakh", *Tyurkologičeskiy sbornik I*, Moskva-Leningrad 1951.

_____ : *İstoriya i Kultura Buryatii*, Buryatskoye Knijnoye İzdatelstvo, Ulan-Ude 1976.

_____ : *İstoriya Yakutii, Proşloye Yakutii do prisoeedineniya k russkomu gosudarstvu*, T. I, Yakutgosizdat, Yakutsk 1949.

ÖGEL, Baheddin: "İlk Töles Boyları", *Belleten*, C. XII, Sa: 48, Ekim 1948.

_____ : *İslamiyetten Önce Türk Kültür Tarihi*, TTK Yay., Ankara 2003.

SAMAŞEV, Z.: *Naskalnie İzobrejeniya Kazahstana kak İstoričeskih İstoçnik*, C. 1, Almatı 2010.

SEROŞEVSKY, V.L.: *Saha/Yakut Türkleri*, Çev. Arif Acaloğlu, Selenge Yay., İstanbul 2007.

TAŞAĞIL, Ahmet: *Çin Kaynaklarına Göre Eski Türk Boyları*, TTK Yay., Ankara 2004.

_____ : *Gök-Türkler I*, TTK Yay., Ankara 2003.

TİVANENKO, A.V.: "Svyatilishcha Kurikan Pribaykalya", *Etnogenez i Kulturogenез v Baykalskom Regione (Srednevekoviye)*, İzdatelstvo BNTS SORAN, Edit. P.V. Kononov, Ulan-Ude 2010.

TOPSAKAL, İlyas - ŞAHİN, Leysen - YILDIRIM, Kürşat - TANRIVERDİ, Mustafa - YILDIRIM, Elvin: *Rusya'daki Türkler*, Akademi Kitaplar Yay., İstanbul 2005.

TSYBİKTAROV, A.D.: *Kultura Plitoçnih Mogılı Mongolii i Zabaykalya*, İzdatelstvo Buryatskogo Gosniversiteta, Ulan-Ude 1998.

VASİLEV, D.D.: *Graficheskiy Fond Pamyatnikov Tyurkskoy Runicheskoj Pis-mennosti Aziatskogo Arealı*, Moskva: İzdatelstvo Nauka 1983.

VLADİMİROVNA, M. Larisa: *Korrelyatsiya i Periodizatsiya Petroglifov Verkhney Lenu (Na Primere Shishkinskoj Pisanitsı)*, İnstitut istorii, arkheologii i etnografii DVO RAN, Vladivostok 2002.

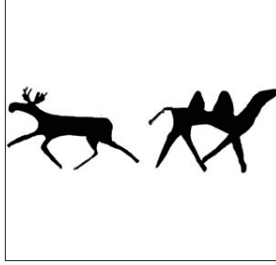
YILDIRIM, Elvin: "En Erken Devirlerden Türk Mezarlarına Ölü Yakımı Uygulaması", *Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Cilt: 22, Sayı: 1, Mart 2020.

HARİTA, FOTOĞRAF VE ÇİZİMLER

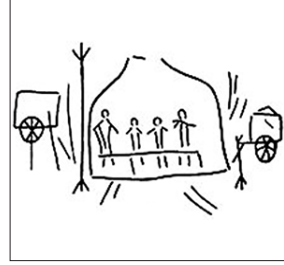
Çizim-1:

Şişkin yakınlarında Okladnikov tarafından tespit edilen Kurikanlar'a ait kaya resimleri (A.P. Okladnikov, "Arheoloğičeskiye İssledovaniya 1940-1943 gg. V doline reki leni i drevnyaya istoriya severnih plemen", s. 102.)

Çizim-2:

Şişkin bölgesinde tespit edilen atlı süvari tarafından sürülen çift hörgüçlü 2 deve ve diğer atlı Kurikan süvarilerinin tasvirleri (A.P. Okladnikov, *İstoriya i kultura buryatii*, s. 184.)

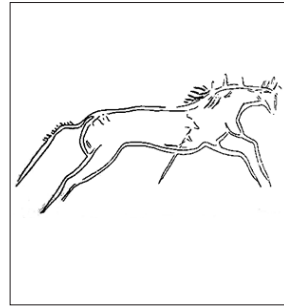
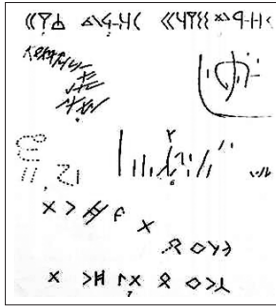
Çizim-3:

Baykal Bölgesi'nde taygada bozkır kültürünü yaşatan Kurikanlar'a ait Manhay II'den kaya resmi (Horoşih, "Naskalniye risunki na göre Manhay II (Kudinskiy Stepil)", s. 194)

Çizim 4-5:

Davidovskaya, Kurtuhay, Pisanniy, Petrovka, Şişkinskaya, Manhayskaya I, Kaçuk, Sagan zaba, Kamenka, Haç ve Etnografya Müzesi'nde bulunan gümüş kâse üzerinde bulunan yazılar ve işaretler (Bernştam, "Drevnetyrskoye Pismo na r. Lene", s. 82).

Çizim-6:

Kurikanlar dönemine ait Şişkin kaya resimlerinden bir at tasviri (A.P. Okladnikov - V.D. Zaporojegaya, *Lenskiye Pisanitsi*, İzd. Akademi Nauk, Moskva-Leningrad 1959, s. 111).

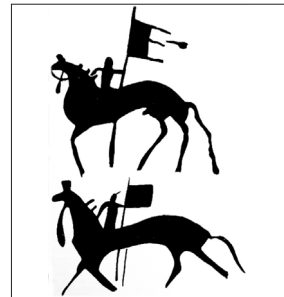
Çizim-7:

Şişkin kaya resimlerinden Kurikan binicileri ve at tasvirleri (A.P. Okladnikov - V.D. Zaporojegaya, *Lenskiye Pisanitsi*, İzd. Akademi Nauk, Moskva-Leningrad, 1959, s. 114)

Çizim-8:

Av tasvirleri (A.P. Okladnikov - V.D. Zaporojegaya, *Lenskiye Pisanitsi*, İzd. Akademi Nauk, Moskva-Leningrad, 1959, s. 117)

Çizim-9:

Elinde bayrak tutan Kurikan süvarileri (A.P. Okladnikov - V.D. Zaporojegaya, *Lenskiye Pisanitsi*, İzd. Akademi Nauk, Moskva-Leningrad, 1959, s. 121)

Çizim-10:

Olhon-Aymak'da ve Ust Ordi Bulgat Aymak Shoyatoy Ekhirit Aymak'da keşfedilmiş Runik yazılı ağırşak (Ye. R. Rigdilon, "K Drevnetyurkskim Runam Pribaykalya", Epigrafika Vostoka, VIII, M-L, 1953, s. 87)

Foto-1:

Başlarında süsleri ve üstünde süvarileri olan Kurkan kaya resimleri / Şişkin (A.P. Okladnikov, "Kon i znaniya na lenskikh pisanitsakh", Tyurkologicheskiy sbornik I, Moskva-Leningrad, 1951, s. 143)

Harita-1: Kurkanlar'a ait Angara ve Lena havalisinde bulunan Kaya resimleri dağılımı

(A.P. Okladnikov - V. D. Zaporozhaya, *Lenskiye Pisanitsy*, İzd. Akademi Nauk, Moskva-Leningrad, 1959, s. 4)

Harita-2: Bernştam tarafından çizilen Baykal Gölü'nün batı yakasında Lena havalisinde bulunan Runik yazıların dağılımı (Bernştam, "Drevnetyurkskoye Pismo na r. Lene", s. 81)

AZERBAJCAN TÜRKLERİNİN ÖZGÜRLÜK MÜCADELESİNDE ŞİİRİN ROLÜ

Prof. Dr. Memmed İSMAYIL*

Öz

Makalede Kuzey ve Güney Azerbaycan şiirinde özgürlük konusu, özellikle fikir, içerik, üslup vb. yönleri açısından ele alınmıştır. Devleti, ordusu, topu tüfeği olmayan memleketlerde bunların hepsini şairlerin şiirleri karşılar. Tüm sansür baskılarına rağmen 20. yüzyılın başlarında edebiyata gelmiş sanat-kârların, özellikle 60'lar edebi kuşağının eserlerinde özgürlük konusu önemli bir yer tutmaktadır. Bu konuların gündeme getirilmesinin izleri, Kuzey Azerbaycan'da Mirza Elekper Sabir, Mehemed Hadi, Süleyman Rüstem, Bahtiyar Vahabzade, Halil Rıza Ulutürk, İsa İsmayilzade; Güney Azerbaycan'da ise Mehemed Hüseyin Şehriyar, Sehend, Söhrab Tahir, Muhtar Giyasi gibi şairlerin eserlerinde görülür. Azerbaycan şiirinde, dönemin yasak ve takiplerine rağmen Sovyet rejiminin cesaretle eleştirilmesi söz konusu idi. Şiirin gelişim özelliklerini ihtiva ettiğinden, parçalanmış vatan ve ana dili konuları rejime itiraz nitelikliydi. Söz konusu şairlerin isyankâr eserleri bir bakıma 90'lı yılların başında Azerbaycan'ın özgürlüğüne kavuşmasında önemli bir yere sahip olmuştur denebilir.

Anahtar kelimeler: Azerbaycan Şiiri, Özgürlük, Vatan, Sanat, Dil.

The Role Of The Poetry In The Freedom Struggle Of Azerbaijan Turks Abstract

This article is about freedom motives in North and South Azerbaijan poetry, especially ideas, content, style and other aspects etc. In countries where they do not have a state, an army or gun, all of these subjects are replaced by poets' poems. Despite of all the censorship pressures, the subjects of freedom took an important place in the works of the 60's literary generation of the poets who came to the literature in the early 20th century. The freedom related poems we see in the poems of Northern Azerbaijan poets Mirza Elekper Sabir, Mehemed Hadi, Süleyman Rüstem, Halil Rıza Ulutürk, İsa İsmayilzade, It is seen as well in Southern Azerbaijan poets such as Mehemed Hüseyin Şehriyar, Sehend, Söhrab Tahir, Muhtar Giyasi. Despite of all prohibitions and follow-ups in that period in Azerbaijani poetry, the Soviet regime was boldly criticized. The poems

* Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü.

about divided motherland and about mother tongue it was the way of protest to the regime in those days. We can briefly confirm that the rebellious works of these poets played a great role in gaining the independence of Azerbaijan in the early 90's.

Keywords: Azerbaijan Poetry, Freedom, Homeland, Art, Language.

Giriş

Tarihle edebiyat bir bakıma iç içedir; tarihi olaylar edebiyata etki gösterir, edebiyat ise tarihi olayları kendi sayfalarına taşır. Son iki yüzyılda Azerbaycan toplumunun başından geçen tarihi olayların edebiyata yansması bu görüşün kanıtı niteliğindedir. 19. yüzyılın ilk yılları aynı zamanda Azerbaycan'da Rus işgalinin başlangıcı sayılabilir. O tarihlere kısaca değinecek olursak İran ile Rusya arasında çıkan savaş sonucu İran, 1813'te mağlup olmuş ve Karabağ'ın Gülistan köyünde İran'la Rusya arasında imzalanan barış anlaşması sonucu Kuzey Azerbaycan'ın birçok bölgeleri Rus egemenliğine geçmiştir. 1826'da İran'la Rusya arasında patlak veren ikinci savaş da İran'ın yenilgisiyle son bulmuş, neticede 1828 yılında yapılmış olan Türkmençay Barış Antlaşması'na göre Araz Nehri'nin sınır olarak kabul edilmesiyle Azerbaycan ikiye parçalanmıştır.¹

Ülkenin parçalanması, dolayısıyla edebiyatın da parçalanmasına neden oldu. Böylece Azerbaycan edebiyatı bu dönemden başlayarak Kuzey ve Güney olmak üzere iki ayrı edebiyat olarak varlığını sürdürmüştür.

Rus işgallerinin oluşturduğu problemler Azerbaycan'da milli ve dinî hislerin şahlanmasını sağlamış, edebiyatçılar da bu dönemden itibaren halkın duygularına tercüman olmaya başlamışlardır. Bu bölünmüşlük, parçalanmışlık Bahtiyar Vahabzade'nin "Gülüstan" şiirinde geniş bir biçimde anlatılmıştır:

*Kağıza həvəslə o da gol atdı,
Dodağı altından gülümsəyərk.
Bir qələm əsrlik hicran yaratdı,
Bir halqı yarıya böldü kılınc tek.²*

Yeni dönemin şartlarına uygun olarak Azerbaycan Edebiyatı birkaç çizgi üzerinde gelişmekteydi. Bunlardan birincisi, Fuzûli edebi mektebinin geleneklerini devam ettiren divan şiiri; ikincisi milli edebiyatın gelişmesinde önemli bir yere sahip olan Molla Penah Vakıf şiir geleneği; üçüncü çizgi ise, son dönemde meydana çıkan batı yönlü yeni bir edebiyat yaratma çabalarıdır.

Azerbaycan'da milliyetçilik duygularının oluşmasında, esası 1875'te belirlenmiş olan milli matbuatın önemli hizmetleri olmuştur. Azerbaycan milli matbuatının ilk temsilcisi 1875'te yayınlanan "Ekinçi" gazetesi idi. Bu gazetenin genel yayın yönetmeni Hasanbey Zerdabi idi. Zerdabi'nin "Ekinçi"si; bir ferdin, kendi halkının kültür hayatını değiştirip geliştirebilmesine parlak bir örnekti. Mirze Feteli Ahundov ve Hasanbey Zerdabi gibi milli duygularla ya-

¹ Türkiye Dışındaki Türk Edebiyatları Antolojisi 1 - Azerbaycan Türk Edebiyatı, Kültür Bakanlığı, Söğüt Yayıncılık, Ankara 1993, s. 158.

² Bahtiyar Vahabzade, *Əsərləri*, I. Cilt, Azərneşr, Bakü 2000.

şayan aydınların 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren işlemeye başladıkları “maarifçilik ve içtimai terakki” fikirleri, semeresini 20. yüzyılın başlarında vermiş, Alibey Hüseyinzade-Turan ve Ahmet Ağaoğlu’nun başyazarlığı ile “Heyat” gazetesi yayım hayatına başlamıştır. Matbuat her vasıta ile milletin muhtelif tabakaları arasında millî birlik hissini kuvvetlendirmeye, halkı her açıdan eğitmeye ve onu, yaklaşmakta olan tehlikelerden haberdar etmeye çaba gösteriyordu.

20. yüzyıl Azerbaycan edebiyatında yeni bir uyanış devrinin başlangıcı oldu. 20. yüzyılın başlarındaki edebiyatçılar esas itibarı ile iki önemli derginin, “Molla Nesreddin”in ve “Füyûzat”ın çevresinde toplanmışlardı. 20. yüzyıl Türk şiirine Mirze Elekber Sabir gibi büyük bir şiir ustasını Molla Nesreddin kazandırmıştır. Sabir’in “Hophopname” adı ile tanınan şiir kitabı da bütün Türk şiirinde yeni ve farklı bir yere sahiptir.³

Azerbaycan edebiyatının gelenekleri ve özellikleri genellikle korunduğundan, 1920-1980 yılları arasındaki edebi gelişmeler, “Sovyet Devri Edebiyatı” olarak adlandırılabilir. Tek partili rejimin baskılarına rağmen, Azerbaycan şairleri bu zor dönemde de satır altı manalarla, imalarla da olsa halkın özgürlük arzularını bir biçimde eserlerine yansıtmaya çalışmışlardır. Özellikle 1937’lerde kızıl terör kurbanları olacak H. Cavit, A. Cevat, M. Müşfik’in ve diğer sanatkârların eserlerinde özgürlük notlarının belirgin izlerini görebiliriz:

*Çırpınırdın Karadeniz,
Bakıp Türk’ün bayrağına.
“Ah” diyerdin hiç ölmezdim
Düşse bilsem ayağına! (Ahmet Cevat)⁴*

Bu sanatkârlar tüm baskılara rağmen tuttukları yoldan vazgeçmemişler ve bu nedenle de Sovyet rejimi tarafından kurşuna dizilmişlerdir.

Başka bir kızıl terör kurbanı olan Rus şairi Osip Mandelştam’ın dediği gibi şiir, toprağın alt katlarını üste çıkararak pulluğa benziyor. Pulluk toprağın, şiir ise zamanın alt katlarını gün yüzüne çıkarır. Ama öyle zamanlar olur ki, insanlık yaşadığı zaman diliminde aradığını bulamayıp zamanın derin katlarının hasretini çektiğinde çiftçi gibi “zamanın bakir topraklarını” arıyor.⁵ Böylece hayattaki inkılaplar, sanatı ve sanatkârı klasisizme yönlendiriyor. Son otuz kırk yılda dünyada görülen siyasi ve kültürel globalleşme, dünya haritasında güç merkezlerinin değişmesi, sosyalist realizm anlayışındaki edebiyat biliminin çöküşü, yeni düşünce tarzının ortaya koyduğu edebî perspektif, Orta Çağlardan günümüze kadar hayati yaşantılarla sürüp gelen yüzyıllar arasında milletlerin kendi köküne, millî kültürüne yeniden dönüş çabaları; yirminci yüzyılın son kesiminde ciddi siyasi atmosfer “hafiflemesine”, bu ise dolayısı ile Türk Dünyası Edebiyatları esasında yeni araştırmalara meylin artmasına vesile oldu.

³ Türkiye Dışındaki Türk Edebiyatları Antolojisi 1 - Azerbaycan Türk Edebiyatı, s. 169.

⁴ Anar - Yavuz Akpınar, Bin Yılın Yüz Şairi - Azerbaycan Şiiri Antolojisi, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 2000, s. 109.

⁵ Osip Mandelştam, “Pespoks”, Stixotvoreniye, Sankt-Petersburg 1997, s. 10.

20. Yüzyıl Azerbaycan Şiirinde Özgürlük

Türk Dünyası edebiyatı uzun mücadelelerden sonra ilk defa geçen asrın 90'lı yıllarında yeniden bütünleşmeye başladı. Bu gelişmeler ilk önce şairlerin şiirlerinde gün ışığına çıkıverdi. Necip Fazıl Kısakürek'in belirttiği gibi: *"Toplum, iç ve gizli hayatı ile uyur; ve rüyasını şair görür ve sayıklamalarını şair zapt eder."*⁶ Bu manada şairler, Azerbaycan Türklerinin uzun yıllar süren bağımsızlık uğraşlarını, ağır şartlar altında imalarla da olsa şiirlerine konu etmişlerdir. Devleti ve bağımsızlığı olmayan toplumların topunu tüfegini şairlerin şiirleri karşılamıştır. Azerbaycan Türklerinin bağımsızlık mücadelesinde Azerbaycan şairleri ve onların yazdığı isyankâr şiirler önemli bir rol oynamıştır. Bu hakikati daha sonraları Azerbaycan'da gizli kurumlar yaratarak halkın yabancı işgalcilere karşı ayaklanmasına önderlik yapan ve bu hizmetleri yüzünden de Sovyet gizli istihbaratı tarafından göz altına alınan liderler de dile getiriyorlardı.⁷ Önce de vurguladığımız gibi iki yüz yıllık bir zaman diliminde Rusya ve İran savaşlarında Kuzey ve Güney olarak ikiye parçalanan Azerbaycan'da, bu bölünmenin acıları her zaman hissedilmiştir. Sonuç olarak, bu acılar zaman zaman edebiyata da yansıtılmıştır. Özellikle 20. asrın başlarında çarlık Rusya'sının zayıfladığı ilk yirmi yılda Azerbaycan şairleri vatan, millet ve milli birlik kavramlarını gün ışığına çıkararak eserler yazmaya başladılar. Adı geçen dönemde Mirza Alekper Sabir ve Muhammet Hadi'nin eserlerinde milli benlik duyguları ve isyankâr bir ruh hâkimdi:

*"Dindirir əsir bizi, dinməyirik,
Atılan toplara diksinməyirik;
Əcnəbi seyrə balonlarla çıxır,
Biz hələ avtomobil minməyirik."*⁸

Mirza Alekper Sabir'in sesine Muhammet Hadi'nin isyankâr sesi eşlik ediyor:

*"İmzasını qoymuş miləl övraqi-həyatə
Yox millətimin xətti bu imzalar içində..."*⁹

Çağa ayak uyduramamak, imzalar içinde milli imzalarının bulunmayışı Azerbaycan sanatçılarını düşündüren konuların başında gelmiştir. Yukarıda örnek verdiğimiz parçalardan da görüldüğü gibi şiir, şairin ve onun mensup olduğu toplumun kendi var oluşunu belirtme aracıdır. Milleti eğiten ve onları, kendilerini esaret altında tutan düşmana karşı uyanık olmaya çağıran şiirler belirli zaman diliminde önemli misyon üstlenmiştir. Nobel ödüllü Rus

⁶ Necip Fazıl Kısakürek, *Çile*, 15. Baskı, İstanbul 1989, s. 488.

⁷ Ebülfez Elçibey'in cumhurbaşkanlığı döneminde, Azerbaycan Devlet Radyo Televizyonu'nda genel müdürlük yaptığım zaman doğal olarak Azerbaycan Halk Cephesi'ne önderlik yapmış kişiler hakkında dizi programlar hazırlamak istiyorduk. Fikrimizi Cumhurbaşkanı Elçibey'e bildirdiğimizde haklı olarak *"Azerbaycan halkının özgürlük çabalarında bizden çok yazarlarımızın zahmeti var. Onların azatlık imaları ile dolu eserleri olmasaydı, biz de olmazdık. Bugünkü siyasetlerin yoluna ışık tutan yazarlarımız ve onların ölümsüz eserleri ile ilgili programlar yapın."* cevabını verdi.

⁸ Mirza Alekper Sabir, *Hophopname*, Yazıcı Yayınevi, Bakü 1980, s. 275.

⁹ Mir Celal Paşayev - Firidun Hüseyinov, *XX. Asır Azerbaycan Edebiyatı*, Birleşik Yayıncılık, İstanbul 2000, s. 384.

şairi İosif Brodski'nin yazdığı gibi "İnsan neyi seviyorsa onun bir parçasıdır." Bu sevgi, millet ve vatan sevgisidir.

Ancak Azerbaycan sanatkarları, uzun zaman zarfında Rus ve Fars ege- menliği altında yaşamak zorunda bırakılmıştı. Amaç, Azerbaycan Türklerinin Türk Dünyası'na açılımını her fırsatta engellemek, onları devamlı olarak baskı altında tutmak, örf ve âdetlerini unutturmak, asimilasyona uğratmak ve böy- lece hüsrana itmekti. Bu dönemin önde gelen şair ve aydınları ya susturul- muş ya da İslamcı, Türkçü, Turancı damgaları ile Sibirya'ya sürülmüşlerdir. Sonraları Türkiye'de üne kavuşacak olan Ali Bey Hüseyinzade Turan o korku- lu yılların siyasi manzarasını şöyle mısralara dökmüştür:

"Ucundadır dilimin
Hakikatin büyüğü.
Nə koydular deyəyim
Nə kesdilər dilimi."¹⁰

Bu örnekten de görüldüğü gibi şiirler çoğu zaman yazıldıkları memlekete benziyor.

Hâkim güçler milletleri asimile etmek için ilk önce o milletin dili ve alfabesi ile uğraşır. Gerek kuzeyde gerekse de güneyde Azerbaycan Türkleri için de aynı yöntem uygulanmıştır. Türk dili yerine Rusça ve Farsça eserler veren ya- zarlar ödünlendirilmiş ve bunlar çeşitli makamlara, görevlere getirilmişlerdir. Osmanlı Türkçesi ile Azerbaycan Türkçesi'ni iki ayrı dil olarak algılayan böyle bağınazlardan birini Mirza Alekper Sabir şöyle eleştirmiştir:

"Osmanlıcadan türkə tərcümə- bunu bilməm,
Gerçək yazıyor gəncəli, yainki hənəkdir?
Mümkün iki dil bir-birinə tərcümə, amma
'Osmanlıcadan türkə tərcümə nə deməkdir?'"¹¹

Azerbaycan Türkleri, milletin ve vatanın bölünmez bütünlüğünün arzu ve ümitlerini her şeyden önce kendi yazarlarının eserlerinde satır altı manalarda aramak zorunda bırakılmıştı. Bu nedenle de Azerbaycan şairleri, her türlü baskıya rağmen ana dili konularını devamlı olarak gündemde tutmuşlardır:

"Mən sənin dilinə dəymirəm, yağı,
Sen də mənim ana dilimə dəymə."¹²

"Kim ki, sevmir öz dilini
İtsin mənim gözlərimdən ilim-ilim.
Bu Azeri torpağının
Günəşidir mənim dilim."¹³

"Türkün dili tək, sevgili istəkli dil olmaz.
Özgə dilə qatsan, bu əsil dil əsil olmaz."¹⁴

¹⁰ Anar - Yavuz Akpınar, *a.g.e.*, s. 96.

¹¹ Mirza Alekper Sabir, *a.g.e.*, s. 293.

¹² Süleyman Rüstəm, *Seçilmiş Şiirleri*, Azərneşr, Bakü 1976, s. 26.

¹³ Həlil Rıza Ulutürk, *Devam Edir Otuz Yedi*, Genclik Yayınevi, Bakü 1989, s. 156.

¹⁴ Mehmed Hüseyin Şehriyar, "Elhude" - "Sabah", *Divani-Türki*, Bakü 1993, s. 96.

Azerbaycan Edebiyatı'nın son iki yüzyılda geçmiş olduğu aşamalara baktığımızda tarihi olayların şiire yansıtılması bakımından ilginç sonuçlara varabiliriz. 1918 yılının Mayıs ayında kurulan Azerbaycan Demokratik Cumhuriyeti'nin ömrü sadece 23 ay sürmüştür. Ancak bu az zaman zarfında da önemli ilklere imza atılmıştır. 1920'de Azerbaycan topraklarının Bolşevikler tarafından işgali büyük fesatlar doğurmuştur. Bu dönemde Azerbaycan'ın önde gelen aydınlarından birçoğu Türkiye'ye sığınmak zorunda kaldı. Mehmet Sadık Aran, Emin Abid, Mirza Bala, Samed Ağaoğlu, Elmas Yıldırım ve başkalarının Türkiye'de yazmış oldukları gurbet şiirleri Azerbaycan özgürlük edebiyatının önemli bir bölümünü oluşturur.

Dünya edebiyatlarında vatan ve gurbet konusunda çok eserler yazılmıştır, ancak Elmas Yıldırım'ın "Esir Azerbaycan'ım" şiirinin yeri bir başkadır:

*Nerde beni gül koyunda doğuran,
Hamurumu gözyaşıyla yoğuran
Beşiğimde layla balam çağıran...
Azerbaycan, benim bahtsız anam oy,
Neçe bir yıl hasretinle yanam oy!...*¹⁵

Düştüğü tezatlı durum nedeniyle de şairin şiirleri baştan başa edebî sorularla doludur. Her şiirinde zamanı ve devranı sorguya çekmektedir:

*Ben niçin garibim bu doğma ilde,
Mahbes mi dört yanım, belki boğuldum.
Melun bir zamanda, mahkum bir ilde
Allah'ım, ben niçin şair doğuldum?*¹⁶

Şair, Kafkas dağlarına hitaben yazdığı bir türküsünde duygularını daha değişik bir şekilde dile getirmektedir:

*Bakıp dursam uzak, uzak izlere,
Kulak versem, seni anan sözlere,
Hasretinle bulutlanan gözlere,
Senden akan bir damlacık yaş olsam.*¹⁷

Elmas Yıldırım, vatanı Azerbaycan'ın ve onunla birlikte bütün mazlum ve esir Türk illerinin tekrar hürriyete ve istiklale kavuşacaklarına derin bir inanç beslemektedir:

*Benim aşkım, a dostlar, ezelidir, ezeli,
Kim salacak gönlümden o sevdalı güzeli?
Yok bir kuvvet ki, yüksün kalbimdeki temeli
Benim ki o kurtuluş gününe inamım var.*¹⁸

1945 yılında Tebriz'de kurulan Azerbaycan Demokratik Cumhuriyeti'nin ömrü bir yıl sürdü. Sonra Rus, Ermeni, Fars işbirlikçilerin gizli çabalarıyla Kaf-

¹⁵ Anar - Yavuz Akpınar, *a.g.e.*, s. 119.

¹⁶ Anar - Yavuz Akpınar, *a.g.e.*, s. 120.

¹⁷ Anar - Yavuz Akpınar, *a.g.e.*, s. 120.

¹⁸ Anar - Yavuz Akpınar, *a.g.e.*, s. 121.

kasya'da Kuzey ve Güney Azerbaycan'ın birleşmesi sonucu ikinci bir büyük Türk devletinin oluşacağı endişesiyle Tebriz'e ordu gönderilerek güneydeki Azerbaycan Demokratik Türk Cumhuriyeti'ne son verildi. Güney Azerbaycan aydınları ya idam edildi ya da cezaevlerine atıldı. Bu beladan kaçarak Kuzey Azerbaycan'a sığınanlar da oldu. Bu olaylar sonraları edebiyata da aksini yansıtmıştır:

*“İki bölünməkdən elə qorxmuşam,
Çöpü də ikiye bölməmə daha.”¹⁹*

*“Ah niçin yabançı ellərə vardım,
Ölkə çəpərlənib ağıl yerinə.
Öz doğma yurdumda düşüb qalardım
Anam daş doğsaydı oğul yerinə...” (Muhtar Qiyasi)²⁰*

Yahut:

*“Arzum da, Araz da bölünüb iki,
Yene biz-biz oldu başımın tükü,
Nifrət o günə ki, o zamana ki,
Bir qəlbini iki cür aləmi oldu...”²¹*

Yahut:

*“Qatar gedir Araz boyu,
Gedir gvrula-gvrula.
Qarşı dağlar görünəndə
Qaldım qovrula-qovrula.”²²*

Araz ve ayrılık konusu Güney Azerbaycan edebiyatının önde gelen şairi Şehriyar'ın birçok eserinin özünü oluşturmuştur. Burada Türk dünyasında ün kazanan “Heyder Baba'ya Selam” destanını hatırlamak gerekmektedir. Şehriyar, uzun hayatı boyunca Kuzey Azerbaycan'ına gelmek istese de Rus ve Fars gizli servisleri buna imkân vermemiştir. Bu nedenle de o, vatan hasretini yazdığı şiirsel mektup ve destanlarla gidermeye çalışmıştır. Şehriyar'ın Kuzey Azerbaycan'da yaşayan şair arkadaşı Memmed Rahim'e yazdığı cevap mektubu buna bir örnektir:

*“O taydadır Şəki, Şirvan, Qarabağ,
Bu tayda da Meşgin, Əhər, Qaradağ.
Bir-birlərin Arazdan almış soraq,
Araz bizi ayırmaqdan dağlayıb,
Son özü də gecə-gündüz ağlayıb...”²³*

Azerbaycan'ı ikiye bölen sınır ırmağına çevrilen Araz konusu, yalnızca şairlerin şiirlerinde gündeme gelmez. Bu konu aynı zamanda sözlü halk edebiyatının da önemli konularından biri olmuştur:

¹⁹ Söhrab Tahir, *Seçilmiş Eserleri*, Azərneşr, Bakü 1987, s. 186.

²⁰ “Azerbaycan” *Şeir Antologiyası*, Azərneşr, Bakü 1984, s. 250.

²¹ Memmed İsmayıl, *Seçilmiş Eserleri*, Azərneşr, Bakü 1992, s. 134.

²² İsa İsmayılzadə, *Seçilmiş Eserleri*, Azərneşr, Bakü 1991, s. 201.

²³ Mehmed Hüseyn Şehriyar, *a.g.e.*, s. 43.

“Arazı ayırdılar,
Qan ilə doyardular.
Mən yarıdan ayrılmazdım
Zülm ilə ayırdılar...”²⁴

Araz ve Azerbaycan hasreti, bütünün bir parçası olan Anadolu’da da yankılar uyandırmıştır. Bu yankının Kars aşıklarının Serhat türkülerinde belirgin örnekleri vardır:

“Araz, Araz, han Araz,
Bin gölden kalkan Araz...
Al başımdan sevdayı
Hazarda çalkan Araz...”²⁵

Ülkenin parçalanmış durumu ve kuzeyde Rus, güneyde Fars baskısı nedeniyle Azerbaycan şairleri hem daha güncel konuları hem de baskıcı sansürlerden kurtulmak için çeşitli önemli imalı anlatımları denemek zorunda bırakılmıştır:

“Cənnətdə quşlar necə oxuyurlar?
Zildən, ya pəsdən?
Cəhənnəmdə
Necə ağlayırlar,
Zildən
Ya bizim kimi?”²⁶

Yahut:

“Cənnət görmək istəyəndə
Yumuram gözlərimi.
Cəhənnəm görmək istəyəndə
Açıram gözlərimi.”²⁷

Her iki örnekte görüldüğü gibi şairin amacı cenneti, cehennemi yazmak değildir. Bu mısralarda baskıcı rejimin Azerbaycan Türklüğüne getirdiği cehennem benzer durum gözler önüne serilmektedir. Benzer şekilde Halil Rıza Ulutürk sansürü atlatmak için Fuzûlî’nin “Beni Candan Usandırdı” şiirinin yardımıyla Azerbaycan’ın ikiye ayrılmasını anlatmıştır. Şiirine bu ayrılmayı simgeleyen “O sahilde, bu sahilde” mısrasını ilave ederek farklı bir yöntem uygulamıştır:

“Şeb’i hicran yanar canım,
O sahildə, bu sahildə.
Töker gan çeşm-i giryanım,
O sahildə, bu sahildə.
Oyadar halqı efganım,
O sahildə, bu sahildə.

²⁴ Bayatılar, Maarif Yayınevi, Bakü 1974, s. 123.

²⁵ Bu mani, Kars aşıklarının dilinden derlenmiştir.

²⁶ Vagif Samedoğlu, *Mən Burdayam, İlahi*, Genclik Yayınevi, Bakü 1996, s. 15.

²⁷ Vagif Samedoğlu, *a.g.e.*, s. 15.

*Gara bahtım oyanmaz mı?
O sahildə, bu sahildə.*²⁸

Üstad Şehriyar ise vatanın bölünmez bütünlüğü düşüncesini Fars sansüründen kurtarabilmek için Güney Azerbaycan'daki Heyderbaba Dağı'ndan faydalanır. Aslında bu şiir, Heyderbaba Dağı'ndan çok Azerbaycan toplumuna sesleniştir:

*“...Bir uçaydım bu çırpınan yelinən,
Bağlaşaydım dağdan aşan selinən,
Ağlaşaydım uzaq düşən elinən,
Bir görəydim ayrılığı kim saldı?
Ölkəmizədə kim qırıldı, kim qaldı?
...Heydərbaba, göylər bütün dumandı
Günlərimiz bir-birindən yamandı,
Bir-birizdən ayrılmayın, amandı,
Yahşılığı əlimizdən alıblar,
Yahşı bizi yaman günə salıblar...”*²⁹

Şiir, kültürel ve siyasi uyanışta hep ilk sıradadır. Vatanın parçalanmış durumu, ayrılıklar, hasretler Kuzey ve Güney Azerbaycan'da yaşayan şairlerin şiirlerinde her yönü ile ele alınmıştır. Yukarıda vurguladığımız gibi Güney-Kuzey, bağımsızlık konuları Halil Rıza Ulutürk'ün şiirlerinin nerdeyse ana konusudur. O, KGB'nin her tarafta gözünün ve kulağının bulunduğu bir zamanda Azerbaycan gençliğini 20. asrın 60'lı yıllarında özgürlük mücadelesine ayaklandıırıyordu. Doğal olarak ona bu şiirleri nedeniyle “*sağ ol*” diyen yoktu; aksine her fırsatta takip ediliyor, hakkında soruşturma açılıyor; kitaplarının, şiirlerinin yayımlanması yasaklanıyordu. Öğrenci yurtlarında elden ele, dilden dile dolaşan “*Azadlığın sesi*” şiirinin yayımlanması çok zor görünüyordu. O dönemlerde Afrika halkları yabancı sömürgecilere karşı ölüm kalım mücadelesine girişmişlerdi. Aslında büyük edebiyatın muhatabı bir memleket ve bir toplum değil tüm dünyadır. Bu nedenle de Halil Rıza Ulutürk bu olayları fırsat bildi: “*Azadlığın Sesi*” şiirini “*Afrika'nın Sesi*” gibi yayımlatabildi:

*“Azadlığı istəmirəm
Zərrə-zərrə, qıram, qıram,
Qolumdaki zincirləri
Qıram gərək, qıram, qıram.
Azadlığı istəmirəm
Bir həb kimi, dərman kimi,
İstəyirəm-torpaq kimi,
Güneş kimi, cahan kimi.
Çəkil, çəkil, ey qəspikar
Mən bu yurdun gur səsiyəm,
Gerek deyil sığa bulaq,
Mən ummanlar təşnəsiyəm!...”*³⁰

²⁸ Halil Rıza Ulutürk, *a.g.e.*, s. 37.

²⁹ Mehemed Hüseyin Şehriyar, *a.g.e.*, s. 9.

³⁰ Halil Rıza Ulutürk, *a.g.e.*, s. 99.

Bütün bu sunduğumuz örnekler belirli zaman diliminde gençleri eğitmekte ve beraberinde özgürlük ümitlerini de taşımaktaydı. Geçen asrın ortalarında Birleşik Milletler Genel Sekreteri U. Thant, kendisine 20. yüzyılın önemli yönü sorulduğunda “*Milletlerin kendi köküne dönüş çabalarının hızlanması*” cevabını vermişti. Eski Sovyetler Birliği’nin çeşitli bölgelerinde geçen asrın 80’li yıllarında özgürlük çağrısı artık gizli imalarla değil doğrudan doğruya dillendirilmekteydi. Yeni nesiller özgürlük mücadelesine yazar ve şairlerin imalı eserlerinin içinden geçip geldiler. Öteki cumhuriyetlerden farklı olarak Azerbaycan toplumu kendi özgürlüğüne kanlar içinde kavuştu. Azerbaycan “*milli tenhaliğini*” yaşamış ve özgürlüğe varan yolun kanlar içinden geçtiğini öğrenmiştir:

*“Azatlıq umurdun, bu sən, bu meydan
İlahi dilində inləyir kaman.
Nə deyir daş əlin yazdığı fərman,
Torpağa gömülən neçə qəhraman,
Ölüm sabahına o sökülən dan,-
Qan!
Qan!
Qan!”³¹*

Sonuç

Türk Dünyası dallı budaklı bir ağaca benzetilir. Bu ağacın kökleri Tanrı ve Altay dağlarında, gövdesi Orta Asya bozkırlarında, dalları Kafkaslarda, filiz açan yeri ise Anadolu’dadır. Ancak filiz dalsız, dal gövdesiz, gövde köksüz yaşayamaz. Uzun yıllar özgürlük çabaları ile haşır neşir olan Azerbaycan gibi ülkelerde tarihi ve milli misyonun gereği olarak şüre sevgi hiçbir zaman azalmamıştır. Özgürlüklerine kavuşan Türk Dünyası toplulukları yeni büyük bir yolun ilk aşamasındadır. Bu aşama kendisi ile beraber yeni bir özgürlük edebiyatını da doğurmuştur.

Kaynaklar

ANAR - Yavuz AKPINAR: *Bin Yılın Yüz Şairi - Azerbaycan Şiiri Antolojisi*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 2000.

“*Azerbaycan*” *Şiir Antolojisi*, Azərneşr, Bakü 1984.

Bayatılar, Maarif Yayınevi, Bakü 1974.

İSMAYIL, Memmed: *Seçilmiş Eserleri*, Azərneşr, Bakü 1992.

İSMAYILZADE, İsa: *Seçilmiş Eserleri*, Azərneşr, Bakü 1991.

KISAKÜREK, Necip Fazıl: *Çile*, 15. Baskı, İstanbul 1989.

MANDELŞTAM, Osip: “Pespoks”, *Stixotvoreniiye*, Sankt-Petersburg 1997.

PAŞAYEV, Mir Celal - HÜSEYNOV, Fıridun: *XX. Asır Azerbaycan Edebiyatı*, Birleşik Yayıncılık, İstanbul 2000.

RÜSTEM, Süleyman: *Seçilmiş Şiirleri*, Azərneşr, Bakü 1976.

SABİR, Mirza Alekper: *Hophopname*, Yazıcı Yayınevi, Bakü 1980.

SEMEDOĞLU, Vagif: *Mən Burdayam, İlahi*, Genclik Yayınevi, Bakü 1996.

ŞEHRİYAR, Mehmed Hüseyin: *Divanı-Türki*, “Elhude” - “Sabah”, Bakü 1993.

TAHİR, Söhrab: *Seçilmiş Eserleri*, Azərneşr, Bakü 1987.

Türkiye Dışındaki Türk Edebiyatları Antolojisi 1 - Azerbaycan Türk Edebiyatı, Kültür Bakanlığı, Söğüt Yayıncılık, Ankara 1993.

ULUTÜRK, Helil Rıza: *Devam Edir Otuz Yedi*, Genclik Yayınevi, Bakü 1989.

VAHABZADE, Bahtiyar: *Əsərləri*, (I. cild). Azərneşr, Bakü 2000.

³¹ Memmed İsmayıl, *Seçilmiş Eserleri*, Azərneşr, Bakü 1992, s. 15.

TÜRK DÜNYASI İÇİN TÜRKÇE (TEMEL-ORTA-İLERİ) ALIŞTIRMA KİTAPLARI'NDA TÜRK İMGESİ

Dr. İbrahim AKIŞ* - Deniz AKDEMİR**

Öz

Günümüzde dil öğretiminde dilbilgisi öğrenmenin yeterli olmadığı fark edilmiş ve yeni yöntemler uygulanmaya başlamıştır. Dil-kültür ilişkisi kapsamında, dilin kültür aktarıcısı olduğu unutulmamalıdır. Bir dil öğrenmek aynı zamanda o milletin kültürünü de öğrenmek anlamına gelmektedir. Bu yüzden dil öğretiminin daha etkili olabilmesi için hazırlanan kitaplarda, kültür aktarımına özen gösterilmelidir. Dil öğretimi için hazırlanan kitaplarda kültür aktarımı ile kişilerin kafasında bir imge oluşturulabilir veya oluşmuş bir imge varsa bu imge değiştirilebilir.

Bu çalışmanın amacı, Türk Dünyası'nda Türkiye Türkçesi öğreten Türk Dünyası İçin Türkçe (Temel-Orta-İleri) Alıştırma Kitapları'nda Türk imgesini araştırmaktır. İlk olarak çalışmaya yön veren imge ve imgebilim kavramları açıklanmıştır. Sonraki bölümde Türk Dünyası İçin Temel-Orta-İleri Türkçe Alıştırma ve Seçme Metinler Kitapları'ndaki Türk imgesi araştırılmıştır.

Anahtar kelimeler: İmge, Türk İmgesi, Türk Dünyası, Türkçe Öğretimi, Türk.

The Turkish Image In The Turkish For Turkic World (Elementary-Intermediate-Advanced) Textbooks

Abstract

Today, it is recognized that learning grammar in language teaching is not enough and new methods have been introduced. It should be kept in mind that language is a culture transmitter in the context of language-culture relationship. Learning a language also means learning the culture of that nation. Therefore, in order to make language teaching more effective, attention should be paid to cultural transfer. In books written for language teaching, an image can be created in people's minds via culture transfer or change the image that already formed.

* İstanbul Üniversitesi-Cerrahpaşa Hasan Ali Yücel Eğitim Fakültesi Türkçe ve Sosyal Bilimler Eğitimi Bölümü Öğretim Üyesi.

** Bilim Uzmanı, Necip Fazıl Kısakürek Mesleki ve Teknik Anadolu Lisesi Türk Dili ve Edebiyatı Öğretmeni.

The aim of this study is to investigate the Turkish image in “Turkish For Turkic World (Elementary-Intermediate-Advanced) Textbooks”. Firstly, the concepts of image and imagology that guide the study have been explained. In the next section, Turkish image in Turkish for Turkic World (Elementary-Intermediate-Advanced) Textbook has been investigated.

Keywords: Image, Turkish Image, Turkic World, Turkish Education, Turkish.

Giriş

Gelişen teknolojiyle birlikte küreselleşen dünyamızda, yeni dil öğrenmenin önemi gün geçtikçe artmaktadır. Televizyon, yazılı ve görsel basın, özellikle son dönemde herkesin sıkça kullandığı sosyal medya, iletişimi arttırmış ve insanlar arasındaki uzaklıkları azaltmıştır. Ekonomi, siyaset, iş ve eğitim alanları başta olmak üzere milletler birbirleriyle yoğun ilişkiler içine girmektedir. Bu bağlamda yeni dil öğrenmek bir ihtiyaç olmuştur.

Dil öğrenen kişiler, dilin ait olduğu milletin kültürünü de öğrenmeye başlamaktadır. Bu aşamada kişinin kafasında oluşan izlenimler imgelerin oluşmasını sağlar.

İmge, Karabulut tarafından şöyle ifade edilmiştir: Hayal ve düşüncelerimizin kelimelerle ve şekillerle aktarılmasına denir.¹

Bizce imge, kısaca belirtmek gerekirse kişinin kafasında canlanan izlenimlerdir. İnsanların ya da toplumların birbirleri üzerinde çeşitli sebeplere dayanan -tarih, siyaset, sinema, televizyon vs.- izlenimleri vardır. Bu izlenimleri sağlarken toplumların kendisini ne kadar iyi yansıtabildiği önemlidir. Dil öğretimi yapılırken yararlanılacak ders kitapları yazılırken de bu özen gösterilmelidir. Dilin zenginliği ve milletin kültürü en iyi şekilde aktarılmalıdır.

Bugün yaklaşık 250 milyon konuşanı bulunan Türkçe, dünyanın en çok konuşulan dilleri arasında yer alır.²

Türk Dünyası'nda Sovyet dönemi etkisiyle Rusça eğitimler verilmiş ve uzun süre Türkçenin kullanımı engellenmeye çalışılmıştır. Yetişen yeni nesiller, yeni dil ve kültürün etkisiyle özlere yakınlaştırmak için bilinçli bir politika izlenmiştir. SSCB'nin dağılmasıyla bağımsızlığa kavuşan Türk Dünyası'nda, ana dil Türkçe tekrar önem kazanmıştır. Yeni kurulan Türk Cumhuriyetleri'nin Türkiye ile politik, ekonomik, askeri ve eğitim gibi alanlarda ilişkileri başlamıştır. Karşılıklı olarak işçilerin, iş adamlarının, öğrencilerin gelip gitmesiyle kültür aktarımı başlamıştır. Her ne kadar ortak geçmişe sahip olsak da zamanın değişimi, dağıldığımız geniş coğrafya ve ilişkiye girilen dillerin başka başka oluşları, Türkiye ile Türk Dünyası'nın diğer ülkeleri arasında farklılıklar oluşturmuştur.

Bizim bu çalışmadaki en büyük amacımız, Türk Dünyası'nda Türkiye Türkçesi öğretmek için kullanılan Türk Dünyası İçin Türkçe (Temel-Orta-İleri) Alıştırma Kitapları'nda kültürümüzün nasıl aktarıldığını araştırmaktır.

¹ Mustafa Karabulut, “İmgenin Psikanalitik Boyutu”, *Adıyaman Üniversitesi Bilim, Kültür ve Sanat Sempozyumu-II*, Adıyaman, 2-3 Nisan 2015, s. 3-4.

² Cihan Demirci, “Dünyada Yaklaşık 250 Milyon Kişi Türkçe Konuşuyor”, *Anadolu Ajansı*, 28 Eylül 2017, (Çevrimiçi), <https://www.aa.com.tr/tr/turkiye/dunyada-yaklasik-250-milyon-kisi-turkce-konusuyor/921506>, 16 Mayıs 2019.

Kardeş Türk Cumhuriyetleri'nde okutulan bu kitapların, orada yaşayan insanlar üzerinde oluşturacağı imgeler, ülkelerin birbiriyle olan ilişkilerini daha da yakınlaştıracaktır.

İmgenin Tanımı

İmge, birçok disiplinde araştırma konusu olarak ele alınmıştır. İmgenin, değişik alanlarda farklı anlamlar içerdiği tespit edilmiştir.

Dilimizde imge ya da imaj olarak kullanılan sözcük Latince “*imago*” sözünden gelmektedir. Dilimizde ise³ aşağıdaki gibi tanımlanmıştır:

“1. isim: Zihinde tasarlanan ve gerçekleşmesi özlenen şey, hayal, hülya.

2. Genel görünüş, izlenim, imaj.

3. ruh bilimi: Duyu organlarının dıştan algıladığı bir nesnenin bilince yansıyan benzeri, hayal, imaj.”

Batı'da tarih boyunca kullanılan imge, Türkçeye Tanzimat Dönemi'nden sonra girmiştir. Kelimenin Türkçedeki anlamı değişik kişiler tarafından farklı yorumlanmıştır. Bu yüzden ortak bir terim anlama ulaşılamamıştır. Örneğin şiirde imge, söz sanatı olarak kullanılmaktadır. Fakat imge bir kavramdır. Bu yüzden Can'a göre imgenin tanımı tam olarak bilinmemektedir.⁴

Edebi metinlerde imgesel anlam, okurun bilgi birikimine ve hayal gücüne bağlı oluşan ve genişleyen bir yapıdadır. Durmuş'a göre imge, açık anlamlar barındırır ve çağrışımlar yapar. Bu yüzden edebi metinleri okuyan her kişi her okuyuşunda farklı anlamlar çıkarabilir. Durmuş, imgeyi onu oluşturanın dışında, kişilerin kendi iç dünyasında oluşan bir kavram olarak tanımlar. İmge, göndericiden alıcıya giden her türlü mesajı aşarak kültürün ve önyargıların etkisiyle meydana gelir. Oluşan bu imge, değişime direnç gösterir. Milletlerin birbiri üzerinde oluşturduğu intiba, imajı oluşan o milletin dışında bir unsur olarak devam eder.⁵

Toplumlar ve kişiler kendilerine “*Ben/Biz*” derken diğer herkese “*Öteki*” demiştir. Yani insanlar Güvenç'e göre, kendileri için ben'ken başkaları için öteki olmuştur. İnsanlar ötekini hep kendilerinden farklı görmüştür. İnsanların kendisi ile ilgili algılarını ve kimliğini, ötekilerin imajı üzerinden kurduğunu belirtir.⁶

İnsanlık var oldu olalı her dönemde, kendini ifade etmek için farklı yöntemler kullanmıştır. Antik Çağlar'da, mitler ve efsanelerde “söz” kıymetliken Orta Çağ'da yazı dili öne çıkmıştır. Son yüzyılda teknolojinin gelişmesiyle görselliğin öne çıktığını görebiliriz. Böylece imge ve görsel kültür daha çok anlam kazanmıştır. Belki de dünya tarihi boyunca imgenin bu kadar kuvvetli olmadığı söylenebilir. Günümüzde önemi artan imgenin geçmişi incelendiğinde aslında çok eskiye dayandığı tespit edilmiştir. Yaklaşık on beş bin yıl önce mağara du-

³ TDK, “İmge”, *Türk Dil Kurumu*, 26 Eylül 2006, (Çevrimiçi), http://tdk.gov.tr/index.php?option=com_gts&arama=gts&guid=TDK.GTS.5cdcb35deef59.85995973, 16 Mayıs 2019.

⁴ Adem Can, “Şiir Üzerine Yapılan Çalışmalarda İmge Terimi”, *Yeni Türk Edebiyatı*, C. XII, İstanbul 2015, s. 29-59.

⁵ Mitat Durmuş, “İmge-Sembol Kavramlarını Yorumlama Projesi ve Melih Cevdet Anday Şiirinde İmge”, *Turkish Studies*, C. VI, No: 3, 2011, s. 746-747.

⁶ Bozkurt Güvenç, “Kimlik, İmaj ve Türk İmajı”, *Dünyada Türk İmgesi*, Haz. Özlem Kumrular, Kitap Yayınevi, İstanbul 2005, s. 173.

varlarına ve taşlara kazınan resimler, insanların duygularını ve yaşantılarını anlatmak amacıyla imgeler vasıtasıyla aktarılmıştır. Bu bağlamda insanlığın her dönemde kendini anlatabilmek için görsel imgelere başvurduğu tespit edilmiştir. Konuşulan dilin sözcük sayısı sınırlıyken görsel dili oluşturan imgelerin sözlüğü sınırsızdır, sözüyle imgenin ne kadar güçlü olduğunu anlayabiliriz.⁷

İmgebilimin Doğuşu, Çalışma Alanı, Yöntemi

İmgebilim, imgeler aracılığıyla bir iletişim kanalı açar. İmgebilim alanındaki çalışmalar oldukça eskidir. Antik Mısır döneminde, insanlar hiyerogliflere resim gibi piktogram ve ideogramlar yazardı. Bu çizimler; nesnelere, etkinlikleri, yerleri, fikirleri ve sembolik kavramları karşılardı. İlk çağlarda Asur, Babil, Sümer, Hitit, Kuzey Afrika, Çin ve Türk gibi uygarlıkların ideogramları kullandığı görülmüştür. Tarih boyunca medeniyetler geliştikçe imgebilime daha çok önem verilmiştir.⁸

Ulağlı'ya göre, "İmgebilim (fr. *imagologie*, ing. *Imagology*) kuramı, adını *Latince'de imaj (imge) anlamına gelen Imago ve bilim anlamına gelen Logos kelimelerinden alır.*" İmgebilim kuramının gelişimi, önemli edebiyat araştırmacıları Walter Lipmann, J.M. Carre, Rene Wellek, Hugo Dyrinck ve Daniel Henri Pageaux; sosyal psikologlardan Katz, Barly, Gilbet, Bayton, Bruner ve Campell sayesinde olmuştur. Ulağlı, farklı alanlarda yapılan çalışmalar sebebiyle imgebilimi bir tanıma sığdırmanın oldukça zor olduğunu belirtmiştir. Bu sebeple Ulağlı, imgebilimin tanımını dört farklı kategoride sınıflandırmıştır.⁹

"1- Jean Marie Carre tarafından ortaya atılan imge araştırmaları, karşılaştırmalı edebiyat içinde bir inceleme türüdür.

2- Rene Wellek tarafından öne sürülen imge araştırmaları edebiyat incelemesi değil, diğer sosyal bilimlerin alanına girer.

3- Hugo Dyrinck'e göre imge incelemeleri, edebiyat bilimi içinde özgün bir bilim dalıdır.

4- Bizim düşüncemiz ise imge araştırmaları ne edebiyatın ve tarihin ne de başka bir sosyal bilimin alt dalı değil, başlı başına bir bilim dalıdır."

Türk Dünyası İçin Türkçe (Temel-Orta-İleri) Alıştırma Kitapları'nda Türk İmgesi

Bu çalışmamızda "Türk Dünyası İçin Temel-Orta-İleri Türkçe Alıştırma ve Seçme Metinler Kitabı" incelenip içinde bulunan Türk imgeleri ve kültürüne ait unsurlar araştırılmıştır.

Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı yayınlarından çıkan *Türk Dünyası İçin Temel-Orta-İleri Türkçe Alıştırma ve Seçme Metinler* ders kitapları, üç ciltlik bir seridir. Serinin ilk kitabı, Türk Dünyası İçin Temel Türkçe Kitabı'nda Türkçenin başlangıç düzeyi konuları ve temel zamanların öğretilmesi amaçlanmıştır.

⁷ A. Fatoş Parsa, "İmgenin Gücü ve Görsel Kültürün Yükselişi", *Fotoğrafya Dergisi*, C. 19, 2007, s. 1-14.

⁸ Ghiulgean Mustafa, *19. ve 20. Yüzyıl Romen Romanında Türk İmgesi*, Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi, Ankara 2013, s. 8.

⁹ Serhat Ulağlı, "Öteki'nin Bilimine Giriş - İmgebilim, Motto Yayınları, İstanbul 2018, s. 32-33.

Serinin ikinci kitabı Türk Dünyası İçin Orta Türkçe kitabında ise temel düzeyde öğretilen konuları pekiştirmek amacıyla birleşik zamanlı fiiller ve fiil çatılarıyla ilgili alıştırmalara ve metinlere yer verilmiştir. Üçüncü kitap da iki ana bölüme ayrılmıştır. İlk bölümde fiilimsiler, dolaylı-dolaysız cümleler ve anlatım bozuklukları işlenmiş; ikinci bölümde ise Türk kültürünü tanıtacak metinler seçilmiştir. Bu metinler konularına göre kendi içinde sınıflandırılmıştır. Ayrıca metinde geçen kelimelerin anlamlarına, içinde geçen atasözü ve deyimlere özellikle değinilip bunlarla ilgili alıştırmalara yer verilmiştir.

Türk Dünyası İçin Temel Türkçe Alıştırma Kitabı'nda Türk İmgesi

Türk Dünyası İçin Temel Türkçe Alıştırma Kitabı¹⁰ serinin ilk kitabı olduğu için asıl amaç, başlangıç düzeyi konuları ve temel zamanları öğretmektir. Özellikle kelime kök ve gövdelerini doğru eklerle kullanabilmek için alıştırmalar hazırlanmıştır. Verilen cevaplara göre soru cümleleri oluşturma, verilen sözcükleri düzenleyerek sorulara cevap verme, metni anlama soruları, doğru-yanlış soruları, mastar halinde verilen fiilleri uygun kipe göre çekimleme gibi alıştırmalar yer almaktadır. Alıştırma ağırlıklı olduğu için metinlere çok yer verilmemiştir. Dil öğretimine alfabeden başlanmıştır. Çokluk eki, iyelik ekleri, hâl ekleri, edatlar, isim tamlamaları, temel zamanlar, ek fiil, sayılar, saatler, günler, aylar, mevsimler gibi temel konular örneklerle ve kurmaca metinlerle anlatılmıştır.

“Arkadaşım Yavuz” başlıklı metin (A.e., s. 98) -lı/-li, -lu/-lü eklerinin öğretildiği bir tamamlama metnidir. Metinde, Yavuz isimli biri tanıtılmaktadır. Yavuz’un fiziksel özellikleri: uzun boylu, siyah saçlı, kara gözlü, beyaz tenli, çatık kaşlı, uzun bıyıklı ve güçlü kuvvetli olarak anlatılmıştır. Bu özellikler tipik Türk erkeğinin görünüşüdür. Metnin sonunda, fiziksel özelliklerinin yanında kişilik özellikleri de verilmiştir. Yavuz; sert kişilikli ve yürekli, büyüklere saygılı, küçüklere şefkatli, bilgili ve kültürlüdür. Türk kültürü için bir erkekte olması gereken en önemli özelliklerden bazıları sıralanmıştır.

“Benim Ailem” başlığı ile isim tamlamalarını öğretmek için aile ve akrabalık ilişkileri örnekler üzerinden açıklanmıştır (A.e., s. 112). Kuzen, nine, dede, dayı, hala, teyze, enişte, yeğen, kayınpeder, kayınvalide, baldız ve kayınbirader gibi akrabaların kimin neyi olduğu bağlantısıyla verilmiştir. Birçok kültürde olmayan bu kavramlar yeni öğrenenler için zor ve kafa karıştırıcı olabilir. Bu kadar ayrıntısı bulunan akrabalık sözcükleri Türklerin aile bağlarına verdiği önemi göstermektedir.

“Dün Neler Yaptınız?” başlıklı metinde (A.e., s. 232) sabah saatlerinden akşam yatana kadar geçen bir günlük sürede yapılabilecek etkinlikler anlatılmıştır. Sabah kahvaltı öncesi bakkala gidip ekmek ve gazete almakla güne başlayan kişi, hemen ardından kahvaltı yapar. Kahvaltıda ekmek, peynir, zeytin yer ve çay içer. Bunlar Türk kahvaltısının vazgeçilmez olan kahvaltılık malzemeleridir. İşe gidip çalışmasını bitirdiğinde arkadaşıyla buluşmak için

¹⁰ İbrahim Akış - Ferhat Aslan, *Türk Dünyası İçin Temel Türkçe Alıştırma Kitabı*, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, İstanbul 2008.

Taksim'e geçer. Taksim, İstanbul'un en gözde semtlerinden biri olduğundan gezmek için çok sık tercih edilir. Yemek yiyip sinemaya gittikten sonra eve döner. Kitap okuyup televizyon izleyip uyur. Böylece bir gün geçirilmiş olur.

"Atatürk'ün Hayatı" başlıklı metinde (A.e., s. 239) Atatürk'ün biyografisi verilmiştir. Metinde çekim ekleri kullanılmamış ve öğrencinin tamamlaması istenmiştir. Türk milletinin en önemli lideri olan Atatürk yaşantısıyla, kazandığı savaşlarla, zekâsıyla dünyanın en önemli devlet adamlarındandır. Türkiye Cumhuriyeti'nin kurucusu ve ilk cumhurbaşkanıdır. Türk milletinin birliği ve Türk devletinin varlığı için çok kıymetli bir yere sahip olduğunu bilmeyenlere anlatmak için metinde bu bilgilere yer verilmiştir.

"Atalarımız" başlıklı metinde (A.e., s. 266) Türk tarihinden bahsedilmiştir. Üç kıtada hüküm süren atalarımız dil, din, ırk farkı gözetmeden adaletli bir yönetim uygulamıştır. Müslüman, Hristiyan ve Yahudiler için cami, kilise ve havraların yapıldığı; sadece insanların değil hayvanların bile gözetildiği bir sistem kuran atalarımız tüm insanlığa örnek olmuştur.

"Erkan Öğretmen" başlıklı metinde (A.e., s. 298) Erkan öğretmenin bir günlük zamanını nasıl geçirdiği anlatılmıştır. Sabah kalkıp spor yapar ve eşinin hazırladığı kahvaltıyı yerler. İstanbul Üniversitesine gelip derslerine girer. Öğle yemeğini üniversitenin yemekhanesinde yer. Akşam eve gittiğinde akşam yemeği için eşine yardım eder. Çünkü eşi de çalışmaktadır. Eşinin de öğretmen olduğunu belirtir. Son olarak akşam eşinin yaptığı güzel tatlıları yiyip çay içerler, televizyon izlerler. Ardından kitap okuyup yatarlar. Metinde ev sorumlulukları kadındadır. Erkan öğretmen, çalıştığı için eşine yardım etse de asıl işi yapan kadındır. Türk ev hanımlarının aile içindeki konumunu gösteren bir metindir. Yemek kültürü olarak akşam yemeğinin üzerine genellikle çay içilir ve çayın yanında kuruyemiş, tatlı gibi yiyecekler tüketilir.

"Gelecek Hafta Sonumuz" başlıklı metinde (A.e., s. 326), Metin adlı kişinin hafta sonu İzmir'den arkadaşı geldiği için ona İstanbul'u gezdirmek istemektedir. İlk gittikleri yer Taksim, İstiklal Caddesi'dir. Alışveriş yapıp yemek yedikten sonra sinemaya giderler. Oradan Dolmabahçe Sarayı'na geçip fotoğraf çeker ve bir çay bahçesinde kahve içerler. Daha sonra yürüyerek Ortaköy'e geçer ve kumpir yiyip Boğaz'ı izlerler. Ertesi gün sabah erkenden kalkıp Belgrad Ormanı'na gider spor yaparlar, futbol oynarlar ve piknik yaparlar. Metinde, İstanbul'da yapılabilecek etkinlikler ve gezilecek yerlerle ilgili bilgiler mevcuttur. Özellikle İstanbul'u bilmeyen ya da merak edenler için güzel bir rehber olabilir.

Yer adları hem Türkiye'den hem de dünyanın birçok yerinden alınmıştır. Yer adlarıyla ilgili ayrıntılı bir bilgi, açıklama bulunmamaktadır. Antalya, Ankara ve İstanbul en sık tekrarlanan illerdendir. İstanbul'un semtlerinden Süleymaniye oldukça fazla vurgulanmıştır. İstanbul Üniversitesinin bulunduğu semt olduğu için dikkat çekilmek istenmiş olabilir. Yeme-içmeyle ilgili alıştırmalarda Türk mutfağındaki lezzetler ve ülkemizde yetiştirilen ya da yapılan yiyecek ve içecekler örnek olarak seçilmiştir. Özellikle kahvaltı öğünüyle ilgili birçok alıştırma bulunmaktadır. Kahvaltı öğününe ne kadar önem ver-

diğimizin kanıtıdır. Yöreyle ait meşhur yemekler, meyveler, tatlılar bölgeleriyle birlikte verilmiştir. Patates çorbası ve kıymalı makarna yemekleri tarifleriyle birlikte verilmiştir (A.e., s. 215). İçeceklerden çay ve kahve çok sık örnek olarak kullanılmıştır. Limonlu çay, şekerli-şekersiz çay; sütlü kahve, şekerli-şekersiz kahve şeklinde çay ve kahvenin nasıl tüketildiğiyle de ilgili örnekler yer almaktadır. Türk kültüründe çok sevilen ve tüketilen çay ve kahvenin örneklerde yer alması bunun göstergesidir. Sigara kullanımının olumsuz bir alışkanlık olması alıştırmalarda dile getirilmiştir.

Milletlerle ilgili hazırlanan alıştırmalarda iyi ya da kötü hiçbir algı oluşturulmaya çalışılmamıştır. Sadece Türkçe karşılıklarının öğretilmesi amaçlanmıştır. En çok adı geçen milletler: Türk, Japon, Koreli, Türkmen ve Rus'tur. Türk Dünyası'ndan ve Asya kıtasından milletlere daha fazla yer verilmekle birlikte birçok coğrafyadan milletlerin adı geçmektedir.

En sık kullanılan meslekler öğretmen, öğrenci ve doktordur. Bunların dışında çok çeşitli meslek dalına değinilmiştir. Kitapta meslek dallarına göre öğretmenin ve doktorun kendi alanlarıyla ilgili açıklama yaptığı iki metin yer almaktadır (A.e., s. 214). Öğretmen öğrencilerine, doktor ise hastalarına tavsiyede bulunmaktadır.

En çok adı geçen mekân Süleymaniye Camisi'dir. İstanbul Üniversitesinin en yakınında bulunan önemli yapılardan biridir. Genellikle örnekler İstanbul'dan seçilmiştir. Tarihi dokusu bakımından zengin olan İstanbul'daki tarihi mekânlara çok yer verilmemiştir. İstanbul dışından tek örnek Ankara'daki Anıtkabir olmuştur. En çok bahsedilen yerler arasında İstanbul Üniversitesi de bulunmaktadır.

Alıştırmaların bazılarında Türkiye için önemli, tanınmış ve ünlü isimlere yer verilmiştir: Atatürk (A.e., s. 126, 140, 343), Rauf Denktaş (A.e., s. 225), Sıkı Sabancı (A.e., s. 87, 103), Tarkan (A.e., s. 87, 134), Azra Akın (A.e., s. 102).

Boş zaman etkinlikleri olarak en çok değinilen sinema ve konsere gitmektir.

Spor etkinlikleri olarak en çok bahsedilen alan futboldur. Ülkemizde insanların en sevdiği ve ilgilendiği spor dallarından birisidir.

Tarihi bilgilerin yer aldığı etkinlikler de bulunmaktadır. Atatürk'ün 19 Mayıs 1919'da Samsun'a çıkışı (A.e., s. 140), 29 Ekim 1923'te Cumhuriyet'in kurulması, 1914'te I. Dünya Savaşı'nın başlaması, 1789'da Fransız İhtilali'nin yapılması, 1991'de SSCB'nin dağılması (A.e., s. 343), 1881'de Atatürk'ün doğması, 1988'de Berlin Duvarı'nın yıkılması, 1453'te Fatih Sultan Mehmet'in İstanbul'u fethetmesi, 1071'de Alparslan'ın Anadolu'ya girmesi, Atilla'nın ordusuyla Avrupa'ya kadar ilerlemesi, Kurtuluş Savaşı'nda Atatürk'ün düşmanları yenmesi (A.e., s. 344) alıştırmalarda bahsedilen olaylardır. Hem dünya tarihinden hem Türk tarihinden önemli bazı olaylardan bahsedilmiştir.

Türk Dünyası İçin Orta Türkçe Alıştırma Kitabı'nda Türk İmgesi

Bu kitap¹¹ Türkçe'nin dil bilgisi konularının daha iyi kavranması için hazırlanmıştır. Bu sebeple metinlerden ziyade örnek alıştırmalara yer verilmiştir.

¹¹ İbrahim Akış - Ferhat Aslan, *Türk Dünyası İçin Orta Türkçe Alıştırma Kitabı*, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, İstanbul 2008.

Bu alıştırmalar; fiilleri ve cümleleri uygun kip ve şahıs eklerine göre çekimleme, soru cümleleri oluşturma ve uygun cevaplar verebilme, karışık cümlelerden kurallı cümle yazma, cümle tamamlama, verilen kelimelerle konu ile ilgili cümleler yazma vb. şeklindedir. Kitapta yirmi iki metin, on yedi karşılıklı konuşma bulunmaktadır. Metinlerden yedisi özgün geri kalanı kurma ya da uyarlama şeklindedir. Okuma, anlama-dinleme ve yazma çalışmaları için bu metinlerden faydalanılmıştır. Ayrıca Türk dilinin önemli bir varlığı olan deyimlerden yararlanılmıştır.

“*Üniversiteyi Kazanmalıyım*” başlıklı metinde (A.e., s. 29) lise öğrencisi olan ve sınava hazırlanan Tülin adlı kişi, doktor olmak istediğini belirtmektedir. Doktor olmak için çok yüksek bir puan almak gerektiğini vurgulayan öğrenci, sınavı kazanmak için yerine getirmesi gereken koşulları anlatır. Koşullar oldukça zorlu ve yorucudur. Bir öğrencinin istediği üniversitede okuyabilmesi için çok mücadele vermesi gerekmektedir. Bu da ülkemizdeki öğrencilerin üniversite hedeflerine çok zor ulaştığını göstermektedir.

“*Gelin Dostlarım*” başlıklı Mevlana Celaledin Rumi’ye ait şiir (A.e., s. 47) bir yazma çalışması için kullanılmaktadır. Mevlana, Türk edebiyatının dünyaca tanınan ve sevilen bir şairidir. Türk kültürünü etkileyen tasavvuf inancının en güzel örneklerini yansıtan şiirler hümanizm, dostluk, sevgi vb. temaları işler. Kitapta yer alan bu şiir Türk kültürü için olumlu bir imaj yaratabilir.

Türk edebiyatının en önemli hikaye yazarlarından Ömer Seyfettin’den uyarlanan “*Diyet*” (A.e., s. 89) başlıklı metinde fiillerin geçmiş zamanın hikayesi ile çekimlenmesi istenmiştir. Metinde Koca Ali karakteri demir ustasıdır. Babasını kaybettiği için amcası onunla ilgilenmek ister. Ali kimseye borçlu kalmamak için kendi ayakları üzerinde durmak ister. Başka şehirleri dolaşır ve mesleği olan demircilik yapar.

Metinde “*aza kanat etmek, ekmeğini alınun teri ile kazanmak, boyun eğmemek*” gibi Türk kültürünü yansıtan deyimler kullanılmıştır. Hem Türk milletinin yaşantısını göstermek için hem de dilin zengin mecazlarını öğretmek amacıyla bir örnek teşkil eder. Metnin sonunda yer alan “*İçinde mukaddes ateşten bir ışık bulunan her mucit gibi para için değil, sanatı, sanatının zevki için çalışmıştır.*” cümlesiyle sanata verilen değer vurgulanmıştır. Ayrıca başkahramanın demircilikle uğraşması Türklerin geleneksel mesleğini tanıtmaya yardımcı olacaktır.

“*Eğer Anne Olmasaydım*” başlıklı metinde (A.e., s. 114) anne olmanın insana hissettirdikleri ve çocuk bakımıyla ilgili cümleler verilmiştir. Her cümlelerin fiillerinin gelecek zamanın hikâyesinde çekimlenmesi istenmiştir.

Anne, çocuk sahibi olduğunda birçok deneyim yaşadığını ve yeni bilgiler edindiği için mutlu olduğunu belirtir. Metinde, çocuk bakımı annenin asli görevidir. Anne, çocuk bakımını zor ama duygusal açıdan tatmin edici bulur. Metindeki anne modeli Türk kültüründe sık sık rastladığımız, çocuğu için her şeyi yapan, tüm bakım sorumluluğunu üzerine alan, çocuğun her türlü ihtiyacını kendi karşılayan aşırı korumacı bir annedir. “*Tam yemek yerken salondan koşarak gelip ‘Anne burnumdaki sümügü lütfen alr mısın?’ diye bana bu*

zevki bahşeden biri olmayacaktı.” (A.e., s. 116) cümlesinden de anlaşıldığı gibi çocuğun yapması gereken kişisel işleri de anne yerine getirmektedir. Ayrıca metindeki kişi, annelik görevinin asla sona ermeyeceğini, çocuğu büyüse de torununa zevkle bakacağını belirtmiştir.

Çocuk sahibi olmanın aile ilişkilerinde de önemli olduğu belirtilmiştir. “Kayınvalidemi, oğluna neden bu kadar düşkün diye anlamamakta inat edecektim.” (A.e., s. 115) diyen metindeki kişi sonraki sayfada “Damadıma zulmetme, hayatı zehretme zevkini yaşamayacaktım.” (A.e., s. 116) der. Ardından da kız evi naz evidir, atasözünü kullanmıştır. Bu cümleler Türk aile yapısını yansıtır. Gelin, kayınvalidesinin oğluna yani kendi eşine düşkünlüğünü anlayamazken; kendisi kızına çok düşkündür ve damadına eziyet çektirme planları yapar.

Ömer Seyfettin’in “Kaşağı” (A.e., s. 128) başlıklı metninde hikaye kahramanı atları çok seven, çiftliklerinde atlarla ilgilenen bir çocuktur. Türk kültüründe atın değeri ve önemi her zaman ön planda olmuştur.

Aşık Veysel’e ait “Güzelliğin On Para Etmez” şiiri (A.e., s. 129), fiil çekimi yapmak için örnek metin seçilmiştir. Türk halk edebiyatının en sevilen ozanlarından olan Âşık Veysel’in şiiri, Anadolu kültürünü yansıtabilecek iyi bir örnektir.

“Mazi” metni (A.e., s. 131), başlığından da anlaşılacağı gibi Türkiye’nin geçmiş yıllarını anlatan bir metindir. Fiil çekimleri yapmak için seçilen örnek metin Türk yaşantısına dair birçok gelenekten bahsetmiştir. Yılbaşı akşamları kuruyemiş yiyip tombala oynamak, bayramlarda el öpüp harçlık ve şeker toplamak, açık hava sinemalarında film izlemek, komşuluk ilişkileri ve kadınların gün yapmaları vb.

Metin içinde eski günlere büyük bir özlem vardır. Yazar; otobüslerde büyüklere ve hamilelere önceden yer verildiğini, çocukların mahalle kültürü içinde, doğal ortamlarda oyun oynayarak daha mutlu büyüdüğünü, resmi bayramların daha bir coşkulu kutlandığını dile getirmiştir. Metnin sonunda daha güzel bir gelecek hayal eden yazar, hayal kırıklığına uğradığını belirtmiştir. Çok sevilen ve takdir edilen Türk geleneklerinin zamanla değişmesi yazarı memnun etmemiştir.

Reşat Nuri Güntekin’den uyarlanan “Yarım Kalan Aşk” başlıklı metinde (A.e., s. 163), Bedia isimli bir genç kızdan Rasim’e mektup yollanır. Rasim’e aşkıyı açıklayan genç kız, kendisini Rasim’in artık nişanlısı sayıldığını söyler. Babası çok tutucu olduğu için sokağa çıkamayan Bedia, büyüyünce Rasim ile evlenmek istediğini açıklar. Rasim bir süre Bedia’yı görmeden mektup yoluyla haberleşir ve zamanla ona aşık olur. Bir gün anne oğluna gelen mektupları görerek babanın yanına gider ve “-Oğlumuz Bedia adında bir kız musallat olmuş. Oğlumuz elden gidiyor. Bir çare bul.” (A.e., s. 165) diyerek babadan yardım ister. Hikâyenin sonunda mektupları yazanın baba olduğunu görürüz. Baba mektuplar sayesinde oğlanın yeni yazıya alışmasının daha kolay olduğunu açıklar.

Metinde, Rasim bilmeden babasıyla mektuplaşmıştır. Birbirini henüz görmeden aşık olmak, araçlar vesilesiyle haberleşmek, mektuplaşmak özellikle Osmanlı döneminde normal bir olay olarak karşılanmaktadır. Kadın ve er-

keğın bir arada olmasının hoş karşılanmadığı bu dönemde iletişim mektuplarla sağlanırdı. Kadın erkek ilişkilerinde, kadının bir erkeğe cevap vermesi hoş karşılanan bir durum değildir. Annenin erkek çocuğu için hayali de olsa bir kız arkadaşının olmasına verdiği tepki yukarıdaki alıntı cümlede de görülmektedir. Bir kızla yazışırken bile oğlunun kandırıldığını, oğlunun elden gittiğini söyleyen annenin sözlerinden kadının ikili ilişkilerdeki yeri ve değeri anlaşılmaktadır.

TRT muhabiri ile Prof. Dr. Kerim Pekbilir arasında geçen diyalogda (A.e., s. 208) ramazanların nasıl geçtiği konuşulmaktadır. Metinde bulunan fiillerin uygun zamanda çekimlenmesi istenmiştir. Hem dil bilgisi çalışmalarının yapıldığı hem de “*eski İstanbul*” diye belirttikleri İstanbul’da geçmiş yıllarda ramazanların çok daha güzel geçtiği anlatılmıştır.

Türk ve İslam dünyası için ramazan ayının özel bir yeri vardır. Hem dini hem kültürel olarak yerine getirilen gelenekler keyifle karşılanır. Profesör; ramazanlarda insanların yardımlaştığını, konaklarda iftarlar verildiğini, çocuklara “*diş kirası*” adı altında hediyeler verildiğini, geleneksel Türk tiyatrosu -özellikle Karagöz oyunu- gösterilerinin yapıldığını anlatmıştır.

“*Sarı Kız*” başlıklı metin (A.e., s. 236), Edremit bölgesinde bilinen bir efsanedir. Efsanede, babası ile yaşayan Sarı Kız düzgün, namuslu bir kızdır. Sarı Kız büyüdüğünde köyün erkekleri ona ilgi duymaya başlar, fakat Sarı Kız kimseyle görüşmek, evlenmek istemez. Kendini Allah yoluna adayan kız, dünya işlerinden uzak olmak ister. Köyün erkekleri, kimseyle birlikte olmak istemeyen Sarı Kız hakkında dedikodu çıkarırlar. Namussuzlukla suçlanan Sarı Kız’ın babasının yanına gidip “*Ya namusunu temizle ya çek git buradan. Kızın kötü yoldadır.*” diyerek tehdit ederler. Sarı Kız’ın babası “*Gerçekten bu lekeyi temizlemek gerek.*” (A.e., s. 237) diye düşünerek kızını Kaz Dağı’na çıkarır, öldürmeye kıyamadığı için onu orada yalnız bırakır ve köyüne döner. Efsaneye göre Sarı Kız orada münzevi bir hayat sürer. İlerleyen zamanlarda Sarı Kız’ı gördüğünü iddia eden kişiler babaya kızını öldürmediği için tepki gösterirler. Baba kızını yalnız bıraktığı için pişmandır ve onu bulmak için Kaz Dağı’na tekrar gider. Kızını bulan baba onun erdiğini düşünür ve kızına iftira atıldığını anlar. Kızıyla sohbet eder, namaz kılar. Kızını geri dönmeye ikna etmeye çalışır. Sarı Kız dönmeyeceğini, Edremit halkına beddua ettiğini söyler.

Hikâyede, Türk toplumunda namus kavramının ne kadar önemli olduğu öne çıkmaktadır. Hiçbir kabahati olmamasına rağmen bir kıza namus konusunda iftira atılması bile ölmesini istemeye yetmektedir. Metinde, hakkında söylenen kötü sözlere hemen inanıp kızını öldürmeyi düşünen bir baba görmekteyiz. Ayrıca güçlü bir imana sahip olan Müslüman bir kişinin ermesi söz konusudur. İslam kültürünün bir yansıması olan “*ermiş*” kavramı metinde geçmektedir.

Bazı alıştırmalarda Türk gelenekleriyle ilgili bilgi bulunmaktadır: Türk misafirperverliği (A.e., s. 14), geç saatlerde sokağa çıkılmaması gerektiği (A.e., s. 22), yeni gelen komşulara “*hoş geldine gitmek*” (A.e., s. 269), uyumadan önce dua etmek (A.e., s. 185), akşam yemeklerinden sonra bir fincan Türk kahvesi içmek (A.e., s. 235).

Türk Dünyası İçin İleri Türkçe Alıştırma ve Seçme Metinler Kitabı'nda Türk İmgesi

Üç ciltlik serinin son kitabı Türk Dünyası İçin İleri Türkçe Alıştırma ve Seçme Metinler Kitabı,¹² iki bölümden oluşmaktadır. İlk bölümde filimsiler, dolaylı-dolaysız cümleler ve anlatım bozukluğu konularını kavrayabilmek için alıştırmalar ve örnek metinler seçilmiştir. Bu kısmın incelemesi konularına göre “eğitim, alışkanlıklar, spor, yer adları, gelenek-görenek, boş zamanlarda yapılan etkinlikler ve kurallar” başlıkları altında toplanacaktır. Ayrıca birinci bölümde dokuz metin ve Türk edebiyatına ait beş şiir kullanılmıştır. Metinlerin içinde bulunan Türk imgeleri araştırılacaktır.

İkinci bölüm İleri Türkçe Seçme Metinler kitabı ise kendi içinde on bir bölüme ayrılmıştır. Bölümler: “Atatürk, Türk Dünyası Ortak Motifleri, Geleneksel Türk Sanatları, Adım Adım Türkiye, Tadım Tadım Türkiye, Rüya Şehir İstanbul, Bilim ve Teknik, Sağlık, Öyküler, Dillerde Nağme Türkçe, Şiirler.” olarak ayrılmıştır.

Her bir metnin ardından metinlerde geçen bilinmeyen kelimeler ve deyimlerle ilgili çalışmalar bulunmaktadır. Ayrıca metinlerle ilişkili okuma-anlama ve sözlü-yazılı anlatım çalışmaları da eklenmiştir. Bu metinlerde bulunan geleneksel yapı ve Türk imgelerinin nasıl yer aldığı incelenecektir.

“Anne ve Çocuk” başlıklı metinde (A.e., s. 39) bir çocuğun nasıl büyüdüğü ve annenin yaptığı fedakarlıklar anlatılmaktadır. Anne, korumacı ve çok ilgili; çocuk ise kıymet bilmez ve şımarıktır. Metne göre anne, ölene kadar çocuğuyla sıkı ilişki içindedir. Fakat çocuk kafasına buyruk yaşar. Annesinin sözünü dinlemek istemez. Zamanı gelip anne vefat ettiğinde de yaptıklarına pişman olur.

Eğitimle ilgili kısımların bulunduğu alıştırmalarda geçen “Sınavı kazanmak istiyorsan çok çalışmalısın.” (A.e., s. 49), “Biricik arzumuz bu yılki sınavı kazanmak ve iyi bir bölüme girmemizdir.” (A.e., s. 57) gibi cümleler üniversite sınavını kazanmanın zorluğunu ve iyi bir bölüme yerleşmenin ne kadar önemli olduğunu göstermektedir.

Gelenek-göreneklerimizde yer aldığı alıştırmalar: büyüklerimize karşı saygılı olmak (A.e., s. 4), yeni taşınan komşuya ziyarete gitmek (A.e., s. 8), bayramda el öpmek (A.e., s. 21), yemekten sonra tatlı yemek (A.e., s. 23).

Alışkanlıkların yer aldığı alıştırmalar: kitap okuma (A.e., s. 6, 50), şiir okuma (A.e., s. 7), içki ve sigaranın zararları (A.e., s. 7, 50, 51), spor yapma (A.e., s. 51).

Kitabın ikinci bölümünün ilk kısmı, Atatürk'ün fikirleri ve ülkemiz için yaptıklarını anlatmaya ayrılmıştır. İlk metin Atatürk'ün halka seslendiği “Onuncu Yıl Nutku'dur.”

“Atatürk'ümüz” başlıklı metin (A.e., s. 67), Atatürk'ün ölümünün üzerine yazılmıştır. “O kendi vücudu ile beraber kaybolacak fâni bir milletin değil, kendi manasıyla beraber yaşayacak ebedi bir milletin kurtarıcısıdır.” sözleriyle Peyami Safa, Atatürk ölse de onun Türk milleti için yaptıkları ve millete aşılacağı ilericilerin fikirlerin her zaman yaşayacağını söylemektedir. Atatürk'ün ölümü ardından duyulan derin acıyı ve ona verilen kıymeti anlatan bir metindir.

¹² İbrahim Akış - Ferhat Aslan, *Türk Dünyası İçin İleri Türkçe Alıştırma ve Seçme Metinler Kitabı*, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, İstanbul 2008.

Kitabın ikinci bölümünün ikinci kısmı, “*Türk Dünyası Ortak Motifleri*” başlığı altında toplanan on iki metinden oluşmaktadır. Burada yer alan metinler Türk tarihi ve Türk edebiyatı hakkında bilgi veren önemli metinlerdir. Sadece Türkiye Türklerini değil bütün Türk Dünyası’nın ortak malı olarak kabul edilen metinlerdir.

Bu bölümdeki ilk metin, Prof. Dr. Muharrem Ergin’e ait Türk Dünyası için muazzam bir öneme sahip Orhun Abideleri yazısıdır. “*Orhun Abideleri*” başlıklı metinde (A.e., s. 73), abidelerin nerede olduğu ve Türk milleti için neden bu kadar kıymetli olduğu açıklanmıştır.

“*Oğuz Kağan Destanı*” başlıklı metin (A.e., s. 74), Hun Türklerine ait Oğuz Kağan Destanı’ndan alınmış hikâyelerden oluşur. Oğuz Kağan’ın ne kadar iyi bir lider olduğu, askeri başarıları ve fethettiği yerlerde yeni Türk boylarını yerleştirmesini anlatır. Metinde “*gök tüylü ve gök yeveli erkek kurt*”la karşılaşan kağan sefere birlikte gider. Türk mitolojisinde ve Türk destanlarında önemli bir yere sahip olan bozkurt motifi bu metinde de görülmektedir.

“*Geleneksel Sporumuz Cirit*” başlıklı metinde (A.e., s. 76), Orta Asya’da başlayıp Anadolu’ya kadar gelen, hatta Avrupa, Arabistan gibi ülkelere yayılan geleneksel ata sporumuz cirit tanıtılmaktadır.

“*Yağlı Güreşlerimiz*” başlıklı metin (A.e., s. 80), Türk kültürünün önemli geleneksel sporlarından yağlı güreş hakkında ayrıntılı bilgi içermektedir. Metinde Kırkpınar güreşlerinin nasıl ortaya çıktığı, pehlivan sözünün kökeni ve ne amaçla kullanıldığı, nerelerde ve nasıl oynandığı, güreş kuralları ve güreş sporu için önemli bazı terimler açıklanmıştır.

M. Şakir Ülkütaşır’ın bir yazısından düzenlenen “*Nasrettin Hoca*” başlıklı metinde (A.e., s. 85), Türk edebiyatının çok önemli kişilerinden biri olan ve fıkralarıyla tanınan Nasrettin Hoca ile ilgili bilgi verilmiştir. Hayatı, ölümü ve türbesi, tüm dünya tarafından tanınıp sevilen bir kişilik olmasından bahsedilmiştir.

“*Hidrellez*” başlıklı metin (A.e., s. 98), Türk geleneklerinde çok önemli bir yere sahip olan Hidrellez Bayramı’nı anlatmıştır. İslam inancında ölümsüz olduğuna inanılan Hızır ile İlyas peygamberlerin buluştuğu gün olarak kabul edilen 6 Mayıs, bahar bayramıdır. Metinde, Hidrellez Bayramı’nda yapılan törenler ve Hidrellez’in Türk Dünyası için öneminden bahsedilmiştir.

“*Türk Hamamları*” başlıklı metin (A.e., s. 106), Anadolu’da ve Türk kültüründe hamamın yerini anlatmaktadır. Metin hamamın tarihi ile başlar. Anadolu’da bilinen en eski hamam 12. yüzyıl başlarında yapıldığı düşünülen Artuklular zamanına aittir. Hamam asıl değerini Osmanlı Devleti zamanında görmüştür. Özellikle İstanbul’da üç yüze yakın hamam bulunmaktadır. Metinde, günümüzde kullanılan büyük ve önemli hamamların bilgisi ayrıntılı bir şekilde verilmiştir. Ayrıca hamamda hangi malzemelerin kullanılacağından da bahsedilmiştir: “*Havlu, şampuan, sabun, takunya, örme sabun bezi, bakır tas ve kıldan bir kese.*” (A.e., s. 108). Hamam kültürü anlatılırken Osmanlı’da önemli bir meslek dalı olan “*tellak*” ile ilgili de ayrıntılı bilgi verilmiştir. Usta-çırak ilişkisiyle yetiştirilen tellaklar, hamama gelen müşterilerle ilgilenip onları keseleyip yıkayan kişilere denir.

“*Kerem ile Hamlet*” metninde (A.e., s. 111), Türk halk edebiyatının sözlü gelenek ürünlerinden Kerem ile Aslı hikâyesiyle Shakespeare’e ait Romeo ve Juliet ile Hamlet oyunları karşılaştırılmıştır.

Kerem de Romeo da sevdiği kızlara kavuşamayan ve aşk ızdırabı içinde can veren kişilerdir. Yaşadıkları aşk bakımından ne kadar birbirine benzese de metinde asıl vurgulanan Hamlet ile arasındaki benzerliktir. Hamlet’in mezar sahnesi ve kurukafa ile karşılaşım konuştuğu bölümlerin çok benzeri Aslı ile Kerem hikâyesinde yer almaktadır. Kerem’in âşıklık geleneği içinde, sazı ile şiir söyleyip kurukafayla konuşması ve ölümün felsefesini yapması iki eser arasında benzerlik sağlamaktadır. Bu örneklerden yola çıkarak metnin yazarı, Shakespeare’in dünyaca ünlü Hamlet’inin Doğu edebiyatından esinlenerek yazıldığını iddia etmektedir.

Kitabın üçüncü kısmı geleneksel Türk el sanatlarına ayrılmıştır. Türk kültüründe güzel sanatlar Batı kadar gelişme gösteremese de özellikle Selçuklu ve Osmanlı Devleti zamanında farklı alanlarda kendini göstermiştir.

Bu kısım “*Geleneksel Türk Sanatları*” başlığını taşımaktadır (A.e., s. 116). “*Ebru, cilt sanatı, minyatür, hat, çini, tezhip, taş işleciliği, ahşap işleme ve sedef, cam işçiliği*” alt başlıklarıyla (A.e., s. 116-121) bu sanat dalları ayrıntılı bir şekilde anlatılmıştır. Metinde, bu sanat dallarının tarihi gelişimi, hangi alanlarda kullanıldıkları ve nasıl yapıldıkları gibi bilgiler anlatılmıştır. Ayrıca günümüzde nerelerde ve ne şekilde devam ettiğinden de bahsedilmiştir. Günümüzde hala örneklerini gördüğümüz eserler, tarihin bir yansımasıdır. Türk kültürünü ve zevkini yansıtan eserler farklı kültürler tarafından da ilgi görmektedir. Tezhip, hat sanatı, minyatür gibi bazı sanat dallarına eski ilgi azalsa da ebru, çinicilik, cam işçiliği gibi dallar hala yaşamaktadır.

Kitabın dördüncü kısmı, Adım Adım Türkiye başlığını almıştır. Bu kısımda Türkiye’nin farklı bölgelerini tanıtan metinler yer almaktadır. Şehirleri tanıtırken o bölgenin en çok öne çıkan yönüne dikkat çekilmiştir.

Türk kültürünün, Mevlevilik inancının ve tasavvuf edebiyatının en önemli isimlerinden Mevlânâ’nın biyografisinin bulunduğu “*Mevlânâ Celaleddin-i Rumi*” başlıklı metin (A.e., s. 147) oldukça dikkat çekicidir. Belh’te doğan Mevlânâ hayatının ilerleyen dönemlerinde Konya’ya gelerek buraya yerleşir. Konya’nın simgesi olan Mevlânâ sadece İslam inancı ve Türk edebiyatında değil tüm dünya tarafından bilinen, ilgi gören bir kişidir. Metinde Şems-i Tebrizi ile ilişkisinden ve mesneviyi yazmasından da bahsedilmektedir.

Metnin son kısmında Mevlânâ’nın öğretileri bir kısma ile anlatılmıştır. Böylece Mevlevilik geleneklerinden bahsedilmiştir.

“*Peygamberler Şehri Şanlıurfa*” metni (A.e., s. 156), tarihi yapısıyla ülkemizin dikkat çeken şehirlerinden Şanlıurfa’nın anlatıldığı bir metindir. Kur’an ayetlerinde adı geçen Hz. Nuh, Hz. Âdem, Hz. İbrahim gibi birçok peygamberin bu şehirde kıssaları bulunmaktadır. Bu yüzden Şanlıurfa’ya efsaneler şehri de denmektedir. Mimari yapısı, çarşı ve pazarlarıyla da meşhur olan şehir adeta eskiyle yeninin bir birleşimidir. Metinde tarihi handan Kazzaz Pazarı’na birçok alışveriş mekânı anlatılmıştır. Bu çarşılarda, terziler tarafından

dikilen kıyafetler, kilim, halı, keçe, kürk, acı biber, isot, bakır kaplar satılmaktadır. Ayrıca her derde şifa bitkiler ve usta kuyumcuların elinden çıkmış takılar satılmaktadır.

Şehirde Roma döneminden kalma tarihi eserler, Ulu Cami ve İslam dünyasının ilk üniversitesi olan medrese, Balıklı Göl, Harran evleri gibi gezilmesi gereken yerler hakkında tavsiyeler verilmiştir.

Urfa ayrıca yemekleri ve sıra geceleriyle ünlü olan şehrimizdir. Sıra gecelerinin nasıl yapıldığı ve neler yendiği ayrıntılarıyla anlatılmıştır.

“*Yıldırım Beyazıt’ın Adağı: Bursa Ulu Cami*” başlıklı metinde (A.e., s. 163), Osmanlı başkentlerinden biri olan Bursa şehri ile ilgili bilgi verilmektedir. Bursa hanların, hamamların, kapalı çarşıların ve eski camilerin bulunduğu bir şehir olarak anlatılmıştır.

“*İshak Paşa Sarayı*” başlıklı metinde (A.e., s. 167) hem saraydan hem de Ağrı Dağı’ndan bahsedilmiştir. Efsanelerin dağı olan Ağrı, Türkiye’nin en yüksek dağlarından biridir. Bir rivayete göre zirveye çıkan taşlaşmaktadır.

“*Safranbolu Evleri*” başlıklı metinde (A.e., s. 170) Çandaroğulları Beyliği’nden kalan, ilk Anadolu Türk mimarisi örnekleri olan Safranbolu evleri anlatılmıştır. Evlerin mimarisinde geyik boynuzu kullanılmaktadır. Metinde bununla ilgili bir efsaneden bahsedilmektedir.

Kitabın beşinci kısmı, Tadım Tadım Türkiye başlığını almıştır. Türk mutfağı hakkında bilgi veren bu bölüm, en meşhur yiyecek ve içeceklerimizi içermektedir.

Bu kısmın ilk metni “*Türk Mutfak Kültürü*” başlıklı metindir (A.e., s. 189). Bu metin alt başlıklara ayrılarak yeme-içme kültürüyle ilgili ayrıntılı bilgilere yer vermiştir.

“*Beslenme biçimleri kültürel, coğrafi ekonomik ve ekolojik sürece göre şekillenir.*” (A.e., s. 189). Zengin bir coğrafyaya ve kültüre sahip olan Anadolu’da yemek ve içecek çeşitleri çok fazladır. Türk mutfağı dünyanın en zengin mutfaklarından biridir. Türk mutfağı yöresel ve farklı lezzetlerle dünya mutfağına birçok yeni lezzet katmıştır. Yemekler genellikle tahıl, sebze ve et ağırlıklıdır. Meyve, tatlı ve çerez çeşitleri de boldur.

“*Mutfak*” alt başlığında yemeklerin yapıldığı ve yenildiği oda, mutfak anlatılmıştır. “*Öğünlerde Yenilen Yiyecek ve İçecekler*” (A.e., s. 190) alt başlığında öğün sayısı ve bu öğünlerde neler yendiği anlatılmıştır. Osmanlı döneminde kuşluk ve akşam olmak üzere iki öğün yenirken günümüzde; sabah -kahvaltı-, öğle, akşam ve hatta yatsılık öğünleri bulunmaktadır.

Kahvaltıda zeytin, peynir, ekmek, reçel, bal, pekmez, yumurta, sucuk; mevsimine göre domates, salata, biber; içecek olarak da çorba, çay, süt tüketilir. Dünyanın birçok mutfağına göre çok zengin bir kahvaltı sofrası mevcuttur.

Öğle yemeğinde çorba, tencere yemekleri ve salata gibi hafif yiyecekler tüketilir.

Akşam yemeği ise bütün aile bireylerinin masa etrafında toplandığı önemli bir öğün olduğundan çorba, ana yemek, salata, tatlı gibi yiyecekler yer alır.

Uzun kış gecelerinde, akşam yemeğinin üstüne kuruyemiş, meyve ve çerezin tüketildiği yatsılık öğününde de atıştırılacak bir şeyler yenilir.

“Belirli Zamanlara Özgü Yiyecek-İçecek” alt başlığında (A.e., s. 191) nişan, düğün, sünnet, ölüm, dinî bayramlar ve ramazan ayı gibi özel zamanlarda imece usulü yapılan yemeklerden bahsedilmiştir. Yemeklerin dışında doğum, düğün ve cenaze evinde uygulanan törenler de anlatılmıştır.

Kitabın altıncı kısmı, Rüya Şehir İstanbul başlığını taşımaktadır. Toplamda on metnin olduğu bu kısımda İstanbul’un önemli değerleri ve tarihi eserleri tanıtılmıştır.

“Fatih’in Açıklamalı Vasiyeti” metninde (A.e., s. 208), en önemli Osmanlı padişahlarından Fatih Sultan Mehmet’in vasiyeti açıklanmıştır. Kişisel servetini, İstanbul’un refahı ve yardıma ihtiyacı olan insanları için vakfa bağışlamıştır. Yoksullara ve şehit ailelerine aşevi yaptırılmış; ihtiyacı olan hastalara doktor, sokakların temizliği ve düzeni için görevliler tutulmuştur. O dönemde sosyal devlet anlayışının en güzel örneğini oluşturan bu vasiyet sayesinde, bilmeyenler Türk milletinin ne kadar hayır sahibi insanlar olduğunu anlayacaktır.

“Ayasofya Efsaneleri” başlıklı metinde (A.e., s. 210) Ayasofya Camisi’nin yapılış hikayeleri anlatılır. Üç farklı hikâyeden biri İslam dinine uygun olan biçimdir.

“Gravürlerde İstanbul Kahvehaneleri” başlıklı metinde (A.e., s. 218), Osmanlı zamanında özellikle İstanbul’da elçiler, ressamalar ve gezginler gravürlerle dönemin yaşantısını yansıtmışlardır. Metinde dikkat çekilen nokta kahvehane yaşantısıdır.

“Kuş Köşkleri” başlıklı metinde (A.e., s. 232), Osmanlı döneminde başta kuşlar olmak üzere birçok hayvana duyulan sevgi ve ilgi anlatılmaktadır. Bursa’da Leylek Hastanesi ve Üsküdar’daki Kediler Hastanesi’nin dünya da eşine rastlamak mümkün değildir (A.e., s. 234).

Kitabın yedinci kısmı Bilim ve Teknik başlığını almıştır. Bu bölümde altı metin bulunmaktadır.

“Bir Dâhiyle Konuşmak” başlıklı metinde (A.e., s. 245), Prof. Dr. Oktay Sinanoğlu tanıtılmıştır. Fizik, kimya, matematik ve biyoloji üzerine çalışan ve çözölemeyen birçok problemi çözen Sinanoğlu 26 yaşında Yale Üniversitesinin en genç profesörü unvanını taşımaktadır.

Kitabın sekizinci kısmı “Sağlık” başlığını almıştır. “Yoğurt” başlıklı metin (A.e., s. 264), Türk kültürünün en çok sevilen ve tüketilen besinlerinden yoğurdun nasıl yapıldığı, faydaları ve dünyada tanınmasıyla ilgili bilgi vermektedir.

Dokuzuncu kısım Öyküler başlığı altında verilmiştir. Bu kısım dört kısa öyküden oluşmaktadır. “Hapı Yutmak” başlıklı metin (A.e., s. 274), Türkçede çok kullanılan hapı yutmak deyiminin hikâyesini anlatmaktadır.

“Biz Seni Uyanık Bilirdik” hikâyesi (A.e., s. 285) Osmanlı padişahlarından Kanunî Sultan Süleyman döneminde geçen bir olayı anlatır. Metne göre evine hırsız giren kadın, padişahın sorumlu olduğunu iddia ederek huzura çıkar. Hikâyede ülkesini koruyan ve adaletli davranan bir Osmanlı padişahı bulunmaktadır. Halk da padişahına güvenmektedir.

Onuncu kısma Dillerde Nağme Türkçe başlığı verilmiştir. Bu kısımda iki metin örneği bulunmaktadır.

“*Türk Müzik Kültürü*” (A.e., s. 296) başlığı altında Türk müziğinin geçmişten günümüze çeşitleri açıklanmıştır. Geleneksel Yerel Müzikler, Halk Müziği (A.e., s. 296), Osmanlı Müziği, Halk Müziği Dizileri (A.e., s. 297), Mehter Müziği (A.e., s. 298), Dini Müzikler, Çağdaş Türk Sanat Müziği (A.e., s. 299), Popüler Müzikler (A.e., s. 300) olmak üzere sekiz farklı bölüme ayrılmıştır.

On birinci kısım Türk edebiyatının önemli şairlerine ait şiir örneklerine ayrılmıştır. Bu kısımda bulunan şairler: Fazıl Hüsnü Dağlarca'nın “*Türkçe Kattında Yaşamak*” (A.e., s. 308), Yahya Kemal Beyatlı'nın “*Bir Başka Tepeden*” (A.e., s. 310), Kemalettin Kamu'nun “*Gurbet*” (A.e., s. 310), Necip Fazıl Kısakürek'in “*Kaldırımlar*” (A.e., s. 311), Atilla İlhan'ın “*Ben Sana Mecburum*” (A.e., s. 313), Cahit Sıtkı Tarancı'nın “*Abbas*” (A.e., s. 315), Faruk Nafiz Çamlıbel'in “*Çoban Çeşmesi*” (A.e., s. 316), Ziya Osman Saba'nın “*Eller*” (A.e., s. 317), Behçet Necatigil'in “*Evler*” (A.e., s. 318), Cahit Külebi'nin “*Hikâye*” (A.e., s. 320), Orhan Veli Kanık'ın “*İstanbul Türküsü*” (A.e., s. 321), Yavuz Bülent Bakiler'in “*Laleli-Aksaray*” (A.e., s. 322), Ahmet Muhip Dıranas'ın “*Serenad*” (A.e., s. 323) şiirleridir.

Sonuç

Türk Dünyası İçin Temel, Orta, İleri Türkçe Alıştırma ve Seçme Metinler kitapları Türk imgesi açısından incelenmiştir. İnceleme sonucunda alıştırma ve metinler hakkında genel değerlendirme yapmak için konularına göre gruplandırılmıştır. Gruplar: mekânlar (ülke, şehir, tarihî yerler), aile yapısı, eğitim-iş, tarih, gelenekler, inanç, bayram-kutlama-şenlik, spor, sanat-zanaat, yeme-içme, ünlü kişiler, Türklerin karakteristik yapısı, boş vakitlerde yapılan etkinlikler, edebiyat, hayvan hakları şeklinde sınıflandırılmıştır.

• Kitapların asıl amacı dil bilgisini öğretmektir. Bu yüzden ilk iki kitap alıştırma ağırlıklıdır. Metin seçiminde ise kurma metinler tercih edilmiştir. Az da olsa karşılıklı konuşmalara yer verilmiştir. Serinin son kitabında ise özgün metinlere yer verilmiş ve Türk kültürünü tanıtacak çok iyi örnekler seçilmiştir. Kitaplar, Türk Dünyası için hazırlandığından başka ülkelerde yaşayan Türk kardeşlerimizin dikkatini çekecek ortak kültür öğelerine de sahiptir.

• Yer seçiminde ayırım yapılmaksızın dünyanın birçok ülkesinden ve Türkiye'nin birçok şehirden örneklere yer verilmiştir. Amerika, Avrupa, Afrika ve Asya Kıtası'ndan ülkeler alıştırma için de geçmektedir. Fakat daha çok Türk Dünyası'nın da içinde bulunduğu Asya Kıtası'ndan örneklere ağırlık verilmiştir.

Türkiye'deki şehirlerden ise sık adı geçen yerler: İstanbul, İzmir, Ankara, Antalya'dır. Mersin, Marmaris, Bodrum, Çanakkale ve Bursa -Uludağ- gibi şehirlerse tatil için tercih edilecek yerler olarak bahsedilmiştir.

İstanbul şehri birçok ilçesiyle hem alışırmalarda hem de metinlerde anlatılmaktadır. Tarihi dokusu ve mimari yapısı, gezilecek semtleri, meşhur mekânları ve kahvehaneleri ile tanıtılmıştır. İstanbul Üniversitesinin bulunması ve tarihi eser mimarisi yönünden zengin olan semtlerden Süleymaniye, Beyazıt, Fatih ve Sultanahmet birçok yerde karşımıza çıkmaktadır. Bunun dışında gezilecek yerler olarak Taksim, Üsküdar, Kadıköy ve Sarıyer -Belgrad Ormanı-

gibi semtlerin adı geçmektedir. İstanbul'un daha iyi anlatılması ve tanıtılması için üçüncü kitapta *"Rüya Şehir İstanbul"* başlığıyla bir bölüm ayrılmıştır.

- Aile yapısı genellikle çekirdek aileden oluşur. Anne-baba çalışır, çocuklar da okula gider. Dışarı işleriyle baba ilgilenirken anne ev işleriyle meşgul olur. İhtiyaç olduğunda baba, anneye yardım eder. Fakat çocuklar genellikle ev sorumluluğu almazlar. Yemek yapan, sofrayı hazırlayan, temizlik yapan, çocuk bakan evin hanımıdır. Çalışmayıp ev hanımı olan kadınlar da mevcuttur.

Anneler çocuk yetiştirirken her şeye fazla karışan bir görüntü çizmektedir. Çocuğun her türlü işini anne yapmakta ve kendine bağımlı yetiştirmektedir. Çocuklar büyüse de annelik görevi hiç bitmeyeceği için yine yakından ilgilenip çocuğuna yardımcı olmak ister. Toruna da bakarak yaşlılık vaktini bekler. Yaşlandığında ise çocuğundan ilgi ve bakım ister.

Metinlerde, kayınvalide-gelin ilişkilerinin gergin olduğunu sezdirecek cümleler geçmektedir. Kayınvalide olmanın geline veya damada hayatı zorlaştırmak için bir hak olduğu izlenimi oluşturulmuştur.

Akrabalık bağlarının anlatıldığı metinler, akrabalık için kullandığımız sözcükleri açıklamak için verilmiştir. Teyze, amca, kuzen gibi bağlar birçok kültürde bulunsa da yeğen, hala, dayı, dünür, enişte ve baldız gibi kavramlar birçok toplumda kullanılmayan akrabalık sözcükleridir. Bu kadar çeşitliliğin bulunması Türklere akrabalık ilişkilerinin güçlü kişilerin birbirine bağlı olduğunu göstermektedir.

- İş ve eğitim alanında en çok dikkat çeken nokta öğrencilerin çok ders çalışmak zorunda oluşudur. Birçok alıştırmada iyi bir okul kazanmak, üniversiteye girebilmek için ya da mezun olabilmek için öğrenciler çok ders çalışmalıdır. Türkiye'de üniversite okuyup uzmanlaşmak için yurt dışına gitmek isteyen öğrenci örneği bulunmaktadır. Yurt dışından döndükten sonra kendi alanında yenilikler yaparak iş imkânını geliştirmek istendiği belirtilir. Bunun yanında Türkmenistanlı bir öğrenci tıp eğitimi almak için İstanbul Üniversitesine gelir ve ülkesine geri dönerek mesleğini layıkıyla yapmaya çalışır.

Alıştırmalarda adı sık geçen meslekler ülkemizde gözde olan mesleklerdir. Bunların başında öğretmen, doktor, mühendis ve avukat gelir. Türkiye'de bu bölümleri kazanabilmek için çok çalışıp yüksek puanlar almak gerekmektedir. Kazandıktan sonra mezun olmak da hiç kolay değildir. Bu yüzden günümüzün değerli meslek dallarındandır. Ayrıca mimar, asker, polis, kuaför, gözlükçü, çiftçi, postacı, kasap, bakkal, simitçi, gazeteci, sekreter, memur, yazar, otobüs şoförü, çiçekçi, garson ve hademe gibi meslek dallarına da değinilmiştir.

- Kitaptaki metin ve alıştırmalarda Türkiye ve dünyadaki önemli olayların bahsedildiği tarihi bilgiler verilmiştir. Dünya tarihi ile ilgili bilgiler alıştırmalarda yer alır. Fransız İhtilali, SSCB'nin dağılması, Berlin Duvarı'nın yıkılması gibi önemli olaylara yer verilmiştir. Türk tarihi ile ilgili alıştırmalarda geçen bilgiler ise: Atatürk'ün Samsun'a çıkışı, Cumhuriyet'in kurulması, I. Dünya Savaşı'nın başlaması, Atatürk'ün doğması, Fatih Sultan Mehmet'in İstanbul'u fethetmesi, 1071'de Alparslan'ın Anadolu'ya girmesi ve Atilla'nın ordusuyla Avrupa'ya kadar ilerlemesi gibi örneklerdir.

Metinlerde anlatılan tarihi olaylar Osmanlı dönemi, Atatürk ve Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluşuyla ilgilidir. Fatih Sultan Mehmet'in vasiyetinin anlatıldığı metinde dönemin devlet anlayışı ve yönetiminden bahsedilir. Ayasofya'nın camiye dönüştürülmesinin hikâyesi, Hezarfen Ahmet Çelebi metninde Osmanlı döneminde yapılan bilimsel çalışma, Mısır Çarşısı'nın tarihi, Tulumbacılar metninde itfaiye teşkilatının geçmişi, Urfa ve Bursa şehirlerinin tarihi, metinlerde ayrıntılı şekilde anlatılmıştır.

Atatürk ve yaptığı işleri anlatmak için üçüncü kitapta ayrı bir bölüm bulunmaktadır. Cumhuriyet'in kurulması için ne kadar zorlu bir savaş verdiğimizizi, Atatürk'ün dâhi kişiliğini ve Türkiye için önemini anlatan metinler yer almaktadır.

Tarihi metinlerden yola çıkılarak Osmanlı Devleti olsun Türkiye Cumhuriyeti olsun, Türk tarihinin zaferlerle dolu olduğu anlaşılmıştır. Türk yöneticiler halkını seven, adaletli kişilerdir. Metinlerde kurulan Türk devletlerinin çeşitli coğrafyalara yayılmış güçlü bir devlet olduğunu anlatır. Hoşgörülü, insanlar arasında ayırım yapmayan, dinî özgürlük tanıyan sadece insanları değil, hayvanları da umursayan sosyal bir devlet anlayışı bulunmaktadır.

• Türk gelenekleri ve kültürüne ait örneklerde bahsedilen değerler: yılbaşı akşamları kuruyemiş yiyip tombala oynamak, bayramlarda el öpüp harçlık ve şeker toplamak, açık hava sinemalarında film izlemek, komşuluk ilişkileri ve kadınların gün yapmaları, otobüslerde büyüklere ve hamilelere yer vermek, çocukları mahalle kültürü içinde büyütmek, ramazanlarda insanların yardımlaşması, iftar yemeklerinin verilmesi, çocuklara “*diş kirası*” adı altında hediyeler verilmesi, Karagöz oyunu gösterilerinin yapılması, Türk misafirperverliği, geç saatlerde sokağa çıkmamak, yeni taşınan komşulara “*hoş geldine gitmek*”, uyumadan önce dua etmek, akşam yemeklerinden sonra bir fincan Türk kahvesi içmek, büyüklerimize karşı saygılı olmak, yemeğin üzerine tatlı yemek, nişan, düğün, sünnet, ölüm, doğum yapma, dinî bayramlar, ramazan ayı gibi özel zamanlarda imece usulü yapılan yemekler ve yardımlaşma, sıra gecesi yapılırken yerine getirilen törenler vb. Bunların dışında batıl inançları anlatan ifadelere de rastlanmaktadır: ayna kırılmasının uğursuzluk getireceği, merdiven altından geçenlerin kısa boylu kalacağı ve kara kedi gören kişinin uğursuzlukla karşılaşacağı örnekleri verilmiştir. Türk kültüründe temizlik çok önemli olduğu için kişisel temizliklerini yapmak üzere hamama gitme geleneği oluşmuştur. Günümüzde evdeki banyolarımızda bu ihtiyacı karşılayabilirsek de hâlâ hamam çok sevilmeğe ve tercih edilmektedir. Kız isteme geleneklerinden ve “*tuzlu kahve*” ikramından bahsedilmektedir. Kız isteme törenlerinde taraflar arasında yöresel farklılıklar bulunsa da damada mutlaka tuzlu kahve ikram edilir.

Geleneklerle ilgili bahsedilen bölümlerde artık geleneksel yapımızın bozulmaya başladığı, bu yüzden eski günlerin özleendiğiyle ilgili ifadeler yer almaktadır.

• İnancın yer aldığı bölümlerde en çok bahsedilen İslam dinidir. Türkler İslamiyet'i kabul ettikten sonra tüm yaşantısını ve kültürünü İslam'a uygun yaşamış ve İslam'ı tüm dünyaya yayma görevini üstlenmiştir.

Ramazan ayı, oruç ve iftardan sıkça bahsedilmiştir. Kanaatkâr olup şükretmek, yatarken dua etmek ve Tanrı'dan yapılan yanlışlar için af dilemek metinlerin içinde ya da alıştırmalarda geçmektedir. Tasavvuf inancına da zaman zaman yer verilen kitaplarda Türk milletinin hoşgörüsü anlatılmaya çalışılmıştır. Bir metinde Osmanlı Dönemi'nde cami, kilise ve havraların bir arada bulunduğu, insanların dinî ibadetlerini yapmakta özgür olduğu anlatılmaktadır.

Hikâye ve efsanelerin bazılarında “ermiş” insanlardan bahsedilmektedir. Dini yönü güçlü kişiler Allah'ın lütfuna erer ve ne dilerse kabul olur. Ermiş kişi, kendine yardım edenlere dua, kötü davrananlara beddua eder.

Şanlıurfa şehrinin anlatıldığı metinde Kuran'da geçen Hz. İbrahim'in ateşe atılma kıssası İslam dininin mucizelerinden birini anlatmaktadır.

- Bayram, kutlama ve şenliklerle ilgili Hidrellez'in kutlanış gelenekleri anlatılmıştır. Yılbaşı kutlaması, Hristiyan inancına ait özel bir gün olsa da ülkemizde yeni yılın gelişini kutlamak için yılın son günü genellikle evde, özel sofralar kurularak aile ile karşılanır. Ramazan bayramında harçlık ve şeker toplanması, yılbaşı akşamları eğlenceleri, düğün geleneği, doğum sonrası sevinçleri paylaşmak için yerine getirilen törenler kitabın çeşitli yerlerinde anlatılmıştır.

- Spor faaliyetleriyle ilgili en çok bahsedilen dal futboldur. Genellikle alıştırmalarda yer alır. Galatasaray ve Fenerbahçe spor kulüplerinden birkaç kez bahsedilmiştir. Futbol dışında basketbol, yüzme sporlarının adı sık geçmektedir. Bunun yanında bazı alıştırmalarda sabah spor yapmak, yürüyüşe çıkmak, Belgrad Ormanı'nda koşmak gibi günlük sportif faaliyetlerden bahsedilmiştir.

Metinlerde geleneksel sporlarımızdan cirit ve güreşin tarihi, nasıl oynandığı ayrıntılarıyla anlatılmıştır.

- Sanat-zanaat konusu üç kitapta da oldukça fazla yer alan konulardandır. Tezhip, hat sanatı, minyatür, ebru, çinicilik, cam işçiliği, yorgancılık, kilim dokuma, yazma üzerine renk ve şekil basma, mahya sanatı gibi geleneksel uğraşlar üçüncü kitapta ayrıntılı bir şekilde anlatılarak tanıtılmıştır. Ayrıca yine aynı bölümde Türk tiyatrosu ile ilgili bilgiler yer almaktadır. Karagöz, meddahlık geleneği ve kukla Türk tiyatrosunun sevilen gösterilerindedir. Günümüzde geleneksel sanatlara ve Türk halk tiyatrosuna gösterilen ilgi yok denecek kadar azdır. Fakat 19. yüzyıldan itibaren Batı etkisinde gelişen sanat ve edebiyat farklı alanlarda gelişimine devam etmiştir.

Müzikle ilgili ayrı bir bölümde yer verilerek Türk kültüründe ezgilerin ne kadar kıymetli ve zengin olduğu gösterilmiştir. Geleneksel müzikler, halk müziği, Osmanlı müziği, Mehter müziği, dini müzikler, çağdaş Türk sanat müziği ve popüler müzik olarak farklı dallarda incelemeler yapılmıştır. Türk müziği makamları hakkında bilgiler verilmiştir.

Türk milleti sanata ve sanatçıya kıymet veren bir toplumdur. Asırlardır yaşadığı değişik toprakların kültürleriyle tanışmış ve bir kültür mozaiği oluşturmuştur. Bu bakımdan kültür sanat açısından oldukça köklü bir zenginliğe sahiptir.

- Türk mutfağında yeme-içme kültürü ve besinler uzun uzun anlatılmıştır. Osmanlı döneminden günümüze kadar gelen yemek kültürü üç kitapta da kendine yer bulmuştur.

Bazı yiyecekler yöresiyle meşhur olarak verilmiştir. Çiğ köfteden kuru fasulyeye, tatlılardan meyve ve kuruyemişlere birçok yiyecekten bahsedilmiştir. Yoğurtla ilgili ayrıca bir metin bulunmaktadır. Kahvaltı öğünü ve kahvaltıda yenecek yiyecekler sık sık tekrar edilmiştir. Geleneksel günlerde ve düğün, doğum, cenaze gibi özel günlerde pişirilen yiyecekler ve ikram edilen içecekler ayrıntılarıyla anlatılmıştır. İçeceklerden kahve ve çaya çok vurgu yapılmıştır.

Türk kültüründe yeme-içme özel bir yere sahiptir. Her türlü etkinlikte yiyecek ve içecek ikramları yapılır. Paylaşımçı ve cömert bir toplum olan Türk milleti evine gelen misafiri asla aç bırakmaz. Bu yüzden metinde bu kültürü yansıtan örnekler sık sık yer verilmiştir.

- Kitaplarda adı geçen ünlü kişiler ile hayatları anlatılan ve tanıtılan ünlü kişiler bulunmaktadır. Alıştırmaların bazılarında Barış Manço, Tarkan gibi sanatçıların isimlerinin yanında Rauf Denктаş, Sakıp Sabancı gibi siyasi kişiler ve iş adamlarına da yer verilmiştir.

Biyografisinin bulunduğu ve Türk milleti için önemi vurgulanan metinlerde Mevlâna, Nasreddin Hoca ve Atatürk anlatılmıştır.

Verilen şiirler ve şarkıların şair ve yazarlarının da isimleri metinlerin altında bulunmaktadır. Bunların arasında Atilla İlhan, Âşık Veysel, Orhan Veli gibi önemli üstadların isimlerini görmekteyiz.

- Türklerin kendine özgü özelliklerinin geçtiği metinlerde hem fiziksel hem de davranışsal betimlemeler yapılmıştır. Fiziksel görünüş olarak bir kişinin betimlemesinde uzun boylu, siyah saçlı, kara gözlü, beyaz tenli, çatık kaşlı, uzun bıyıklı, güçlü kuvvetli; başka bir kişiyi tanıtırken ise uzun boylu, sarı saçlı, mavi gözlü ve yakışıklı olarak anlatılmıştır. Dış görünüş olarak daha çok kara göz, siyah saç, gürbüz, bıyıklı bir Türk tipine alışkın olsak da sarı saçlı, mavi gözlü Türkler de örnek verilmiştir.

Kişilik olarak sert mizaçlı ve yürekli, büyüklere saygılı, küçüklere şefkatli, bilgili, geleneklerine bağlı, misafirperver ve yardımsever özellikler taşımaktadır. Kitapta olumsuz çağrışım yapabilecek bir özellik bulunmamaktadır. Sadece kadın-erkek ilişkilerine bakıldığında erkek daha baskın görülmektedir. Bunun sebebi ataerkil bir düzenin bulunduğu toplum alışkanlıklarından ileri gelmektedir.

- Boş vakitlerde yapılan etkinlik olarak en çok bahsedilen sinemaya gitmektir. Bunun yanında tiyatroya, konsere, pikniğe gitmek, balık tutmak, komşu ziyaretlerine ve bayram ziyaretine gitmek, İstanbul'u gezmek, restorana gidip yemek yemek, tatile çıkmak, arkadaşlarla buluşup kahveye gitmek, kitap okumak ve televizyon izlemekten bahsedilmiştir.

- Edebi eser olarak Reşat Nuri Güntekin ve Ömer Seyfettin'den uyarlanmış hikâyeler; masallar, efsaneler, Nasreddin Hoca fıkraları, şiirler, şarkılar kullanılmıştır. Orijinal metinlerden uyarlamalar yapılmış, şiir ve şarkılar ise tam metin şeklinde verilmiştir. Hikâyeler ve efsanelerle ilgili okuma-anlama soruları hazırlanmıştır. Şiir ve şarkılarda ise daha çok boşluk doldurma, fiil çekimleme şeklinde tamamlama çalışmaları yapılmıştır.

- Kitaplarda, hayvan hakları ya da hayvanlara verilen önemin anlatıldığı kısımlar da yer almaktadır. Metinde geçen evde kedi besleyen bir ailenin ol-

ması, atları çok seven bir çocuğun çiftlik istemesi, geyikleri öldüren insanların başına felaketler gelmesi, Osmanlı Devleti zamanında hayvan hastaneleri ve hayvanlarla ilgilenmek üzere vakıflar bulunması Türk milletinin hayvanlara verdiği kıymeti gösterir. Orta Asya'dan beri Türklerin en önemli geçim kaynaklarından biri hayvancılıktır. Hayvanlarla iç içe yaşayan bir toplum olması bakımından ve İslam inancında her canlının kıymetli görülmesi bakımından her zaman hayvanlara özen gösterilmiştir.

Sonuç olarak Türklerle ilgili bu imgeler, bu kitaplardan (Türk Dünyası İçin Türkçe (Temel-Orta-İleri) Alıştırma Kitabı) Türkiye Türkçesi öğrenen öğrencilere de aktarılmış olmaktadır. Dolayısıyla dil öğrenirken sadece o dil değil, dili öğrenilen milletin kültürü de öğrenilmektedir. Türk Dünyası'nda Türkiye Türkçesi öğreten bu ve bunun gibi kitaplar Sovyet döneminde Türk yurtlarında oluşturulmaya çalışılan Türk imgesini daha gerçekçi bir zemine taşıyacaktır.

Kaynaklar

AKIŞ, İbrahim - ASLAN, Ferhat: *Türk Dünyası İçin İleri Türkçe Alıştırma ve Seçme Metinler Kitabı*, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, İstanbul 2008.

AKIŞ, İbrahim - ASLAN, Ferhat: *Türk Dünyası İçin Orta Türkçe Alıştırma Kitabı*, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, İstanbul 2008.

AKIŞ, İbrahim - ASLAN, Ferhat: *Türk Dünyası İçin Temel Türkçe Alıştırma Kitabı*, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, İstanbul 2008.

CAN, Adem: "Şiir Üzerine Yapılan Çalışmalarda İmge Terimi", *Yeni Türk Edebiyatı*, Cilt: XII, İstanbul 2015.

DURMUŞ, Mitat: "İmge-Sembol Kavramlarını Yorumlama Projesi ve Melih Cevdet Anday Şiirinde İmge", *Turkish Studies*, C. VI, No: 3, 2011.

GÜVENCÜ, Bozkurt: "Kimlik, İmaj ve Türk İmajı", *Dünyada Türk İmgesi*, Haz. Özlem Kumrular, Kitap Yayınevi, İstanbul 2005.

KARABULUT, Mustafa: "İmgenin Psikanalitik Boyutu", *Adıyaman Üniversitesi Bilim, Kültür ve Sanat Sempozyumu-II*, Adıyaman, 2-3 Nisan 2015.

MUSTAFA, Ghiulgean: *19. ve 20. Yüzyıl Romen Romanında Türk İmgesi*, Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi, Ankara 2013.

PARSA, A. Fatoş: "İmgenin Gücü ve Görsel Kültürün Yükselişi", *Fotoğrafya Dergisi*, Cilt: 19, 2007.

ULAĞLI, Serhat: "*Öteki'nin Bilimine Giriş - İmgebilim*", Motto Yayınları, İstanbul 2018.

İnternet Kaynakları

DEMİRCİ, Cihan: "Dünyada Yaklaşık 250 Milyon Kişi Türkçe Konuşuyor", *Anadolu Ajansı*, 28 Eylül 2017, (Çevrimiçi) <https://www.aa.com.tr/tr/turkiye/dunyada-yaklasik-250-milyon-kisi-turkce-konusuyor/921506>, 16 Mayıs 2019.

TDK, "İmge", *Türk Dil Kurumu*, 26 Eylül 2006, (Çevrimiçi), http://tdk.gov.tr/index.php?option=com_gts&arama=gts&guid=TDK.GTS.5cdcb35deef59.85995973, 16 Mayıs 2019.

Makale Türü: İnceleme

Geliş Tarihi: 22.02.2020

Kabul Tarihi: 07.04.2020

AHKÂMÜ'L-KÜLLİYYE ʿALÂ TAHVİL-İ SİNİ'L-ÂLEM'DE ESAS FİİLLERLE KURULAN BİRLEŞİK FİİLLER*

Emre KUNDAKÇI**

Öz

Metin içerisinde yer alan hesaplamalarda kullanılan H. 1138 / M. 1725-1726 tarihine dayanarak Osmanlı Türkçesinin klasik sonrası dönemine ait olduğunu düşündüğümüz Ahkâmü'l-Küllîyye ʿalâ Tahvîl-i Sini'l-Âlem, sini'l-âlem konulu bir ilm-i ahkâm-ı nücüm eseridir. Müellifi yahut müstensihi belli olmayan eser, birleşik fiil yapıları bakımından dikkat çekicidir. Eserde, ol-, eyle-, it-/et-, bulun- kıl- gibi yardımcı fiillerle kurulan birleşik fiil yapılarının yanı sıra isim + esas fiil biçiminde teşekkül eden birleşik fiil yapıları da zengin bir görünüm arz etmektedir. Bu makalede Ahkâmü'l-Küllîyye ʿalâ Tahvîl-i Sini'l-Âlem adlı eserde tespit edilen bir veya birden çok isim ile bir esas fiilin birleşmesinden oluşan ve tek bir kavrama karşılık gelen yapılar incelenmiştir. Türkçe yahut alıntı isimlerden fiil türetiminin yaygın kullanılan formu olan birleştirme yöntemiyle türetilen birleşik fiillerde asıl anlam ilk unsurdadır, ikinci unsurun işlevi yardımcı fiil, yarı-yardımcı fiil, esas fiil olması fark etmeksizin ismi fiilleştirmektedir. Ancak esas fiillerle kurulan yapıları teşkil eden unsurlardan ilki de ikincisi de anlamını kaybedebilir yahut deyimleşebilir. Bugüne dek yapılan çalışmalarda araştırmacılar tarafından yapılan birleşik fiil tanımlarında birtakım farklılıklar görülmektedir. Bu makalede araştırmacıların tanımlarındaki farklılıklara kısaca değinildikten sonra eserde tespit edilen esas fiillerle kurulmuş birleşik fiil yapılarının örnekleri verilmiştir.

Anahtar kelimeler: Birleşik Fiil, Klasik Osmanlı Türkçesi, Sini'l-Alem, İlm-i Ahkam-ı Nücüm, Astroloji.

Combined Verbs Established With Full Verbs In Ahkâmü'l-Küllîyye ʿalâ Tahvîl-i Sini'l-Âlem

Abstract

Based on H. 1138 / M. 1725-1726, which is used in the calculations in the text, Ahkâmü'l-Küllîyye ʿalâ Tahvîl-i Sini'l-Âlem, which we think belongs to the

* Bu makale İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı'nda hazırlamakta olduğumuz Ahkâmü'l-Küllîyye Alâ Tahvîl-i Sini'l-Âlem: Dil İncelemesi, Metin, Türkçe Türkçesine Aktarım, Sözlük, Tıpkıbasım adlı doktora tezinden yararlanılarak hazırlanmıştır.

** İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı Doktora Öğrencisi.

post-classical period of Ottoman Turkish, is a scientific work on the subject of *sini'l-âlem*. The text, whose author or scribal is not certain, has a remarkable appearance in terms of combined verb structures. In the text, as well as the combined verb structures formed with auxiliary verbs such as *ol-, eyle-, it-/et-, bulun-, kıl-*, the combined verb structures that form in the form of noun + full verb have a rich appearance. In this article, the structures that correspond to a single notion consisting of one or more nouns and a full verb determined in the text named *Ahkâmü'l-Küllüyye 'alâ Tahvîl-i Sini'l-Âlem* are examined. A combination method is a common form of verb derivation from Turkish or borrowed nouns. In compound verbs, the real meaning is in the first component, the function of the second component is to verb the noun regardless of whether it is an auxiliary verb, semi-auxiliary verb, full verb. However, the first and the second of the components that constitute the structures established with the full verbs may lose their meaning or become an idiom. There are some differences in the definitions of compound verbs made by researchers. In this article, after briefly mentioning the differences in the definitions of the researchers, examples of the combined verb structures established with the full verbs determined in the text are given.

Keywords: Compound Verb, Full Verb, Classical Ottoman Turkish, *Sini'l-Âlem*, Astrology.

1. Giriş

Bu çalışmada, İstanbul Araştırmaları Enstitüsü Kütüphanesi'nin Şevket Rado Yazmaları Koleksiyonu'nda ŞR_433 numarada kayıtlı bulunan 67 varaklık kitabın 1b-54b varakları arasında yer alan *Ahkâmü'l-Küllüyye 'alâ Tahvîl-i Sini'l-Âlem* adlı eserde yer alan esas fiillerle birleşik fiil yapıları incelenecektir. Prof. Dr. Günay Kut başkanlığındaki bilimsel ekip tarafından hazırlanan İstanbul Araştırmaları Enstitüsü Yazma Eserler Kataloğu'nda eser hakkında şu bilgiler yer alır:

“218 x 150 mm., 135 x 90 mm. (1b/13b), 180 x 90 mm (14a-67a). 1a-54b. 27 st. Nesih. Başlıklar, bazı kelimeler ve derkenardaki yazıların çoğu kırmızı mürekkeple. Bazı kelimelerin üzeri kırmızı mürekkeple çizilmiş. Saman sarısı ve açık krem, orta kalın ve ince, aharlı, mistarlı, bazıları su yollu, filigranlı kağıt. Eser reddadelidir. Mukavva üzerine kapak yüzleri krem renkli kağıt kağıt, sırtı kahverengi deri cilt. Kapaklarda su lekeleri vardır. Başta ve sonda bir yüzü sarı, diğer yüzü krem renkli koruyucu yapraklı. 1a'da İAE kaşesi vardır.”¹

Eserin istinsah tarihiyle ilgili bir bilgi metin içerisinde yer almamaktadır fakat metin içerisinde yer alan hesaplamalarda kullanılan H. 1138 / M. 1725-1726 tarihine dayanarak metnin Osmanlı Türkçesinin klasik sonrası dönemine ait olduğunu düşünüyoruz. Genel olarak ilm-i ahkâm-ı nücüm özel olarak ise *sini'l-âlem* konulu eserin müellifi yahut müstensihisi bilinmemektedir.

Astronominin (ilm-i felek, ilm-i heyet) metafiziği² olarak nitelendirilen astroloji (ilm-i nücüm, ahkâm-ı nücüm), genel olarak gök cisimlerinin tabiatları-

¹ Günay Kut - Zehra Toska vd., *İstanbul Araştırmaları Enstitüsü Yazma Eserler Kataloğu*, C. 3, İstanbul Araştırmaları Enstitüsü Yayınları, İstanbul 2014, s. 1160.

² Tefvik Fehd, “İlm-i Ahkâm-ı Nücüm”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. 22, Türkiye Diyanet Vakfı Yay., İstanbul 2000, s. 124.

nın, konumlarının ve hareketlerinin bir anlam ifade ettiği düşüncesine dayanmaktadır. Müneccimler ise göğün yazıları³ olan bu durum ve olayların dilini çözebilmek konusunda uzmanlaşmış kimselerdir.

İlm-i nücüm terimi tarihi süreçte hem astronomi hem de astroloji faaliyetleri için kullanılır, genellikle iki ilim arasında bir ayırım gözetilmez.⁴ Astroloji ayırt edilmek istendiğinde ise ilm-i ahkâm-ı nücüm, ahkâm-ı nücüm gibi terimlerin yanı sıra ahkâm-ı nücümün alt dalları olan mevâlid, ihtiyârât, kırânât gibi terimler kullanılmaktadır. Ahkâm-ı nücüm iki ana disipline ayrılabilir: Tabii astroloji ve ahkâm astrolojisi. Tabii astroloji, gök cisimlerinin kendi mizaçları sebebiyle yeryüzündeki dört ana unsur (anâsır-ı erbaa, ahlât-ı erbaa) üzerinde yarattığı etkileri inceler. Ahkâm astrolojisi, gök cisimlerinin hâl ve hareketlerinin insan kaderi hakkında bilgi ile dolu olduğu düşüncesine dayanarak onların yorumlanması yoluyla gelecek hakkında kehanette bulunur.⁵ Ahkâmü'l-Küllîyye 'alâ Tahvîl-i Sini'l-Âlem, ahkâm astrolojisiyle bağlantılı bir metindir. Ahkâm astrolojisinin kendi içinde birçok alt dalı bulunmaktadır. Bunlar arasından üç disiplin ön plana çıkar. İlki gökyüzünün, doğum anındaki yahut ana rahmine düşüş anındaki durumundan yola çıkarak hazırlanan yıldız haritalarının yorumlanması temeline dayanan mevâlidir. İkincisi, ihtiyârât olarak adlandırılan uğurlu zamanın (eşref saatinin) tespitidir. Üçüncüsü ise müneccimlerin belli bir zamanda belli bir konuda gelen soruları gök cisimlerinin ifade ettikleri doğrultusunda cevaplaması anlamına gelen mesâildir.

Ahkâmü'l-Küllîyye 'alâ Tahvîl-i Sini'l-Âlem ise bu üç alt disiplinin ilk ikisiyle sıkı ilişkiler içerisinde olan "sini'l-âlem" disiplini temelli bir eserdir. Arap kökenli olan bu disiplinde, gezegenlerin kavuşmaları (kırânları) ekseninde henedanların, dinlerin, mezheplerin ortaya çıkışı ve yok oluşu, salgın hastalıkların ortaya çıkışı, kıtlık ve bolluk durumları, doğal afetler gibi evrensel meselelere dair kehanetlerde bulunulur. Devletlerin, dinlerin, mezheplerin, meslek erbabının vb. akıbetinin değerlendirildiği sini'l-âlem metinlerinde, bahse konu olan kurumun doğuşu (mevâlid) temeline değerlendirmeler yapılmakta ve yorumlarda uğurlu saatler (ihtiyârât) bildirilmektedir.

Müneccimlerin yorumlarını dayandırdıkları felek sistemi, Batlamyus'un M.Ö. 2. yüzyılda ortaya koyduğu dünya merkezli sistem temelli oluşturulmuştur. Bu sisteme göre dünya merkezdedir ve felekler adeta soğan zarları gibi birbirlerinin üzerlerini kaplayarak dünyayı çevreler.⁶ İlk yedi feleğin her birinde bir gezegen bulunur, bu gezegenlerin bazıları doğudan batıya, bazıları

³ Mehmet Aydın, "Fal", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. 12, Türkiye Diyanet Vakfı Yay., İstanbul 1995, s. 135.

⁴ İlm-i nücüm, ilm-i ahkâm-ı nücüm, ilm-i heyet terimlerinin çeşitli tanımları için bkz. Carlo Alfonso Nallino, "Astrology", *Encyclopedia of Islam*, C. 1, Leiden: Brill 1993, s. 494-497; Tefkîk Fehd, "İlm-i Felek", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. 22, Türkiye Diyanet Vakfı Yay., İstanbul 2000, s. 126-129; Tefkîk Fehd, "İlm-i Ahkâm-ı Nücüm", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. 22, Türkiye Diyanet Vakfı Yay., İstanbul 2000, s. 124-126.

⁵ Tefkîk Fehd, "İlm-i Ahkâm-ı Nücüm", s. 125.

⁶ İskender Pala, *Ansiklopedik Divan Şîri Sözlüğü*, Kapı Yay., İstanbul 2009, s. 149.

batıdan doğuya doğru döner. Geosentrik düşüncede ilk felek dünyanın gökyüzünde başlar. Birinci felekte Ay bulunur, sonrasında sırasıyla Utarit (Merkür), Zühre (Venüs), Şems (Güneş), Mirrih (Mars), Müşteri (Jüpiter), Zuhâl (Satürn) gezegenleri yer alır. Sekizinci felek hareketsiz gök cisimlerinin yani yıldızların bulunduğu felektir. Dokuzuncu felekte bulunan ve felek-i atlas, arş-ı âlâ, felek-i âzâm gibi isimlerle anılan felekü'l-eflâk, daima doğudan batıya doğru döner. Felekü'l-eflâk, diğer gezegenleri de kendi yönünde dönmeye zorladığı için dünyada türlü alametler ortaya çıkar. İşte dokuzuncu feleğin bu zorlamaları sebebiyle ortaya çıkan durumlar ahkâm-ı nücûmun birçok disiplininin konusunu oluşturur.

Gezegenlerin mizaçları ve etkilerine kısaca değinecek olursak; bu bilgiler ahkâm-ı nücûm eserleri arasında genel olarak değişiklik göstermez.⁷ Hemen hemen bütün ahkâm-ı nücûm eserlerinde Müşteri en uğurlu, Zuhâl en uğursuzdur. Ay değişken, Merkür uyumlu olarak telakki edilmiştir. Ahkâmü'l-Külliyye 'alâ Tahvîl-i Sini'l-Âlem'de verilen bilgilere göre gezegenler kendi tabiatları gereği uğurlu, uğursuz, değişken ve uyumlu olarak dörde ayrılabilir. Eserin sonlarında, 53a/18'de yer alan "Bu faşıl kevâkib-i seyyâreniñ ahvâlleri beyânındadır." bölümünde verilen bilgilere göre, "iki uğursuz" denilenlerden Satürn en büyük uğursuz, Mars en küçük uğursuzdur. "İki uğurlu" denilenlerden Jüpiter en büyük uğurlu, Venüs en küçük uğurludur. Güneş ve Ay, genellikle uğurludur ancak tesdîs ve teslîs konularında uğursuz olurlar. Ay uğursuz yıldızlarla mukârene konumunda olursa uğursuz olur. Merkür kendi tabiatında uğurludur ancak etkileşime girdiği yıldızın tabiatına uyum sağlar; uğurlu ile uğurlu, uğursuz ile uğursuz olur.

2. Ahkâmü'l-Külliyye 'alâ Tahvîl-i Sini'l-Âlem

Ahkâmü'l-Külliyye 'alâ Tahvîl-i Sini'l-Âlem'in bizim tespit edebildiğimiz iki nüshası bulunmaktadır. Nüsha olarak değerlendirebileceğimiz ilk metin Münecimbaşı Mehmed Çelebi'nin tercüme-telif ettiği Usûl-i Ahkâm-ı Sâl-i 'Âlem'dir. Metin dememizin sebebi, aslen mevalid konulu olan bu eserin, bizim metnimizin büyük bir bölümünü dikkat çekici bir benzerlikle içeriyor olmasıdır. Eserin yazılış tarihi hakkında katalogda ve eserde bir bilgi bulunmasa da yazarının 1630/31 yılında vefat etmesine ve eserin yazılmasını isteyen Babüssaade Ağası İsmail Ağa'nın 1622 yılında azledilmiş olmasına bakılarak eser üzerinde yüksek lisans tezi hazırlayan Selim Önler tarafından eserin 17. yüzyılın ilk çeyreğine tarihlendirilmesinin yanlış olmayacağı ifade edilmektedir. Selim Önler'in kaydettiğine göre T.C. Turizm ve Kültür Bakanlığı Türkiye Yazmaları Çevrimiçi katalogunda eserin beş nüshası bulunmaktadır. Bu nüshalar birbirlerinin genişletilmiş yahut özetlenmiş şekilleridir.⁸ İstinsah tarihleri

⁷ Gezegenlerin mizaçları ile ilgili bilgi ve tablolara ulaşmak için bkz. Ahmet Talat Onay, *Eski Türk Edebiyatında Mazmunlar ve İzahı*, Akçağ Yayınları, Ankara 2000, s. 464; Ahmet Atilla Şentürk, "Osmanlı Edebiyatında Felekler, Seyyare ve Sâbiteler (Burçlar)", *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, Sayı: 90, İstanbul 1994, s. 155.

⁸ Selim Önler, *Usûl-i Ahkâm-ı Sâl-i 'Âlem (Metin, Dil İncelemesi, Dizin)*, Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Eskişehir 2016, s. 6.

arasında yaklaşık yüz yıl bulunan bu iki eser arasındaki ilişki Usûl-i Ahkâm-ı Sâl-i 'Âlem'in Ahkâmü'l-Külliyye 'alâ Tahvîl-i Sini'l-'Âlem'in kaynak metni olduğu şeklinde görünmektedir. Zira Usûl-i Ahkâm-ı Sâl-i 'Âlem'in yazarı, eserin ilk sayfasında Babüssaade ağası İsmail Ağa'nın huzurunda iken aldığı emir üzerine Arapça, Farsça ve Avrupa dillerinde yazılmış kitaplardan derleyerek bu eseri Türk dilinde telif ettiğini belirtmektedir. Ancak gözden kaçırılmaması gereken bir durum da bu iki eserin de bambaşka bir kaynak eserden yararlanılarak oluşturulmuş olabileceğidir. Zira tercüme ve tercüme-telif eserlerin telif eserlere nazaran hayli fazla olduğu ilm-i nücum sahasında metinlerin yeniden inşası rastlanabilir bir durumdur.

Ahkâmü'l-Külliyye 'alâ Tahvîl-i Sini'l-'Âlem'in bizim tespit edebildiğimiz gerçek manadaki tek nüshası, Köprülü Kütüphanesi Türkçe Yazmalar Koleksiyonu'nda 355/2 demirbaş numarasıyla kayıtlı bir kitabın 19b-84b varakları arasında yer almaktadır. Eser, "el-Ahkâmü'l-Külliyye ala Tahvili Sünniyy'l-Alim" şeklinde yanlış okunarak kaydedilmiştir. Katalog kaydında 150 x 70 ölçülerinde bir kitabın 19b-84b varakları arasında yer aldığı, her sayfada 21 satırın bulunduğu ve talik hattıyla yazıldığı bilgisi yer almaktadır. Eserin içinde bulunduğu kitabın ilk 18 varığında bir dua risalesi bulunmaktadır.

Ahkâmü'l-Külliyye 'alâ Tahvîl-i Sini'l-'Âlem, "sini'l-alem / sini-i alem" konulu bir metindir. R. Hakan Kırkoğlu, tarihi dönemdeki icraata dayalı astrolojiyi beş dala ayırdıktan sonra ikinci dal hakkında şu bilgileri vermektedir:

*"İkinci dal, evrensel nitelikte kehanetlerle uğraşır (el ahkâm 'alâ umürü'l-'âlem). Bu kehanet metinlerinde hanedanların, dinlerin yükseliş ve çöküşüne, savaşlara, salgın hastalıklara, depresyon gibi doğal afetlere, hava durumuna, ayrıca ürünlerin fiyatlarına, bolluk yahut kıtlığa yer verilir. Bu tür kehanetler için, Güneş'in Koç Burcu'nun ilk derecesine yıllık varışı temel alınır, bu nedenle Araplar bu alanı tahvil sini el-'alem (Batlamyus'ta evrensel apotelesmatika / evrensel kehanetler) olarak adlandırmıştır."*⁹

Ahkâmü'l-Külliyye 'alâ Tahvîl-i Sini'l-'Âlem'de; gezegenlerin ve yıldızların, hareketleri, birbirleriyle ilişkileri ve mizaçlarından gelen özellikleri nedeniyle evrensel boyutta ortaya çıkaracakları olaylar ve durumlar anlatılmaktadır. Eserde kırânât temelinde yani gök cisimlerinin çeşitli şekillerde birleşme ve karşılaşmalarına göre ülkelerin, padişahların, beylerin, dinlerin, mezhep ve bid'atların yükseliş ve çöküşüne; savaşların oluşumuna, yerine, zamanına, mağlubuna ve galibine; salgın hastalıkların hangilerinin ne zaman ortaya çıkacağına, nasıl zarar vereceğine ve nasıl def edileceğine; depresyon, sel ve fırtına gibi doğal afetlerin oluşumuna ve yaratacağı sonuçlara; hava durumuna ve ona bağlı olarak gıda fiyatlarının ucuzluk ve pahalılığına; bolluk yahut kıtlığa yer verilmektedir. Eserde padişahlar, sadrazamlar, vezirler, beyler, şehirler, ülkeler, mezhepler, dinler ve milletler konu edildiği gibi köleler, cariyeler, ulema, çiftçiler, arıcılar, zenginler, katipler, valiler vs. çeşitli meslek gruplarının ve sosyal grupların da talihleri anlatılmaktadır.

⁹ R. Hakan Kırkoğlu, *Sultan ve Müneccimi - 18. Yüzyıl Osmanlı Sarayında İlm-i Nücum*, Doğan Kitap, İstanbul 2017, s. 36.

3. Birleşik Fiil Kavramı ve İsim + Esas Fiil Şeklinde Oluşan Birleşik Fiiller

Birleşik fiiller, Türkçe yahut alıntı isimlerden fiil türetiminin yaygın kullanılan formu olan birleştirme yöntemiyle türetilmiş fiillerdir. Zira “birleşik fiiller, bir ad ile bir yardımcı fiilin veya iki ayrı fiil şeklinin yahut da ad soylu bir veya birden fazla kelime ile bir esas fiilin birleşmesinden oluşan ve tek bir kavrama karşılık olan fiil türleridir.”¹⁰ Burada vurgulamak istediğimiz nokta birleşik fiil yapılarında daima anlamca kaynaşmanın olduğudur. Birleşik fiillerde asıl anlam ilk unsurdadır, ikinci unsurun işlevi yardımcı fiil, yarı-yardımcı fiil, esas fiil olması fark etmeksizin ismi fiilleştirmektir. Ancak esas fiillerle kurulan yapıları teşkil eden unsurlardan ilki de ikincisi de anlamını kaybedebilir yahut deyimleşebilir.

Bugüne dek yapılan çalışmalarda, birleşik fiil tanımlarında birtakım farklılıklar görülür.¹¹ Araştırmacılar birleşik fiilleri, iki ilâ beş başlığa ayırmaktadır. Genel ve güncel tasnif metodunu yansıtmaması ve yapılan diğer tasniflere göndermelerin yapılmış olması sebebiyle Tuncay Böler’in *Türkiye Türkçesi Söz Dizimi* adlı çalışmasındaki tasnifi örnek olarak verilebilir. Tuncay Böler, birleşik fiilleri oluşma biçimlerini ve söz dizimi özelliklerini göz önünde bulundurarak beş başlıkta inceler: Bir sıfat-fiil ve bir yardımcı fiilden yapılan birleşik fiiller = karmaşık fiiller, bir isim-fiil (+yönelme hali) ve bir yardımcı fiilden yapılan birleşik fiiller, bir fiil ve bir yardımcı fiilden yapılan birleşik fiiller = tasvir fiilleri, ikili birleşik fiiller, bir isim ve bir esas fiilden yapılan birleşik fiiller.¹²

Araştırmacıların birbirlerinden ayrıldıkları noktalardan biri de esas fiillerle kurulan birleşik yapıların tasnifi ve tesmiyesidir. Araştırmacılar, isim + esas fiil yapısıyla kurulan birleşik fiiller için deyimleşmiş birleşik fiiller, yarı-yar-

¹⁰ Zeynep Korkmaz, *Türkiye Türkçesi Grameri (Şekil Bilgisi)*, Türk Dil Kurumu Yay., Ankara 2007, s. 791.

¹¹ Birleşik fiil tasnif ve tesmiyeleriyle ilgili çeşitli görüşler için bkz. Jean Deny, *Türk Dili Grameri (Osmanlı Lehçesi)*, Çev. Ali Ulvi Elöve, İstanbul 1941, s. 465-479; A. Von Gabain, “Türkçede Fiil Birleşmeleri”, *TDAY-Belleten*, Ankara 1953, s. 16-28; Vecihe Hatiboğlu, *Türkçenin Söz Dizimi*, Ankara Üniversitesi DTCF Yayını, Ankara 1982, s. 43-45; M. Kaya Bilgegil, *Türkçe Dilbilgisi*, 3. Baskı, Dergah Yay., İstanbul 1984, s. 280-282; Ahmet Bican Ercilasun, *Kutadgu Bilig Grameri-Fiil*, Gazi Üniversitesi Yayını, Ankara 1984, s. 45-53; Muharrem Ergin, *Türk Dil Bilgisi*, Bayrak Yay., İstanbul 2009, s. 386-389; Tahsin Banguoğlu, *Türkçenin Grameri*, 9. Baskı, Türk Dil Kurumu Yay., Ankara 2011, s. 310-318; Haydar Ediskun, *Türk Dilbilgisi*, Remzi Kitabevi, Ankara 1992, s. 228-246; İsmet Cemiloğlu, *14. Yüzyıla Ait Bir Kıyas-ı Enbiya Nüshası Üzerinde Sentaks İncelemesi*, TDK Yay., Ankara 1994, s. 24-31; Tahir Nejat Gencan, *Dilbilgisi*, Ayraç Yay., Ankara 2001, s. 340-360; Hatice Şahin, “Gel- ve Git- Fiillerinin Birleşik Yapılarda Sergilediği Durumlar”, *Türk Dili*, Sayı: 595, Temmuz 2001, s. 73-78; H. İbrahim Delice, *Türkçe Sözdizimi*, Kitabevi Yay., İstanbul 2003, s. 24-28; Bilal Aktan, *Türkiye Türkçesinin Söz Dizimi*, Gazi Kitabevi, Ankara 2009, s. 44-55; Ahmet Turan Doğan, “Türkiye Türkçesinde Yardımcı Fiiller Üzerine Değerlendirmeler”, *International Journal of Language Academy*, Vol: 5/7, December 2017, s. 192-221; Mustafa Özkan - Veysi Sevinçli, *Türkiye Türkçesi Söz Dizimi (Kelime Çözümlemeli)*, Akademik Kitaplar Yayınları, İstanbul 2009, s. 57-71; Günay Karaağaç, *Türkçenin Dil Bilgisi*, 2. Baskı, Akçağ Yay., Ankara 2013, s. 471-476; Leyla Karahan, *Türkçede Söz Dizimi*, 13. Baskı, Akçağ Yay., Ankara 2008, s. 73-79; Zeynep Korkmaz, *Türkiye Türkçesi Grameri: Şekil Bilgisi*, Türk Dil Kurumu Yay., Ankara 2007, s. 530, 791-861.

¹² Tuncay Böler, *Türkiye Türkçesi Söz Dizimi*, Kesit Yay., İstanbul 2019, s. 145-175; Bu çalışmada Tuncay Böler, birleşik fiil yapılarının oluşma biçimlerini, bu yapıların söz dizimi açısından üstlendikleri yapısal ve anlamsal görevleri ve birleşik fiil yapısı kuran fiil ve yardımcı fiillerin anlamsal özelliklerini ele almakta, konularla ilgili diğer görüşleri de paylaşmaktadır.

dımcı fiillerle kurulan birleşik fiiller, anlamca kaynaşmış birleşik fiiller, anlam kaymasına uğramış ve deyimleşmiş birleşik fiiller, anlamca kaynaşmış-deyimleşmiş birleşik fiiller, diğer fiillerle kurulan birleşik fiiller gibi çeşitli adlandırmalar yapmaktadır.¹³ Bu farklı tanımların her birini ele almak bu çalışmanın sınırlarının ötesinde olduğu için sadece bir fikrin oluşmasına yetecek temel görüşleri paylaşabiliriz:

Et-, ol-, eyle-, yap-, kıl-, buyur- fiillerini yardımcı fiil olarak kabul eden Tahsin Banguoğlu, *“yine nesne olan adlarla kaynaşmış daha bazı fiiller vardır ki salt kılış ve oluş anlamı taşımamakla birlikte yardımcı fiillere benzer bir işleyişle, yani adın kavramını fülleştirmek üzere birleşik fiiller yaparlar. Bunlara yarı yardımcı fiiller (verbe semi-auxilliaire) adını veririz.”*¹⁴ diyerek al-, ver-, bul-, gör-, koş-, işle- fiilleriyle kurulmuş örnekleri sıralar. Faruk Kadri Timurtaş, *Eski Türkiye Türkçesi* adlı eserinin birleşik fiillerle ilgili bölümünde bizim esas fiillerle kurulan birleşik fiiller olarak değerlendirdiğimiz yapıları isim grubu şeklinde birleşik fiiller başlığında inceleyerek yapıdaki isim unsurunun aldığı durum ekine göre tasnifte bulunur.¹⁵ Birleşik fiil yapılarında esas anlamın isim unsuru tarafından taşındığını, yardımcı fiillerin anlama etkisinin olmadığını, sadece isim unsurunu fülleştirerek onların çekimini sağladığını ifade eden Mustafa Özkan, *“Aslında yardımcı fiil olmamakla birlikte, bul-, dut-, gel-, gör-, var-, vir-, tur-, ur- fiillerinin oynadığı rol de hemen hemen yardımcı fiillerinki gibidir.”*¹⁶ demektedir. Mustafa Özkan ile Veysi Sevinçli'nin hazırladığı *Türkçenin Söz Dizimi* adlı eserde ise yardımcı fiillerin yalnızca et-, kıl-, ol- vb. gibi asıl yardımcı fiillerle sınırlı olmadığı ifade edildikten sonra *“Bunların dışında, isimlerle kullanılan, isimlerle birleşik fiil yapmaya yarayan bazı yardımcı fiiller (düş-, al-, ver-, kal-, bul-, koş-, tuttur-, işle-, kustur-, at-, koy-, bile-, bin-, vb.) de vardır ki bunları gerçekte yardımcı fiil olmadıkları halde, ya zamanla anlamlarını kaybetmiş ya da deyimleşmiş olmaları sebebiyle yardımcı fiil durumuna düşmüş, bu görevi üstlenmişlerdir.”*¹⁷ denmektedir. Bu ifadelere benzer bir görüş de *“Bu türden birleşik fiillerde et-, eyle-, ol-, kıl- yap- yardımcı fiilleri yer almaz. Birleşik fiil, bir isim ögesi ile geçici yardımcı fiil diyebileceğimiz birtakım esas fiillerin kullanılmasıyla yapılır. (...) Bu tür birleşik fiillerde esas fiilin öznesi, nesnesi dolaylı tümleci ya da zarf tümleci durumundaki isim ögesiyle esas fiilin kaynaşması söz konusudur.”*¹⁸ diyen Tuncay Böler'e aittir. Burada vurgulanan durum birleşik fiil yapısındaki fiil unsurunda gerçekleşen işlev kazanımının yanı sıra yaşadığı anlam kaybı ve yahut deyimleşmedir.

¹³ Bir isim yahut isim grubu ve bir esas fiilden oluşan yapılar kaynaklarda genellikle birleşik fiiller başlığı altında ele alınsa da Mehmet Özmen bu yapıları / deyimleri birleşik fiil olarak kabul etmemektedir. Bkz. Mehmet Özmen, *Türkçenin Sözdizimi*, Karahan Kitabevi, Adana 2013, s. 89-90.

¹⁴ Tahsin Banguoğlu, *Türkçenin Grameri*, 9. Baskı, Türk Dil Kurumu Yay., Ankara 2011, s. 316.

¹⁵ Faruk Kadri Timurtaş, *Eski Türkiye Türkçesi*, Kapı Yay., İstanbul 2012, s. 143-144.

¹⁶ Mustafa Özkan, *Türk Dilinin Gelişme Alanları ve Eski Anadolu Türkçesi*, 4. Baskı, Filiz Kitabevi, İstanbul 2013, s. 147.

¹⁷ Mustafa Özkan - Veysi Sevinçli, *Türkiye Türkçesi Söz Dizimi (Kelime Çözümlemeli)*, Akademik Kitaplar Yay., İstanbul 2009, s. 64.

¹⁸ Tuncay Böler, *Türkiye Türkçesi Söz Dizimi*, Kesit Yay., İstanbul 2019, s. 172, 175.

Mustafa Özkan ve Veysi Sevinçli'nin hazırladığı eserde birleşik fiillerle ilgili bir başka özellik olarak bu yapıda olup anlamca kaynaşmaya uğrayan birleşik fiiller ele alınmakta ve şöyle bir açıklama yapılmaktadır:

“Bu birleşik fiiller de bir isim ve bir fiil unsurundan meydana gelir. Şekil olarak bir isim unsuru ile bir yardımcı fiilden kurulan birleşik fiiller ile anlamca kaynaşmış fiiller arasında fark yoktur. Aralarındaki fark, fiil unsurunun yardımcı fiil değil tam fiil olması, unsurların birinin veya hepsinin kendi sözlük anlamları dışında kullanılmasıdır. Bunların bir kısmı zamanla deyimleşmektedir. Bunlar anlamca kaynaşmış birleşik fiiller olarak kabul edilse de yapı bakımından birleşik fiildir.”¹⁹

Mustafa Özkan ve Veysi Sevinçli'nin sözlerinden bizim esas fiillerle kurulan birleşik fiiller olarak ele aldığımız yapılarda iki farklı anlamsal yapılaşmanın gerçekleştiğidir. İlki esas fiillerin anlam kaybı yahut deyimleşme sonucunda yardımcı fiil durumuna düşmeleri, ikincisi esas fiillerin birleşik yapı içerisinde anlam kaynaşmasına uğramasıdır. Leyla Karahan, ele aldığımız yapıdaki birleşik fiilleri, diğer fiillerle kurulan birleşik fiiller başlığı altında ele alarak şöyle bir tanım yapar: *“Bazı birleşik fiillerde, “ol-, et-, kıl-, yap-, bulun-, başla-” yardımcı fiilleri yerine asıl fiiller kullanılır. “Yol al-, para ye-, boş ver-, baş kaldır-, yol ver-, şehit düş-, kan kustur-, türkü tuttur-, el koy-, diş bile-, yatağa düş-” örneklerinde olduğu gibi bu yapıda yer alan kelimelerden biri veya hepsi, ya sözlük anlamlarını kaybetmiş ya da deyimleşmiştir.”²⁰*

Zeynep Korkmaz,

“Birleşik fiiller, bir ad veya ad soylu Türkçe veya yabancı kökenli bir kelime ile etmek, edilmek, olunmak, eylemek, kılmak, kılınmak, yapmak yardımcı fiillerinin birleşmesinden ya da belirli kurallar içinde bir araya gelmiş iki ayrı fiilin anlamca kaynaşmasından oluşmuş birleşik yapıdaki fiil türleridir. (...) Birleşik fiillerin bir başka türü daha vardır. Bu türe girenler, bir veya birden fazla ad ile bir fiilin birleşmesinden oluştuğu ve yapı bakımından ad+yardımcı fiil kalıbında oldukları hâlde, işlev ve yapı bakımından yalnızca kaynaşmakla kalmamışlar, aynı zamanda bir kalıplaşmadan geçerek deyimleşmişlerdir. Bunları anlam kayma ve kalıplaşmasına uğramış ve deyimleşmiş birleşik fiiller diye adlandırıyoruz.”²¹

tanımını yapar.

4. Eserde Esas Fiillerle Kurulan Birleşik Fiiller

Ahkâmü'l-Külliyye ‘alâ Tahvîl-i Sini'l-‘Âlem’de, kaynaklarda birleşik fiiller içerisinde değerlendirilen tasvir fiillerinin örnekleri hiç bulunmamaktadır. İsim + yardımcı fiil ve isim + esas fiil şeklinde kurulan birleşik fiiller açısından ise oldukça zengin bir metindir. İsim + yardımcı fiil formunda kurulan birleş-

¹⁹ Özkan - Sevinçli, *Türkiye Türkçesi Söz Dizimi (Kelime Çözümlemeli)*, s. 65.

²⁰ Leyla Karahan, *Türkçede Söz Dizimi*, 13. baskı, Akçağ Yay., Ankara 2008, s. 75.

²¹ Korkmaz, *Türkiye Türkçesi Grameri: Şekil Bilgisi*, s. 530.

şik fiiller bu makalede ele alınmayacaktır. Metinde tespit edebildiğimiz esas fiillerle kurulan birleşik fiiller şunlardır:²²

açıl-:

(...) alma ve şatma ehlinin ferahına ve binâlar tamiri mişillü işler açılma-sına. (21b/24)

al-:

(...) küffâr-ı hâksârdan her vechle intikâm almağa cidd ü cehd kılmalarına (...). (11a/8)

añıl-:

Nehrevân cānibinde adı añılır bir kimesne fevt ola. (35a/21)

âteşlen-

Mülük üzerine âdâ hareket idüp mülukuñ yürekleri düşmen ile âteşlene mülukuñ ba'zı ser'askerleri katıl oluna. (34b/12)

bağlan-:

Eger Şems on birincide bulunsa bir ulu melik dōst olup şulh ve şalâh olup ahdnāmeler bağlanmasına ve murādāt ve maqşüdları hâşıl olup devlet ve refetleri gün be gün terakkide olmasına. (8b/11)

Ehl-i bāzārda ve erbāb-ı dīvān ve bāzırgānlarda teşvīş ve mezārī'de âfet yollar fitneden bağlanup vaktinde ise katı şovuklar ve qarlar ola. (31a/25)

Tesdīs-i Uṭārid bā Zuhal delālet ider ki elçiler hareket idüp ahdler bağlanup ve işler açılıp hālâyıkda ulu bināya ve ekinlere rağbet ola. (47a/17)

Terbī-i Zühre bā Müşterī delālet ider ki işler bağlanup avratlarda yaramaz işlere meyl ve töhmet ve hūkūḳ-ı şer'ī taleb olunup harīr ve kumāş ucuz ve hevāda nemnākī ve bārāndegi olmasına. (47b/27)

bul-:

Eger Müşterī yedincide bulunsa ol yılda ba'zı yirlerde müdde'iler ve havāricler belürüp şüret-i haqdan görinüp niçe dürlü işler kılmalarına ahirü'l-emr bātıl olup nekbetlerine belki ele gelüp cezāların bulmaqlarına. (6a/14)

Uṭārid Müşterī ile Hāmel burcunda olsa ehl-i tevḥīd ve taḥkīḳ kişiler iştihār bulup halk'ulüm ve fūnūna rağbet kılmāqlarına. (20a/10)

(...) mütekellim kimesneler zühūr idüp mevzūn sözler ve ince ma'nālu beyitler peydā olup ve bu tarīḳ ile ba'zıları devlet ve sa'ādet bulup 'ālemde yeñiden ba'zı resmler ve kānūnlar ve haṭlar çıkmāğına (...). (22a/3)

Vüzerā-ı 'azām ve küttāb ve erbāb-ı aqlām sa'ādet bulup (...). (22b/21)

(...) mutaşarrıfāndan birisi haylī şiddetden halāş bulmağına (...). (23a/17)

Uṭārid Zühre ile Cevzā burcunda olsa delālet ider ehl-i dīvān ve fużalā arasında meveddet ve ülfet ziyāde olup ba'zıları muqarrebān mu'āvenetiyle refet bulmaqlarına (...). (23a/27)

²² Ahkāmü'l-Küllüyye 'alâ Tahvîl-i Sini'l-Âlem bağlaçlar, isim-fiiller ve zarf-fiillerle birbirine bağlı uzun cümlelerden oluşmaktadır. Bu nedenle örneklerden bazılarında, anlaşılabilirlik gözetilerek, cümlelerin sadece ilgili kısmı verilmiştir.

(...) baʿzı aşılısız kimesneler devlet ve ʿizzet bulmağa cehd idüp emegi zāyî olmağına (...). (23b/17)

(...) âbî cānavārlar çok olup cevāhir kısmı ziyāde kıymet bulmasına (...). (23b/23)

Hasteler şihhat bulup hālāyık arasında şulh ve şalāh ve yaramazlar tövbeye gelüp nāfiʿ yağmurlar yağmasına. (33b/22)

Hind diyārında fitne olup begler dahı şerr ü fesād şāhibleri kuvvet bulalar. (43b/12)

ʿAvratlarda ve oğlanlarda ğam ve ğuşşa ve er ile ʿavrat arasında huşümet ve mücādele ve meyhāneler revnaķ bulup fişk u fücür çok ola. (44a/26)

(...) rağbetleri olup hākimlerde ʿadālet ve hayrāt ve hasenāt çok olup eski hastalar şihhat ve şifā bulmalarına. (46a/26)

Teşlīs-i Şems bā Mirrih delālet ider ki begler ve pādīşāhlardan ehl-i silāh iltifāt ve nevāziş bulup neşāt ve sürürlarına ve bāzārlarda revāc ve vaķti ise hevāda harāret ola. (48a/24)

Teşlīs-i Kamer bā Zühre delālet ider ki halk arasında ferāh ve sürür olup ʿavāmıñ neşātına ve eyü haberler vuķūc bulup hevālarıñ eylüğine ve narhlarda tefāvüt olmasına. (49b/8)

Hamelden ibtidā idüp her burca otuzar ʿaded tevzīʿ idüp ʿaded nihāyet bulduğı burc mevzīʿ-ı ʿUtārid olur. (52b/4)

buyur-:

Eger Reʿs üçüncide bulunsa ʿulemā ve ehl-i takvādan baʿzı ğuşenişin olanlara iltifāt buyurup murādların hāşıl kılmalarına. (12a/12)

Belki kendüleri dahı saʿādetle hareket buyurmaķlarına. (4b/4)

çek-:

Eger Zeneb on ikincide bulunsa ata binmekden ve süvār kısmından zarar çekmek ihtimāli vardır. (13a/19)

Eger Zeneb beşincide bulunsa evlādlarına hastalık veyā fevt mişillü nesnelere işābet itdigidinden ve korķulu haberler istimāʿından nevʿen ğam çekmeklerine (...). (13a/3)

(...) baʿzı memleketlerde harāmīler ve hırsuzlar ve evler başup ğāretler itmeklerine bu sebebden memleket bozğunluğundan kayğu çekmeklerine delāletdir. (5a/16)

(...) zulm ve fitnede noķşān ve ehl-i şerr ü fesād ellerin çeküp hevāda bārendeği olmasına. (48b/13)

Eger Zeneb sekizincide bulunsa gāhī niçe havf ve haţarlar şavmaķlarına ve baʿzı aĥbār-ı kāzibe ve mühiş sözlerden havf çekmeklerine. (13a/11)

(...) yaz günleri ise şular az olup yağmuruñ kıletine ve cāsūslar ve peykler havf ve haşvet çekmelerine. (20b/7)

Eger Zeneb dördüncide bulunsa reʿāyā ve memleket arasında şerr ü fesād ziyāde olup bu sebebden kasāvet çekmeklerine. (13a/2)

(...) baʿzı ezell ve alçaķ kimesneler arasında ğuft ü ğü işidilüp bu sebebden elem çekmelerine. (13a/9)

Bu sebebdan ğam ve ğuşsa çekmeklerine ve zevce ve 'avratlarla araları muhtelif olup niçe işidilmedik sözler peydâ olmasına. (7b/4)

Eger Zuhal altıncıda bulunsa ednâ kimesnelerin hareketlerinden ve kul fâ'ifesinin serkeşlerinden gâhî ğam ve elem çekmelerine (...). (4a/13)

(...) her işin 'âkıbeti fikrinde gâhî mesrûr ve gâhî teşvîş çekmelerine. (10b/7)

Müşterî ile Cevzâ burcunda olsa delâlet ider ümerâ ve 'asker ve serhengler ba'zı ulu keslerden havf ve hirâs çeküp eşraf ve 'ulemâda hiddet ve ızırâb ziyâde olmağına (...). (22b/11)

(...) 'ummâl ve mutaşarrıfân havf ve melâlet çekmelerine ve hevânın tağay-yürüne. (21b/9)

çekil-:

Eger Zuhal on ikincide bulunsa ol yıl düşmenden ziyâde meşakkatler ve havflar çekilmesine ve her cânibden düşmenler ve müdde'iler hareket kılmaları ve ol yılda kaç'â bir iş hâşıl olmamağına delâlet ider. (4b/10)

Eger Zuhal ikincide bulunsa ziyâde masraflar olup müzâyaka çekilmesine ve niçe hasârâtlar ve ziyânlar olmasına ve vüzerâ 'asker hâli kayguda ve zilletde olmasına. (5a/11)

Eger Müşterî ikincide bulunsa ümerâ-ı 'asker ahvâli kavî olup vardıkları yirde fethler kılmalarına ve efrâfdan hazîneler cem' olup mâlin çokluğına ve müzâyaka ve kıletler çekilmesine. (6a/2)

Eger Mirrîh toközuncıda bulunsa sefer ve ğazâ için yirlerinden (9) hareket kılmalarına lakin ol seferde miñnetler ve şiddetler çekilmesine ve her işde 'acele olunup (10) niçe umürda nedâmetler görölmesine. (7b/8)

(...) bu yılda gelen elçilere ziyâde 'itâb ve hitâb olunup ba'zıları ihtimâldir zarar çekilmelerine. (7a/16)

Eger Mirrîh sekizincide bulunsa âteşden veyâ demürden bedenlerine bir eşer doğunmasına veyâ bir zehirli canâverden dahı niçe havf ve haşar çekilmesine. (7b/6)

(...) ba'zı şehirlere âteşden zarar ve havf ve yaz eyyâmlarında şusuzluğdan şiddetler çekilmesine (...). (22b/18)

Eger Şems on ikincide bulunsa bir ulu düşmân belürmesine ve ol düşmândan haylî zahmetler çekilmesine. (8b/13)

çekme-:

Eger Zühre sekizincide bulunsa ba'zı muhâlif ta'âmlardan ihtirâz oluna tâ ki zarar çekmeyeler. (9b/2)

çık-:

Eger Şems toközuncıda bulunsa sa'âdetle sefer ve yola çıkup mübarek ğazâlar tedbîrine muqayyed olmalarına. (8b/7)

Alçağ kimesneler yüksek mertebelere irişüp ulu kimesnelerin üzerine çıkalar ve mülk ve devlet bir hânedândan âhire intikâl idüp bir büyük devlet zâhir ola. (30b/25)

doğun-:

Eger Kamer yedincide bulunsa yaşlu nisā t̄ā'ifesinden ba'zılarının muhālif h̄arekātından müte'ellim olup anlara zararları doḡuna. (11b/10)

Eger Mirrīh ikincide bulunsa ol yılda māl-ı mirīye h̄ā'inlerden el uzunluḡı doḡunup telbīs defterler ve kâğıdlar dutulmasına (...). (7a/3)

Eger Mirrīh sekizincide bulunsa âteşden veyā demürden bedenlerine bir eser doḡunmasına veyā bir zehirlü canāverden daḡı niçe h̄avf ve h̄aḡar çekilmesine. (7b/6)

dök-:

Ulular birbirisine kaşd idüp vüzerā ile ümerā arasında nifāk ve h̄uşümet ve beglerde h̄astelik ve aḡniyādan māl taleb olunup nāsda korḡu ve şerr ü şür ve kan dökmeden ıztırāblarına. (47b/12)

dökül-/dökil-:

‘Arab ile Türk arasında harb ve kıtāl olup kanlar döküle. (39b/24)

Düşmān hareket idüp ekşer aḡālimde kanlar dökile. (31b/23)

dut- / tut-:

(...) yeñi āyīn ve nāmus kuvvat dutup eski ‘adetler gün-be-gün revnaḡsız olmaḡına ve harb ve darḡ çok olmaḡına (...). (19b/9)

Şeref-i Zuḡal delālet ider ki eski pādişāhlar ve köylüler h̄ālinde kuvvat ve emlāk ve ‘aḡāred āfetden selāmet ve narḡlarda tefāvūt olup eḡime ve me’kulāt ve sār eşyā ziyāde bahāya yüz tutup kaḡt ve ḡalā ola. (45b/2)

İmdi terbī’-i Mirrīh Zuḡalīn üç mertebe nuḡusetinin iki mertebesini teşlīs-i Müşterī ve Zühreye mu‘ādil tutduḡ. (19a/23)

düş-:

Ehl-i İslām ile Efrenc arasında harb ve kıtāl olup kanlar dökülüp re‘āyā ve ‘avāmü’n-nās vaḡanlarından ayru düşeler. (24b/2)

(...) ammā hırsızlar ve şerrirler ferahda olup kārları mizāclarına muvaḡıḡ düşmegine ve yil ve yağmur yağmasına. (20a/20)

Daḡı nāmūdār kimesnelerden çoḡı aşaḡa düşüp fitne ve harb yukarı kalkā. (31a/1)

(...) ehl-i dīvān ve ‘ulemādan ba'zıları ziyāde muḡarreb olup envā’ merḡametlerine maḡhar düşmeklerine. (10b/13)

(...) ikinci köylüler yirlerinden āvāre ve sergerdān düşüp zelīl ve ḡor olmaḡlarına. (23b/16)

Eger Zuḡalīn nūrını Müşterīye virürse ol yılda pādişāh ḡarafı çokluḡ murād üzere ḡālīb olmaya işleri ta’vīḡe düşüp māni’ler zuhūr eyleye. (16a/23)

(...) ekşer uzak baḡçelere ve şulu mesīrelere ve meyvesi çok bōstānlara it-tifāk düşmeḡe (...). (11a/13)

(...) ḡalḡ birbirilerine tōhmet ve isnād itmeklerine ve ba’zı yirlere āteş düşmegine ve ‘ummāl ve mutaşarrıfān h̄avf ve melālet çekmelerine (...). (21b/8)

(...) eḡibbā ‘ilāçlarda işābet idüp ehl-i tedbīrūn fikirleri şavāb düşmegine (...). (20a/13)

(...) ba'zı yeñi fenler zâhir olup halk okumak ve yazmak semtine mâ'il düşmeklerine (...). (22a/1)

Eger Zuhal tokuzuncıda bulunsa ol yılda ğazâ ve sefer ahvâllerine meşgûl düşmeklerine. (4b/3)

(...) halk fûnûn-ı dakîk ve 'ilm-i fıkhiyye ile muqayyed düşmeklerine (...). (23a/2)

(...) her ne umûr ki mübâşeret oluna ol iş tevaqqufa düşüp geç tamâm ola. (11b/8)

Eger Zuhal sekizincide bulunsa ol yılda korqu ve kayguva düşmeklerine (...). (4b/1)

Eger tâlî'leri ve şâhib-i tâlî'leri naḥs ve Müşterî menḥûs ise 'azillerine ve mer-tebeden düşmeklerine (...). (13b/11)

(...) halkda korqu olup bir nâmdâr pâdişâhın devletinden düşmesine. (36b/23)

(...) arz-ı Yemende muḥârebe Rûmda bir beg memleketinden düşüp helâk olup şehirlerine âdâ hareket idüp kendü ve 'askeri rûsvây ola. (35b/24)

Eger Zuhal tokuzuncıda bulunsa uzun uzak seferler fikrine düşüp naql ü hareket kılmalarına. (5b/9)

geç-:

(...) sâhillerde zelzele ve âteşden ba'zı ma'mûrlar yire geçüp ḥarâb olmasına (...). (24a/4)

gel-:

Meşelâ vüzerâ ahvâlîñ yoklamak lâzım geldikde tâlî'-i sâliñ on birinci ḥânesini tâlî' diyü yazup sâ'ir ḥâneleri daḥı yazup kevâkibi yirli yirine vaẓ' idüp pâdişâh ahkâmına mişâl itdügimiz gibi bi'ayniyye ḥükm ideler. (13b/6)

(...) misâfirlerde ve peyklerde feraḥ ve sürür olup işleri ilerü gele. (45a/21)

Ekşeriyâ budur ki kızları vücûda gele. (11b/5)

(...) şer ü şür kaḥup yaramaz işlüler tövbeyle geleler. (47b/11)

(...) ba'zı memleketlerde zulm ve sitem üzere hareket idenleriñ ḥaḳlarından gelmesine emr kılmalarına. (7a/12)

(...) âḥirü'l-emr bâṭıl olup nekbetlerine belki ele gelüp cezâların bulmaḳları-na. (6a/16)

(...) ni'metler bol olup tedbirler râst gelüp mu'âmelelerde fâ'ide olmasına. (45a/24)

Eger Müşterî altıncıda bulunsa yaramaz fi'illü niçe kimseler inşâfa gelüp şer ü şürdan ferâġat itdüklerinden ötüri mesrûr olmalarına (...). (6a/12)

(...) her ḥuşuşda müşâvere ve tedbirleri şavâb gelmesine. (10b/9)

(...) ba'zı âdâ ve küffârîñ hareketlerinden ġazaba gelüp ġazâ ve sefer için 'ale't-t'açil fermân-ı ḥümâyûnları zâhir olmasına (...). (6b/17)

Şems beşincide bulunsa bu yılda kuvvetlü ve kıdemlü evlâdları zuhûra gelüp 'azîm şadlıḳlar ve mesrûrluḳlar olmasına (...). (8a/15)

gelme-:

(..) nâsda ġam ve endüh olup işler ilerü gelmeyüp taġlarda ve şaḥrâlarda sâkin olan kimesnelerde elem ve meşâḳḳat (...). (47a/9)

gir-:

(...) nakz-ı ‘ahd mişillü nesnelere istimâ olunmasına ve bunlardan ele girenlerin bir niçesi telef olmasına (...). (7b/14)

(...) halk birbirlerine girüp dürlü dürlü huşümetler olmağına ve Bâbil mülki bir âhir kimse hükümüne girüp ‘Irâk ehli pây-mâl olmağına (...). (24a/1)

git-:

Begler arasında harb ve fitne ve mekr ve hîle ve birisine âfet irişüp mülki elinden gitmesine ve şedîd yiller esüp ba‘zı bilâd harâb ola. (42b/21)

gör-:

(...) erbâb-ı kalem pâdişâhlar hîdmetinde eyülük üzere olup pâdişâhdan (16) fâideler göreler. (39a/16)

Sünbüleye mensüb olan bilâdda eyü kimesnelere ba‘zı emrâz irişüp yaramaz eşrârdan dağı zarar göreler. (28a/16)

Er ile ‘avrat arasında huşümet ve hastelik çok olup doğurmalarında güçlük görmelerine ve hevâda karañuluğ olmasına. (28a/26)

Dağı nâ-meşrû‘ umür zâhir olup kâzîler müzevvir işler göreler. (42a/7)

(...) ‘avratlar ve mu‘tribler rahatda olup ekâbirden niçe nefler görmeklerine (...). (21a/20)

Tesdî-i Şems bâ Zuhal delâlet ider ki ulular ve dîzdârlar ve ‘âmme-i re‘âyâ pâdişâhdan terahhüm ve iltifât görüp ekinler ma‘mûr ve ta‘âmlar bol olup hevâda tağayyür olmasına. (46b/21)

(...) bu tâ‘ife ululardan nevâziş ve iltifât görüp hâkimlerde emr-i ma‘rûf nehy-i münkere meyl ve rağbet (...). (47b/10)

Eger Re’s tokuzuncıda bulunsa şahîh rûyâlar görüp âkıbetinde ferağ ve meserretler hâşıl olmasına ve her ne huşuşa tedbîr ve ‘amel kılsalar muvâfîk-ı taqdîr düşmegine. (12b/4)

Ehl-i Rûm beglerinden ‘adl görmek ile gönülleri hoş ola. (39b/25)

Eger Zuhal onuncıda bulunsa hâkimler ve müdebirlerden re‘âyâ zulm ve sitem görmelerine ve âsitâneye şikâyetçiler çok gelmesine. (5b/11)

Şeref-i Müşterî delâlet ider ki ‘ulemâ ve vüzerâ ve kâzîler ve imâmlarda kuvvet ve ‘izzet ve sa‘âdet ve pâdişâhdan in‘âm ve ihsân görmelerine (...). (45a/22)

göster-:

Eger Zeneb ikincide bulunsa ba‘zı yirlerde ‘abeş yirlerde mâl-ı mîrî şarf olunmasına ve ba‘zı muğâta‘a ve mültezimler kesr ü noğşân göstermeklerine (...). (12b/14)

Tahvîl-i Şems be-Hüt delâlet ider halâyıkda bağ ve bostân ve ekinlerde rağbet gösterüp yağmurlar çok yağup hevâda itidâle meyl ve ra‘d ve berğ olmasına. (44a/12)

Şerîr kimesneler eyüler üzerine yaramazlık gösterüp âhirü’l-emr şerîrler rûsvây olalar. (24a/26)

idin-:

Kamer kağı burcdadır bilmek murâd olunsa tariķi budur ki mâh-ı ‘Arabiyeniñ kaç günü geçmiş ise ma‘lûm idinüp ba‘de evvel geçen eyyâmı taz‘îf idesin. (50b/25)

idiş-:

Huşûşâ kim turâbî veyâ âbî burclar yirinde ittişâl idişseler. (18a/1)

ir-:

(...) ba'zı yirlerde müdde'î ve hâriciler çıkup halka mażarrat irmegine (...). (22a/8)

Uṭârid Mirrîḥ ile Şevr burcunda olsa ba'zı ekinler ve nebâtât ve meyveler fâsid olup mü'ezzi cânverlerden zarar irmegine (...). (21b/5)

(...) ekinlere âfet irmesine ve zamânsız şovuḳlar ve ra'd ve berḳ olmasına (...). (19b/24)

(...) ba'zı tûmâr ve hâşlarıñ maḥşûllerine müzi' cânverden ziyân irmesine (...). (12b/16).

Bilâd-ı mağribde bir küçûk bege mevt irişe ve çok ḥarb ve kıtâl (18) sebebinden mülûka şiddet ve elem ire. (33b/17)

iriş-:

Mülûk arasında ḥarb ve kıtâl olup 'âlem halkına darlık irişe. (31a/16)

Bilâd-ı mağribde bir küçûk bege mevt irişe ve çok ḥarb ve kıtâl sebebinden mülûka şiddet ve elem ire. (33b/17)

Sünbüleye mensûb olan bilâdda eyü kimesnelere ba'zı emrâz irişüp yaramaz eşrârdan daḥı zarar göreler. (28a/16)

(...) ba'zı mâldâr kimesneleriñ mālına noḳşân irişüp 'adâlet yüzünden zulmler olmasına (...). (22b/14)

Begleriñ ve ağalarıñ 'avratlarında mevt ve tağlarda sâkin olan kimesnelere korḳu irişüp anlardan yaramaz ḥaberler şâyî' ola. (32a/7)

Eger Zuḥal Kamerle dördüncide bulunsa bir âbî burc içinde ol yılda ekinlere seylden ve yağmurdan zarar irişe (...). (18a/21)

Ve erbâb-ı devlete ve ümerâya ve 'asâkire hümüm ve gumüm irişe. (35a/12)

Mekke-i Mûkerreme cânibinde olan memâlikde fitne ve ḥarb ve kıtâl ve halkına belâ ve ğam ve endüh irişe. (32b/23)

(...) mülûk ile kâzîleriñ (14) hâli yaramaz olup ehl-i 'ırz ve zâhid kimesnelere ğam ve endüh irişe. (33b/13)

(...) Ferġâna ve Ermeniyye ve Belḥ ehline 'azîm korḳu ve şiddet irişe. (25b/26)

Ve ekşer aḳâlîmde fesâd ve yağmâ ve ġarât daḥı ekinlere çekirgeden mażarrat irişe (...). (31a/10)

(...) ḥalâyıḳda av ve şikâr itmege meyl olup hevâda ḳuraḳlık ve ḳoyuna âfet irişmesine. (35a/10)

Re'âyâya mülûk tarafından cevr ve zulm irişe. (37a/23)

(...) Mağribde fitne zâhir olup bir ulu kimesneye nekbet irişe (...). (40a/19)

Ḥâtûnlarda ısıtma ve sârî marazları çok olup niçesine elem irişe. (34a/14)

(...) Cenûbda fitne ve ḥarb ve gizlü ḳanlar dökilüp ol cânibiñ halkına elem ve miḥnet irişe. (40b/7)

Ba'zı 'ulemâ ve bâzırgânlar ḥasârât irişe. (28b/25)

Bir beg mülkünden ayrılıp fuḳarâdan aġniyâya zaḥmet irişe. (42b/11)

Kamer Uṭârid ile Şevr burcunda olsa ekinlere hevâdan fâide irişüp tez ḥâşıl olmasına (...). (21b/22)

Ve hayvânâta fesâd irişüp er ile ‘avrat arasında yaramazlık olmasına. (41b/1)
(...) nev‘-i insâna hastalık irişüp ta‘âmda kılet ve muhâlif ve zararlı yıller esüp şularda kılet ola. (42b/14)

Erbâb-ı devlete hemm ü gam irişüp vüzerâ ve erbâb-ı kalemde hüs-n-ü-hâl ola. (34a/1)

(...) şimâl cânibinde ulu kimesnelere ölet irişüp halkda göz ağrısı çok olmasına. (43b/18)

irişdür-:

(...) evbaş ve levend ve kıllâşlar şerif ve ulu kimesnelere zarar irişdürmelerine. (35b/8)

(...) dağı hâriciler ve müfsidler ve oğrılarda bahâdırlık olup nâsa elem ve guşsa irişdüreler (...). (45b/6)

Ammâ terbî‘de ve muqâbelede ne sa‘âdet ve ne nuhûset irişdürür. (53a/21)

Ammâ Zuhal ve Mirrih ile terbî‘de ve muqâbelede nuhûset irişdürür. (53b/10)

Ammâ Zühre ve Müşterî ile ve ‘Ufârid ile muqârenede sa‘âdet irişdürür. (54a/2)

kal-:

Eger ictimâ‘ Cedyde olsa delâlet ider ziyâde şovuk ve vaqti ise qar olup ehl-i sefer ve elçiler yoldan kalalar. (41a/26)

(...) ulular arasında huşümet mühim işler gerü kalup hevâda tağayyür olmasına. (49a/27)

(...) misâfirler yollarından kalup elçiler giriftâr olup ‘amme-i nâsda huşümet olmasına. (45b/22)

(...) cümlesinden on gün tarh eyleyüp bâkî kalan â‘dâdı cümleden ibtidâ idüp her burca otuzar ‘aded viresiñ. (50b/11)

Ammâ burcuñ kaçınıcı derecesindedir bilmek dilesen tariki oldur ki iki buçuq yâ iki buçuqdan nâkış kalan â‘dâdı şühür farz idüp ya‘nî her ‘adedi on iki ay ‘aded eylesen. (51a/14)

kaldur-:

(...) münâfik ve müfsidler baş kaldurup halka zağmet kılmaklarına (...). (20b/1)

Erâcîf ve kâzib sözler çok olup oğrılar el kaldurular. (25a/5)

kalğ-:

‘Âlemde bir fitne-i ‘azîm peydâ olup erâzil-i nâs ayağa kalğup ekâbirlere hücum kılmaklarına. (23b/25)

(...) Şâm meliki yirinden kalğup memleketinden gayrı yire intikâl idüp ra‘iyete ‘adâlet ide. (38b/24)

Dağı nâmdâr kimesnelerden çoğı aşığa düşüp fitne ve harb yukaru kalğa. (31a/1)

koy-:

Ve fâidelü yağmurlar yağa ve fitne ve fesâd aşığa koya ve hayırlı nikâhlar çok ola. (39a/11)

şav-:

Eger Zeneb sekizincide bulunsa gâhî niçe hıavf ve hıatarlar şavmağlarına ve ba'zı aħbâr-ı kâzibe ve mühîş sözlerden hıavf çekmeklerine. (13a/11)

şavul-:

Eger sekizincide bulunsa her işde tertîb ve revnağ olmayup 'abeş yirlere zahmetler çekilmesine ve niçe hıavf ve hıatarlar şavulmasına. (8b/5)

sür-:

Eger Kamer beşincide bulunsa rikâb-ı hümâyünlarına bir vezîr mağâmında kimesne elçilik ile bir büyük begden gelüp yüz sürmesine ve bu yılda elçiler ve muħbir çok gelmesine ve deryâda olan donanmadan hayır haberler şâyî' olmasına. (11b/1)

uzat-:

(...) alçağ kimesneler el uzadup şâhib-mertebe olanlarıñ suķūtuna (...). (22a/20)

Ve oğrılar el uzadup alçağ kimesnelere ğalebe ideler. (31a/14)

vir-:

(...) ba'zı câhil ve ma'rifetsiz zâhidler zâhir olup ğâ'ibden haber vireler. (41b/10)

İmdi her ne yirde cenk olsa Mirrîh bulunduğu rub'ca arğa virenler ğâlib ola. (15b/15)

Eger Şems onuncıda bulunsa saltanat ve hükümetde ziyâde şân u şöret virüp 'adâletleri şâyî' olmasına ve ziyetlü ve şöretlü hâkimleri etrâf bilâda irsâl kılmağlarına. (8b/8)

viril-:

Eger tahvîl gice idi ise Kameriñ kuvveti ve za'afına göre hükm virilür. (3a/13)
(...) dîn ü mezheb için nizâ'lar olup nâ-ħağ fetâvâlar virile (...). (48a/17)

yan-:

(...) koyun ve keçi kısmınıñ âfetine ve ba'zı şehirler oda yanmasına ve hevâda küdüret ve kızılığ ve ra'çd ve berğ olmağına. (19b/16)

Sonuç

Bu makalede ele almadığımız isim + yardımcı fiil şeklinde kurulan birleşik fiil yapıları geçmişten günümüze Türkçenin en işlek Türkçe ve alıntı isimlerden fiil türetme formudur. Özellikle ol-, et-, eyle- yardımcı fiilleri oldukça yaygın şekilde kullanılmaktadır. İncelenen metinde de yardımcı fiillerle kurulan birleşik fiil yapılarının miktarı dikkat çekici boyuttadır. Bunun yanı sıra bu çalışmada incelediğimiz isim + esas fiil formunda oluşturulan birleşik fiil yapıları da azımsanmayacak çeşitlilik arz eder. Öte yandan tasvir fiili olarak isimlendirilen yardımcı fiillerle kurulan birleşik fiil yapılarına örnek bulunmamaktadır. İncelenen metinde kullanılan isim + yardımcı fiil ve isim + esas fiil yapılarının dağılımı şöyledir:

1. Yardımcı Fiillerle Kurulan Birleşik Fiiller

Yardımcı Fiil	Birleşik Fiil Sayısı	Yardımcı Fiil	Birleşik Fiil Sayısı
bulun-	32	kıılın-	3
eyle-	42	kıılma-	1
eyleme-	1	ol-	ol- (692)
it- / et-	it- (655) / et- (6)	olma-	11
kııl-	102	olun-	120
			Toplam: 1665

2. Esas Fiillerle Kurulan Birleşik Fiiller

Esas Fiil	Birleşik Fiil	Sayı
açıl-	işler açıl-	Farklı: 1 Toplam: 1
al-	intikām al-	Farklı: 1 Toplam: 1
añıl-	adı añıl-	Farklı: 1 Toplam: 1
āteşlen-	yürekleri ateşlen-	Farklı: 1 Toplam: 1
bağlan-	‘ahdnāmeler bağlan- (1), ‘ahdler bağlan- (1), işler bağlan- (2), yollar bağlan- (1)	Farklı: 4 Toplam: 5
bul-	cezāların bul- (1), devlet ve ‘izzet bul- (1), şıhhat bul- (4), şıhhat ve şifā bul- (2), nihāyet bul- (7), refet bul- (1), sa‘ādet bul- (1), devlet ve sa‘ādet bul- (1), kııymet bul- (1), kııvvet bul- (3), iltifāt ve nevāziş bul- (2), iştihār bul- (1), revnaķ bul- (1), vuķū‘ bul- (1), ħalāş bul- (1)	Farklı: 15 Toplam: 28
buyur-	ħareket buyur- (1), iltifāt buyur- (1)	Farklı: 2 Toplam: 2
çek-	zarar çek- (2), ğam çek- (2), kıayġu çek- (2), elle- rin çek- (1), ħavf çek- (1), ħavf ve ħaşyet çek- (1), kıasāvet çek- (1), elem çek- (1), ğam ve ğuşsa çek- (1) teşvīş çek- (1), ħavf ve hirās çek- (1), ħavf ve melālet çek- (1), ğam ve elem çek- (1)	Farklı: 13 Toplam: 16
çekil-	meşakķatler ve ħavflar çekil- (1), müzāyaķa çekil- (2), ħavf ve ħaţar çekil- (1), zarar çekil- (1), müzā- yaķa ve kıilletler çekil- (1), miġnetler ve şiddetler çekil- (1), zaġmetler çekil- (2), ħavflar çekil- (1)	Farklı: 8 Toplam: 10
çekme-	zarar çekme-	Farklı: 1 Toplam: 1
çıķ-	üzerine çıķ- (1), sefer ve yola çıķ- (1)	Farklı: 2 Toplam: 2

doğun-	zararları doğun- (3), el uzunluğu doğun- (1), eşer doğun- (1)	Farklı: 3 Toplam: 5
dök-	қан дök- (1)	Farklı: 1 Toplam: 1
dökül- / dökil-	қанлар дökül- (5) / қанлар дökil- (2)	Farklı: 1 Toplam: 7
dut- / тут-	қуввет dut- (2) / му'адил тут- (1), yüz тут- (1)	Farklı: 3 Toplam: 5
düş-	ayru düş- (1), ittifāk düş- (1), muvāfiq-ı taqdīr düş- (1), muvāfiq düş- (1), şavāb düş- (1), қорқу ve қайғуға düş- (1), mā'il düş- (1), maẓhar düş- (1), mertebeden düş- (2), meşğül düş- (1), muḳayyed düş- (1), devletinden düş- (1), aşağa düş- (1), āvā-re ve sergerdān düş- (1), fikrine düş- (1), memleketinden düş- (1), ta'vīḳe düş- (1), tevaḳḳūfa düş- (1), āteş düş- (1)	Farklı: 19 Toplam: 20
geç-	yire geç- (2)	Farklı: 1 Toplam: 2
gel-	lāzım gel- (1), ilerü gel- (3), vücūda gel- (3), töv-beye gel- (3), ḥaḳlarından gel- (1), şavāb gel- (1), ele gel- (1), ğazaba gel- (1), inşāfa gel- (1), zuhūra gel- (1), rāst gel- (1)	Farklı: 11 Toplam: 17
gelme-	ilerü gelme- (2)	Farklı: 1 Toplam: 2
gir-	ele gir- (1), birbirlerine gir- (1), ḥükmüne gir- (1)	Farklı: 3 Toplam: 3
git-	elinden git- (2)	Farklı: 1 Toplam: 2
gör-	fā'ideler gör- (2), işler gör- (1), 'adl gör- (1), nef-ler gör- (1), zulm ve sitem gör- (1), in'ām ve iḥsān gör- (1), güçlük gör- (1), nevāziş ve iltifāt gör- (1), rü'yālar gör- (1), teraḥḥum ve iltifāt gör- (1)	Farklı: 10 Toplam: 11
göster-	kesr ü noḳşān göster- (1), rağbet göster- (1), yara-mazlıḳ göster- (1)	Farklı: 3 Toplam: 3
idin-	ma'lūm idin- (1)	Farklı: 1 Toplam: 1
idiş-	ittişāl idiş- (1)	Farklı: 1 Toplam: 1
ir-	elem ir- (1), maẓarrat ir- (1), zarar ir- (4), āfet ir- (2), ziyān ir- (1)	Farklı: 5 Toplam: 9

iriş-	âfet iriş- (17), belâ ve ğam ve endüh iriş- (1), cevr ve zulm iriş- (1), darlık iriş- (1), elem iriş- (1), elem ve miñnet iriş- (1), ğam ve endüh iriş- (1), ĥasârât iriş- (1), hümüm ve ğumüm iriş- (1), ĥorĥu ve şid-det iriş- (1), mażarrat iriş- (4), mevt iriş- (4), nek-bet iriş- (1), zaĥmet iriş- (1), zarar iriş- (6), emrâz iriş- (1), fâ’ide iriş- (1), fesâd iriş- (1), ĥastalık iriş- (1), hemm ü ğam iriş- (1), ĥorĥu iriş- (1), noĥşân iriş- (1), nuĥüset iriş- (1), ölet iriş- (1)	Farklı: 24 Toplam: 51
irişdür-	elem ve ğuşsa irişdür- (1), zarar irişdür- (1), nuĥü-set irişdür- (13), sa’âdet irişdür- (4)	Farklı: 4 Toplam: 19
ĥal-	yoldan ĥal- (2), bâĥî ĥal- (16), nâĥiş ĥal- (4), gerü ĥal- (1)	Farklı: 4 Toplam: 23
ĥaldur-	baş ĥaldur- (2), el ĥaldur- (1)	Farklı: 2 Toplam: 3
ĥalk-	yuĥaru ĥalk- (1), ayaĝa ĥalk- (1), yirinden ĥalk- (1)	Farklı: 3 Toplam: 3
ĥoy-	aşaĝa ĥoy- (2)	Farklı: 1 Toplam: 2
şav-	ĥavf ve ĥaţarlar şav- (1)	Farklı: 1 Toplam: 1
şavul-	ĥavf ve ĥaţarlar şavul- (1)	Farklı: 1 Toplam: 1
sür-	yüz sür- (2)	Farklı: 1 Toplam: 2
uzat-	el uzat- (2)	Farklı: 1 Toplam: 2
vir-	ĥaber vir- (1), arĥa vir- (1), şân u şöhret vir- (1)	Farklı: 3 Toplam: 3
viril-	fetâvâlar viril- (1), ĥükm viril- (2)	Farklı: 2 Toplam: 3
yan-	oda yan- (1)	Farklı: 1 Toplam: 1
Genel:		
Farklı: 161		
Toplam: 271		

Eser üzerinde yaptığımız inceleme sonucunda toplam 39 farklı esas fiille kurulmuş 161 farklı birleşik fiil tespit edilmiştir. Bu 161 farklı birleşik fiilin 93 adeti alıntı kelimelerle oluşturulmuşken Türkçe kelimelerle veyahut Türkçe ek alarak Türkçeleşmiş alıntı kelimelerle oluşturulan birleşik fiil sayısı 68’dir. Metinde esas fiillerle kurulan birleşik fiil sayısı toplamda 271’dir.

Birden fazla isim unsuruyla kurulanlara baktığımızda iki isim unsuru taşıyanlardan “ve” bağlacıyla bağlanmış olanların sayısı 28, “u/ü” bağlacıyla kurulanların sayısı 3’tür. Bunların 28 adetinde iki isim unsuru da alıntı kelimeyken 3 adetinde bir alıntı bir Türkçe kelime bulunmaktadır. İki unsurdan oluşan Türkçe kelime grubu ve esas fiille kurulan tek örnek tespit edilmiştir. Metinde birbirine “ve” bağlacıyla bağlanmış üç isim ve esas fiilden oluşan tek bir örnek bulunmaktadır.

Kaynaklar

- AKTAN, Bilal: *Türkiye Türkçesinin Söz Dizimi*, Gazi Kitabevi, Ankara 2009.
- AYDIN, Mehmet: “Fal”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, Cilt: 12, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 1995.
- BANGUOĞLU, Tahsin: *Türkçenin Grameri*, 9. Baskı, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 2011.
- BİLGEGİL, M. Kaya: *Türkçe Dilbilgisi*, 3. Baskı, Dergah Yay., İstanbul 1984.
- BÖLER, Tuncay: *Türkiye Türkçesi Söz Dizimi*, Kesit Yayınları, İstanbul 2019.
- CEMİLOĞLU, İsmet: *14. Yüzyıla Ait Bir Kıyas-ı Enbiya Nüshası Üzerinde Sentaks İncelemesi*, TDK Yayınları, Ankara 1994.
- DELİCE, H. İbrahim: *Türkçe Sözdizimi*, Kitabevi Yayınları, İstanbul 2003.
- DENY, Jean: *Türk Dili Grameri (Osmanlı Lehçesi)*, Çev. Ali Ulvi Elöve, İstanbul 1941.
- DOĞAN, Ahmet Turan: “Türkiye Türkçesinde Yardımcı Fiiller Üzerine Değerlendirmeler”, *International Journal of Language Academy*, Vol: 5/7, December 2017.
- EDİSKUN, Haydar: *Türk Dilbilgisi*, Remzi Kitabevi, Ankara 1992.
- ERCİLASUN, Ahmet Bican: *Kutadgu Bilig Grameri-Fiil*, Gazi Üniversitesi Yayını, Ankara 1984.
- ERGİN, Muharrem: *Türk Dil Bilgisi*, Bayrak Yayınları, İstanbul 2009.
- FEHD, Tevfik: “İlm-i Ahkam-ı Nücum”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, Cilt: 22, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 2000.
- _____ : “İlm-i Felek”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, Cilt: 22, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 2000.
- GABAİN, A. Von: “Türkçede Fiil Birleşmeleri”, *TDAY-Belleten*, Ankara 1953.
- GENCAN, Tahir Nejat: *Dilbilgisi*, Ayraç Yayınları, Ankara 2001.
- HATİPOĞLU, Vecihe: *Türkçenin Söz Dizimi*, Ankara Üniversitesi DTCF Yayını, Ankara 1982.
- KAM, Ömer Ferit: *Divan Şiirinin Dünyasına Giriş - Asar-ı Edebiye Tedkikatı*, Birleşik Yayınları, Ankara 2008.
- KARAAĞAÇ, Günay: *Türkçenin Dil Bilgisi*, 2. Baskı, Akçağ Yay., Ankara 2013.
- KARAHAN, Leyla: *Türkçede Söz Dizimi*, 13. Baskı, Akçağ Yay., Ankara 2008.
- KIRKOĞLU, R. Hakan: *Sultan ve Münecimi - 18. Yüzyıl Osmanlı Sarayında İlm-i Nücum*, Doğan Kitap, İstanbul 2017.
- KORKMAZ, Zeynep: *Türkiye Türkçesi Grameri: Şekil Bilgisi*, 2. Baskı, TDK Yayınları, Ankara 2007.

KUT, Günay - TOSKA, Zehra vd.: *İstanbul Araştırmaları Enstitüsü Yazma Eserler Kataloğu*, 3. Cilt, İstanbul Araştırmaları Enstitüsü Yayınları, İstanbul 2014.

NALLİNO, Carlo Alfonso: "Astrology", *Encyclopedia of Islam*, Cilt: 1, Leiden: Brill 1993.

ONAY, Ahmet Talat: *Eski Türk Edebiyatında Mazmunlar ve İzahı*, Akçağ Yayınları, Ankara 2000.

ÖNLER, Selim: *Uşûl-i Ahkâm-ı Sâl-i Âlem (Metin, Dil İncelemesi, Dizin)*, Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Eskişehir 2016.

ÖZKAN, Mustafa - SEVİNÇLİ, Veysi: *Türkiye Türkçesi Söz Dizimi (Kelime Çözümlemeli)*, Akademik Kitaplar Yayınları, İstanbul 2009.

ÖZKAN, Mustafa: *Türk Dilinin Gelişme Alanları ve Eski Anadolu Türkçesi*, 4. Baskı, Filiz Kitabevi, İstanbul 2013.

ÖZMEN, Mehmet: *Türkçenin Sözdizimi*, Karahan Kitabevi, Adana 2013.

PALA, İskender: *Ansiklopedik Divan Şiiri Sözlüğü*, Kapı Yayınları, İstanbul 2009.

ŞAHİN, Hatice: "Gel- ve Git- Fiillerinin Birleşik Yapılarda Sergilediği Durumlar", *Türk Dili*, Sayı: 595, Temmuz 2001.

ŞENTÜRK, Ahmet Atilla, "Osmanlı Edebiyatında Felekler, Seyyare ve Sâbi-teler (Burçlar)", *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, Sayı: 90, İstanbul 1994.

TİMURTAŞ, Faruk Kadri: *Eski Türkiye Türkçesi*, Kapı Yayınları, İstanbul 2012.

POZİTİVİST FELSEFENİN ETKİSİ ALTINDAKİ AYDIN PROFİLİ: DOKTOR ADNAN ADIVAR

Doç. Dr. Turhan ADA*

Öz

Yakın dönem Türk tarihinin en önemli figürlerinden biri olan Doktor Adnan Adıvar, birçok çağdaşı gibi, Fransız Devrimi'nin temel esin kaynağı olan Aydınlanma Felsefesi'nin etkisi altında kalmıştır. Benzerleri gibi, skolastik karakteriyle kendisini bağlayan Hristiyanlığı geri plana iterek baskıcı yönetimlerden ve geri kalmışlıktan kurtulan Avrupa'dan etkilenmiş ve benzeri bir girişimin, kendi coğrafyasında da gerçekleştirilmesi gerektiğini düşünmüştür. Bu noktada belirleyici unsur olarak karşımıza çıkan "din" olgusu, Doktor Adnan Adıvar için, çok daha önemli ve yaşamsal bir unsur olmuştur.

Netice itibarıyla, yaşamı, esas aldığı bu paradigma etrafında geçen, pozitivist bir aydın olarak tanınan, yazdığı yüzlerce makalede ve bilim tarihini konu alan kapsamlı eserlerinde çoğunlukla pozitivismi ön plana çıkaran Doktor Adıvar, gelişme ve ilerlemenin, ancak, pozitivist öğretiyi esas alan bir metodoloji ile mümkün olabileceğini savunmuş; gençliğinden beri zihnini meşgul eden pozitivist-felsefi paradigmalara bilimsel bir temel aramıştır.

Anahtar kelimeler: Adnan Adıvar, Pozitivizm, Felsefe, Aydınlanma, Fransız Devrimi.

The Profile Of An Intellectual Under The Influence Of The Positivist Philosophy: Doctor Adnan Adıvar

Abstract

Doctor Adnan Adıvar, one of the most important figures in recent Turkish history, like many of his contemporaries, remained under the influence of the Enlightenment Philosophy, which, was the main inspiration for the French Revolution. Just as others like him, pushing Christianity which constrained him with its scholastic character to the background, he was influenced by Europe, which was free from repressive governments and backwardness, and he thought that a similar initiative should be carried out in his own part of the world. At this point, the phenomenon of "religion", which is the determining factor, had become a much more important and vital element for Doctor Adnan Adıvar.

* Yıldız Teknik Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi İnsan ve Toplum Bilimleri Bölümü.

Consequently, Doctor Adwar, whose life passed around this paradigm on which he based his life, who is known as a positivist intellectual and who emphasizes positivism in his hundreds of articles and his comprehensive works on science history, advocated that development and progress is only possible with a methodology based on positivist teaching; he could not find a scientific basis to the positivist philosophical paradigms that occupied his mind since his youth.

Keywords: Adnan Adıvar, Positivism, Philosophy, Enlightenment, French Revolution.

Giriş

Pozitivizm, “pozitif” kelimesinden türetilerek oluşturulmuş bir kavramdır. “Pozitif” sözcüğü, Latince, “öne koymak”, “karşıya koymak”, “vaz etmek” ve “göz önüne yerleştirmek” anlamlarına gelen “ponere” fiilinden türetilmiştir.¹

Zamanla felsefi bir akım haline gelen pozitivizm, Comte² tarafından sistematize edilerek, somut verilere dayalı bilgiyi esas alan ve olguları deneye tabi tutulabilecek tek obje kabul eden düşünsel bir yaklaşım biçimi haline gelmiştir.³

Pozitivizmin ortaya çıkışında, Aydınlanma Felsefesi’nin önemli etkisi vardır. XVIII. yüzyılda olgunlaşan Aydınlanma Felsefesi, “insanın, düşünme ve değerlendirmede, dinsel anlayış ve gelenekleri değil, kendi aklını esas almasını öngören rasyonalist (akılcı) fikir sistemi” olarak tanımlanmaktadır.⁴ Bu anlamda pozitivizm, özellikle, Descartes⁵ ve Bacon’dan⁶ etkilenmiş, “Descartes’in, insan aklına verdiği önem” şeklinde de nitelendirilmiştir.⁷

Düşünsel değişim sürecinin bir sonraki kritik aşaması olan Fransız Devrimi de Aydınlanma Felsefesi’ne dayanır.⁸ Başta Fransa olmak üzere bütün

¹ Ahmet Cevizci, *Felsefe Sözlüğü*, Paradigma Yayıncılık, İstanbul 2010, s. 1292; Murtaza Korlaelçi, *Pozitivizmin Türkiye’ye Girişi*, Hece Yayınları, Ankara 2002, s. 13.

² Auguste Comte (1798-1857) Pozitivist sistemin kurucusu olarak tanınan Fransız felsefe ve sosyoloji bilimci. Düşünceleriyle, Fransız düşünce tarihine kısa bir süre egemen olmuş, edebiyatı Pozitivist yöntemlerle incelemeye çalışan Hypollite Taine (1828-1893) gibi isimler yoluyla Türkiye’ye nüfuz etmiş, en büyük etkisini de Ahmed Rıza Bey üzerinde göstermiştir. Temel felsefesi, tabiatın, soyut veya ilahi güçlere değil, yalnızca somut kuvvetler dayanarak var olduğunu iddia eden Üç Hal Teorisi’ne (Loi des Trois Etats) dayanır. 1880’le birlikte tartışılan pozitivizm, Cumhuriyet Türkiye’sinde, daha çok Durkheim sayesinde gündeme getirilmiş, 1850’li yıllarda etkili olduğu İngiltere’de ise John Stuart Mill ve Spencer tarafından temsil edilmiştir. Ayrıntılı bilgi için bkz. *Türk ve Dünya Ünlüleri Ansiklopedisi*, C. III, Anadolu Yayıncılık, İstanbul 1983, s. 1475-1478.

³ Şafak Ural, *Pozitivist Felsefe*, Say Yayınları, İstanbul 2006, s. 48.

⁴ Macit Gökberk, *Felsefe Tarihi*, XI. Baskı, Remzi Kitabevi, İstanbul 1999, s. 289.

⁵ René Descartes (1596-1650) Fransız felsefe ve bilim adamıdır. Modern Felsefe’nin kurucusu olarak da kabul edilmektedir. Yaşamı boyunca inanmış bir Katolik olarak kalmış, Bacon ve Galilei’den etkilenecek dogmatik yaklaşımlara her zaman karşı olmuştur. Analitik Geometri’nin kurucusu olarak da tanınmaktadır. Gökberk, *a.g.e.*, s. 228-244; Friedrich Albert Lange, *Materyalizmin Tarihi ve Günümüzdeki Anlamının Eleştirisi*, (Çev.: Ahmet Arslan), C. I, Sosyal Yayınlar, İstanbul 1998, s. 210-216; Mehmet Karasan, *Büyük Felseoflar Antolojisi*, MEB Basımevi, İstanbul 1949, s. 151-178.

⁶ Francis Bacon (1561-1626) deneyci yaklaşımlarıyla İngiliz felsefesinin kuruluşunda etkin rol oynayan devlet ve fikir adamıdır. Felsefesini, metafizik kavramlarla çeliştiğini iddia ettiği “bilim” kavramı üzerine bina etmiş, yalnızca doğaya ve deneye dayalı araştırmaları esas alan gerçekliklerin sağlam ve tutarlı olabileceği görüşünü savunmuştur. Aralarında John Locke ve David Hume gibi isimlerin de bulunduğu XVIII. yüzyılın deneyci bilginlerini derinden etkilediği de belirtilmelidir. Gökberk, *a.g.e.*, s. 214-218; Lange, *a.g.e.*, C. I, s. 206-210.

⁷ Nuray Karaca, *Pozitivizmin Erken Cumhuriyet Dönemine Etkisi*, Anı Yayıncılık, Ankara 2008, s. 6.

⁸ “Rasyonalizmin bütün felsefi tartışmalara çözüm getiremediği ve bir noktadan sonra bilimsellikle örtüşen nakli görüşleri dikkate alması gerektiği” konusu, kadim zamanlardan günümüze değin,

Avrupa, devrimle açılan Yeni Çağ ile buluşmadan önce, gerek yönetici elitin ve gerekse ruhban sınıfının çok yönlü baskılarını bütün derinliği ile yaşamak zorunda kalmıştır. XVII. ve XVIII. yüzyıllarda zirveye ulaşan bu baskı ortamına ilk ciddi tepki Fransa'da ortaya çıkmış, 1789'da patlak veren devrim, mutlak monarşiye dayalı yönetim biçiminin yıkılmasına ve "cumhuriyet" rejiminin kurulmasına yol açtığı gibi, kilisenin etkisini de kırmıştır. Bu bağlamda, ekonomik, sosyolojik, ideolojik ve düşünsel birçok sebep ve sonucu kendi bünyesinde barındıran devrim, yalnızca Fransa'yı değil, bütün Avrupa'yı ve Osmanlı Devleti'ni de etkisi altına almıştır. Aydınlanma Çağı ile başlayarak Fransız Devrimi ile ivme kazanan pozitivist-hürriyetçi anlayış, bu şekilde yapılanarak hızla yayılmış ve küresel ölçekte "yükselen değer" niteliğini kazanmıştır.⁹

Geri kalmışlık karşısında bir çıkış yolu arayan Osmanlı aydını, 1789 değişimi ile birlikte kalkınma sürecine giren Batı karşısında, Comte tarafından ortaya atılan "akla dayalı ilerleme" tezinin etkisi altına girerek, bu fotoğraftaki yerini almıştır. Sadece düşünsel etkileşim değil, edebiyat akımları, Avrupa'ya gönderilen öğrenciler, Avrupa'dan gelen yabancı uzmanlar ve Batı kültürünün etkisi altında faaliyet gösteren bazı cemiyetler de Osmanlı aydınının yaşadığı bu yaşamsal dönüşümde oldukça etkili olmuşlardır.¹⁰

Doktor Adıvar'ın¹¹ Pozitivizm Algısı ve Bu Bağlamdaki Öznel Yaklaşımları

Benzeri birçok aydın gibi, Doktor Adnan Adıvar da, düşünsel yönü itibarıyla, Fransız Devrimi gibi büyük bir değişim hareketini doğurmuş olan Aydınlanma Felsefesi'nden etkilenmiş, bilimsel ölçütlere aykırı bulduğu din anlayışını değil, Aydınlanma Felsefesi ile doğrudan ilişkili olan pozitivist öğretiyi esas almıştı.¹²

Doktor Adıvar için, İttihat ve Terakki Cemiyeti'ne yakınlığı ile bilinen Nümune-i Terakki Mektebi'nde başlayan bu süreç,¹³ Darülfünun dönemi ile birlikte ivme kazanmıştı. Yurt dışında yaşadığı bu kritik dönemde, Profesör

---

bu görüşü savunan idealistlerle karşıları arasında tartışma konusu olmuştur. İdealistler, daha çok, dinsel referansları kullanmayı tercih etmişler, kapasitesi, biyolojik varlığı ile sınırlı olan aklın, beş duyu örneğinde olduğu gibi, sınırlı bir alan üzerinde değerlendirme yapamayacağı görüşünü savunmuşlardır. Bu tartışmaları pozitivist açıdan ele alan, Hristiyanlık-rasyonalizm problematigi hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Lange, *a.g.e.*, C. II, s. 382-396.

⁹ Ernst von Aster, *Fransız İhtilali'nin Siyasi ve Sosyal Fikirleri*, (Çev. Şennur Şenel), Phoenix Yayınevi, Ankara 2004, s. 3.

¹⁰ Murtaza Korlaelçi, "Pozitivist Düşüncenin İthali", *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce*, II. Baskı, C. I, (Cumhuriyet'e Devreden Düşünce Mirası / Tanzimat ve Meşrutiyetin Birikimi), İletişim Yayınları, İstanbul 2001, s. 214.

¹¹ "Doktor" ifadesi, yakınları tarafından, Doktor Adıvar için, ismiyle özdeşleştirilmiş bir lakap olarak kullanılmıştır. Bu nedenle, çalışmamızda, bu ifadeyi, mesleki bir kısaltma yerine, uzun olan özgün şekliyle kullanmayı tercih ettik.

¹² Adnan Adıvar, *Dur, Düşün*, Muallim Ahmet Halit Kitabevi, İstanbul 1950, s. 82-84. "Müşpet ilimlerle dinler arasında bir ortak nokta bulma hevesi beynin işlemlerini bozacak kadar çetin bir iştir." Adnan Adıvar, *Bilgi Cumhuriyeti Haberleri*, Tasvir Neşriyat, İstanbul 1945, s. 126-129.

¹³ Bu gerçeği kendisinin şu ifadelerinden anlıyoruz: "Biz, orta tahsilin son senelerinde Cumhuriyet'in ne demek olduğunu gizliden gizliye öğrenmiştik. Sonradan öğrendim ki, cumhur-i nas ve bu kelime ile yapılmış bütün sözler, sansür tarafından kitaplardan çıkartılmıştır. Cumhur kelimesinin asıl manasını öğrenmek istedim. Sorduğum Arapça hocamız, hayli tereddütten sonra "yüksek kum yığını demektir." dedi. Fakat, ifadenin gelişinden pek ala anlaşılıyordu ki, cumhur, insan kalabalığı, halk manasına da gelmekteydi." Adnan Adıvar, *Hakikat Peşinde Emeklemeler*, Doğan Kardeş Yayınları, İstanbul 1954, s. 77-78.

Krauss'un, din yerine bilimi koymasını, "Faustisch bir tavır" olarak nitelendirilen;¹⁴ pozitivismi önceleyebilmek için sosyoloji ve bilim tarihi ile ilgilenmeye başlayan bir tıp doktoru görüntüsü vermişti.¹⁵ Yaşadığı bu değişim sürecinde, Avrupa'nın ve özellikle Almanya'nın kültürel yapısı etkili olmuştu.¹⁶ Doktor Adıvar, bu dönemde, Aydınlanma Çağı'yla birlikte laisizmi kabul ederek hızla güçlenen Avrupa'nın karşısında, İslam dünyasının içine düştüğü açmaz üzerinde fazlasıyla durmuş ve yapısal olarak birbirinden oldukça farklı olan Hristiyanlık ile Klasik İslam anlayışını özdeşleştirerek, dini, toplumları geri bırakan bir unsur olarak görmeye başlamıştı. Gelecekteki uygulamalarıyla ortaya çıkacak olan ve eski değerlerine koşut olan bu yaklaşımın, onun sanat anlayışına kadar nüfuz ettiği görülmekteydi.¹⁷ Fakat, Doktor Adıvar, Batı uygarlığının temel prensiplerini esas alan ve bu uygarlığı, insanlığın rehberi kabul eden dünya görüşüne daima bağlı kalacak, hayatının bundan sonraki dönemlerini, geçmişten devraldığı siyasi tercihleriyle, bu tercihleriyle örtüşen yeni karakter yapısı şekillendirecekti.¹⁸

Şu sözleri, bu bağlamda oldukça anlamlıydı.

"Ahmet Mithat ve Şeyhülislam Musa Kazım bağdaşması mümkün olmayan bu iki unsuru (ilim ve dini) bağdaştırmaya çalıştılar. Meşrutiyet'ten sonra bu skolastik mantığa Galatasaray Lisesi'nde müdürlük yapan Tevfik Fikret ve Salih Zeki karşı çıktılar. Onlara göre ilim ve din ayrı şeylerdi. Akıl, serbest kaldığında ilmi tasvip ediyor, dini ise etmiyordu. Dinin prensipleri akli değildi, ilme zıttı. Hür düşünce ile hakikatin ne olduğu kolaylıkla anlaşılıyordu. Hür düşünce ilmin verilerini kolaylıkla onaylarken dini nasların doğru olmadığını görüyordu. Ziya Gökalp de fikir hürriyetini savunanlar arasındaydı. Ancak, XX. asrın başlarında bile garbın hür fikri Türkiye'ye girmiş değildi."¹⁹

Doktor Adıvar, din olgusu karşısındaki spesifik tavrını da, bu iddiasını esas alarak oluşturmuştu. Ona göre: "Hristiyanlık gibi skolastik olan İslam dini,²⁰ özgür düşüncüyü ve ilerici eğilimleri engellediği için Osmanlı dönemindeki

¹⁴ A.g.e., s. 255-257. Doktor Adıvar, bu dönemde hayatın yaratılma ile değil evrimle başladığını iddia eden Bouchard, Roger, Krauss, Krehl gibi bilim adamlarının fikirlerini de benimsemiştir. Bkz. Tevfik Remzi Kazancıgil, "Emraz-ı Umumiye Muallimi Dr. Abdülhak Adnan Bey", *İstanbul Üniversitesi Tıp Fakültesi Tıp Tarihi Enstitüsü, Bedi' Şehsuvaroğlu Arşivi, Adnan Adıvar Dosyası*, 2-143.

¹⁵ Kazım İsmail Gürkan, "Adnan Adıvar", *Vatan*, 4 Temmuz 1955, s. 1.

¹⁶ Halide Edip Adıvar, *Dr. Adnan Adıvar*, Nurgök Matbaası, İstanbul 1956, s. 17.

¹⁷ "Berlin'de genç bir talebe iken, Türk Ressamı İsmail Hakkı Bey merhuma yaptığı resimlerdeki gayenin ne olduğunu sormuştum. O da kalın sesi ile yüzüme bağırarak benim sanattan anlamayan biri olduğumu ima etmişti. Fakat bu fikrimi vakit vakit ifade etmekten geri durmadım, tabii başkalarına (...) Resim benim için realizme yaklaştığı nispette mana kazanmaktadır. Aynı Pascal için olduğu gibi..." Adnan Adıvar, *Dur, Düşün*, s. 121-123; "Bu devirde Alman musikisinin taşkın ve hatta şamataya kaçan taraflarına pek düşkümdü (...) Berlin'deki bir piyanist arkadaşı ona meşhur kompozitör Richard Wagner'i sevdirmişti. Eski şarkı olgunluğunun yeknesak tarafına her halde böyle mukabele ediyordu." Halide Edip Adıvar, *Dr. Adnan Adıvar*, s. 13, 17.

¹⁸ Halide Edip Adıvar, a.g.e., s. 17.

¹⁹ Adnan Adıvar, *Dur, Düşün*, s. 134, 136.

²⁰ Krş. Adnan Adıvar, *Bilgi Cumhuriyeti*, s. 126-129.

reform hareketleri istenilen sonucu vermemişti.”²¹

“Cehil” (bilgisizlik) tabiri ile nitelendirilmesi gereken dinin, bilimi yok etmeye çalışan bir unsur olması bunun en önemli nedeni idi.²²

Kaleme aldığı şu satırlar, sözü edilen yaklaşımını, bütün açıklığı ile yansıtmaktaydı:

“Sokrat’ın idama mahkum edilmesi, Papa diktatörlüğünün Güneş Sistemi’nin işleyiş hakikatine işaret eden Batlamyus ve Kopernik’i kara listeye alması; ünlü filozof Giordano Bruno’yu ateşte yakması; Galile’yi ise üniversiteden koparıp hapsedmesi, cehlin ilme bakışını gösteren delillerden yalnızca bir kaçıydı.”²³

Doktor Adıvar’a göre konunun itikatla ilgili unsurları ise çok daha yaşamsal eğilimlere işaret etmekteydi:

“Ortada, varlığı şüpheli bir ruh kavramı²⁴ ve rastlantısal (tesadüfi) olarak oluşan bir evren vardı.²⁵ Fakat, bu, Tanrının varlığı noktasında bir engel teşkil etmiyordu ve felsefe tarihinin temel dinamikleri olan birçok isim de böyle bir düşünsel anlayışı benimsemişlerdi: ‘Dinsiz bir fizikçi olan Einstein, atomcu Democrite ve Spinoza, göklerin mekaniği üzerinde çalışan Kepler ve Newton gibi büyük insanların böyle bir inanca sahip olduklarını görmekteyiz. Onlar deist yani alem dindarı idiler.’”²⁶

Konuya böyle yaklaşan ve zihninde oluşturduğu “Tanrı” kavramını esas alan Doktor Adnan Adıvar,²⁷ çalışma odasına astığı bir levhayla, kendisini hedef alan eleştirilere şöyle cevap veriyordu:

“Ey bi-nemaz, beni Hak’dan uzak gören,
Şğmaz senin hayaline mihrab u minberim.
Sen, sade beş vakitte ararsın Allah’ı.
Ben, her zaman, onunla, emin ol, beraberim.”²⁸

²¹ Adnan Adıvar, *Dur, Düşün*, s. 134-136. Bu noktada, Halide Edip’in de, Doktor Adıvar ile aynı ortak paydada bulunduğu görülmekteydi. Krş. İnci Enginün, *Halide Edip Adıvar’ın Eserlerinde Doğu ve Batı Meselesi*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Basımevi, İstanbul 1978, s. 426.

²² Adnan Adıvar, *Hakikat Peşinde Emeklemeler*, s. 19, 21; s. 74, 76. Adnan Adıvar, “*Tarih Boyunca İlim ve Din*” ve “*Osmanlı Türklerinde İlim*” adlı iki çalışmasında da yukarıda bahsi geçen iddiasını kanıtlamaya çalışmıştır.

²³ *A.g.e.*, s. 74-76.

²⁴ Kur’an orijinli bakış açısına göre ruh, bizzat idrak edebilme yetisine sahip olan ve bağlı bulunduğu bedende organlar aracılığı ile etkin olabilen soyut bir cevherdir; gerçek niteliği, ancak Allah tarafından bilinebilir ve “benlik” adı verilen kavramla ifade edilebilir.

²⁵ Adnan Adıvar, “Modern İlim ve Kainat”, *Akşam*, 11 Kasım 1943, s. 3-4.

²⁶ *A.e.*, Prof. Dr. Ercümen Kuran da 1 Ağustos 2001’de yaptığımız görüşmede Doktor Adnan Adıvar’ın bu niteliğine dikkat çekmiştir. “*Deizm*”, dinsel yaklaşım biçimlerinden farklı olarak, sadece akıl ile idrak edilebilen bir Tanrı’nın varlığını kabul eden felsefi ekoldür. Bkz. Süleyman Hayri Bolay, *Felsefi Doktrinler ve Terimler Sözlüğü*, VIII. Baskı, Akçağ Yayınları, İstanbul 1999, s. 211-212.

²⁷ Adnan Adıvar, *Hakikat Peşinde*, s. 204-206, 217-219.

²⁸ *Bedi Şehsuvaroğlu Arşivi, Adnan Adıvar Dosyası, 2/III-61*. Bu dörtlük, eski mebuslardan Kazım Vehbi tarafından kaleme alınmıştır. Bkz. aynı yer. Halide Edip’in torunu Ömer Sayar, İstanbul’daki evinde geçen 18 Aralık 2002 tarihli mülakatımız esnasında, Ankara’daki evinde muhafaza ettiği bu levhada yer alan dörtlüğü büyük bir iştiyakla okuyarak Doktor Adıvar’ın üzerindeki etkisini vurgulamıştır. Oğlu Dr. Adnan Sayar’a verdiği ismin de aynı yaklaşımın bir yansıması olduğunu sözlerine eklemiştir.

Ancak, “deizm” olarak adlandırılan bu yaklaşım, İslam inancının gördüğü “Allah” kavramıyla örtüşmüyordu. Nitekim, Doktor Adıvar, deist yaklaşımın bir adım ötesine çıkan bir yorumunda, “Fizikçiler Allah’dan huzur ve teselli dilerler, cevap olarak, ancak, kendi göğüslerinde korku ile çarpan kalplerinin atışını duyarlar.”²⁹ diyerek, bu çokça tartışılan yaklaşımı yansıtmakta ve kimi zaman daha da ileri giderek, “Sokrat³⁰ veya Henry Bergson³¹ gibi yaşlandıkça duaya meyilemeyecek kadar gufran (bağışlanma) ve saadet içinde” olduğunu ifade etmekte;³² bir taraftan da, materyalizme³³ sarılarak, Galile,³⁴ Spinoza,³⁵ Kant ve Hegel ile XIX. asrın determinist pozitivistlerini övülmeye değer kişiler olarak nitelendirmekteydi.³⁶ Ortaya koyduğu bu tavrın doğal sonucu olarak pozitivist eğilimler içine girmişti. Bu öğretiyi temel alan tanınmış matematikçi Salih Zeki’nin eserlerine olan düşkünlüğü,³⁷ Alman felsefecisi Prof. Ernst von Aster’in derslerini dikkatli bir öğrenci gibi takip etmiş olması³⁸ hep bu tavrının sonuçları idiler. Ancak, bir taraftan da, Voltaire’in de savunduğu pozitivist aşırı serbestliğe neden olmasından korkarak Jean Jacques Rousseau’nun³⁹ görüşlerinin bu noktada dengeleyici bir rol oynamasını istiyor⁴⁰ ve pozitivist bir toplum düzeninin neden olabileceği diğer olumsuz sonuçlar karşısında duyduğu endişeyi saklamıyordu.⁴¹ Fakat, yine de geri adım atmıyor ve bir diğer Alman felsefecisi Prof. Reichenbach’ın da⁴² etkisiyle bahsi geçen olası toplum-

²⁹ Adnan Adıvar, “İhtiyar Filozofun Görüşü”, *Akşam*, 13 Temmuz 1944, s. 5.

³⁰ Sokrates (İ.Ö. 470-399), Eski Yunan Uygarlığı’nın tanınmış filozoflarından. Felsefenin rasyonel ve tabiatçı bir öğreti niteliği kazanmasına öncülük etmiştir. Macit Gökberk, *a.g.e.*, s. 43-52; Lange, *a.g.e.*, C. I, s. 72-80.

³¹ Henri Bergson (1859-1941) Fransız felsefe çevrelerinin önde gelen isimlerindedir. Ruhbilime dayanan “sezgicilik” akımını kurmuş, “*l’Évolution Créatrice*” (Yaratıcı Tekamül) ve “*Les deux Sources de la Morale et de la Religion*” (Ahlak İle Dinin İki Kaynağı) gibi eserleri ile kendisinden söz ettirmiştir. Ayrıntılı bilgi için bkz. *Türk ve Dünya Ünlüleri Ansiklopedisi*, C. II, s. 833-837.

³² Adnan Adıvar, *Hakikat Peşinde*, s. 88-90.

³³ Materyalizm, maddeyi değişmez aktif ve dinamik bir cevher kabul eden, fikir ekolüdür. Bolay, *a.g.e.*, s. 285-286.

³⁴ Galileo Galilei (1564-1642) Dünyanın, Güneş çevresinde döndüğünü ispatlayan İtalyan astronomi ve fizik bilimci. Fizikte yeni bir çağı başlatan deneyleriyle, gözlem ve deneyin doğrulayacağı gerçeği esas alan bir anlayışın temsilcisi olmuştur. Şafak Ural, *Bilim Tarihi*, III. Baskı, Çantay Kitabevi, İstanbul 2000, s. 222-225.

³⁵ Baruch Spinoza (1632-1677) Yahudi asıllı Hollandalı felsefe adamıdır; evreni, “*Tann’ın yansıması*” olarak nitelendirmiştir. Bkz. Macit Gökberk, *a.g.e.*, s. 259-271.

³⁶ Adnan Adıvar, *Bilgi Cumhuriyeti*, s. 10-15. Halide Edip de, bu bağlamda, Doktor Adıvar ile aynı paraleldeydi. Krş. Halide Edip Adıvar, “Kadir-i Mutlak Atom”, *Akşam*, 22 Ağustos 1945, s. 1.

³⁷ Adnan Adıvar, *Dur, Düşün*, s. 105-107.

³⁸ Ziyaeddin Fahri Fındıkoğlu, “Türk Sosyolojisi Bakımından Dr. Adnan Adıvar”, *Yeni İstanbul*, 1 Temmuz 1956, s. 3.

³⁹ Jean Jacques Rousseau (1712-1778) görüşleriyle Fransız Devrimi’nin önderlerine esin kaynağı olan Fransız politika kuramcısıdır. “*Du Contrat Social, ou Principes du Droit Politique (Toplum Sözleşmesi ya da Siyasi Hukuk İlkeleri)*” adlı yapıtıyla etkili olmuştur. Duygu-düşünce beraberliğine dayanan görüşleriyle Kant, Fichte, Hegel ve Robespierre üzerindeki etkisi de vurgulanmalıdır. Ayrıntılı bilgi için bkz. Macit Gökberk, *a.g.e.*, s. 339-343.

⁴⁰ Adnan Adıvar, *Hakikat Peşinde*, s. 71-73.

⁴¹ Adnan Adıvar, “Roman Okurken”, *Cumhuriyet*, 20 Kasım 1954, s. 2.

⁴² Hans Reichenbach (1891-1953) Musevi asıllı Alman filozof. Varoluş felsefesini rastlantı kuramıyla ilişkilendirmeye çalışmıştır. *Türk ve Dünya Ünlüleri Ansiklopedisi*, C. IX, s. 4705-4706.

sal komplikasyonların giderilebileceğini umut ediyordu.⁴³ Yaşadığı bu çelişkiyi Rousseau gibi düşünen başka bir felsefe adamı olan Prof. Mieses'i cüretkar bularak açıkça ortaya koymaktaydı.⁴⁴ Pozitivizmin tesisi için çizdiği yol da oldukça öznel: Günümüz Müslümanları, eski Yunan Uygarlığı'ndan aldıkları pozitivistim Avrupa'ya taşıyan XII. ve XIII. yüzyıllardaki atalarının bıraktığı yerden devam etmeli fakat bu sefer pozitivistim kendilerine mal etmeliydiler.⁴⁵

Pozitivist eğilimlerinin kendisini taşıdığı diğer bir felsefi tavır, doğal olarak, Tabiatçılık olmuştur.⁴⁶ Bu bağlamda, Alman felsefecileri Bouchard, Roger, Krehl ve hocası Prof. Krauss'un izini takip etmiş, İngiltere'deki ihtiyari sürgün döneminde, Bertrand Russell, James Jeans ve Arthur Stanley Eddington ile dostluklar kurarak Tabiatçı yönünü derinleştirmişti.⁴⁷ Fransa'da geçen yıllarında ise, aynı amaçla, yayımlanmış olan kimi önde gelen yapıtları dikkatlice etüt etmiş ve geçirdikleri aşamaları izleyerek kendisini güncelleştirmeye çalışmıştı. Diderot,⁴⁸ Voltaire, Montesquieu,⁴⁹ Rousseau ve D'Alembert⁵⁰ tarafından kaleme alınan ve döneminin en tanınmış ansiklopedisi olarak görülen *Encyclopédie Dictionnaire Raisoné des Sciences*, bu yapıtların en önemlisi idi. Pierre Larousse tarafından neşredilen *Dictionnaire Universelle* de söz konusu eseri yenilemek için yayımlanmıştı.⁵¹ 1939 sonrası yaklaşımlarına da fazlasıyla yansdığı gibi söz konusu etkinleri sonucunda tam olarak tatmin olmamıştı. Nitekim kendisi sık sık "*Tabiatın derinliklerine doğru giden yolları aydınlatmak için meşaleyi yüksek tutan el, bizi hedefimize ulaştıramasa bile bedbin (kötümser) insanları nikbin yapacaktır.*" diyerek bu görüşünü belirginleştiriyordu.⁵² Ancak, kimi zaman, tabiata kişilik verecek kadar ileri gitmekte⁵³ ve İhvanu's-Safa gibi unutulmuş kimi Tabiatçı akımları övmekteydi:

⁴³ Adnan Adıvar, *Bilgi Cumhuriyeti*, s. 126-129.

⁴⁴ A.e.

⁴⁵ Adnan Adıvar, *Dur, Düşün*, s. 134-136.

⁴⁶ Tabiatçı felsefe, yaratma gücünü evrene veren bir düşünce ekolünü temsil eder. Krş. Lange, *a.g.e.*, C. II, s. 190-207.

⁴⁷ Tefvîk Remzi Kazancıgil, "Hocamı Tekrar Dinledim", *Akşam*, 13 Mart 1945, s. 2. Doktor Adıvar, İzmir Suikastı ile ilişkilendirilmekten çekindiği için, 1926 yılında, gizlice Avrupa'ya gitmiş ve 1938 yılına kadar İngiltere ve Fransa'da ikamet etmişti.

⁴⁸ Denis Diderot (1713-1784) pozitivist yaklaşımlarıyla tanınan, Fransız, felsefe ve edebiyat adamıdır. Macit Gökberk, *a.g.e.*, s. 317-319.

⁴⁹ Charles Louis de Secondant Montesquieu (1689-1755) pozitivist yaklaşımlarıyla tanınan Fransız düşünür ve politika teorisyenidir. 14 yıl üzerinde çalıştığı başyapıtı *De l'esprit des lois'i (Kanunların Ruhu)* ile Descartes, Newton, Locke ve Malebranche gibi isimlerin üzerindeki etkisini yansıtmıştır. *Türk ve Dünya Ünlüleri Ansiklopedisi*, C. VIII, s. 4003-4006.

⁵⁰ Jean le Rond d'Alembert (1717-1783) XVIII. yüzyıl Fransa'sında yetişen tanınmış fizikçi ve felsefe adamıdır. Pozitivist bir bakış açısıyla geliştirdiği "*D'Alembert İlkesi*" ile tanınmaktadır. Diderot'un "*Ansiklopedi*" girişiminde 1745'den başlayarak yaklaşık on üç yıl boyunca etkin bir rol oynamıştır. Macit Gökberk, *a.g.e.*, s. 317.

⁵¹ Adnan Adıvar, *Dur, Düşün*, s. 24-29. Doktor Adıvar'ın, Paris'teki ihtiyari sürgün yıllarında müdavimi olduğu Centre de Synthèse'de çoğunlukla bu konu üzerinde yoğunlaştığını zannediyoruz.

⁵² Fevzi Lütfi Karaosmanoğlu, "İlmi Müheyyiç Kılan Adam", *Vatan*, 18 Temmuz 1944, s. 2.

⁵³ "*Tabiat sormasını bilenlere hiç durmadan cevap veren mahluktur.*" Adnan Adıvar, "Susmak ve Dinlemek", *Akşam*, 27 Ocak 1945, s. 5. Doktor Adıvar 1943'de geçirdiği enfarktüsün ardından "*Tabiat ana, kuvvetli elleriyle ihtarnamesini öyle bir göğsüme yapıştırdı ki...*" demişti. Adnan Adıvar, *Bilgi Cumhuriyeti*, s. 22-25.

“X. asrın son yarısında Basra’da kurulan İhvanu’s-Safa Cemiyeti, tabiiat felsefesi ile eski Yunan felsefesine yapışmış, 51 veya 52 risaleden oluşan bir ansiklopedi bırakmıştır.

Bu cemiyetin en koyu şii grubu olan İsmaililere hizmet ettiklerini ve Abbasi devletini yıktıklarını kabul etsek bile insanları serbest düşünceye teşvik ettiklerini göz ardı edemeyiz. Onların gayeleri dalalet ve cehalet çamurları içine düşmüş olan dini felsefe ile yıkayarak temize çıkarmaktan ibaretti.”⁵⁴

Doktor Adıvar, pozitivist eğilimleri nedeniyle, bir yandan böyle tavırlar sergilerken, bir yandan da İslam dininin geniş ölçüde benimsenen temel kavramlarını tartışmaya açıyor ve bu yaklaşımını topluma mal etmeye çalışıyordu. İnsan iradesine bağlı olarak şekillenen olayları, klasik İslam anlayışının öngördüğü “kaza-kader” ilişkisi çerçevesi dışına taşıyarak, aksini düşünenleri cebriyecilerle⁵⁵ özdeşleştirmesi,⁵⁶ “tevekkül” olarak adlandırılan dinsel yaklaşım tarzını, ifade ettiği anlamın dışına çıkararak, “tembellik” olarak lanse etmesi,⁵⁷ Hazret-i İsa’nın göğe çekilmesi⁵⁸ ve Ashab-ı Kehf ile ilgili Kur’an temelli hükümleri gerçekçi bulmaması,⁵⁹ aynı niteliği taşıyan ve dini bir vecibe olarak kabul edilen “kurban” konusunda,⁶⁰ “törenle kan akıtma” şeklinde bir nitelendirilmede bulunması⁶¹ ve peygamberlere atfedilen ve dini literatürde “mucize” olarak adlandırılan olağanüstülükleri,⁶² tarihsel realitelerle bağdaştırmaması,⁶³ bahsi geçen ve günümüzde de tartışılan eğiliminin en çarpıcı sonuçları idiler. Ancak, muhtemel toplumsal tepkilerden çekindiği için olsa gerek, bu ve benzeri fikirlerini daha fazla açıklamıyor⁶⁴ ve sıkça müracaat ettiği bir üs-

⁵⁴ Adnan Adıvar, “İnsanlar ve Hayvanlar”, *Akşam*, 31 Ocak 1945, s. 5.

⁵⁵ Cehm bin Safvan tarafından kurulan Cebriye, İslami kavramlardan kaza ve kaderi reddeden mutezile ekolüne bir karşı tepki olarak doğmuş fakat asimetrik bir tavırla, insana irade ve sorumluluk vermeyen bir yaklaşımı benimsemiştir. Bkz. İrfan Abdülhamid, “Cebriyye”, *İslam Ansiklopedisi*, C. VII, İstanbul 1993, s. 205-208.

⁵⁶ Adnan Adıvar, “Sütlüce Felaketi”, *Akşam*, 5 Mart 1949, s. 1; Adnan Adıvar, *Hakikat Peşinde*, s. 161-163. Klasik İslam öğretisine göre kader, varlıkların ve olayların gelecekteki durumlarını ve niteliklerini bilen Allah’ın, ezeli bir zaman boyutunda, bunları tespit etmesi, kaza ise ezelde tespit olunan oluşların yine Allah’ın yaratmasıyla meydana gelmesidir.

⁵⁷ Adnan Adıvar, “Şair ve Atom Bombası”, *Akşam*, 5 Ağustos 1945, s. 1-2.

⁵⁸ Adnan Adıvar, “Yalanın Kuvveti”, *Akşam*, 2 Ocak 1945, s. 5. Mensubu bulunduğu kavmin bazı üyeleri tarafından katli istenen Hazret-i İsa’nın kurtarılacak farklı bir hayat tabakasına alındığını vurgulayan dinsel hükümler ile ilgili olarak bkz. Muhammed Hamdi Yazır, *Hak Dini Kur’an Dili*, III. Baskı, C. II, İstanbul 1971, s. 1114.

⁵⁹ Adnan Adıvar, “Bir Pazar Sohbeti”, *Akşam*, 26 Mayıs 1948, s. 5. “Mağara Arkadaşları” olarak tercüme edebileceğimiz “Ashab-ı Kehf” tabiri, İslam literatüründe, putperest Roma’ya karşı “Tek İlah” inancına dayalı Hristiyanlığı savundukları için sığınmak zorunda kaldıkları mağarada mahsur bırakılan, fakat, Allah’ın kudretiyle, uykuya benzeyen bir konumda 300 yıl kadar muhafaza edildikten sonra tezlerinin “resmî din” haline geldiğini gören yedi genci ifade etmek için kullanılır. Krş. Yazır, *a.g.e.*, C. V, s. 3217-3297; *Yeni Ansiklopedi*, II. Baskı, C. I, Timaş Yayınları, İstanbul 1991, s. 142-143.

⁶⁰ Kevser Suresi hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Yazır, *a.g.e.*, C. IX, s. 6172-6214.

⁶¹ Adnan Adıvar, *Dur, Düşün*, s. 210-214. Doktor Adıvar, konuyla ilgili bir paragrafında, dinsel bir vecibe olan “kurban” konusunu, “insanları kurban olmaktan kurtaran bir davranış biçimi” olarak yorumluyor. Krş. Adnan Adıvar, *Hakikat Peşinde*, s. 61-62.

⁶² Adnan Adıvar, *Dur, Düşün*, s. 207-209.

⁶³ A.e.

⁶⁴ A.e., s. 181-183.

lubu kullanarak, İslami kavramları, Hristiyanlıkla özdeşleştirerek eleştirmeye çalışıyordu.⁶⁵ Doktor Adıvar, “*Kelam*” olarak adlandırılan İslami disiplini benimseyen bilim adamları tarafından ilahi kaynaklı olduğu açıkça vurgulanan Kur’an eksensiz kavramlar karşısında⁶⁶ böyle bir yaklaşım içine girerken, “*Evrim Teorisine*” bütün benliği ile sahip çıkmaktaydı.⁶⁷

Fakat, zihnini meşgul eden bunca kavrama rağmen, insanlığın, inançsal paradigmasını temel kabul eden bir uygarlığa yönelmiş olduğunu düşünüyordu. Ona göre: “*XVII. asırdan sonra ikinci büyük asır*” olan XX. yüzyıl, büyük fizik bilgini Kopernik’i⁶⁸ çağrıştıran Prof. Einstein gibi bilim adamları sayesinde pozitif bilgiyi esas alan bu uygarlığa zemin hazırlayacaktı.⁶⁹ “*Bilgi Cumhuriyeti*” tabiriyle karakterize edilmesi gereken bu ütopya, Rousseau gibi sonradan materyalizmi benimseyen düşünürlerin de desteğiyle gerçekleştiğinde,⁷⁰ emniyet teşkilatı ve cezaevi gibi kurumsal oluşumlara bile gerek kalmayacak, polemiksiz ve serinkanlı bir fikir atmosferi dünyaya egemen olacaktı.⁷¹

Ancak, bu hedefe giden yolda en fazla yararlanılması gereken kurumlardan biri olan Türk üniversitesi, “*cahilleri baş tacı ederken, hakiki alimlere imkan vermeyen...*” yapısıyla⁷² istikbal vadeden bir görüntü vermiyordu.⁷³ Geline nokta, skolastik düşüncüyü esas alan Osmanlı eğitim sisteminin bir uzantısıydı.⁷⁴ Sultan IV. Murad’ın, döneminin en bilimsel tıp kitabını yazan Ser-Tabibi Emir Çelebi’yi öldürtmesi,⁷⁵ tanınmış coğrafya bilgini Katip Çelebi’nin “*Cihan-Nüma*” adlı eserinin ve Kadimîr’in “*Celal*” adlı felsefe kitabının diğer Osmanlı müelliflerince hoş karşılanmamış olması, bu sürecin ilk göstergeleri hükmünde idiler.⁷⁶ Fakat, II. Abdülhamid zamanında üç kez atandığı

⁶⁵ Doktor Adıvar, “*İsa’nın İncili*” şeklindeki tabiriyle bu tavrının belirgin bir örneğini vermişti. A.e., s. 143-145.

⁶⁶ Kelam, İslam literatüründe, “*İslami kavram ve olayları mantıksal delillerle doğrulayan bilim dalı*” anlamına gelmektedir. *Yeni Ansiklopedi*, C. II, s. 801, 965.

⁶⁷ Krş. Adnan Adıvar, *Hakikat Peşinde*, s. 161-163. Bilimsel literatürde “*teori*” kavramı, bir varsayımı, bir iddiayı ifade eder.

⁶⁸ Nikolaj Kopernik (1473-1543) Polonyalı astronomi, hukuk ve tıp bilginidir. Dünyanın kendi eksenini etrafında dönmesi ve bir gezegen gibi Güneşin çevresinde dolanmasına dayalı “*Gün-merkezli Evren Kuramını*” geliştirerek astronomi alanında büyük bir çığır açmıştır. Ayrıntılı bilgi için bkz. Ural, *Bilim Tarihi*, s. 215-220.

⁶⁹ Adnan Adıvar, “*Yirminci Asrın İlk Yarısı*”, *Cumhuriyet*, 31 Aralık 1949, s. 2; Adnan Adıvar, “*Alimin Ölümü*”, *Cumhuriyet*, 30 Nisan 1955, s. 2.

⁷⁰ Adnan Adıvar, *Hakikat Peşinde*, s. 226-228; Adnan Adıvar, *Bilgi Cumhuriyeti*, s. 7-9. Doktor Adıvar’a ait “*Bilgi Cumhuriyeti*” tabiri, günümüzde sıkça kullanılan “*bilgi toplumu*” kavramına karşılık gelmektedir.

⁷¹ Adnan Adıvar, “*Üç Başka Başka Akıbet*”, *Vatan*, 12 Haziran 1946, s. 1-2.

⁷² Adnan Adıvar, “*İlme Hürmet de Hamiyettir*”, *Cumhuriyet*, 3 Mart 1951, s. 2.

⁷³ Doktor Adıvar’ın bu görüşü ile ilgili olarak bkz. Adnan Adıvar, *Hakikat Peşinde*, s. 128-130.

⁷⁴ Adnan Adıvar, “*Efkar-ı Umumiye*”, *Cumhuriyet*, 18 Şubat 1950, s. 2. Osmanlı Devleti, dinsel referansların, temel yaklaşım tarzlarından çok farklı biçimde yorumlanmasına da neden olan kuşatıcı bir statükoculuk sebebiyle yıkıma uğramıştır.

⁷⁵ Adnan Adıvar, “*Garba Açılan İlk Pencere: Katip Çelebi*”, *Akşam*, 1 Haziran 1945, s. 2. Ancak, Osmanlı Devleti döneminde, din kurumu ile devlet örgütü, Avrupa’dan farklı olarak, farklı zeminler içinde etkin olmakta idiler. Mustafa Kemal Şan, *XIX. Yüzyıl Geçiş Dönemi Osmanlı Aydını*, İstanbul Üniversitesi Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, 1994, s. 36.

⁷⁶ Adnan Adıvar, *Hakikat Peşinde*, s. 128-130.

Maarif Nazırlığı sırasında skolastik bilime karşı pozitif bilimi savunmuş olan Antepli Mehmed Tahir Münif Paşa⁷⁷ ve matbaayı kurarak batılı fikirlerin yaygınlaşmasını sağlayan İbrahim Müteferrika gibi kişiler mezkur süreci olumlu yönde etkileyerek, bilimi değil maddiyatı önceleyen sözde alimleri fazlasıyla rahatsız etmişlerdi.⁷⁸ Bu nedenle, akademik camia başta olmak üzere tüm toplum, bağınazlığın tüm türevlerinden olabildiğince çabuk arınmalı ve üniversite kurumu yeniden yapılandırılmalıydı.⁷⁹

Yukarıda belirtilen görüşleriyle dikkat çeken Doktor Adıvar'ın aynı amaçla gerçekleşmesini istediği bir diğer isteği, İslam dininin reformize edilmesi idi.⁸⁰ Hristiyanlığın Aydınlanma Felsefesi'ne göre yeniden tanımlanması anlamına gelen reform hareketinin bir izdüşümü olan "Dinde Reform" girişimi çerçevesinde ortaya koyduğu bu istemini gerçekleştirmek için, çoğunlukla, iki isme sempati duyuyordu. Bunlardan biri Cemaleddin Efgani⁸¹ diğeri ise Prof. Dr. Şerafettin Yaltkaya idi.⁸² Yasal düzenlemelerin, Tanrı'nın değil, ulusların imzasını taşıyabileceğine ilişkin görüşü de, sözü edilen yaklaşımının doğal yansımalarından biriydi.⁸³

Düşünsel Arayış ve Çatışmaları

Ancak, yukarıda da yer yer dikkat çektiğimiz gibi, genelde "din" olgusunu, özelde ise klasik İslam öğretisini konu alan tüm yaklaşımlarına rağmen, ortaya attığı görüşleri, kendisini tam anlamıyla tatmin edebilmiş değildi. Nitekim, tanınmış Fransız felsefe adamı Malebranche gibi metafizik hakikati aramadığını ifade etmişse de,⁸⁴ mutlak doğruyu arayan ve ruhu ile maddesi arasındaki çatışmaya tanık olan bir insan portresi çizmekteydi.⁸⁵ "Hakikat Peşinde Emeklemeler" adlı eserinde yer alan şu cümleleri ile bahsi geçen yaklaşımına işaret etmişti: "Bu kitaba Hakikat Peşinde adı verilmişti. Ancak, ben bu ünvanı çok iddialı buldum. Bu bir tevazu (alçak gönüllülük) eseri değildir. Kitabı teşkil eden makaleler yazılırken muhtelif kaynaklardan alınan ilhamlarla hakikat yolunda şuraya buraya tutunarak yürümek sevdası ifade edilmek istemiştir."⁸⁶ 1949 yı-

⁷⁷ Adnan Adıvar, "Bölgencilik ve Bir Mektup", *Akşam*, 21 Ekim 1944, s. 5.

⁷⁸ Adnan Adıvar, *Hakikat Peşinde*, s. 131-133. Doktor Adıvar, bahsi geçen kitabının bir paragrafında sorunun toplumsal boyutuna da değinmiş ve Osmanlı Devleti dönemindeki reform karşıtı isyan hareketlerini "ilim ve medeniyeti tahtından indirmeye, cehl ve taassubu tahta çıkarmaya..." yönelik girişimler olarak nitelendirmişti. Bkz. s. 125-127.

⁷⁹ Haydar Kazgan, "Adnan Adıvar ve Gerçek Manasıyla İnkılaplar", *Bilgi*, C. IX, Sayı: 101-102, İstanbul 1955, s. 5.

⁸⁰ Bu hususta eşi Halide Edip de benzer yaklaşımlar içindeydi. Enginün, *Halide Edip Adıvar'ın Eserlerinde*, s. 443.

⁸¹ Adnan Adıvar, *Dur, Düşün*, s. 39-42.

⁸² Adnan Adıvar, "Hocayı Nasıl Tanırım", *Vatan*, 28 Haziran 1947, s. 1-2. Bu bağlamda örnek olması açısından tekrar bkz. Doktor Adıvar'ın, cenaze namazı konusunda Yaltkaya'ya yazmış olduğu 29 Temmuz 1947 tarihli Osmanlıca mektup: *Bedi Şehsuvaroğlu Arşivi, Adnan Adıvar Dosyası*, 2/III-72.

⁸³ Adnan Adıvar, *Dur, Düşün*, s. 152-154. Bu husus Halide Edip ile Doktor Adıvar arasındaki ortak noktalardan bir diğerine işaret ediyordu. Krş. Enginün, *Halide Edip Adıvar'ın Eserlerinde*, s. 441.

⁸⁴ Adnan Adıvar, *Hakikat Peşinde*, s. 4-6.

⁸⁵ Ahmet Ateş, "Dr. Abdülhak Adnan Adıvar", *İstanbul Enstitüsü Dergisi*, C. I, İstanbul 1955, s. 99.

⁸⁶ Adnan Adıvar, *Dur, Düşün*, s. 4-6.

ında kaleme aldığı bir makalesinde ise sözü edilen tavrını berraklaştırmış ve inanç konusunda derin bir şüphe içinde olduğunu açıklıkla dile getirmişti.⁸⁷

Bununla birlikte, ortaya koymuş olduğu bunca görüş ve yaklaşıma rağmen, klasik İslam anlayışının temel öğretilerini kuşkuya bırakmayacak şekilde olumlamaktan da çekinmemişti. Nadiren takındığı bu tutum bağlamında, İslam literatürünün “*hak din*”⁸⁸, “*kader*”⁸⁹ ve “*ölüm ötesi hayat*” gibi temel kavramlarını açıkça onaylamaktaydı.⁹⁰ Bir makalesinde vurgusunu yaptığı şu görüşleri, bundan da öteye gittiğini göstermekteydi: “*İnsan, Cennette Şeytan ile dostluk etmeye başladığı andan itibaren ümid, hayal ve vehim (kuruntu) denilen ruhi haletlerden (yaklaşımlardan) yakasını kurtarabilmiş değildir. Bu vehim ve hayallerinin tesiri ile mevcut her şeye muhalefet eder ve mevcut olmayan her şeyin de derdine düşer.*”⁹¹

Ancak, sergilediği bu yaklaşımın ardında, kimi yazılarında açıkça ortaya çıkan, bir istek, bir ihtiyaç ve bu bağlamdaki bir arayış vardı.⁹² Nitekim, bir yandan ölüm gerçeği karşısında kayıtsız kalamadığını ifade ediyor,⁹³ bir yandan da Dante’nin⁹⁴ ne kadar erdemli olurlarsa olsunlar yalnızca Hristiyanların Cennete gidebileceklerine ilişkin görüşlerinden fazlasıyla rahatsız oluyordu.⁹⁵

Hayat arkadaşının da altını önemle çizdiği gibi, İslam dinini referans kabul eden Osmanlı Devleti’nin son evresinde tanık olduğu otoriter devlet anlayışı, yaşam felsefesini şekillendiren dinsel tavrının en önemli nedeni idi; hassas karakteri nedeniyle, kendisini ciddi biçimde etkileyen bu olgunun sorumluluğunu din olgusuna yüklemişti.⁹⁶

Fakat Doktor Adıvar’a göre:

“Bilim, insanın içindeki soruları yanıtlayamıyor, fiziki olmayan gerçeklikleri açıklayamıyor ve tartışmalara konu olan “ölüm ötesi” konusunda bir açıklama getiremiyor.

Gerçi dini ve felsefi görüşler, katı ve izah edilemeyen ölüm karanlığını kendi bakışlarına göre anlamlandırmışlardı. Ancak, dinin, ölüm ötesine

⁸⁷ Adnan Adıvar, “Yirminci Asrın Ortasını Karşılarken”, *Cumhuriyet*, 23 Nisan 1949, s. 2.

⁸⁸ Adnan Adıvar, “Fikirler”, *Cumhuriyet*, 18 Haziran 1949, s. 2.

⁸⁹ Adnan Adıvar, “Tasa”, *Cumhuriyet*, 19 Haziran 1954, s. 2.

⁹⁰ Adnan Adıvar, *Dur, Düşün*, s. 210-214.

⁹¹ Adnan Adıvar, “Acı ve Tatlı Vehme Dair”, *Cumhuriyet*, 2 Haziran 1951, s. 2.

⁹² Krş.: “...Oldukça temiz Türkçe konuşan bir aileden geldiğim için, evvela tercümenin Türkçe’sine bakayım dedim. Bir yerde “nalet kapı” tabirini gördüm. Bu, bana, büyükannemin şive ve telaffuzunu (söylem biçimini) hatırlattı. Rahmetli, Allah adına yemin etmek teminden korkar ve “temin ederim”, “Emin olun” gibi Tanzimat sözlerini de bilmezdi de, “İnan olsun” derdi. O günleri o kadar özledim ki...” Adnan Adıvar, “Yeğenime Mektup”, *Akşam*, 18 Kasım 1944, s. 5.

⁹³ Adnan Adıvar, *Hakikat Peşinde*, s. 88-90.

⁹⁴ Alighieri Dante (1265-1321) İtalyan edebiyatının önde gelen isimlerindedir. Geçmişin kültür mirasıyla çağının felsefesini özümleyerek kaleme aldığı “*Divina Commedia*” (İlahi Komedy) adlı yapıtıyla, Hristiyanlık öğretisinin edebiyat alanındaki en parlak örneğini vermiştir. *Türk ve Dünya Ünlüleri Ansiklopedisi*, C. III, s. 1641-1643.

⁹⁵ Adnan Adıvar, *Dur, Düşün*, s. 158-160.

⁹⁶ Halide Edip Adıvar, *Dr. Adnan Adıvar*, s. 59-60. Doktor Adıvar’ın, yaşamının birçok evresini, pozitivist felsefeden ilham alan düşünsel ve kültürel etkinlikler içinde geçirmiş olması, vardığı bu yargının doğal sonucu olabilir.

*virgü yaparak insanları “yokluk” kabusundan kurtaran prensipleri doğru ve gerçekçi miydi?*⁹⁷

Doktor Adıvar, 1926 yılında başlayan ihtiyari sürgün döneminde, hayat arkadaşı Halide Edip’in önerisi üzerine bu problematik üzerinde yoğunlaşmaya karar vermişti.⁹⁸ Zihninde oluşan boşluğu doldurmayı amaçlayan söz konusu etkinlerini ortaya koyarken, kendi görüşüne göre bir yaklaşım tarzı geliştirmişti. Bu bağlamda, elinden gelen bütün vasıta ve tedbirlerle pozitivist eksenli bu yaklaşım tarzını bilimsel bir temele oturtmaya çalışmıştı.

Ancak, son noktada, tercihini, yıkılan bir devletle özdeşleştiği değerlerden yana değil, yaşadığı arayış sürecine rağmen, “*yükselen değer*” olarak görülen Aydınlanma Felsefesi’nden ve bu felsefenin dayandığı temel öğretilerden yana kullanan bir aydın profili ortaya çıkıyordu. Doktor Adıvar, son nefesini verene kadar, yaşam biçimi haline gelen bu çizgiyi takip edecek ve bilgi birikimi ile olduğu kadar, felsefi arayışları ile de adından söz ettiren bir aydın olarak tarihteki yerini alacaktı.

Sonuç

Yakın dönem Türk tarihinin en önemli figürlerinden biri olan Doktor Adnan Adıvar, bu niteliği dolayısıyla, Meşrutiyet, Milli Mücadele ve Cumhuriyet gibi birbirinin hazırlayıcısı ardışık üç önemli evreyi tüm canlılığı ile yaşamış olan bir fikir ve aksiyon adamıydı. Sultan II. Abdülhamid’in saltanat yıllarından başlayarak Demokrat Parti’nin iktidar olduğu kritik döneme kadar uzanan ve dünya tarihinin en önemli değişim süreçlerinden birini teşkil eden bir dönemde, birçok çağdaşı gibi, Fransız Devrimi’nin temel esin kaynağı olan Aydınlanma Felsefesi’nin etkisi altında kalmıştı. Yine benzerleri gibi, skolastik karakteriyle kendisini bağlayan Hristiyanlığı geri plana iterek baskıcı yöne-

⁹⁷ A.g.e., s. 34-35.

⁹⁸ Doktor Adnan Adıvar, yaşamının önemli dönüm noktalarından birini teşkil eden bu gelişmeyi şöyle anlatıyor: “Çok yıl önce, Orta Avrupa’nın küçük bir su kentinin mütevazı bir otel odasında, sen hastalığın, ben de üzüntü ve sıkıntılarla yaşıyorduk. Küçük kentin bütün sokaklarını, ormanlarını, parklarını yürüyerek gezmiş, her şeyi görmüş, bitirmiştim. Bir gün, hayatımda artık yapacak bir şeyi kalmamış bir adam sıkıntısıyla otururken, sen, birdenbire:

“— Sen yaşamıyorsun, “vegétér” ediyorsun (bitkisel hayat sürüyorsun). Ruhunla, aklınla biraz yaşasan, mesela felsefe okusan, bu sıkıntıdan kurtulursun.” dedin.

Tıpkı, hastasına, acı, zehirli bir ilaç veren bir hekim gibiydin. Bu söyledüğün acı fakat hakiki söz beni düşündürdü. O tarihten dört yıl öncesine gelinceye kadar, verdiğim dersler dolayısıyla okurdum. Fakat içine düştüğüm pek kesif (yoğun) siyasi hayat, son dört sene içinde benden ciddi bir şey okumak arzusunu almış götürmüştü. Hemen eski hocalık yıllarımı düşündüm: O yıllarda, adam kıtlığında üzerine almak zorunda kaldığım nazari (teorik-kuramsal) bir dersin başlangıcında gerekecek kadar hayat, ölüm, sıhhat, hastalık felsefesini okutmuştum; biraz küskün, biraz pişman düşünmekte devam ediyordum: Tıp talebesi iken modaya tabi olarak L. Buchner’in Force et Matière’siyle (Madde ve Kuvvet), Jean Jacques Rousseau’nun Confessions’larını (İtiraf) okuduğumu hatırlıyorum. Gördüm ki, bu okuduklarımızın en büyük kısmını unutmuşum; fakat hatırlımda kalan bir şey vardı; onları okuduğum zamanlar düşünmeden yana en rahat zamanlarımdı. Demek, sen, haklıydın. Küskünlüğüm hemen geçti. Ertesi gün bu küçük kentin kitapçı dükkanında felsefeye giriş olacak bir kitap buldum. Aldım ve başladım... Ve bu, böyle sürdü gitti. Önüme açılan ufuk çok geniş ve temizdi. Artık, okumak ve okuduğumu düşünmek, nice acı günleri bana tatlı kıldı. Bu kitap, o çalışmaların bir ürünüdür. Onu sana ithaf ediyorum (adıyorum); bu, bir takdimden çok bir borç ödemeğe benzemiyor mu en aziz arkadaşım?.” Adnan Adıvar, *Tarih Boyunca İlim ve Din*, V. Baskı, Remzi Kitabevi, İstanbul 1994, s. 6.

timlerden ve geri kalmışlıktan kurtulan Avrupa'dan etkilenmiş ve benzeri bir girişimin, kendi coğrafyasında da gerçekleştirilmesi gerektiğini düşünmüştü. Kendisini, Aydınlanma Çağı'nın bir izdüşümü olan ve yukarıda işaret ettiğimiz evreler etrafında şekillenen bir sürecinin bir parçası kılan da bu öngörülerini olmuştur. Hayatının bundan sonraki dönemlerini, geçmişten devraldığı siyasi tercihleriyle, bu tercihleriyle örtüşen yeni karakter yapısı şekillendirecekti.

Doktor Adıvar'ın, İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin nüfuz alanına giren Nü-mune-i Terakki Mektebi'ndeki yılları ve yurt dışındaki eğitim dönemi, söz konusu düşünsel kimliğinin ve felsefi yaklaşımlarının oluşumunda ciddi biçimde etkili olmuştur. Alman kültürü ve Alman eğitim sisteminin bu bağlamda oynadığı rol de ihmal edilemeyecek kadar önemlidir. Doktor Adıvar'ın yaşamının birbirini takip eden bu evreleri analiz edildiğinde, gençlik yıllarından itibaren, planlı olarak bu yöreğe içine girdiği, batıcı-pozitivist eğitimin en önemli ünitesi olan tıp eğitimini de bu nedenle tercih ettiği kolaylıkla anlaşılabilir.

Ancak, bu noktada belirleyici unsur olarak karşımıza çıkan “*din*” olgusu, Doktor Adıvar için çok daha önemli ve yaşamsal bir unsur olmuştur. Sözü edilen farklılık, doğal olarak, döneminin önemli karakteristik nitelikleriyle örtüşen kimi öznel koşulların izlerini taşımaktaydı. Düşünsel kimliğini ve yaşamının büyük bölümünü yapılandıran bu koşulların en fazla dikkat çeken, belirgin bir şekilde ön planda olan hassas karakteriydi. Bahsi geçen niteliği dolayısıyla, II. Abdülhamid döneminde etkili olan ve öteden beri şikayetçi olduğu kişisel tasarruflardan kaynaklanan otoriter devlet anlayışını, doğrudan “*din*” olgusuna bağlamıştı.

Doktor Adıvar'ın yaşamı, esas aldığı bu paradigma etrafında geçti. Pozitivist bir aydın olarak tanındı. Yazdığı yüzlerce makalede, bilim tarihini konu alan kapsamlı eserlerinde, çoğunlukla, pozitivist ön plana çıkardı; gelişme ve ilerlemenin, ancak, pozitivist öğretiyi esas alan bir metodoloji ile mümkün olabileceğini savundu. 1926 yılında başlayan ve 12 yıl kadar süren ihtiyari sürgün döneminde yoğunlaşan akademik araştırmaları dahi, esasen, bu bilimsel arayışın izlerini taşıdı.

Fakat, sonunda, ortaya, yaşadığı bu arayış sürecine rağmen, “*yükselen değer*” niteliğini taşıyan ve Batı tarafından temsil edilen pozitivist felsefeye yaşamının sonuna kadar sahip çıkan bir aydın profili çıktı; Doktor Adıvar, bu kimliği ile Türk düşünce tarihindeki yerini aldı.

Kaynaklar

- ABDÜLHAMİD, İrfan: “Cebriyye”, *İslam Ansiklopedisi*, C. VII, İstanbul 1993.
ADIVAR, Adnan: “Acı ve Tatlı Vehme Dair”, *Cumhuriyet*, 2 Haziran 1951.
_____: “Alimin Ölümü”, *Cumhuriyet*, 30 Nisan 1955.
_____: *Bilgi Cumhuriyeti Haberleri*, Tasvir Neşriyat, İstanbul 1945.
_____: “Bölgecilik ve Bir Mektup”, *Akşam*, 21 Ekim 1944.
_____: “Bir Pazar Sohbeti”, *Akşam*, 26 Mayıs 1948.
_____: *Dur, Düşün*, Muallim Ahmet Halit Kitabevi, İstanbul 1950.
_____: “Efkar-ı Umumiye”, *Cumhuriyet*, 18 Şubat 1950.
_____: “Fikirler”, *Cumhuriyet*, 18 Haziran 1949.
_____: “Garba Açılan İlk Pencere: Katip Çelebi”, *Akşam*, 1 Haziran 1945.
_____: *Hakikat Peşinde Emeklemeler*, Doğan Kardeş Yayınları, İstanbul 1954.

- _____ : “Hocayı Nasıl Tanırım”, *Vatan*, 28 Haziran 1947.
- _____ : “İhtiyar Filozofun Görüşü”, *Akşam*, 13 Temmuz 1944.
- _____ : “İlme Hürmet de Hamiyettir”, *Cumhuriyet*, 3 Mart 1951.
- _____ : “İnsanlar ve Hayvanlar”, *Akşam*, 31 Ocak 1945.
- _____ : “Modern İlim ve Kainat”, *Akşam*, 11 Kasım 1943.
- _____ : “Roman Okurken”, *Cumhuriyet*, 20 Kasım 1954.
- _____ : “Susmak ve Dinlemek”, *Akşam*, 27 Ocak 1945.
- _____ : “Sütlüce Felaketi”, *Akşam*, 5 Mart 1949.
- _____ : “Şair ve Atom Bombası”, *Akşam*, 5 Ağustos 1945.
- _____ : *Tarih Boyunca İlim ve Din*, V. Baskı, Remzi Kitabevi, İstanbul 1994.
- _____ : “Tasa”, *Cumhuriyet*, 19 Haziran 1954.
- _____ : “Üç Başka Başka Akıbet”, *Vatan*, 12 Haziran 1946.
- _____ : “Yalanın Kuvveti”, *Akşam*, 2 Ocak 1945.
- _____ : “Yeğenime Mektup”, *Akşam*, 18 Kasım 1944.
- _____ : “Yirminci Asrın İlk Yarısı”, *Cumhuriyet*, 31 Aralık 1949.
- _____ : “Yirminci Asrın Ortasını Karşılarken”, *Cumhuriyet*, 23 Nisan 1949.
- ADIVAR, Halide Edip: *Dr. Adnan Advar*, Nurgök Matbaası, İstanbul 1956.
- _____ : “Kadir-i Mutlak Atom”, *Akşam*, 22 Ağustos 1945.
- ASTER, Ernst Von: *Fransız İhtilali'nin Siyasi ve Sosyal Fikirleri*, (Çev. Şennur Şenel), Phoenix Yayınevi, Ankara 2004.
- ATEŞ, Ahmet: “Dr. Abdülhak Adnan Adıvar”, *İstanbul Enstitüsü Dergisi*, C. I, İstanbul 1955.
- BOLAY, Süleyman Hayri: *Felsefi Doktrinler ve Terimler Sözlüğü*, VIII. Baskı, Akçağ Yayınları, İstanbul 1999.
- CEVİZCİ, Ahmet: *Felsefe Sözlüğü*, Paradigma Yayıncılık, İstanbul 2010.
- ENGİNÜN, İnci: *Halide Edip Advar'ın Eserlerinde Doğu ve Batı Meselesi*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Basımevi, İstanbul 1978.
- FINDIKOĞLU, Ziyaeddin Fahri: “Türk Sosyolojisi Bakımından Dr. Adnan Adıvar”, *Yeni İstanbul*, 1 Temmuz 1956.
- GÖKBERK, Macit: *Felsefe Tarihi*, XI. Baskı, Remzi Kitabevi, İstanbul 1999.
- GÜRKAN, Kazım İsmail: “Adnan Adıvar”, *Vatan*, 4 Temmuz 1955.
- İstanbul Üniversitesi Tıp Fakültesi Tıp Tarihi Enstitüsü, Bedi' Şehsuvaroğlu Arşivi, Adnan Advar Dosyası*, 2/III-61.
- KARACA, Nuray: *Pozitivizmin Erken Cumhuriyet Dönemine Etkisi*, Anı Yayıncılık, Ankara 2008.
- KARAOSMANOĞLU, Fevzi Lütfi: “İlmi Müheyyiç Kılan Adam”, *Vatan*, 18 Temmuz 1944.
- KARASAN, Mehmet: *Büyük Feylesoflar Antolojisi*, MEB Basımevi, İstanbul 1949.
- KAZANCIGİL, Tevfik Remzi: “Emraz-ı Umumiye Muallimi Dr. Abdülhak Adnan Bey”, *İstanbul Üniversitesi Tıp Fakültesi Tıp Tarihi Enstitüsü, Bedi' Şehsuvaroğlu Arşivi, Adnan Advar Dosyası*, 2-143.
- _____ : “Hocamı Tekrar Dinledim”, *Akşam*, 13 Mart 1945.
- KAZGAN, Haydar: “Adnan Adıvar ve Gerçek Manasıyla İnkılaplar”, *Bilgi*, C. IX, Sayı: 101-102, İstanbul 1955.
- KORLAELÇİ, Murtaza: “Pozitivist Düşüncenin İthali”, *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce*, II. Baskı, C. I, (*Cumhuriyet'e Devreden Düşünce Mirası / Tanzimat ve Meşrutiyetin Birikimi*), İletişim Yayınları, İstanbul 2001.
- _____ : *Pozitivizmin Türkiye'ye Girişi*, Hece Yayınları, Ankara 2002.
- LANGE, Friedrich Albert: *Materiyalizmin Tarihi ve Günümüzdeki Anlamının Eleştirisi*, (Çev. Ahmet Arslan), C. I-II, Sosyal Yayınlar, İstanbul 1998.
- ŞAN, Mustafa Kemal: *XIX. Yüzyıl Geçiş Dönemi Osmanlı Aydını*, İstanbul Üniversitesi Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 1994.
- Türk ve Dünya Ünlüleri Ansiklopedisi*, C. II-III-IX, Anadolu Yayıncılık, İstanbul 1983.
- URAL, Şafak: *Bilim Tarihi*, III. Baskı, Çantay Kitabevi, İstanbul 2000.
- _____ : *Pozitivist Felsefe*, Say Yayınları, İstanbul 2006.
- YAZIR, Muhammed Hamdi: *Hak Dini Kur'an Dili*, III. Baskı, C. II, V, IX, İstanbul 1971.
- Yeni Ansiklopedi*, II. Baskı, C. I-II, Timaş Yayınları, İstanbul 1991.

Makale Türü: Araştırma

Geliş Tarihi: 23.01.2020

Kabul Tarihi: 27.04.2020

BİR KÜRESEL KENT OLARAK İSTANBUL'UN KÜRESEL EKONOMİDEKİ KONUMU VE İŞLEVLERİNE DAİR KISA BİR DEĞERLENDİRME

Öğr. Gör. Dr. Özgür SAYIN*

Öz

Küresel kapitalist ekonomik sistemdeki genişlemenin bir sonucu olarak, son yıllarda küresel kentlerin sayısı, işlevleri ve sınır ötesi bağlantılarında dikkate değer gelişmeler gözlemlendi. Bu gelişime paralel olarak, giderek artan sayıda küresel ve dünya kenti araştırmacısı, yeni küreselleşen şehirlerin küresel ekonomik düzende üstlendiği işlevleri araştırmaya ve küresel kent ağlarında nasıl konumlandırılabilirliğini tartışmaya başladı. Literatürdeki bu güncel girişimlere ampirik bir katkıda bulunmak amacıyla, yarı yapılandırılmış görüşmelere dayanan nitel bir vaka çalışması olarak tasarlanan bu makale, yeni küreselleşen şehirlerin arasında en fazla gelişme gösterenlerden biri olan İstanbul'un küresel ve bölgesel işlevlerini analiz etmektedir. Araştırmanın bulguları, küresel şehirler sisteminde ikincil bir öneme sahip olmasına rağmen İstanbul'un önde gelen bir bölgesel komuta ve kontrol noktası, bir geçit ve bir bölgesel havayolu ulaşım merkezi olarak değerlendirilebileceğini göstermektedir.

Anahtar kelimeler: Küresel Kent, Bölgesel Komuta ve Kontrol Merkezi, Geçit, Havayolu Ulaşım Merkezi, İstanbul.

Positioning Istanbul, As A Global City, In The Global Economic System

Abstract

In recent years, as a result of the expansion in the global capitalist economic system, there has been a remarkable development in the number, functions and cross-border connections global cities. In parallel to this, a growing number of global and world cities researchers have started to investigate the functions that these newly globalising cities undertake in the global economic order and argue how they can be positioned in the global urban networks. So as to make an empirical contribution to these current attempts in the literature, this paper, designed as a qualitative case study based on semi-structured interviews, analyses the global and regional functions of Istanbul, one of the

* Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi İktisat Bölümü.

cities showing most development among the newly globalising cities. The findings of the research show that though having secondary importance in the global cities system, Istanbul can be assessed as a leading regional command and control point, a gateway and a regional air transport hub.

Keywords: *Global And World Cities, Regional Command And Control Point, Gateway, Air Transport Hub, Istanbul.*

Giriş

“Bugünün küresel çağında, dünyanın kilit eksenini, Doğu-Batı’dan, kolonyal bir tarihin üzerine kurulan Kuzey-Güney aksına doğru kaymaktadır. Bu değişim içinde İstanbul’un stratejik konumu yükselmektedir.”¹

Küreselleşmenin son evresi yirminci yüzyılın son çeyreğinden itibaren dünyanın politik ve ekonomik haritasını dramatik bir biçimde değiştirdi. 1970’lerde Fordist üretim sisteminin çöküşüyle başlayan bu dönüşüm, kentleri ve kent-bölgeleri -en azından bazılarını- küresel ekonominin yönetilmesinde ve örgütlenmesinde kilit aktörler haline getirdi.² Bu dönüşümü izleyen pek çok kent bilimci -ve kent ile ilgilenen coğrafyacılar, sosyologlar, ekonomistler veya tarihçiler- küreselleşmenin hızla değişen doğasının kentler üzerindeki etkilerini açıklayabilmek için çeşitli teorik çerçeveler geliştirmeye uğraştı.³ Giderek büyüyen bu eğilim içerisinde en etkili yaklaşımların başında küresel ve dünya kentleri⁴ araştırmaları gelmektedir.⁵

Kısaca ifade etmek gerekirse, küresel kentler yaklaşımına göre, yirminci yüzyılın son çeyreğine doğru küresel ekonomik sistemin örgütsel yapısının değişmesi, sermaye, emek ve bilgi hareketliliğinin artması ve sanayi üretimindeki karlılığın azalması gibi radikal değişimler yeni kent biçimlerinin doğuşuna işaret etmektedir.⁶ Genellikle Londra, New York ve Tokyo gibi şehirler ile karakterize edilen ve küresel kentler olarak adlandırılan bu yeni kentsel formlar, küresel ekonominin işleyişinin düzenlendiği ve özellikle gelişmiş hizmet sektörlerinde üretim ve pazarlama faaliyetlerinin kümelenildiği yeni bağlantı noktaları olarak ortaya çıkmaktadır.⁷ Bu varsayımına göre, küresel hareketlilik arttıkça bu şehirler kendi ulusal sınırlarını aşan bir yeni bir düzen içerisinde

¹ Saskia Sassen, *Cities in a World Economy*, 5. Edition, SAGE, Thousand Oaks 2019, s. 193.

² Nail Brenner, *New State Spaces: Urban Governance and Rescaling of Statehood*, Oxford University Press, Oxford 2004.

³ Nail Brenner, *New Urban Spaces: Urban Theory and the Scale Question*, Oxford University Press, Oxford 2018.

⁴ Aralarında bazı teorik farklılıklar olmakla beraber, küresel kent ve dünya kent kavramları bu çalışmada genellikle eş anlamlı olarak kullanılacaktır. Farklılıklar çalışmanın literatür kısmında kısaca verilecektir. Sonraki kısımlarda küresel kent kavramı üzerinden tartışmaya devam edilecektir.

⁵ John Friedmann, “The World City Hypothesis”, *Development and Change*, Vol. 17, Iss. 1, London 1986, ss. 69-83; Saskia Sassen, *The Global City: New York, London, Tokyo*, Princeton University Press, Princeton 1991.

⁶ John Friedmann and Goetz Wolff, “World City Formation: An Agenda For Research And Action”, *International Journal of Urban and Regional Research*, Vol. 6, Iss. 3, Malden 1982, ss. 309-344; Friedmann, “a.g.m.”, ss. 69-83; Allen J. Scott, “Globalization And The Rise Of City-Regions”, *European Planning Studies*, Vol. 9, Iss. 7, Milton Park 2001, ss. 813-826.

⁷ Saskia Sassen, *The Global City: New York, London, Tokyo*, 2. Edition, Princeton University Press, Princeton 2001.

birbirleriyle daha fazla ilişkili ve bağlantılı hale gelmektedirler.⁸ Diğer bir ifade ile, küreselleşme çok farklı şekillerde ortaya çıkan ve içinde şehirlerin fonksiyonlarına ve bağlantılarına göre hiyerarşik bir şekilde sıralandığı bir 'Dünya Kentleri Ağı' yaratmaktadır.⁹

Araştırmanın erken dönemlerinde yalnızca birkaç şehir -çoğunlukla gelişmiş kapitalist ülkelerin başkentleri- küresel kent olarak tanımlanırken, geçen zaman içinde, özellikle gelişmekte olan ülkelerden, yüzlerce büyük şehir küresel kentlere atfedilen işlevleri üstlenmeye başladı ve küresel kent listesine dahil edildi.¹⁰ Küresel kentlerin sayısındaki bu artış, aslında niceliksel bir değişimden çok daha fazlasını ima etmektedir. Pek çok çalışmanın konusu olduğu üzere, yeni küreselleşen kentler, yeni küresel/bölgesel işlevlerin varlığına,¹¹ yeni kentsel bağlantıların doğuşuna,¹² küresel kent formlarının çoklu ve değişken patikalarına¹³ ve hatta birbirinden çok farklı ekonomik, sosyal ve politik aktörlerin ve süreçlerin dahil olduğu küresel kent oluşturma pratiklerine¹⁴ işaret etmektedir.

Bu makale küresel kentler literatürünün yukarıdaki minvalde giderek genişleyen ve derinleşen kavramsal gövdesine İstanbul merkezli bir vaka çalışması ile ampirik bir katkı yapmayı amaçlamaktadır. Bu motivasyonla, niteliksel bir saha çalışması şeklinde tasarlanmış olan çalışma 2000'li yıllardan bugüne küresel ekonomik sistemde ağırlığını ve önemini en fazla arttıran kentlerden biri olan İstanbul'un¹⁵ küresel kent sistemindeki konumuna ve işlevlerine dair bir analiz sunmaktadır. Çalışmanın ilerleyen kısımlarında, öncelikle küresel kentler araştırmasına dair bir literatür taraması yapılacak, akabinde çalışmanın metodolojisine dair kısa bir bilgi verilecektir. Çalışmanın esas saha verilerinin sunulacağı ampirik kısımlarda ise, İstanbul'un küresel ekonomik sistemde üstlendiği üç işlev (bölgesel denetim ve kontrol, geçit ve bölgesel havayolu ulaşım merkezi) ile ilgili tartışmalara yer verilecektir.

⁸ Peter James Taylor, "World Cities and Territorial States: The Rise And Fall Of Their Mutuality" içinde, Paul Knox - Peter James Taylor (Ed.), *World Cities in a World-System*, Cambridge University Press, Cambridge 1995, pp. 48-62.

⁹ Ben Derudder and Peter James Taylor, "Change in the World City Network, 2000-2012", *Professional Geographer*, Vol. 68, Iss. 4, Milton Park 2016, ss. 624-637.

¹⁰ Saskia Sassen, "The Global City: Enabling Economic Intermediation and Bearing Its Costs", *City and Community*, Vol. 15, Iss. 2, Malden 2016, ss. 97-108; György Csomos, "Cities As Command and Control Centres of the World Economy: An Empirical Analysis, 2006-2015", *Bulletin of Geography*, Vol. 38, Warsaw 2017, ss. 7-26.

¹¹ Christof Parnreiter, "Network or Hierarchical Relations? A Plea For Redirecting Attention To The Control Functions of Global Cities", *Tijdschrift voor Economische en Sociale Geographie*, Vol. 105, Iss. 4, Malden 2014, ss. 398-411.

¹² Ben Derudder and Peter J. Taylor, "a.g.m.", s. 624-637.

¹³ Bkz.: Ilya Chubarov and Daniel Brooker, "Multiple Pathways to Global City Formation: A Functional Approach and Review of Recent Evidence in China", *Cities*, Vol. 35, Amsterdam 2013, ss. 181-189.

¹⁴ Michael Hoyler et al., "Agency and Practice in the Making of Global Cities: Towards a Renewed Research Agenda", içinde Michal Hoyler et al. (Ed.), *Global City Makers: Economic Actors and Practices in the World City Network*, Edward Elgar Publishing, Cheltenham 2018, ss. 6-32.

¹⁵ Bkz.: A.T. Kearney, *Global Cities: Leaders in a World of Disruptive Innovation*, A.T. Kearney, Chicago 2017.

Küresel Kentler Araştırması: Küresel Şehirlerin Jeoekonomik Mantığı

Şehirleri uluslararası sistem içerisindeki işlevlerine ve konumlarına göre değerlendiren çalışmaların geçmişi 20. yüzyılın başlarına kadar götürülebilir, ancak 1980'lerde küresel/dünya kentleri literatürünün doğuşu bu çalışmalara farklı bir anlam kazandırmıştır. Literatürün doğuşu, az sayıdaki 'seçkin şehrin' giderek daha hareketli hale gelen ve ulus-üstü bir nitelik kazanan sermaye, emek, mal ve bilgi akışlarının yeniden şekillendirdiği küresel ekonominin kontrol ve organize edildiği mekânsal bağlantı noktaları olarak çıktığı yönündeki bir gözlemin akademik yansımasıydı.¹⁶ Başlangıçta sadece, çoğunlukla Kuzey Amerika ve Batı Avrupa'da bulunan, birkaç büyük şehrin küresel kentler olarak tanımlanırken,¹⁷ küresel ekonominin giderek yayılması ve derinleşmesi küresel kentlerin sayılarında, işlevlerinde, içinde hareket ettiği ağlarda ve bu ağların niteliklerinde ciddi değişimlere yol açmıştır.¹⁸

Dünya kentleri yaklaşımının teorik temelleri 1970'lerde Kuzey Atlantik Fordist-Keynesyen ekonomi-politik sistemin çöküşüyle sona eren bir dizi jeoekonomik ve jeopolitik krizin ulus-devlet merkezli dünya sistemleri teorisinin sorgulanması ve yeniden yorumlanması ile atıldı.¹⁹ Bu yeni yoruma göre, çokuluslu şirketlerin ekonomik faaliyetlerinin sanayi sektöründen hizmet sektörlerine kayması ve ekonomik ve teknolojik gelişmelere bağlı olarak hareketliliğin artması, şehirlerin ulus devletlerin yerini aldığı, "yeni bir mekânsal iş bölümü"²⁰ yarattı. Bu sistemin tepesinde artık dünya kentleri olarak adlandırılacak olan ve "[küresel sermayenin] mekânsal örgütlenmesindeki temel noktalar"²¹ olarak işlev gören birkaç merkez kent ve kent-bölge vardı. Bu dünya kentleri, aynı zamanda, onları diğerlerinden farklı kılan bazı özel niteliklere sahipti: (i) lider küresel finans, sigorta, emlak ve ileri üretici hizmet şirketlerinin kümelenmesi, (ii) küresel şirketlerin genel merkezlerine ev sahipliği yapmak, (iii) pazar ve üretim birimlerini kontrol eden düğüm noktaları olmak ve (iv) ideolojik kontrol merkezleri ve benzeri olmak.²²

Ekonomik küreselleşmenin dünya ekonomisini sadece coğrafi açıdan genişletmediğini, aynı zamanda, onu daha da karmaşık hale getirdiğini savunan Sassen'in bu yaklaşımlara müdahalesi hem tartışmanın gündemini geliştirdi hem de küresel kent kavramını literatüre dahil etti. Sassen'in yaklaşımına göre, bu yaşanan değişimleri anlamlandırabilmek için sadece sermaye akışlarını düşünmek yerine bu akışların nasıl koordine edildiğini ve yönetildiğini ve arka plandaki hizmetlerin nasıl dağıtıldığını da hesaba katmak gerek-

¹⁶ John Friedmann, "a.g.m.", s. 69-83; Saskia Sassen, *a.g.e.*, 1991; Allen J. Scott, "a.g.m.", s. 813-826.

¹⁷ Jennifer Robinson, "Global and World Cities: A View From Off The Map", *International Journal of Urban and Regional Research*, Vol. 26, Iss. 3, Malden 2002, ss. 531-554.

¹⁸ David Bassens and Michiel van Meeteren, "World Cities Under Conditions of Financialized Globalization: Towards an Augmented World City Hypothesis", *Progress in Human Geography*, Vol. 39, Iss. 6, London 2015, ss. 752-775.

¹⁹ John Friedmann and Goetz Wolf, "a.g.m.", s. 309-344; John Friedmann, "a.g.m.", s. 69-83.

²⁰ John Friedmann, "a.g.m.", s. 69.

²¹ John Friedmann, "a.g.m.", s. 71.

²² John Friedmann and Goetz Wolf, "a.g.m.", s. 309-344.

tedir.²³ Biraz daha açmak gerekirse, çok uluslu firmaların üretim ve hizmet ağlarının küresel ölçekte genişlemesi iki ihtiyacı ortaya çıkarmıştır: i) bu firmaların idari ve örgütsel faaliyetlerinin sağlıklı sürdürülebilmesi için yeni küresel ve bölgesel yönetim üslerine, ii) bazı işlevlerin hukuk, muhasebe, finans ya da bilgi teknolojisi gibi alanlarda uzmanlaşmış hizmet firmalarına devredilmesine. Yeni bir organizasyon biçiminin varlığına işaret eden bu değişiklikler aynı zamanda, sistem içerisinde bir dizi özel fonksiyona sahip yeni bir kent formunun, yani küresel kentlerin, doğuşuna da işaret etmektedir:

[Küresel kentler] ...dört yeni işlevi yerine getirir: Birincisi, dünya ekonomisinin örgütlenmesinde komuta noktaları olarak; ikincisi, imalat sanayinin yerini alan, finans ve gelişmiş hizmet firmalarının kümeleniği başlıca şehirler olarak; üçüncüsü, bu sektörlerde, inovasyon ve üretim alanları olarak; dördüncü, ürünler ve yenilikler için önde gelen pazarlar olarak.²⁴

Küresel ekonominin mekânsal merkezlerinin ulus devletlerden giderek küresel kentlere kaydığını ima eden bu gelişmeler aynı zamanda söz konusu şehirlerin kendi aralarındaki ilişkilerin sayısını ve niteliğini de değiştirmektedir: “[Ş]ehirler arasında seyahat eden sayısız bilgi, talimat, plan, strateji, yön ve personel akışından kaynaklanan sınır ötesi bağlantıların ve bu şehirler arasındaki ilişkilerin artmasına neden olmaktadır.”²⁵ Bu, küresel firmaların yönetim ve üretim organizasyonlarından, sivil toplum kuruluşlarına, ulaşımdan, özellikle havayolu ulaşımı, internet ya da altyapı ağlarına kadar, içinde şehirlerin faaliyet gösterdiği, belirli bir ya da daha fazla işlevi üstlendiği, birbirlerine bağlandığı ve konumlandırıldığı, ulusal sınırların yerini alan bir dünya kentleri ağı yaratmaktadır.²⁶

Kentlerin kapitalist küreselleşmenin mevcut evresinde yaşadığı dönüşüme dair bir çığır açmakla beraber, küresel ve dünya kenti yaklaşımları çok yoğun ve ciddi eleştirilerin de odağına oturdu.²⁷ Bunların arasında, şüphesiz, en ciddi eleştirilerden birisi araştırmancının teorik ve ampirik olarak gelişmiş kapitalist dünya da bulunan birkaç büyük kentin yaşadığı dönüşümlerin üzerine odaklanmış, yani batı-merkezli olmasıydı.²⁸ Yani, küresel kent araştırmaları, kendi teorik çerçevelerinin dışında kalan şehirlerin, özellikle de Küresel Güney şehirlerinin, tarihi, ekonomik ve politik dinamiklerini göz ardı etmekte ve hatta dışlamaktaydı.²⁹ İlerleyen yıllarda, küresel ekonomideki genişlemeye

²³ Saskia Sassen, *a.g.e.*, 2001.

²⁴ Saskia Sassen, *a.g.e.*, 1991, s. 3-4.

²⁵ Peter James Taylor, *Extraordinary Cities: Millennia of Moral Syndromes, World-Systems and City / State Relations*, Edward Elgar, Cheltenham 2013, s. 301.

²⁶ Ben Derudder and Peter James Taylor, “Multiple Geographies of Global Urban Connectivity As Measured in the Interlocking Network Model”, içinde Tim Schwanen and Ronald van Kempen (Ed.), *Handbook of Urban Geography*, Edward Elgar, Cheltenham 2019, ss. 77-102.

²⁷ Jennifer Robinson, “Theorizing The Global Urban With “Global and World Cities Research”: Beyond Cities and Synecdoche”, *Dialogues in Human Geography*, Vol. 6, Iss. 3, London 2016, ss. 268-272.

²⁸ Jennifer Robinson, *Ordinary Cities: Between Modernity and Development*, Routledge, London, 2006.

²⁹ Eric Sheppard et al., “Provincializing Global Urbanism: A Manifesto”, *Urban Geography*, Vol. 34, Iss. 7, Milton Park 2013, ss. 37-41.

paralel olarak, küresel kentler araştırmasının coğrafi kapsamı da çok sayıda teorik, ampirik ve metodolojik müdahaleler ile genişledi. 30 yıl önce, neredeyse tamamı merkez ülkelerde bulunan ancak birkaç şehir küresel kent olarak tanımlarken;

“Küresel ekonomi giderek daha fazla küreselleştikçe, küresel şehirlerin sayısı da arttı. Bugün yüz kadar hatta daha fazla küresel kentin varlığından bahsedebiliriz; Bunların kapasiteleri önemli ölçüde değişiklik göstermektedir, ki bazıları küresel dolaşımın ağlarının çok azına dahil olur.”³⁰

Ancak, küresel kent sayılarının -özellikle de batı-dışı küresel kent formlarının- ve kentler arası ağların bu denli artması, küresel kent sisteminde hem niceliksel hem de -belki de daha önemlisi- niteliksel bir dönüşümün varlığını ima etmektedir. Çünkü, Sassen’in de bizzat belirttiği üzere, “küresel kent fonksiyonu zaman içinde oluşturulan bir şeydir ve bu yapım süreci karmaşık ve çok yönlüdür.”³¹ Dolayısıyla, burada küresel kent teorisyenlerini uzun zamandır meşgul eden çok makul ve zor bir soru ortaya çıkmaktadır: Bu yeni ortaya çıkan yüzlerce küresel şehir küresel ekonomik sistemde birbirleriyle -ve tabii öncül küresel kentler ile- aynı konumlara ve işlevlere mi sahip?

Araştırmanın giderek büyüyen teorik ve ampirik gövdesi bunun böyle olmadığını göstermektedir. Çokça atf alan küresel şehir endekslerine göre, lider küresel şehirler hala daha küresel ekonominin yönetildiği ana üsler olarak görünürken,³² özellikle gelişmekte olan ülkelerdeki büyük şehirler daha spesifik işlevler ile bu listeye dahil olmaktadır. Örneğin, Pekin, Singapur, Moskova gibi bazı şehirler küresel ekonominin organizasyonunda bölgesel komuta ve kontrol merkezleri olarak ortaya çıkarken,³³ farklı bir açıdan, Sao Paulo, Mexico City ya da Johannesburg gibi şehirler de üretim, ticaret, altyapı ya da ulaşım gibi alanlarda ulusal-bölgesel merkezler ile küresel ağları birleştiren geçit (gateway)³⁴ ya da antrepo (entrepot)³⁵ şehirler olarak küresel kent sisteminde yerlerini almaktadır. Benzer bir şekilde, coğrafi konumlarının sağladığı

³⁰ Saskia Sassen, “a.g.m.”, 2016, s. 348.

³¹ Saskia Sassen, “a.g.m.”, 2016, s. 99.

³² GaWC, “The World According to GaWC 2016”, Globalization and World Cities Network”, (Çevrimiçi), 2017, <http://www.lboro.ac.uk/gawc/world2016t.html>, 24 Ocak 2020.

³³ Sun Sheng Han, “Global City Making in Singapore: A Real Estate Perspective”, *Progress in Planning*, Vol. 64, Iss. 2, Amsterdam 2005, ss. 69-175; György Csomos and Ben Derudder, “Ranking Asia-Pacific Cities: Economic Performance of Multinational Corporations and the Regional Urban Hierarchy”, *Bulletin of Geography*, Vol. 25, Iss. 25, Warsaw 2014, ss. 69-80; György Csomos, “a.g.m.”, ss. 7-26; Jana Kleibert, “On The Global City Map, But Not In Command? Probing Manila’s Position In The World City Network”, *Environment and Planning A*, Vol. 49, Iss. 12, London 2017, ss. 2897-2915.

³⁴ Elena Rossi and Peter J. Taylor, “Gateway Cities’ in Economic Globalisation: How Banks Are Using Brazilian Cities”, *Tijdschrift voor Economische en Sociale Geografie*, Vol. 97, Iss. 5, Malden 2006, ss. 515-534; Christopher Parnreiter et al., “Shifting Corporate Geographies in Global Cities Of The South: Mexico City and Johannesburg As Case Studies”, *Die Erde*, Vol. 144, Iss. 1, Berlin 2013, ss. 1-16; Moritz Breul, *Gateway Cities in Global Production Networks: Insights from the Oil and Gas Industry in Southeast Asia*, Springer, Cham 2020.

³⁵ Tomas Sigler, “Relational Cities: Doha, Panama City and Dubai as 21st Century Entrepôts”, *Urban Geography*, Vol. 34, Iss. 5, Milton Park 2013, ss. 612-633.

avantajlar sayesinde pek çok küreselleşen şehir de deniz³⁶ ve/veya havayolu ağlarında³⁷ aktarma merkezleri (hub) olarak küresel ticari ve bireysel ulaşım ağlarında önemli görevler üstlenirler.

Kısaca, küresel kent çalışmaları, ilk ortaya çıktığı andan bugüne kadar, küreselleşmiş ve küreselleşen kentlerin coğrafyası, birbirleriyle olan ilişkileri, küresel ekonominin işleyişindeki görevleri ve küresel kent ağlarındaki konumları ile ilgili oldukça faydalı bilgiler sunmaktadır. Bununla beraber, günümüzde araştırmanın ampirik, metodolojik ve coğrafi sınırlarını genişletme doğrultusunda pek çok araştırmacının çabaları devam etmektedir.³⁸ Bu büyüyen yapı içerisinde, araştırmanın küresel şehirlere atfettiği küresel komuta ve kontrol merkezi ve hizmet sektörlerinin kilit yeri olma gibi temel varsayımlar hala daha geçerliliğini korusa da, yeni küreselleşen kentlerin farklı fonksiyonlar üstlendiğini, küresel kentsel hiyerarşinin farklı versiyonlarına çeşitli şekillerde dahil olduğunu gösteren çok sayıda ampirik çalışma da üretilmeye devam etmektedir. Elbette, bu konuda devam eden çabalar inkâr edilemez, ancak araştırmanın temel iddia ve varsayımları eleştirel bir şekilde incelemekten bu farklılıkları anlamak zordur. Başka bir deyişle, araştırmanın kapitalist küreselleşmenin kentler üzerindeki etkisinin daha kapsamlı bir şekilde anlaşılmasını sağlayacak şekilde sorgulanması ve özellikle yeni küresel kentlerin fonksiyonlarına dair saha verileri ile desteklenmesi gerekmektedir.

Metodoloji

Aralık 2018'de Loughborough Üniversitesi'nde tamamlanmış bir doktora tezinden üretilen bu çalışma, yarı yapılandırılmış mülakatlardan elde edilen birincil verilerin, resmi yayınlardan (politika belgeleri, merkezi ve yerel planlar, resmi istatistikler), ulusal ve uluslararası sektör raporlarından (havacılık raporları), çeşitli uluslararası kent endekslerinden ve diğer çevrimiçi yayınlardan oluşan ikincil veriler ile harmanlanarak sunulduğu bir vaka çalışması şeklinde tasarlanmıştır. Mülakat verileri, 2016 ve 2017 yıllarında, iki ayrı saha çalışmasında merkezi hükümet ve İstanbul'un yerel yönetiminde ilgili kurumların yetkilileri, özel sektör temsilcileri, sivil toplum kuruluşları, akademisyen ve planlama uzmanlarından oluşan bir potansiyel katılımcı havuzu içerisinde toplamda 32 adet yarı yapılandırılmış görüşmelerden oluşmaktadır. Saha çalışmaları sonucunda üretilen 35 saatlik ses verisi tamamen deşifre edildikten sonra (toplamda 235.000 kelime) tematik kodlama yöntemiyle analiz edilmiştir. Mülakatlardan yapılan alıntılar görüşmecilerin bilgileri anonim

³⁶ Cesar Ducruet, "Mapping Global Urban Interactions: Maritime Flows and Port Hierarchies Since The Late Nineteenth Century", (Çevrimiçi), 2013, <https://www.lboro.ac.uk/gawc/rb/rb429.html>, 21 Ocak 2020.

³⁷ David Smith and Michael Timberlake, "World City Networks and Hierarchies, 1977-1997: An Empirical Analysis of Global Air Travel Links", *American Behavioral Scientist*, Vol. 44, Iss. 10, London 2001, ss. 1656-1678.

³⁸ Tomas Sigler, "After The "World City" Has Globalised: Four Agendas Towards a More Nuanced Framework For Global Urban Research", *Geography Compass*, Vol. 10, Iss. 9, Malden 2016, ss. 389-398; Michael Hoyler and John Harrison, "Global Cities Research and Urban Theory Making", *Environment and Planning A*, Vol. 49, Iss. 12, London 2017, ss. 2853-2858.

hale getirilerek araştırmanın tezlerini güçlendirmek ve bilgi vermek amacıyla kullanılmıştır. Bu nedenle, çalışmanın kelime sınırlılıkları da düşünülerek, 32 adet görüşmeden mevcut çalışmanın içeriği açısından en uygun olanları seçilerek, doğrudan alıntı yapmak suretiyle çalışmaya dahil edilmiştir. Çalışma dahilinde görüşülen tüm katılımcıların saha çalışmalarına ve gruplara göre dağılımına ilişkin veriler Tablo-1’de sunulmuştur. Görüşmecilere dair ayrıntılı bilgiler de ayrıca Ek-1’de gösterilmiştir. Toplam katılımcı havuzun içinden çalışmada alıntılanan görüşmecilere dair ayrıntılı bilgiler dipnotlar ve kaynakçada verilmiştir.

Tablo - 1 Mülakatların Gruplara Göre Dağılımı

Mülakat Sayıları→ Gruplarına Göre Katılımcılar ↓	Birinci Saha Çalışması	İkinci Saha Çalışması	Toplam
Merkezi Hükümet Kurumları	6	1	7
Yerel Yönetimler	8	0	8
Özel Sektör Temsilcileri ve Meslek Odaları	4	1	5
Sivil Toplum Örgütleri ve Siyasi Partiler	1	6	7
Bireyler (Planlama Uzmanları, Yerel Politikacılar, Aktivistler, Kent Bilimcileri vs.)	3	2	5

Ulusal Ekonominin Başkentinden Küresel Kente İstanbul: Yeni Bağlar, Yeni İşlevler

Küresel kent araştırmacılarının ampirik bazda en fazla yoğunlaştığı konuların başında kentlerin küresel ekonomik sistemdeki işlevleri ve bunlarla bağlantılı olarak belirlenen küresel kent ağlarındaki konumları gelmektedir.³⁹ 1980’lerden itibaren yaşanan ulusal (Örn. Neoliberal entegrasyon ve uyum politikaları) ve ulus-ötesi (Örn. Doğu Bloku’nun yıkılması) gelişmeler bölgedeki küresel hareketliliği arttırırken, İstanbul hem Türkiye’nin ekonomik başkenti hem de Doğu Avrupa, Ortadoğu ve Orta Asya’yı kapsayan bölgenin en önemli şehirlerinden biri olarak bu gelişmelerden en fazla etkilenen şehirlerin başında geldi. Böylece İstanbul bir yandan yeni sınır-ötesi bağlantılar ve ilişkiler kurmaya başlarken bir yandan da küresel ekonomik sistemin döngüsünde yeni işlevler üstlenmeye başladı. Bu çalışmada kentin pek çok farklı fonksiyonu arasında en fazla ön plana çıkan üç noktaya odaklanılacaktır: Bölgesel komuta ve kontrol merkezi, geçiş noktası ve bölgesel bir hava yolu ulaşım merkezi.

a. Bölgesel Bir Komuta ve Kontrol Merkezi

Küresel kent yaklaşımının temel varsayımlarımdan birine göre, çok uluslu firmaların genel merkezlerinin belirli şehirlerde kümelenmesiyle bu şehirler küresel ekonominin yönetildiği merkezi noktalar olarak ortaya çıkar.⁴⁰ Ayrıca, söz konusu şirketlerin merkez ve diğer ofislerinin sayılarına ve nite-

³⁹ Michael Hoyler and Peter James Taylor (Ed.), *Cities in Globalization (Global Cities, Vol 1)*, Routledge, London 2013.

⁴⁰ György Csomos, “a.g.m.”, ss. 7-26.

liklerine bağlı olarak, bu işlevler, şehirlerin kontrol kapasitelerini ve küresel kentler hiyerarşisindeki konumlarını da belirler.⁴¹ Hiyerarşide yukarıdan aşağıya doğru inildikçe, küresel karargahlar, yerlerini bölgesel yönetim üslerine ve ofislere bırakmaktadır.⁴² Küresel ölçekte giderek artan önemine rağmen, İstanbul, kentleri komuta ve kontrol işlevlerine göre tasnif eden çalışmalarda, genellikle ikincil öneme sahip şehirlerin arasında yer almaktadır.⁴³ Buna göre, İstanbul henüz Londra, New York ya da Tokyo gibi önde gelen küresel kentler ayarında bir küresel kontrol kapasitesi ve hizmet ağına sahip olmamakla beraber, küresel ekonominin sevk ve idaresi açısından bölgesel anlamda önemli bir merkezdir. Bir diğer ifade ile, gelişmekte olan ülkelerdeki pek çok büyük şehir gibi,⁴⁴ İstanbul'u da bölgesel akışların merkezinde değerlendirmek, yani ulusal⁴⁵ ve bölgesel⁴⁶ bir merkez olarak konumlandırmak daha doğru olacaktır: *"Uluslararası sermaye İstanbul'u Balkanlar, Orta Doğu ve Karadeniz Bölgesi için bir komuta ve kontrol merkezi olarak konumlandırıyor."*⁴⁷

İstanbul'un bölgesel fonksiyonlarını belirleyen faktörlerin başında, onun ulusal ekonominin ağırlık merkezi olması gelmektedir. İdari başkentlerin aynı zamanda başat ekonomik merkezler olduğu Londra, Tokyo, Paris gibi örneklerden farklı olarak, İstanbul, ülkenin politik başkenti olmamasına rağmen, ekonomik başkent olarak küresel kentler arasında istisnai bir konuma sahiptir. Yıllık ulusal ekonomik üretimin yaklaşık %30'unu tek başına sağlamakla beraber, şehir hem sanayi hem de hizmetler sektörlerinde Gayrisafi Yurtiçi Hasıla'ya en fazla katkıyı yapmaktadır.⁴⁸ Ürettiği iktisadi büyüklüğün yanı sıra, Türkiye'nin en büyük 100 holdinginin yarısından fazlasının yönetim merkezine ev sahipliği yapan İstanbul, aynı zamanda, ulusal ekonominin operasyon ve idare merkezi olarak da ön plana çıkmaktadır.⁴⁹

⁴¹ Peter James Taylor et al., "Advanced Producer Service Firms As Strategic Networks, Global Cities As Strategic Places", *Economic Geography*, Vol. 90, Iss. 3, Milton Park 2014, ss. 267-291.

⁴² György Csomos and Ben Derudder, "a.g.m.", ss. 69-80; Xingjian Liu et al., "Mapping The Evolution of Hierarchical and Regional Tendencies in the World City Network, 2000-2010", *Computers, Environment and Urban Systems*, Vol. 43, Iss. 1, Amsterdam 2014, ss. 51-66; Stefan Lüthi et al., "The World City Network: Evaluating Top-Down Versus Bottom-up Approaches", *Cities*, Vol. 72, Iss. Part B, Amsterdam 2018, ss. 287-294.

⁴³ Xingjian Liu et al., "a.g.m.", ss. 51-66; Xiaolan Yang et al. "Asymmetric Global Network Connectivities in the World City Network, 2013", *Cities*, Vol. 60, Iss. 2017, Amsterdam 2017, ss. 84-90.

⁴⁴ György Csomos, "a.g.m.", ss. 7-26.

⁴⁵ Tansu Yıldırım and Andrew Mullineux, "An Empirical Assessment of the Istanbul International Financial Centre Project", *Cities*, Vol. 48, Iss. 2015, Amsterdam 2015, ss. 1-7.

⁴⁶ Miguel Jimenez et al., "The Global City Hypothesis For The Periphery: A Comparative Case Study of Mexico City, Istanbul and Guangzhou", içinde, Andy Thornley and Yvonne Rudin (Ed.), *Planning in a Global Era*, Ashgate, London 2002, pp. 47-83; Arabinda Bhandari and Raghunad Prasad Verma, *Strategic Management: A Conceptual Framework*, McGraw Hill, New Delhi 2013.

⁴⁷ Miguel Jimenez et al., "a.g.m.", s. 39.

⁴⁸ TÜİK, "İl Bazında Gayrisafi Yurtiçi Hasıla, İktisadi Faaliyet Kollarına Göre, Cari Fiyatlarla, NACE Rev.2, 2015-2017", (Çevrimiçi), 2019, <http://www.tuik.gov.tr/PreHaberBultenleri.do?id=30889>, 8 Mart 2020.

⁴⁹ Fortune500, "Fortune 500 Türkiye Listesi", (Çevrimiçi), 2019, <https://www.brandingturkiye.com/fortune-500-turkiye-listesi-aciklandi-2019/>, 8 Mart 2020.

İstanbul'un bu ekonomik potansiyeli, Türkiye'ye yatırım yapan yabancı firmaların da öncelikli olarak İstanbul'da kümelenmesine yol açmaktadır. Güncel verilere göre, Türkiye'de 90.000'in üzerinde yabancı sermayeli şirket faaliyet gösterirken,⁵⁰ kurulan şirketlerin yarısından fazlası merkez üs olarak İstanbul'u görmektedir.⁵¹ Dahası, İstanbul özellikle küresel ölçekte faaliyet gösteren büyük holdingler için ulusal sınırların ötesinde faaliyet gösteren bir yönetim merkezi olarak kullanılmaktadır. Cumhurbaşkanlığı Yatırım Ofisi'nden üst düzey bir yetkilinin verdiği bilgilere göre, bugün Coca-Cola, Microsoft, Intel, P&G gibi önde gelen firmalarında bulunduğu yüzlerce küresel şirket Ortadoğu, Kuzey Afrika, Kafkasya ve Orta Asya'daki faaliyetlerini, İstanbul'da kurdukları bölgesel idare merkezleri üzerinden yönetmektedirler.⁵² Öte yandan, bölgesel yönetim üslerinin İstanbul'da kümelenmesi, diğer çok uluslu firmaların da Atina gibi yakın coğrafyalarda bulunan bölgesel merkezlerini İstanbul'a taşımalarına yol açmaktadır.⁵³

Şehirlerin küresel yatırımları çekmek için rekabet halinde oldukları bir ekonomik yapı içerisinde, İstanbul nitelikli insan kaynağı, kültürel özellikleri, uluslararası piyasa ile entegre bir sisteme sahip olması, hepsinden önemlisi de coğrafi konumunun getirdiği nispi avantajlar sayesinde, küresel firmalar için cazip bir yatırım üssü olarak görülmektedir:

*"İstanbul birçok küresel firma için bir geçiş noktası. Avrupa'da Amsterdam veya Frankfurt gibi diğer transfer noktalarına kıyasla birçok avantaja sahip. Örneğin, İstanbul'dan üç saatlik bir uçuşla dünyanın üçte birinden fazlasını kapsıyoruz, ki bunların arasında doğunun ve batının en büyük şehirleri de var. [...] Bu, birçok uluslararası şirketin bölgesel ve küresel merkezlerini İstanbul'a taşımalarını sağlıyor."*⁵⁴

İstanbul'u bölgesel bir merkez olarak tanımlayan güncel bir araştırma da yukarıdakilere benzer veriler sunmakla beraber, firmaların İstanbul'u tercih etmelerini sağlayan farklı üstünlüklerinin de altını çizmektedir:

"Ülkenin kültürü, yerel avantajlar sağlıyor. Türkiye, eski Sovyetler Birliği'nin, Orta Asya ve Kafkasya Cumhuriyetlerine hizmet etmek için küresel şirketlere bölgesel avantajlar sağlamaktadır. Siemens, Chase-Manhattan ve Good-Year tüm Avrasya bölgesine ihracat yapmak üzere İstanbul'da bölge ofislerini kuruyorlar. Ortak dini, kültürel ve dilsel bağlar, Türkiye'yi Kafkaslar ve Orta Asya Cumhuriyetlerinin Müslüman olan ve Türk dilleri konuşan topluluklarına açılan bir kapı haline getirdi. [Bu nedenle], yüzler-

⁵⁰ Türk-internet, "Türkiye'de 91.300 Yabancı Şirket Faaliyet Gösteriyor.", (Çevrimiçi), 2019, <https://turk-internet.com/turkiyede-91-300-yabanci-sirket-faaliyet-gosteriyor/>, 9 Şubat 2020.

⁵¹ Anadolu Ajansı, "İki Yabancı Şirketten Biri İstanbul'da.", (Çevrimiçi), 2015, <https://www.aa.com.tr/tr/ekonomi/iki-yabanci-sirketten-biri-istanbulda/20722>, 9 Şubat 2020.

⁵² Mülakat, 7. Görüşmeci, Üst Düzey Yönetici Cumhurbaşkanlığı Yatırım Ofisi, İstanbul 2017.

⁵³ Daily Sabah, "Danish Pharma Giant Novo Nordisk Makes Istanbul Regional Management Hub", (Çevrimiçi), 2020, <https://www.dailysabah.com/economy/2020/01/13/danish-pharma-giant-novo-nordisk-makes-istanbul-regional-management-hub>, 20 Ocak 2020.

⁵⁴ Mülakat, 4. Görüşmeci, Planlama Uzmanı, Türkiye Cumhuriyeti Kalkınma Bakanlığı, Ankara 2016.

*ce çok uluslu şirket, İstanbul-Türkiye'nin ekonomik başkentinde bölgesel merkezler kurdu.*⁵⁵

2000'li yılların başında, bölgede gerçek anlamda bir küresel kent olma potansiyeline sahip tek şehir olarak görülen⁵⁶ İstanbul'un, bugün, henüz kavramın içerdiği manada bir küresel komuta ve kontrol işlevine sahip olduğunu iddia etmek pek mümkün görünmüyor. Yine de, ekonomik bütünleşmenin şehrin "bölgesel kontrol kapasitesini"⁵⁷ arttırdığını ve onu "Orta Doğu ile Balkanlar arasında bölgesel bir merkez"⁵⁸ haline getirdiği söylenebilir. Dahası, şehir, en azından onu yönetenlere göre, giderek "daha küresel bir merkez olma yolunda"⁵⁹ ilerlemektedir. Dolayısıyla, mevcut küreselleşme eğilimi devam ettiği müddetçe, İstanbul'un bu anlamdaki bölgesel fonksiyonunu geliştirmesi ve küresel ölçeğe taşınması olası sonuçlardan biri olarak görülmektedir.

b. Doğu ve Batı Arasında Yükselen Bir Geçiş Noktası

Küreselleşmenin sürecinin gelişmiş kapitalist ülkelerden gelişmekte olan ülkelere doğru yayılmasıyla, bu ülkelerdeki pek çok büyük şehir -çoğunlukla idari ve/veya ekonomik başkentler- hem ulusal hem de ulus ötesi bağlamda bağlantı ve geçiş noktaları olarak öne çıkmaya başladılar.⁶⁰ Geçit (gateway) kentler olarak adlandırılan bu şehirler, başta ekonomi olmak üzere ulaşım ve/veya politika gibi farklı alanlarda hem kendi ülkelerinin hem de yakın coğrafyalarındaki diğer bölgelerin küresel ağlar ile bütünleşmesini sağladılar.⁶¹ Pek çok çalışmanın hemfikir olduğu üzere, özellikle Doğu Bloku'nun yıkılmasından sonra İstanbul hem ulusal hem de bölgesel anlamda önemli bir geçit şehir olarak ortaya çıkmıştır.⁶²

İstanbul'un ekonomik anlamda bir geçit işlevi görmesinin 1980'lerden itibaren, çoğunluğu hizmet ve finans sektörlerinde faaliyet gösteren, küresel şirketlerin şehirde şubeler ve müdürlükler açmasıyla başladığı söylenebilir. Ticaretin serbestleştirilmesi, yapısal uyum politikaları, yabancı sermaye teşvikleri vb. entegrasyon politikaları ile desteklenen bu süreçte,⁶³ Türkiye çok uluslu firmalar için önemli bir yatırım alanı haline gelirken, ülkeye gelen ya-

⁵⁵ Arabinda Bhandari and Raghunad Prasad Verma, *Strategic Management: A Conceptual Framework*, McGraw Hill, New Delhi 2013, s. 582.

⁵⁶ D.R. Walker and P.J. Taylor, "İstanbul: Gateway Between East and West Under Conditions of Contemporary Globalization?", (Çevrimiçi), 2000, <http://www.lboro.ac.uk/gawc/projects/project9.html>, 23 Ocak 2020.

⁵⁷ Mülakat, 21. Görüşmeci, Yönetici, Türk Mühendis ve Mimar Odaları Birliği (TMMOB) Şehir Plancıları Odası İstanbul Şubesi, İstanbul 2017.

⁵⁸ Mülakat, 14. Görüşmeci, Üst Düzey Yönetici, İstanbul Kalkınma Ajansı, İstanbul 2016.

⁵⁹ Mülakat, 14. Görüşmeci, Üst Düzey Yönetici, İstanbul Kalkınma Ajansı, İstanbul 2016.

⁶⁰ Richard Grant and Jan Nijman, "Globalization and the Corporate Geography of Cities in the Less-Developed World", *Annals of the Association of American Geographers*, Vol. 92, Iss. 2, Milton Park 2002, ss. 320-340; Cristopher Parnreiter et al., "a.g.m.", ss. 1-16; Tomas Sigler, "a.g.m.", 2013, ss. 612-633.

⁶¹ Joseph Parilla et al., *Global Metro Monitor 2014: An Uncertain Recovery*, The Brookings Institution / Metropolitan Policy Program, Washington DC, 2015.

⁶² ESPON, *Territorial Dynamics in Europe Gateway: Gateway Functions in Cities*, ESPON Coordination Unit, Luxembourg 2013.

⁶³ Bkz. Çağlar Keyder, "İstanbul in a Global Context", Ed. Ricky Burdett, *İstanbul: City of Intersections*, London School of Economics and Political Science, London 2009, ss. 1-3.

bancı şirketlerin öncelikli mekânsal tercihi İstanbul olmuştur.⁶⁴ Dolayısıyla, en azından 2000'lerin başına kadar, İstanbul özellikle Türkiye'nin dünya ekonomisine entegre olduğu ulusal bir koridor olarak görünmektedir.

Takip eden dönemde ise İstanbul küresel sermaye için sadece ulusal anlamda değil aynı zamanda Orta Doğu, Orta Asya, Kuzey Afrika ve Doğu Avrupa'da faaliyet gösteren firmaların konumlandığı ulus ötesi bir ekonomik geçit noktası olarak yükselmeye başlamıştır.⁶⁵ Diğer bir ifade ile, yeni dönemin İstanbul'u ekonomik anlamda *"hem bölgenin dünyaya açılan hem de dünyanın bölgeye açılan kapsı"*⁶⁶ olarak tanımlanabilir. Bugün, örneğin, *"Japon firmaları, buraya Avrupa'ya ve Amerika'ya, diğerleri ise Orta Doğu ya da Orta Asya'ya açılmak açılabilmek için"*⁶⁷ İstanbul'da faaliyet göstermektedirler.

Öte yandan, bu koridor işlevi sadece küresel sermayenin mekânsal organizasyonu ile sınırlandırılmayıp, aynı zamanda ulaşım ve altyapı projeleri için de tartışılabilir. Khanna'nın yakın zamanda dile getirdiği üzere: *"Türkiye, şimdiye kadar, kıtaların çarpıştığı ülke olarak adlandırılmıştı, şimdi ise kıtaların birbirine bağlandığı ülke olarak tanımlanabilir."*⁶⁸

Khanna'ya göre, Doğu-Batı ekseninde ticari ve beşerî akışlar giderek artarken, İstanbul Marmaray başta olmak üzere raylı sistemler ve karayolu projeleri ile Türkiye'nin *"Avrupa [Batı] ile Çin [Doğu] arasında kilit bir koridor"*⁶⁹ olma konumunu pekiştirmektedir. Öte yandan, ticari anlamda, tarihi *"İpek Yolu'nun kara ve deniz yollarını buluşturan"*⁷⁰ İstanbul aynı stratejik işlevi bugün de Çin'in, *"Bir Kuşak Bir Yol"* olarak adlandırılan, Yeni İpek Yolu Girişimi'nde üstlenmektedir.⁷¹ Biten ve inşaatı devam eden diğer demiryolu güzergahlarına ek olarak, Yavuz Sultan Selim Köprüsü'ne eklenmesi planlanan demiryolu ağının tamamlanmasıyla, İstanbul'un Pekin ve Londra arasındaki bu yeni ticaret rotasının en önemli bağlantı noktalarından birisi olması planlanmaktadır.⁷²

Son olarak, tarihin pek çok döneminde, Doğu ile Batı arasında önemli bir kültürel, ekonomik ve politik anlamda önemli bir koridor olan İstanbul, bugün de hem Doğu-Batı hem de Küresel Kuzey-Küresel Güney akslarında şekillenen çok çeşitli sermaye, insan veya politik hareketliliğin de geçiş noktasında bulunmaktadır. Bu şekilde ölçülen küresel hareketliliğin içinde, İstanbul en fazla gelişim gösteren şehirlerden biri olurken, bu gelişimin ana nede-

⁶⁴ Mülakat, 16. Görüşmeci, Yönetici, Yabancı Yatırımcılar Derneği, İstanbul 2017.

⁶⁵ Saskia Sassen, *a.g.e.*, 2019.

⁶⁶ Mülakat, 7. Görüşmeci, Üst Düzey Yönetici Cumhurbaşkanlığı Yatırım Ofisi, İstanbul 2017.

⁶⁷ Mülakat, 7. Görüşmeci, Üst Düzey Yönetici Cumhurbaşkanlığı Yatırım Ofisi, İstanbul 2017.

⁶⁸ Parag Khanna, *Connectography: Mapping the Future of Global Civilization*, Random House, London 2016, s. 7.

⁶⁹ Parag Khanna, *a.g.e.*, s. 7.

⁷⁰ Pengfei Ni et al., *Cities Network Along the Silk Road: The Global Urban Competitiveness Report 2017*, Springer, Singapore 2017, s. 124.

⁷¹ Umut Ergunsu, "Belt and Road Will Make Turkey-China Cooperation a Success", (Çevrimiçi), 2017, http://www.chinadaily.com.cn/opinion/2017-06/01/content_29580844.htm, 15 Ocak 2020.

⁷² Ali Ünal, "Belt and Road Project to Boost Turkish Economy, New Envoy to China Says", (Çevrimiçi), 2017, <https://www.dailysabah.com/economy/2017/11/20/belt-and-road-project-to-boost-turkish-economy-new-envoy-to-china-says-1511345526>, 9 Ocak 2020.

ni aslında küresel ekonomide artan öneminden çok daha fazla, bilgi, beşeri sermaye, ulaşım ve ekonomik değişimde oynadığı geçiş rolüdür.⁷³ Ekonomi, yaşanabilirlik, çevre gibi konularda diğer küresel kentlerin gerisinde kalsa da yukarıdaki akışların şekillendirdiği, kültürel etkileşim, erişilebilirlik, politik bağlantılar veya uluslararası ulaşım trafiği gibi kriterlerde en fazla küresel bağlantıya sahip şehirlerin arasında yer almaktadır.⁷⁴

c. Bölgesel Havayolu Ulaşım ve Aktarma Merkezi

Literatür kısmında tartışıldığı üzere, küresel ekonomik gücün belirli şehirlerde kümelenmesi aynı zamanda -bilgi, sermaye ve insan akışlarına bağlı olarak- bu şehirlerin kendi aralarındaki bağlantıları da arttırmaktadır. Bu akışlar bir ağ sistemi içerisinde düşünüldüğünde, en küresel şehirlerin en fazla küresel bağlantıya sahip olduğu hiyerarşik bir küresel kentsel düzenin de varlığını ima eder.⁷⁵ Bu düzen içerisinde, uluslararası havayolu taşımacılığı, bireylerin, çok uluslu şirket profesyonellerinin ya da küresel elitlerin çeşitli bireysel (eğitim, turizm, göç vs.) ve/veya ekonomik motivasyonlar ile gerçekleştirdiği insan merkezli küresel hareketliliğin omurgasını oluşturmaktadır.⁷⁶ Diğer bir ifade ile, dünya küreselleştikçe, belirli (küresel) şehirlerarası rotalar daha görünür olmakta ve daha da önemlisi bazı büyük şehirler ana ulaşım ve aktarma üssü olarak ön plana çıkmaktadır. Bu gözle değerlendirildiğinde, İstanbul genellikle en fazla küresel bağlantıya sahip ilk otuz şehir arasında yer alırken,⁷⁷ şehrin öne çıktığı noktalardan biri de uluslararası havayolu taşımacılığındaki kilit konumudur: *“İstanbul’un Avrupa ve Asya arasındaki coğrafi olarak avantajlı konumu, onun büyük bir kıtalararası [ulaşım] merkezine dönüşmesine yardımcı olabilir.”*⁷⁸

Pek çok araştırmacının hemfikir olduğu üzere, Sovyetler Birliği’nin dağılmasından sonra yaşanan gelişmeler İstanbul’u Avrupa ve Asya arasında artan bir ulaşım hareketliliğinin merkezine yerleştirdi.⁷⁹ Bu süreçte İstanbul hem nihai varış noktası hem de önemli bir transfer noktası olarak uluslararası uçuş trafiğinde önemli bir lokasyon olarak öne çıkmaya başladı. 2000’li yıllarda artarak devam eden bu hareketlilik, İstanbul’u dünyanın en hızlı gelişen havayolu ulaşım merkezlerinden biri haline getirdi.⁸⁰ 2018 rakamlarına göre,

⁷³ A.T. Kearney, *Global Cities 2017: Leaders in a World of Disruptive Innovation*, A.T. Kearney, Chicago 2017.

⁷⁴ A.T. Kearney, *a.g.e.*, 2017; Ni et al., *a.g.e.*, 2017; Mori Memorial Foundation, *Global Power City Index 2019*, Institute for Urban Strategies: The Mori Memorial Foundation, Tokyo 2019.

⁷⁵ Ben Derudder and Peter James Taylor, “a.g.m.”, 2019, ss. 77-102.

⁷⁶ Sven Kesselring, “Global Transfer Points: The Making of Airports in the Mobile Risk Society”, Ed. Saulo Cwerner et al., *Aeromobilities*, Routledge, London and New York 2009, ss. 39-59.

⁷⁷ Xiaolan Yang et al., “a.g.m.”, 2017, ss. 84-90.

⁷⁸ Johannes Reichmuth and Peter Berster, “Past and Future Developments of the Global Air Traffic”, Ed. Martin Kaltschmitt and Ulf Neuling, *Biokerosene: Status and Prospects*, Springer, Berlin 2017, ss. 13-31.

⁷⁹ Bkz. Reşat Kasaba (Ed.), *The Cambridge History of Turkey Volume 4: Turkey in the Modern World*, Cambridge University Press, Cambridge 2008.

⁸⁰ European Commission, *Annual Analyses of the EU Air Transport Market 2016 Final Report*, Mott MacDonald, Croydon 2017.

yolcu sayılarına göre hesaplanan merkez havayolları endekslerinde İstanbul Atatürk Havalimanı,⁸¹ dünyanın en yoğun 17. havalimanı olarak gösterilmektedir.⁸² Şehirdeki bir diğer havalimanı olan Sabiha Gökçen Havalimanı da benzer bir şekilde, düşük-maliyetli havayolu ulaşımında dünyada ilk yirmi de yer almaktadır.⁸³ Bununla beraber, İstanbul'un küresel havayolu ağında oynadığı merkez rolü toplam yolcu sayılarından daha fazla transit uçuşlarda oynadığı transfer noktası işlevi ile ön plana çıkmaktadır. Bu bağlamda, İstanbul dünyadaki en önemli 7. aktarma merkezlerinden biri iken, Avrupa'da Frankfurt'un ardından en yoğun 2. transfer noktasıdır.⁸⁴

Öte yandan: *“Bir uluslararası havalimanı merkezi sadece uluslararası yolcuların sayısı, ulaşım bağlantıları veya sıklığı ile tanımlanmaz, aynı zamanda bu parametrelerin coğrafi olarak çeşitlendirilmesi ve kapsamlı bir şekilde dağıtılması gerekir.”*⁸⁵

Yukarıdaki alıntıdan hareketle, İstanbul'un küresel bağlantı sayısı ve bu bağlantıların coğrafi dağılımı konusunda da önemli bir merkez olduğu söylenebilir. Şehrin 4 saatlik bir uçuş mesafesinde Londra, Paris gibi lider küresel şehirler de dahil olmak üzere dünyanın yaklaşık üçte birine erişim imkânı veren avantajlı coğrafi konumu onu küresel havayolu ağlarının ana düğüm noktalarından biri yapmaktadır. Havaalanlarını uluslararası bağlantı sayılarına göre sıralayan Megahubs Uluslararası Endeksi'ne göre, İstanbul Atatürk Havalimanı dünyada en fazla uluslararası bağlantıya sahip havaalanları arasında ilk 17. sırada yer alırken, toplamda 55.000 uluslararası bağlantı ile Orta Doğu, Orta Asya ve Doğu Avrupa'yı kapsayan bölge içinde de lider şehir konumundadır.⁸⁶ İstanbul'u bu kapsamda avantajlı kılan bir diğer unsur da şehri ana merkez üssü olarak konumlandıran ulusal havayolu şirketi Türk Hava Yolları'nın (THY) İstanbul'u dünyanın en büyük uluslararası uçuş merkezlerinden biri haline getirme misyonuna sahip olmasıdır.⁸⁷ İstanbul merkezli toplam 177 ulusal ve uluslararası rotaya uçuş yapan THY, Atatürk Havalimanı'ndaki küresel trafiği yaratan baş aktör olarak görünmektedir.⁸⁸

Tartışmayı bitirmeden önce, İstanbul'un küresel havayolu ağlarındaki rolünü ciddi ölçüde değiştirebilecek bir noktanın daha altını çizmek gerekir:

“Şu anda İstanbul'da iki uluslararası havaalanı var. Üçüncü Havaalanı ile İstanbul, dünyadaki en önemli ulaşım merkezlerinden biri olacak. Bu

⁸¹ Büyük İstanbul Havalimanı'nın kısmen kullanıma açılmasının ardından, İstanbul Atatürk Havalimanı 6 Nisan 2019 tarihinde kapatıldı. Bu nedenle çalışmada sunulan veriler bir önceki yıla aittir.

⁸² Airports Council International, “World's 20 Busiest Airports”, (Çevrimiçi), 2019, https://aci.aero/wp-content/uploads/2019/03/2486_Top-20-Busiest-Airport_passenger_v3_web.pdf, 15 Ocak 2020.

⁸³ OAG, *The OAG Megahubs Index 2019*, OAG Aviation Worldwide Ltd, Chicago 2019.

⁸⁴ European Commission, *a.g.e.*

⁸⁵ Roberto Diez-Pisonero, “Airports and Cities in the Context of Globalisation: A Multidimensional Symbiosis in Adolfo Suárez-Madrid Barajas Airport”, *The Geographical Journal*, Vol. 185, Iss. 4, Malden 2019, ss. 485-497.

⁸⁶ OAG, *a.g.e.*

⁸⁷ THY, *Türk Hava Yolları 2016 Faaliyet Raporu*, Türk Hava Yolları, İstanbul 2017.

⁸⁸ OAG, *a.g.e.*

sayede insanlar Uzakdoğu'dan Afrika'ya, Avrupa'ya ya da diğer yerlere uçarken İstanbul'u bir aktarma noktası olarak kullanarak günlük yaşamlarında 3-4 saat kazanacaklar. [...] Üçüncü Havaalanı aktif olduğunda hem Frankfurt hem de Londra Havaalanları yerlerini kaybedecek ve İstanbul onların yerini alacak.⁸⁹

İstanbul'un hem havayolu lojistiği hem de yolcu taşımacılığı alanında bölgesel merkez olma konumunu güçlendirmek hem merkezi hem de yerel yönetimlerin vurguladığı ve geliştirmeyi amaçladığı temel unsurlardan biridir. Yer seçimi, çevreye etkileri gibi nedenler ile yoğun eleştiriler olsa da 2019 içinde kısmen devreye alınan ve 2023'e kadar tamamlanması planlanan Büyük İstanbul Havalimanı'nın tamamen faaliyete girmesi ile birlikte, şehrin Frankfurt ve Londra gibi şehirlerin önüne geçip Avrupa'nın en önemli havayolu transfer noktası olması planlanmaktadır. Dolayısıyla, yakın gelecek için bakıldığında, yukarıdaki iki hedefe nazaran, İstanbul'un küresel anlamda söz sahibi olması beklenen en önemli işlev de bu nedenle bu hub işlevi olarak düşünülebilir.

Sonuç

Kısaca küreselleşme olarak nitelediğimiz çok boyutlu değişim son birkaç on yılda dünya ekonomisini ve bununla bağlantılı olarak dünyanın politik, coğrafi ve mekânsal yapısını geri döndürülemez biçimde dönüştürdü. Küresel ekonomik sistemin giderek daha yaygın ve kompleks hale gelen yapısı yeni ulus-altı formları sistemin mekânsal örgütlenmesinde ana düğüm noktaları olarak ortaya çıkardı. Dahası, dünya ölçeğinde örgütlenen küresel şirketlerin aralarındaki sonsuz bilgi, sermaye ve iş yükü akışları bu şirketlerin kümelendiği şehirlerin arasında ulusal sınırları aşan bir ilişki ağı yarattı. Yeni kentsel düzenin varlığına da işaret eden bu küresel hareketlilik aynı zamanda belirli şehirlerin diğerlerine nazaran ön plana çıktığı hiyerarşik bir kent sistemi yarattı.

Bu yeni düzen içerisinde lider küresel kentler halen daha sistemin ana bağlantı noktaları olarak tanımlanırken, özellikle gelişmekte olan ülkelerdeki büyük şehirler yeni görevleri ve bağlantıları ile küresel kentler sisteminin yeni cazibe merkezleri olarak ön plana çıkmaya başladı. İstanbul, bu şehirlerin arasında, pek çok yönüyle, küresel önemini ve bağlantılarını en fazla arttıran şehirlerden birisi oldu. Bu artış İstanbul'un küresel sistemde üstlendiği üç temel işlev ile ilişkilendirilebilir. Birincisi, İstanbul, çok uluslu şirketlerin bölgesel operasyonlarını üzerinden yönettikleri önemli bir bölgesel komuta-kontrol merkezi olarak görülmektedir. İkincisi, yine küresel şirketler için oynadığı rol başta olmak üzere, Doğu-Batı ve Kuzey-Güney yönlü enerji, ulaşım, ticari ya da politik akışların merkezinde önemli bir koridor işlevi görmektedir. Üçüncüsü ve belki de diğerlerinden en önemlisi, coğrafi konumu şehri dünyanın en önemli ve bölgede tek havayolu ulaşım merkezlerinden biri yapmaktadır.

Son olarak eklemek gerekirse, küresel ekonomik entegrasyonun Türkiye'nin de içinde bulunduğu bölgeyi kapsayacak şekilde genişlemesi, İstan-

⁸⁹ Mülakat, 15. Görüşmeci, Üst Düzey Yönetici, Birleşmiş Kentler ve Yerel Yönetimler Dünya Teşkilatı, İstanbul 2016.

bul'a geçen yüzyılın başında yitirdiği küresel bağlantılarını ve önemini yeniden kazandırmaya başladı. Dünya ekonominin işleyişinde henüz lider küresel kentler kadar büyük bir yer işgal etmese de içinde bulunduğu ulus-ötesi bölgenin pek çok açıdan en önemli şehir olması, İstanbul'un küreselleşme eğilimi devam ettiği müddetçe küresel kentler sistemindeki önemini daha da arttırabileceği izlenimini vermektedir.

Kaynaklar

Airports Council International: "World's 20 Busiest Airports", (Çevrimiçi), 2019, https://aci.aero/wp-content/uploads/2019/03/2486_Top-20-Busiest-Airport_passenger_v3_web.pdf, 15 Ocak 2010.

Anadolu Ajansı: "İki Yabancı Şirketten Biri İstanbul'da", (Çevrimiçi), 2015, <https://www.aa.com.tr/tr/ekonomi/iki-yabanci-sirketten-biri-istanbulda/20722>, 9 Şubat 2020.

BASSENS, David and VAN MEETEREN, Michiel: "World Cities Under Conditions of Financialized Globalization: Towards An Augmented World City Hypothesis", *Progress in Human Geography*, Vol. 39, Iss. 6, London 2015.

BHANDARI, Arabinda and VERMA, Raghunad Prasad: *Strategic Management: A Conceptual Framework*, McGraw Hill, New Delhi 2013.

BRENNER, Neil: *New State Spaces: Urban Governance and Rescaling of Statehood*, Oxford University Press, Oxford 2004.

_____: *New Urban Spaces: Urban Theory and the Scale Question*, Oxford University Press, Oxford 2018.

BREUL, Moritz: *Gateway Cities in Global Production Networks: Insights from the Oil and Gas Industry in Southeast Asia*, Springer, Cham 2020.

CESAR, Ducruet: "Mapping Global Urban Interactions: Maritime Flows and Port Hierarchies Since The Late Nineteenth Century", (Çevrimiçi), 2013, <https://www.lboro.ac.uk/gawc/rb/rb429.html>, 21 Ocak 2020.

CHUBAROV, Ilya and BROOKER, Daniel: "Multiple Pathways to Global City Formation: A Functional Approach and Review of Recent Evidence in China", *Cities*, Vol. 35, Amsterdam 2013.

CSOMOS, György and DERUDDER, Ben: "Ranking Asia-Pacific Cities: Economic Performance of Multinational Corporations and the Regional Urban Hierarchy", *Bulletin of Geography*, Vol. 25, Iss. 25, Warsaw 2014.

CSOMOS, György: "Cities As Command and Control Centres Of The World Economy: An Empirical Analysis, 2006-2015", *Bulletin of Geography*, Vol. 38, Warsaw 2017.

Daily Sabah, "Danish Pharma Giant Novo Nordisk Makes Istanbul Regional Management Hub", (Çevrimiçi), 2020, <https://www.dailysabah.com/economy/2020/01/13/danish-pharma-giant-novo-nordisk-makes-istanbul-regional-management-hub>, 20 Ocak 2020.

DERUDDER, Ben and TAYLOR, Peter James: "Change in the World City Network, 2000-2012", *Professional Geographer*, Vol. 68, Iss. 4, Milton Park 2016.

_____: "Multiple Geographies of Global Urban Connectivity As Measured in the Interlocking Network Model", içinde Tim Schwanen and Ronald Van Kempen (Ed.), *Handbook of Urban Geography*, Edward Elgar, Cheltenham 2019.

DIEZ-PISONERO, Roberto: "Airports and Cities in the Context of Globalisation: A Multidimensional Symbiosis in Adolfo Suárez-Madrid Barajas Airport", *The Geographical Journal*, Vol. 185, Iss. 4, Malden 2019.

ERGUNSU, Umut: “Belt and Road Will Make Turkey-China Cooperation a Success”, (Çevrimiçi), 2017, http://www.chinadaily.com.cn/opinion/2017-06/01/content_29580844.htm, 15 Ocak 2020.

ESPON, *Territorial Dynamics in Europe Gateway: Gateway Functions in Cities*, ESPON Coordination Unit, Luxembourg 2013.

European Commission, *Annual Analyses of the EU Air Transport Market 2016 Final Report*, Mott MacDonald, Croydon 2017.

Fortune500: “Fortune 500 Türkiye Listesi”, (Çevrimiçi), 2019, <https://www.brandingturkiye.com/fortune-500-turkiye-listesi-aciklandi-2019/>, 8 Mart 2020.

FRIEDMANN, John and WOLFF, Goetz: “World City Formation: An Agenda For Research and Action”, *International Journal of Urban and Regional Research*, Vol. 6, Iss. 3, Malden 1982.

FRIEDMANN, John: “The World City Hypothesis”, *Development and Change*, Vol. 17, Iss. 1, London 1986.

GaWC: “The World According to GaWC 2016’, Globalization and World Cities Network”, (Çevrimiçi), 2017, <http://www.lboro.ac.uk/gawc/world2016t.html>, 24 Ocak 2020.

GRANT, Richard and NIJMAN, Jan: “Globalization and the Corporate Geography of Cities in the Less-Developed World”, *Annals of the Association of American Geographers*, Vol. 92, Iss. 2, Milton Park 2002.

HAN, Sun Sheng: “Global City Making in Singapore: A Real Estate Perspective”, *Progress in Planning*, Vol. 64, Iss. 2, Amsterdam 2005.

HOYLER, Michael and HARRISON, John: “Global Cities Research and Urban Theory Making”, *Environment and Planning A*, Vol. 49, Iss. 12, London 2017.

HOYLER, Michael and TAYLOR, Peter James (Ed.): *Cities in Globalization (Global Cities, Vol 1)*, Routledge, London 2013.

HOYLER, Michael - PARNREITER, Christof and WATSON, Allan: “Agency and Practice in the Making of Global Cities: Towards a Renewed Research Agenda”, içinde Michael Hoyler, Christof Parnreiter and Allan Watson (Ed.), *Global City Makers: Economic Actors and Practices in the World City Network*, Edward Elgar Publishing, Cheltenham 2018.

JIMENEZ, Miguel - TANG, Bo-Sin - YALCINTAN, Murat - ZIBEL, Ertan: “The Global City Hypothesis For The Periphery: A Comparative Case Study of Mexico City, Istanbul and Guangzhou”, içinde Andy Thornley and Yvonne Rudin (Ed.), *Planning in a Global Era*, Ashgate, London 2002.

JOHANNES, Reichmuth and BERSTER, Peter, “Past and Future Developments of the Global Air Traffic”, içinde Martin Kaltschmitt and Ulf Neuling (Ed.); *Biokerosene: Status and Prospects*, Springer, Berlin 2017.

KASABA, Reşat (Ed.): *The Cambridge History of Turkey Volume 4: Turkey in the Modern World*, Cambridge University Press, Cambridge 2008.

KEARNEY, A.T.: *Global Cities: Leaders in a World of Disruptive Innovation*, A.T. Kearney, Chicago 2017.

KESSELRING, Sven: “Global Transfer Points: The Making of Airports in the Mobile Risk Society”, içinde, Saulo Cwerner - Sven Kesselring and John Urry (Ed.), *Aeromobilities*, Routledge, London and New York 2009.

KEYDER, Çağlar: “Istanbul in a Global Context”, içinde, Ricky Burdett, *Istanbul: City of Intersections*, London School of Economics and Political Science, London 2009.

KHANNA, Parag: *Connectography: Mapping the Future of Global Civilization*, Random House, London 2016.

KLEIBERT, Jana: “On The Global City Map, But Not in Command? Probing Manila’s Position in the World City Network”, *Environment and Planning A*, Vol. 49, Iss. 12, London 2017.

LIU, Xingjian - DERUDDER, Ben and TALYOR, Peter James: “Mapping The Evolution Of Hierarchical and Regional Tendencies in the World City Network, 2000-2010”, *Computers, Environment and Urban Systems*, Vol. 43, Iss. 1, Amsterdam 2014.

LÜTHI, Stefan - THIERSTEIN, Alain and HOYLER, Michael: “The World City Network: Evaluating Top-Down Versus Bottom-up Approaches”, *Cities*, Vol. 72, Iss. Part B, Amsterdam 2018.

Mori Memorial Foundation, *Global Power City Index 2019*, Institute for Urban Strategies: The Mori Memorial Foundation, Tokyo 2019.

Mülakat, 15. Görüşmeci, Üst Düzey Yönetici, Birleşmiş Kentler ve Yerel Yönetimler Dünya Teşkilatı, İstanbul 2016.

Mülakat, 7. Görüşmeci, Üst Düzey Yönetici, Cumhurbaşkanlığı Yatırım Ofisi, İstanbul 2017.

Mülakat, 14. Görüşmeci, Üst Düzey Yönetici, İstanbul Kalkınma Ajansı, İstanbul 2016.

Mülakat, 4. Görüşmeci, Planlama Uzmanı, Türkiye Cumhuriyeti Kalkınma Bakanlığı, Ankara 2016.

Mülakat, Yönetici, 16. Görüşmeci, Yabancı Yatırımcılar Derneği, İstanbul 2017.

Mülakat, Yönetici, 21. Görüşmeci, Türk Mühendis ve Mimar Odaları Birliği (TMMOB) Şehir Plancıları Odası İstanbul Şubesi, İstanbul 2017.

NI, Pengfei - KAMIYA, Marco and DING, Ruxi: *Cities Network Along the Silk Road: The Global Urban Competitiveness Report 2017*, Springer, Singapore 2017.

OAG, *The OAG Megahubs Index 2019*, OAG Aviation Worldwide Ltd., Chicago 2019.

PARILLAR, Joseph - TRUJILLO, Jesus Leal - BERUBE, Alan and RAN, Tao: *Global Metro Monitor 2014: An Uncertain Recovery, The Brookings Institution / Metropolitan Policy Program*, Washington DC., 2015.

PARNREITER, Christof: “Network or Hierarchical Relations? A Plea For Redirecting Attention to the Control Functions of Global Cities”, *Tijdschrift voor Economische en Sociale Geografie*, Vol. 105, Iss. 4, Malden 2014.

PARNREITER, Christof - HAFERBURG, Christoph and OŞENBRÜGGE, Jürgen: “Shifting Corporate Geographies in Global Cities of the South: Mexico City and Johannesburg As Case Studies”, *Die Erde*, Vol. 144, Iss. 1, Berlin 2013.

ROBINSON, Jennifer: “Global and World Cities: A View From of the Map”, *International Journal of Urban and Regional Research*, Vol. 26, Iss. 3, Malden 2002.

_____ : “Theorizing the Global Urban With “Global and World Cities Research”: Beyond Cities and Synechdoche”, *Dialogues in Human Geography*, Vol. 6, Iss. 3, London 2016.

_____ : *Ordinary Cities: Between Modernity and Development*, Routledge, London 2006.

ROSSI, Elena and TAYLOR, Peter James: “Gateway Cities’ in Economic Globalisation: How Banks Are Using Brazilian Cities”, *Tijdschrift voor Economische en Sociale Geografie*, Vol. 97, Iss. 5, Malden 2006.

SASSEN, Saskia: "The Global City: Enabling Economic Intermediation and Bearing Its Costs", *City and Community*, Vol. 15, Iss. 2, Malden 2016.

_____ : *Cities in a World Economy*, 5. Edition, SAGE, Thousand Oaks, 2019.

_____ : *The Global City: New York, London, Tokyo*, 2. edition, Princeton University Press, Princeton 2001.

_____ : *The Global City: New York, London, Tokyo*, Princeton University Press, Princeton 1991.

SCOTT, Allen J.: "Globalization and the Rise of City-Regions", *European Planning Studies*, Vol. 9, Iss. 7, Milton Park 2001.

SHEPPARD, Eric - LEITNER, Helga and MARINGANTI, Anant: "Provincializing Global Urbanism: A Manifesto", *Urban Geography*, Vol. 34, Iss. 7, Milton Park 2013.

SIGLER, Tomas: "After the "World City" Has Globalised: Four Agendas Towards A More Nuanced Framework For Global Urban Research", *Geography Compass*, Vol. 10, Iss. 9, Malden 2016.

_____ : "Relational Cities: Doha, Panama City and Dubai as 21st Century Entrepôts", *Urban Geography*, Vol. 34, Iss. 5, Milton Park 2013.

SMITH, David and TIMBERLAKE, Michael: "World City Networks and Hierarchies, 1977-1997: An Empirical Analysis of Global Air Travel Links", *American Behavioral Scientist*, Vol. 44, Iss. 10, London 2001.

TAYLOR, Peter James: "World Cities and Territorial States: The Rise And Fall of Their Mutuality", içinde Paul Knox and Peter James Taylor (Ed.), *World Cities in a World-System*, Cambridge University Press, Cambridge 1995.

_____ : *Extraordinary Cities: Millennia of Moral Syndromes, World - Systems and City / State Relations*, Edward Elgar, Cheltenham 2013.

TAYLOR, Peter James - DERUDDER, Ben - FAULCONBRIDGE, James - HOYLER, Michael and NI, Pengfei: "Advanced Producer Service Firms As Strategic Networks, Global Cities as Strategic Places", *Economic Geography*, Vol. 90, Iss. 3, Milton Park 2014.

THY: *Türk Hava Yolları 2016 Faaliyet Raporu*, Türk Hava Yolları, İstanbul 2017.

TÜİK: "İl Bazında Gayrisafi Yurtiçi Hasıla, İktisadi Faaliyet Kollarına Göre, Cari Fiyatlarla, NACE Rev. 2, 2015-2017", (Çevrimiçi), 2019, <http://www.tuik.gov.tr/PreHaberBultenleri.do?id=30889>, 8 Mart 2020.

Türk-internet: "Türkiye'de 91.300 Yabancı Şirket Faaliyet Gösteriyor", 2019, (Çevrimiçi), <https://turk-internet.com/turkiyede-91-300-yabanci-sirket-faaliyet-gosteriyor/>, 9 Şubat 2020.

ÜNAL, Ali: "Belt and Road Project to Boost Turkish Economy, New Envoy to China Says", (Çevrimiçi), 2017, <https://www.dailysabah.com/economy/2017/11/20/belt-and-road-project-to-boost-turkish-economy-new-envoy-to-china-says-1511345526>, 9 Ocak 2020.

WALKER, D.R.F. and TAYLOR, Peter James: "Istanbul: Gateway Between East and West Under Conditions of Contemporary Globalization?", (Çevrimiçi), 2000, <http://www.lboro.ac.uk/gawc/projects/project9.html>, 23 Ocak 2020.

YANG, Xiaolan - DERUDDER, Ben - TAYLOR, Peter James - NI, Pengfei and SHEN, Wei: "Asymmetric Global Network Connectivities in the World City Network, 2013", *Cities*, Vol. 60, Iss. 2017, Amsterdam 2017.

YILDIRIM, Tansu and MULLINEUX, Andrew: "An Empirical Assessment of The Istanbul International Financial Centre Project", *Cities*, Vol. 48, Iss. 2015, Milton Park 2015.

Ek- 1 Mülakat ve Görüşmeciler Bilgileri

Anonim İsim	Grup	Kurum	Tarihi Aralığı
1. Görüşmeci	Merkezi Hükümet	TOKİ	2016 - Ocak
2. Görüşmeci	Merkezi Hükümet	TOKİ	2016 - Ocak
3. Görüşmeci	Merkezi Hükümet	TOKİ	2016 - Ocak
4. Görüşmeci	Merkezi Hükümet	Türkiye Cumhuriyeti Kalkınma Bakanlığı	2016 - Ocak
5. Görüşmeci	Merkezi Hükümet	Türkiye Cumhuriyeti Kalkınma Bakanlığı	2016 - Ocak
6. Görüşmeci	Merkezi Hükümet	Türkiye Cumhuriyeti Çevre ve Şehircilik Bakanlığı	2016 - Ocak
7. Görüşmeci	Merkezi Hükümet	Cumhurbaşkanlığı Yatırım Ofisi	2017 - Ocak
8. Görüşmeci	Yerel Yönetimler	İstanbul Büyükşehir Belediyesi	2016 - Ocak
9. Görüşmeci	Yerel Yönetimler	İstanbul Büyükşehir Belediyesi	2016 - Ocak
10. Görüşmeci	Yerel Yönetimler	İstanbul Büyükşehir Belediyesi	2016 - Ocak
11. Görüşmeci	Yerel Yönetimler	İstanbul Büyükşehir Belediyesi	2016 - Ocak
12. Görüşmeci	Yerel Yönetimler	İstanbul Büyükşehir Belediyesi	2016 - Ocak
13. Görüşmeci	Yerel Yönetimler	İstanbul Büyükşehir Belediyesi	2016 - Ocak
14. Görüşmeci	Yerel Yönetimler	İstanbul Kalkınma Ajansı	2016 - Ocak
15. Görüşmeci	Yerel Yönetimler	Dünya Birleşmiş Kentler ve Yerel Yönetimler Teşkilatı	2016 - Ocak
16. Görüşmeci	Özel Sektör Temsilcileri	Yabancı Yatırımcılar Derneği (YASED)	2017 - Ocak
17. Görüşmeci	Özel Sektör Temsilcileri	SOYAK GYO	2016 - Ocak
18. Görüşmeci	Özel Sektör Temsilcileri	Müstakil Sanayici ve İşadamları Derneği (MÜSİAD)	2016 - Ocak
19. Görüşmeci	Özel Sektör Temsilcileri	Mimar ve Mühendisler Grubu (MMG)	2016 - Ocak
20. Görüşmeci	Özel Sektör Temsilcileri	Gayrimenkul Yatırım Ortaklıkları Derneği (GYODER)	2016 - Ocak
21. Görüşmeci	Sivil Toplum Örgütleri	TMMOB Şehir Plancıları Odası İstanbul Şubesi	2017 - Ocak
22. Görüşmeci	Sivil Toplum Örgütleri	DİSK	2017 - Ocak
23. Görüşmeci	Sivil Toplum Örgütleri	Sarıyer Kent Dayanışması	2017 - Ocak
24. Görüşmeci	Sivil Toplum Örgütleri	ÇEKÜL	2017 - Ocak
25. Görüşmeci	Sivil Toplum Örgütleri	Kuzey Ormanları Savunması	2017 - Ocak
26. Görüşmeci	Sivil Toplum Örgütleri	İstanbul Kent Savunması	2017 - Ocak
27. Görüşmeci	Siyasi Partiler	MHP İstanbul İl Teşkilatı	2016 - Ocak
28. Görüşmeci	Bireysel	Akademisyen - Boğaziçi Üniversitesi	2016 - Ocak
29. Görüşmeci	Bireysel	Akademisyen - Kadir Has Üniversitesi	2016 - Ocak
30. Görüşmeci	Bireysel	Aktivist	2017 - Ocak
31. Görüşmeci	Bireysel	Bağımsız Şehir Plancısı	2016 - Ocak
32. Görüşmeci	Bireysel	Bağımsız Şehir Plancısı	2017 - Ocak

Makale Türü: Araştırma

Geliş Tarihi: 27.04.2020

Kabul Tarihi: 09.06.2020

MALATYA TARİHİ SÜRECİNDE ŞÜRE-İLİ NÂHIYESİNİN TEŞKİLİ

Ramazan BAYRAK* - Dr. Öğr. Üyesi Mehmet BİLGİN**

Öz

Fırat nehrinin doğal bir sınır oluşturduğu Anadolu yarımadasının doğusunda bulunan Malatya, sahip olduğu bu coğrafi konumuyla eski çağlardan süregelen stratejik önemi haiz bir kenttir. Roma-Sasani savaşlarının akabinde VII. yüzyılda başlayan İslâm-Bizans mücadelesinde büyük bir tahribata uğrayan Malatya ve çevresi Sugur merkezi olarak jeostratejik önemini devam ettirmiştir. Malazgirt Zaferi sonrası oluşan siyasî boşluktan istifade eden Bizans'ın eski komutanı Phileratos Brachamios'un hâkimiyet sahasındaki Malatya, 1102'de Danişmend Beyi Gümüştekin Ahmet Gazi tarafından fethedilmiştir. Bu tarihten itibaren Türkiye Selçuklu Devleti ile Danişmend ve Artuklu Beyliklerinin mücadele sahasında kalan Malatya ve çevresindeki kalıcı Selçuklu hâkimiyeti 1178'de Sultan II. Kılıçarslan tarafından sağlanmıştır. Türkiye Selçuklu Devleti'nin 1243'teki Köseadağı Savaşı'yla başlayan inkıraz sürecinde Malatya İlhanlı valilerince yönetilmeye başlanmış ve 1361'de Memlûk hâkimiyetine girmiştir. Osmanlı Devleti tarafından ilk kez 1399'da ele geçirilen Malatya, yaşanan Timur felaketi sonrasında tekrar Memlûk'a tabi Dulkadir Beyliği'ne bağlı kalmıştır. Mercidabık Savaşı öncesi 1515'te Osmanlı Devleti tarafından Malatya ve çevresi ilhâk edilmiştir. Osmanlı idarî sistemi içinde sancak konumunda olan Malatya'ya bağlı Gerger ve Kâhta, ilk yıllarda müstakil livalar olarak teşkil edilmiş olmakla birlikte Kanuni Sultan Süleyman döneminde doğrudan Malatya sancağına bağlanmıştır. Şüre-ili nâhiyesine ait ulaşılan en erken tarihli bilgiler 1519 yılına ait tapu tahrir defterinde mevcuttur.

Anahtar kelimeler: Malatya, Şüre, Keferdiz, Claudia.

The Organization Of The Şure-Province District In The History Of Malatya

Abstract

Malatya, located to the east of the Anatolian peninsula where the Euphrates river forms a natural border, is a city that has strategic importance from ancient times with its geographical location. After the Roman-Sassanid wars, Malat-

* İstanbul Aydın Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Bölümü Yüksek Lisans Öğrencisi.

** İstanbul Aydın Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü.

ya and its surroundings, which were destroyed during the Islamic-Byzantine struggle that started in the 7th century, continued its geo-strategic importance as the center of Sugur. Malatya was conquered by Danişmend Bey Gümüştekin Ahmet Gazi in 1102 in the domination of Phileratos Brachamios, the former commander of the Byzantine, who benefited from the political vacuum formed after the Malazgirt victory. From this date, Turkey Seljuk Empire and the Artuqid & Danişmend struggle of the principality of Malatya and around the permanent sovereignty of the Seljuk Empire is provided by Sultan Kilicarslan the 2 in 1178. With the start of Kosedag war, their downfall started to begin. Turkey began to be managed by the Malatya-Ilhanli governors and came under the Mamluk domination in 1361. Malatya, which was seized by the Ottoman Empire for the first time in 1399, was adhered to the Dulkadir to Principality subject to Mamluk after the Timur disaster. Before the Mercidabak War, Malatya and its surroundings were annexed by the Ottoman Empire in 1515. Although Gerger and Kâhta, which are the sanjaks in the Ottoman administrative system, were formed as detached flags in the early years, they were directly connected to the Malatya sanjak during the period of Suleiman the Magnificent. Early dated information obtained from the Şüre province district is available in the land registry book of 1519.

Keywords: Malatya, Şüre, Keferdiz, Claudia.

Giriş

Doğu Anadolu Bölgesi'nin Yukarı Fırat bölümünde yer alan Malatya, Güneydoğu Torosların batı kısmını oluşturan yüksek sıradağların kuzeyinde ova üzerine kuruludur. Eski çağlarda Küçük Asya olarak adlandırılan Anadolu yarımadasının¹ Fırat nehri ile ayrılan bölümünün batı yakasında yer alan Malatya; doğudan Elazığ, kuzeyden Erzincan ve Sivas, batıdan Kahramanmaraş, güneyden Adıyaman, güneydoğudan Diyarbakır illeri ile çevrilidir.²

Malatya ve çevresi sahip olduğu coğrafi konumuyla antik çağlara kadar uzanan eski bir yerleşim yeridir.³ Yeryüzü şekilleri ve iklim özellikleri itibarıyla tarih boyunca önemli ticaret yollarının geçiş güzergâhında yer almıştır.⁴ Roma İmparatoru Tiberius (M.Ö. 42 - M.S. 17)'ün M.Ö. 30'da Malatya'yı ele geçirmesiyle bölgedeki Pontus hâkimiyeti son bulmuş ve artık bu şehir Roma İmparatorluğu'nun Doğu'ya yapacağı seferler için bir garnizon olarak kullanılmaya başlanmıştır.⁵ İmparator Titus (M.S. 79-81) döneminde Fulminata Lejyonu'nun⁶ merkez üssü yapılan Malatya, Roma İmparatorluğu'nun doğu sınırında önemini arttıran bir hudut şehri olmuştur.

¹ Veli Sevin, *Anadolu'nun Tarihi Coğrafyası I*, Ankara 2019, s. 3.

² Faik Sağlam vd., *Malatya Kent Rehberi*, Ed. Faik Sağlam, T.C. Malatya Valiliği KUDEB, İstanbul 2013, s. 7.

³ Sebahattin Ağaladağ, *Eski Çağlardan Bizans Dönemine Kadar Malatya Tarihi*, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Konya 1988, s. 93; Şerif Başta, "Orta Çağ'da Malatya'nın Jeopolitik Durumu", *Türk Kültürü Araştırmaları Prof. Dr. Oktay Aslanapa'ya Armağan*, XXX / 1-2, Ankara 1995, s. 55-62.

⁴ William M. Ramsay, *Anadolu'nun Tarihi Coğrafyası*, Çev. Mihri Pektaş, İstanbul 1960, s. 47.

⁵ Murat Zengin, *XIV. Yüzyılda Malatya*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Ankara 2015, s. 3.

⁶ Ernst Honigmann, "Malatya", *Encyclopedia of Islam (Second Edition)*, C. VI, London 1991, s. 230-231.

Bölge Bizans-Sasani savaşları sırasında M.S. 575 yılından itibaren bu iki devletin mücadele sahası içinde kalmıştır.⁷ M.S. 638'de İslâm-Bizans mücadelesine sahne olan Malatya; Halife Hz. Ömer'in ordu komutanlarından Habib b. Mesleme tarafından cizyeye bağlanmış ancak bu ilk İslâm hâkimiyeti kısa sürmüştür. Bizans İmparatoru Herakleios Malatya'da Arap hâkimiyetini engellemek adına şehir surlarını yıktırılmıştır. Muâviye'nin Şam ve el-Cezîre valiliği döneminde Emevî komutanı Habib b. Mesleme tarafından 659'da tekrar fethedilmiştir.⁸ Ancak bu durum süreklilik kazanmamış, Malatya ve çevresi İslâm-Bizans mücadelesinde sürekli el değiştirerek iki taraf için de önemini muhafaza eden bir hudut şehri olma hüviyetini sürdürmüştür.⁹

Emeviler Devleti döneminde Bizans'a karşı savaşan İslâm ordularına üs vazifesi gören Malatya, Abbâsî Devleti'nin (750-1258) kurulduğu yılların başında Bizans İmparatoru V. Konstantinos (741-775) tarafından 751'de zapt edilerek baştan aşağı yıkılıp yıkılmıştır.¹⁰ Halkın bir kısmı el-Cezîre'ye çekilmiş bir kısmı da İstanbul'a tehcir edilmiştir.¹¹ İmparator ayrıca Fırat kıyısında müstahkem bir kale olan *Kalûziye (Kalevziye) Kalesi*'ni de yıktırılmıştır.¹² Abbâsîlerin el-Cezîre Valisi Abdülvehhab b. İbrahim ve Hasan b. Kahtabe önderliğindeki Abbâsî ordusu 758 yılında Malatya'yı tekrar ele geçirmiştir. Şehirde bir cami yapılarak imar faaliyetine başlanmıştır.¹³

Halife Harun er-Reşid (786-803) devrinde eyalet sisteminde yapılan düzenlemeler neticesinde Abbâsî Devleti ile Bizans Devleti arasındaki sınır bölgeleri el-Âvâsım adı altında yeni bir idarî yapıya dönüştürülmüştür.¹⁴ X. yüzyılın başlarında Abbâsîler, Anadolu'da zayıflamaya başlayınca harekete geçen Bizans 925 yılında Malatya'yı tekrar almıştır.¹⁵ Bizans'ın üç imparatoru II. Romanos (960-963), II. Nikephoros Phokas (963-969) ve Ioannes Çimiskes (969-976) devirlerindeki on altı yıllık süreçte Bizans Devleti, Suriye ve el-Cezîre bölgesini Arapların elinden almayı başarmıştır.¹⁶ Tahribata uğramış olan Malatya'da yeni bir iskâna girişmiş fakat Arap akınlarından korkan Bizans halkı buna razı olmamıştır.¹⁷ İmparator Suriye'den getirttiği Yakubileri; Malatya'yı, Hanzit

⁷ Göknur Gögebakan, *XVI. Yüzyılda Malatya Kazası (1516-1560)*, Malatya 2002, s. 10.

⁸ Belâzurî, *Fütuhu'l-Büldan*, Çev. Mustafa Fayda, Ankara 2002, s. 266.

⁹ Göknur Gögebakan, "Malatya", *DİA*, C. XVII, İstanbul 2003, s. 469; Gögebakan, *a.g.e.*, s. 11.

¹⁰ Ernst Honigman, *Bizans Devleti'nin Doğu Sınırı*, Çev. Fikret Işıltan, İstanbul 1970, s. 55; Nejat Göyünç, *Malatya'dan Görüş*, İstanbul 1985, s. 7.

¹¹ Belâzurî, *a.g.e.*, s. 266; Tahsin Yücel, "Malatya", *Türk Ansiklopedisi*, C. XXIII, Ankara 1976, s. 210.

¹² Belâzurî, *a.g.e.*, s. 268; Ernst Honigmann, "Kalevziye", *İ.A.*, C. VI, İstanbul 1977, s. 130-131; Ebû'l-Ferec İbû'l-İbri, *Târihu Muhtasari'd-Düvel*, Çev. Şerafeddin Yalıtıkaya, Ankara 2011, s. 30; Kaynaklarda ismi Hısn-ı Kalavdiyye, Kalevziye, Kalavziya, Kalozya, Claudia olarak geçen bu coğrafya adı ve kalesi araştırma sahamızın içinde yer alması hasebiyle ayrı bir öneme şayandır. Bkz. s. 10-11-12.

¹³ Belâzurî, *a.g.e.*, s. 269; Zengin, *a.g.t.*, s. 5.

¹⁴ Hakkı Dursun Yıldız, *Makaleler*, Haz. E. Semih Yalçın-Selçuk Duman, C. II, Ankara 2006, s. 391 vd.

¹⁵ Zengin, *a.g.t.*, s. 8.

¹⁶ Gregory Abû'l-Farac, *Abû'l-Farac Tarihi*, C. I, Çev. Ömer Rıza Doğrul, Ankara 1950, s. 261-266.

¹⁷ Ernst Honigmann, "Malatya İslam Devri", *İ.A.*, C. XII, İstanbul 1970, s. 234.

bölgesini ve derbentleri nüfuslandırmaları karşılığında takibata uğratmayacağı sözünü vererek bölgeye iskân ettirmiştir. 1100'e doğru Malatya ve civarında 53 kilise ve eli silah tutabilecek 60.000 Hristiyan olduğu tespit edilmiştir.¹⁸

Büyük Selçuklu hükümdarı Tuğrul Bey (1040-1063) zamanında 1044 yılında Türkler Bizans'ın içinde bulunduğu iç karışıklıktan istifade ederek Malatya'ya akınlar düzenlemişlerdir.¹⁹ 1058 yılında Selçuklu komutanı Dinar Bey öncülüğündeki Türk kuvvetleri şehri yağmalamıştır.²⁰ Bizans İmparatoru X. Dukas (1059-1067) Türk akınları neticesinde tahribata uğrayan Malatya'yı imar ettirmişse de bölgeye yönelik Türk akınları devam ederek Kayseri'ye kadar uzanmıştır.²¹ Malazgirt Savaşı'ndan sonra yörede oluşan istikrarsızlıktan faydalanan Bizanslı komutan Phileratos Brachamios'un bölgede hâkimiyet kurduğu²² ve Maraş'tan Malatya'ya kadarki bölgeye Ermenileri yerleştirerek Selçukluları güneyden ve doğudan kuşatan bir Ermeni Beyliği tesis etmeye çalıştığı görülmektedir.²³

1092'de Türkiye Selçuklu Devleti'nin başına geçen Kutalmışoğlu Süleyman Şah'ın oğlu Kılıçarslan 1095'te Malatya'yı muhasara etmiş fakat Haçlı ordusunun İznik'te belirmesiyle geri çekilmek durumunda kalmıştır.²⁴ Bizans Valisi Ermeni Gabriel'in zulmünden bıkan Malatya halkı, 18 Eylül 1102'de Danişmend Beyi Gümüştekin Ahmed Gazi tarafından şehrin fethedilişini sevinçle karşılamıştır.²⁵ Selçuklular ile Danişmendliler arasındaki mücadele sahasında kalan Malatya'yı, 2 Eylül 1106'da Gümüştekin Ahmed Gazi'nin oğlu Yağsıyan I. Kılıçarslan'a teslim etmek mecburiyetinde kalmıştır.²⁶ I. Kılıçarslan'ın 1107'de Emir Çavlı'ya yenilip Habur Nehri'nde boğularak vefat etmesinin ardından oğlu Tuğrul Arslan Malatya'da babasının yerine geçse de annesi Ayşe Hatun idareyi eline alarak Harput hâkimi Belek Gazi'yle 1113'te evlenmesinden dolayı Malatya Artuklu idaresine geçmiştir.²⁷ 1124'te tekrar Danişmendlilerin eline geçen Malatya; Artuklu, Danişmendli, Türkiye Selçukluları, Bizans ve Urfa Haçlı Kontluğu'nun mücadele sahası içerisinde yer almıştır. Türkiye Selçuklu Sultanı II. Kılıçarslan 25 Ekim 1178'de Malatya'yı ele geçirerek 54 yıldan beri süregelen Danişmendli hâkimiyetine son vermiş ve

¹⁸ Honigmann, "a.g.m.", s. 234-235.

¹⁹ İlhan Türkmen, "Tahrir Kayıtlarına Göre XVI. Yüzyılda Malatya'da Ermeni Nüfusu", *Gazi Akademik Bakış*, C. VIII, S. 16, Ankara 2015, s. 260.

²⁰ Urfalı Mateos, *Urfalı Mateos Vekayi-Namesi (952-1136) ve Papaz Grigor'un Zeyli (1136-1162)*, Türkçeye Çeviren Hrant D. Andreasyan, Ankara 2019, s. 107-108; Osman Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, İstanbul 2018, s. 49.

²¹ Ali Sevim, *Anadolu Fatih Kutalmışoğlu Süleyman Şah*, Ankara 1990, s. 10; M. Halil Yinanç, *Selçuklular Devri I Anadolu'nun Fethi*, İstanbul 1944, s. 26.

²² Süryani Mihail, *Süryani Patrik Mihail'in Vekayinamesi II (1042-1195)*, Neşr. Hrant D. Andreasyan, Basilmamış Nüsha, Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi Kütüphanesi, Nr: 956, İstanbul 1944, s. 30-32.

²³ Süryani Mihail, *a.g.e.*, s. 30; Gögebakan, *a.g.e.*, s. 13.

²⁴ Ömer Tokuş, "Fetihten Danişmendlilere Kadar Malatya", *Uluslararası Selçuklu Döneminde Maraş Sempozyumu*, C. II, Kahramanmaraş 2016, s. 156.

²⁵ Süryani Mihail, *a.g.e.*, s. 47; Osman Turan, *a.g.e.*, s. 170.

²⁶ Gregory Abû'l Farac, *Abû'l Farac Tarihi*, C. II, Çev. Ömer Rıza Doğrul, Ankara 1950, s. 345; Mükrimin Halil Yinanç, "Danişmendliler", *İ.A.*, C. III, İstanbul 1993, s. 469.

²⁷ Süryani Mihail, *a.g.e.*, s. 42-43, 60; Tokuş, "a.g.m.", s. 157.

buradaki Selçuklu egemenliğini kalıcı kılmıştır.²⁸ Selçuklular döneminde iktisadi, sosyal ve kültürel yönden önemli bir merkez²⁹ durumuna gelen Malatya birçok Arap ve İran asıllı ilim adamına ev sahipliği yapmıştır.³⁰

Malazgirt zaferini müteakip Türkistan coğrafyasından Anadolu'ya akmaya başlayan Türk nüfusu, Moğol istilâsının büyümesiyle beraber tekrar hız kazanmıştır. Milyonluk İslam şehirlerini yok eden Moğol istilâsı, büyük bir nüfus kütlelerini Anadolu'ya doğru zorlamış ve sevk etmiştir.³¹ Moğol zulmünden kaçarak batıya ilerleyen Oğuz kitlelerinin Malatya'nın da içinde bulunduğu coğrafyaya yerleştirildikleri görülmektedir.³² Selçuklu hizmetine girmiş olan Harezmi komutan Kayır Han'ın Saadeddin Köpek tarafından 1237'de ortadan kaldırılmasıyla,³³ Harezmi unsurların bölgede başlattıkları huzursuzluklar³⁴ ve akabinde 1 Ağustos 1240'ta Malatya bölgesinde çıkan Babaî ayaklanmasının³⁵ yıpratıcı sonucundan faydalanan Moğollar, 1243'te Köseadağı Savaşıyla Türkiye Selçuklu Devleti'ni yenilgiye uğratmışlardır. Malatya 1244'te Yasavur Noyan'ın eline geçmiş ve 1258'de Baycu Noyan tarafından tahrip edilmiştir.³⁶ Bu tarihten itibaren yarım asır boyunca İlhanlı valilerince yönetilen Malatya, 1338'de İlhanlı Devleti'nin yıkılışıyla birlikte Memlük Devleti ile Dulkadiroğulları Beyliği arasındaki mücadele sahasında kalmış³⁷ ve 1361 yılında Memlük hâkimiyeti altına girmiştir.³⁸

Dulkadirli Selvi Bey'in ölümüyle başlayan beylik mücadelesinde Kahire'den menşur alan Sadaka Bey'in yerine Nasreddin Mehmed Bey'e destek vermek ve Sultan Berkuk'un vefatından oluşan fırsatı değerlendirmek isteyen Yıldırım Bayezid, Ağustos 1399'da Memlük nüfuz sahasına girerek Malatya, Darende, Divriği ve Elbistan'ı Osmanlı hâkimiyeti altına almıştır.³⁹ 1400 yılında Emir Timur'un bölgeyi işgal etmesiyle buradaki Osmanlı hâkimiyeti ortadan kalkmıştır. Daha sonra bölge Osmanlı-Memlûk rekabetinin odak nok-

²⁸ Süryani Mihail, *a.g.e.*, s. 251; Ferudun Nâfiz Uzluk, *Anadolu Selçukluları Devleti Tarihi III*, Ankara 1952, s. 24.

²⁹ Sultan Alaaddin Keykubad Eyyubi Prensesi Melike-i Adile ile Malatya'da yapılan düğünle evlenmiştir. Bkz. Mevlüt Oğuz, *Malatya Tarihi*, İstanbul 2000, s. 132.

³⁰ Göknur Akçadağ, "Malatya Şehir Adı ve Şehrin Tarihi Süreçleri", *Akra Kültür Sanat ve Edebiyat Dergisi*, C. III, S. 9, İstanbul 2016, s. 193; Zengin, *a.g.t.*, s. 191-202.

³¹ Turan, *a.g.e.*, s. 524.

³² M. Halil Yinanç, *Selçuklu Devri I, Anadolu'nun Fethi*, İstanbul 1944, s. 166-169; Akçadağ, "a.g.m.", s. 193.

³³ İbn Bibi, *El Evamürü'l-Ala'iyye Fi'l-Umuri'l-Ala'iyye (Selçuk-Name) II*, Çev. Mürsel Öztürk, Ankara 1996, s. 23-24.

³⁴ İbn Bibi, *a.g.e.*, s. 39-40; Muammer Gül, "Harezmi Türklerin Anadolu ve Yakınoğudaki Rollerini ve Tesirleri", *Bellekten*, C. LXX, S. 257, Ankara 2006, s. 100.

³⁵ İbn Bibi, *a.g.e.*, s. 49-53; Ahmet Yaşar Ocak, *Babailer İsyanı Aleviliğinin Tarihsel Alt Yapısı Veya hut Anadolu'da İslâm-Türk Heterodoksisinin Teşekkülü*, İstanbul 2011, s. 129 vd.; Hamza Aksüt, *Mezopotamya'dan Anadolu'ya Alevi Erenlerin İlk Savaşı (1240)*, Ankara 2006, s. 17.

³⁶ Gregory Abû'l Farac, *a.g.e.*, s. 544; Akçadağ, "a.g.m.", s. 194; Turan, *a.g.e.*, s. 506.

³⁷ Refet Yinanç, *Dulkadir Beyliği*, Ankara 1989, s. 11-20; Akçadağ, "a.g.m.", s. 194.

³⁸ Zengin, *a.g.t.*, s. 273.

³⁹ Refet Yinanç, "Dulkadiroğulları", *DİA*, C. IX, İstanbul 1994, s. 554; Saadetin Baştürk, "Timur'un Ortadoğudaki Anadolu Seferleri, Bu Seferlere Karşı Koyma Çabaları ve Sonuçları", *History Studies International Journal of History, Ortadoğudaki Özel Sayısı*, C. II, Samsun 2010, s. 14.

tası olarak Dulkadir Beyliği'ne bağlı tampon bölge olma konumunu 1516'ya kadar sürdürecektir.

Bu çalışmamızda, geçirmiş olduğu tarihî sürecine kısaca değindiğimiz Malatya ve çevresinin, Osmanlı Devleti'nce ilhak edilmesinden sonra oluşturulan idarî taksimatta Malatya sancağı içerisinde yer alan Kâhta kazasına bağlı Şüre-ili nâhiyesi konu alınmıştır. Günümüzde Malatya'nın Doğanyol ve Pütürge ilçe sınırları içerisinde kalan Şüre-ilinin, tahrir kayıtlarından elde edilen bilgiler doğrultusunda XVI. yüzyıldaki idarî ve sosyal yapısının ortaya konulması amaçlanmaktadır.

Malatya'nın Osmanlı Hâkimiyetine Giriş Süreci

Yıldırım Bayezid, Batı Anadolu'da siyasi birliği tesis etmesinin akabinde yönünü Anadolu'nun doğusuna çevirmiştir. Osmanlının doğuya yönelmesindeki en önemli maksat Anadolu'daki siyasi birliği tamama erdirmektir.⁴⁰ Yıldırım Bayezid 1399'da Malatya'yı Osmanlı topraklarına katmış ve buranın yönetimini Dulkadiroğlu Nasreddin Mehmed Bey'e bırakmıştır. Böylelikle Dulkadiroğulları Beyliği de Osmanlı Devleti'ne tâbi kılınmış oluyordu. Bu süreci yakından takip eden Emir Timur, 1400 senesinde Sivas'ı tahrip ederek, Elbistan ve Malatya'yı işgal etmiştir. Aynı yıl Timur ordusu Kâhta ve civarını da yağmalayarak halkı sindirmek istemiştir.⁴¹ Malatya ve çevresinin idaresini hizmetinde bulunmakta olan Akkoyunlu aşireti reisi Kara Yülük Osman Bey'e⁴² bırakan Emir Timur, aynı yıl Suriye seferine çıkmıştır.⁴³

1402'de yaşanan Timur felaketi sonrası Yıldırım Bayezid'in oğulları arasında iktidar mücadelesi sürerken; Germiyan, Aydın ve Karaman beyleri de Osmanlılara kaptırdıkları ülkelerini geri alıyorlardı. Oluşan bu fiili durumda Dulkadir Beyi Nasreddin Mehmed Bey de Malatya'nın da içinde bulunduğu bölgeyi hâkimiyet sahasına katmış ve şehzadeler arasında yaşanan mücadelede kızını Çelebi Mehmed'le evlendirerek müstakbel sultana destek olmuştur.⁴⁴

Bu dönemde Malatya ve civarı, Memlûklü hâkimiyetinde valiler tarafından yönetilmeye devam etmiştir. Bölge üzerindeki Osmanlı-Memlûklü rekabetine 1465'te Akkoyunlu Hükümdarı Uzun Hasan Bey de müdahil olmuş, Harput'u alarak Malatya ve Elbistan'ı kuşatmıştır.⁴⁵ Fatih Sultan Mehmed'in desteğiyle Dulkadir Beyliği'nin başına getirilen Alaüddeve Bozkurt Bey; aynı zamanda II. Bayezid'in kayınpederi olmuş⁴⁶ ve Osmanlı-Memlûk çekişmesinde zamanla ikircikli bir siyaset gütmekten geri kalmamıştır.

⁴⁰ İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, C. I, Ankara 1984, s. 497; Stanford Shaw, *Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye I*, Çev. Mehmet Harmancı, İstanbul 1982, s. 55.

⁴¹ Nizameddün Şâmi, *Zafername*, Çev. Necati Lugal, Ankara 1987, s. 262.

⁴² İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Anadolu Beylikleri ve Akkoyunlu Karakoyunlu Devletleri*, Ankara 2019, s. 189.

⁴³ Ebu Bekr-i Tihranî, *Kitab-ı Diyarbekriye*, Çev. Mürsel Öztürk, Ankara 2011, s. 43; Abû Bakr-i Tihranî, *Kitab-ı Diyarbakriyya Ak-koyunlular Tarihi*, Çev. Necati Lugal-Faruk Sümer, Ankara 1962, s. 48; Türkmen, *a.g.t.*, s. 261.

⁴⁴ Mehmed Neşri, *Kitâb-ı Cihan-Nümâ*, C. I, Yay. Faik Reşit Unat - Mehmed Altay Köymen, Ankara 1957, s. 232; Yinanç, *Dulkadir Beyliği*, s. 47.

⁴⁵ Akçadağ, *a.g.t.*, s. 195.

⁴⁶ Alaüddeve II. Bayezid'in kayınpederi ve Yavuz Sultan Selim'in büyükbabasıdır. Bkz. Selâhattin Tansel, *Yavuz Sultan Selim*, Ankara 2016, s. 125.

Memlûklar; 1483 yılında Osmanlı himayesinde bulunan Dulkadiroğlu Beyliği'nin topraklarına yürüyerek Malatya'yı kuşatmışlar, Maraş ve Elbistan'ı tahrip etmişlerdir. Bu sebepten Alâüddeve Bey Osmanlılardan yardım istemiştir.⁴⁷ Bu talebe olumlu karşılık veren Osmanlı Devleti, Yakup Paşa komutasında gönderdiği kuvvetlerle Memlûk kuvvetlerini, 1484'te Elbistan'da hezimete uğratmıştır. Ancak, kaçan Memlûk kuvvetini takip eden Yakup Paşa, Malatya derbendinde pusuya düşürülerek yaralanmış ve kuvvetleri bozguna uğramıştır.⁴⁸ Bu durumdan haberdar olan Alâüddeve Bozkurt Bey yardıma gelmemiş, bu yenilgiyi fırsat bilerek Osmanlı ordugâhını yağmalamıştır.⁴⁹ Osmanlı-Memlûk çatışmasını körükleyerek bu savaştan kazançlı çıkmanın hesabını yapan Alâüddeve ile nihai hesaplaşma torunu Yavuz Sultan Selim devrinde olacaktır.

Dulkadir Beyliği'nin Sonu / Osmanlı Devleti Dönemi

Osmanlı, Safevî ve Memlûk toprakları arasında bulunan Dulkadir Beyliği üzerinde her üç devlet de hâkimiyet kurmanın gayesi içerisinde olmuştur. Osmanlı-Memlûk askerî ve siyasi münasebetlerinin iyi ve kötü oluşunda tesiri büyük olan bu beylik, özellikle Alâüddeve Bozkurt Bey'in son dönemlerinde Memlûk ara mütemayil bir siyaset edinmiştir. Yavuz Sultan Selim Çaldıran seferine çıktığı vakit, Dulkadir Beyi'ni de Kızılbaş ordusuna karşı savaşmak üzere davet etmiş fakat o ilerlemiş yaşını gerekçe göstererek davete icabet etmemiştir.⁵⁰ Bundan da ötesi Osmanlı ordusu Safevî sınırını geçtiği sırada Alâüddeve Bey kuvvetleri, Osmanlı köy ve kasabalarına tecavüz etmiştir.⁵¹

Yavuz Sultan Selim, Şah İsmail'e karşı kazandığı 23 Ağustos 1514'teki Çaldıran Zaferi'nin ardından yeni bir sefer hazırlığı için Amasya'da kışladığı vakit, Dulkadir tahtının rakibi Şehsüvaroğlu Ali Bey'i Kayseri sancağına atamış ve ona Alâüddeve Bey'in oğlu Süleyman Bey'in idaresindeki Bozok vilayetini işgal ettirmiştir.⁵² Bu hamle ile Dulkadir Beyi'ne ve onun hamisi Memlûk Devleti'ne karşı meydan okumuş oluyordu. Bunun üzerine Kemah'a hareket etmekte olan Yavuz'un ordugâhına gelen Memlûk elçisi, Kansu Gavri'nin bu hadiseden duyduğu rahatsızlığı ifade eden mektubunu Yavuz'a sunmuştur.⁵³

Safevî Devleti'nin Doğu Anadolu'daki ileri bir karakolu konumunda olan Kemah Kalesi, 19 Mayıs 1515'te zapt edilmiştir.⁵⁴ Kemah muhasarası esnasında, Şah İsmail ile temasta bulunan Alâüddeve Bey harekete geçerek Osmanlı ordusunun zahire kollarını vurmıştır.⁵⁵ Bunun üzerine Safevî meselesini bir kenara koyan Yavuz Sultan Selim, Dulkadir Beyliği'ni ortadan kaldırmak için Rumeli Beylerbeyi Sinan Paşa komutasındaki 30.000 kişilik kuvveti Şehsü-

⁴⁷ Selâhattin Tansel, *Sultan II. Bâyezit'in Siyasî Hayatı*, Ankara 2017, s. 102.

⁴⁸ Yinanç, *a.g.e.*, s. 82.

⁴⁹ Tansel, *a.g.e.*, s. 144.

⁵⁰ Tansel, *Yavuz Sultan Selim*, s. 126 vd.

⁵¹ Tansel, *a.g.e.*, s. 128.

⁵² Yinanç, *a.g.e.*, s. 97.

⁵³ Tansel, *a.g.e.*, s. 128.

⁵⁴ Feridun M. Emecen, *Yavuz Sultan Selim*, İstanbul 2018, s. 163.

⁵⁵ Tansel, *a.g.e.*, s. 129.

varoğlu Ali Bey kılavuzluğunda Elbistan'a göndermiştir. 12 Haziran 1515'teki Turnadağı Savaşı'nda Alâüddeve Bey ölü olarak ele geçirilmiştir.⁵⁶ Bu savaş-tan sonra Malatya topraklarının da bir kısmının içinde bulunduğu Dulkadir şehirlerinin anahtarları padişaha sunulmuş ve Yavuz Sultan Selim adına hut-be okunan bu şehirlerin idaresi Şehsuvaroğlu Ali Bey'e bırakılmıştır.⁵⁷

Ertesi yıl, görünüşte yeni bir İran seferi yapmak gayesiyle Veziriazam Sinan Paşa komutasındaki 40.000 kişilik Osmanlı ordusu 28 Nisan 1516'da Üsküdar'dan yola çıkmıştır. Yapılan planlamada ordu Malatya'dan geçerek Diyarbakır'da padişahı bekleyecektir.⁵⁸ Sinan Paşa Elbistan'a geldiğinde, Memlûk sınır komutanlarından Malatya'da Fırat nehri üzerine bir köprü kurmak için talepte bulunmuş ancak gerekli izin çıkmamıştır. 28 Temmuz 1516'da Malatya Ovası'na gelen Yavuz Sultan Selim ve ordusu Malatya'yı almak için savaşa girişmemiştir. Zaten kale muhafızları kaçmış ve Malatya halkı da bir direniş göstermeden Yavuz Sultan Selim'i karşılamıştır.⁵⁹

30 Temmuz 1516'da Tohma çayındayken ordu savaş düzenine geçmiş ve yapılan toplantıda seferin İran yerine Mısır'a yapılacağı ilk kez açıklanmıştır. *Tohma Çayırı Kararı* olarak tarihe geçen bu hadise ile Osmanlı ordusu güneye yönelerek 24 Ağustos 1516'da Halep yakınlarındaki Mercidâbık sahrasında Mısır ordusunu hezimete uğratmıştır.⁶⁰ Böylece Osmanlı Devleti'nin yürüt-müş olduğu doğu ve güney siyasetinin neticesi olarak bölgedeki Memlûk hâkimiyetinde son verilmiş ve Anadolu'daki millî birlik sağlanmıştır.⁶¹

Osmanlı İdarî Teşkilâtı İçinde Malatya Sancağı

Malatya ve yöresinin 1516'da Osmanlı hâkimiyetine girmesiyle beraber Dulkadirli ülkesi, Maraş merkez olmak üzere Dulkadir Eyaleti adıyla teşkil edilmiştir.⁶²

1520-1530 tarihleri arasında yapılan tahrirlerden de anlaşılacağı üzere önceleri *Vilayet-i Arab*'a bağlı olan Malatya'nın; 1530 tarihli *Muhâsebe-i Vilâyet-i Karaman ve Rûm Defteri*'nde Divriği, Darend, Gerger ve Kâhta ile birlikte *Vilâyet-i Rum-ı Hadis*'e bağlı olduğu görülmektedir.⁶³

1519'dan 1559'a kadar Rûm Beylerbeyliği (Rum-ı Hadis Eyaleti)'ne bağlı kalan Malatya Sancağı 1559'da gerçekleştirilen bir sefer sebebiyle Dulkadir Eyaleti'ne bağlanmış fakat bu seferin hemen sonrasında tekrar Rûm Eyaleti'ne iade edilmiştir.⁶⁴ 1563'ten itibaren yine Dulkadir Eyaleti'ne tâbi hâle getirilerek XIX. yüzyıl sonuna kadar bu statüde kalmıştır.⁶⁵ Bütün dönemlerde

⁵⁶ Tansel, *a.g.e.*, s. 131; Yinanç, *Dulkadir Beyliği*, s. 98.

⁵⁷ Tansel, *a.g.e.*, s. 132.

⁵⁸ Emecen, *a.g.e.*, s. 217.

⁵⁹ Tansel, *a.g.e.*, s. 165; Gögebakan, *a.g.e.*, s. 39.

⁶⁰ Tansel, *a.g.e.*, s. 168-169.

⁶¹ Gögebakan, *a.g.e.*, s. 41.

⁶² Yinanç Refet, "Dulkadiroğulları", *DİA*, C. IX, İstanbul 1994, s. 556.

⁶³ Gögebakan, *a.g.e.*, s. 47.

⁶⁴ Mehmet Taştemiş, *XVI. Yüzyılda Adıyaman (Behisni, Hisn-ı Mansur, Gerger, Kâhta) Sosyal ve İktisadi Tarihi*, Ankara 1999, s. 13; Gögebakan, *a.g.e.*, s. 48.

⁶⁵ Taştemiş, *a.g.e.*, s. 13.

-zaman zaman idarî statüleri değişmekle birlikte- Gerger ve Kâhta kazaları hep Malatya sancağı içinde yer almışlardır.

Kâhta Kazası

1519 tarihli taksimatta Kâhta kazası *Livâ-i Gerger ve Kâhta* adı altında birlikte zikredilmiş müstakil bir idarî statüye sahiptir.⁶⁶ Kendisine bağlı beş nâhiye⁶⁷ vardır. Bunlar: Kâhta (merkez),⁶⁸ Şüre-ili,⁶⁹ Asnu-ili,⁷⁰ Pağınık⁷¹ ve Samsat⁷² nâhiyeleridir.

1524 yılında tanzim edilen 123 numaralı tahrir defterinde Gerger ve Kahtâ kazalarının birlikte sancak (livâ) oluşturduğu görülmektedir. Şüre-ili nâhiyesi⁷³ Kahtâ'nın beş nahiyesi içerisinde yer almaktadır.

1530 tarihli olduğu tahmin edilen 408 numaralı mufassal tahrir defterinde,⁷⁴ 22 Kasım 1530 tarihinde tanzim edilen 156 numaralı evkaf defterinde⁷⁵ ve yine 1530 tarihli olduğu kabul edilen 387 numaralı icmâl tahrir defterinde;⁷⁶ Şüre-ili, Kâhta kazasına bağlı beş nâhiye içerisinde yer almaktadır.

Yine 1547 tarihli olduğu tahmin edilen 997 numaralı tahrir defterinde⁷⁷ ve 1560 tarihli 142 numaralı tahrir defterinde⁷⁸ Şüre-ili nâhiyesinin doğrudan Malatya sancağına bağlı olduğu görülmektedir. 1519 yılından 1560 yılına kadar Şüre-ilinin nâhiye konumunu devam ettirdiği görülmektedir.

Şüre-ili Nâhiyesi

Şüre-ili coğrafyası, günümüzde Doğanyol (Keferdiz) ve Pütürge (İmron) ilçe sınırları içinde kalmaktadır. XVI. yüzyılda Şüre-ilinin sınır komşuları doğusunda Asnu-ili⁷⁹ nâhiyesi, güneydoğusunda Gerger kazasına bağlı Dere-ili nâhiyesi

⁶⁶ BOA, TD., nr. 71, s. 125.

⁶⁷ Nâhiye: Bu terim Osmanlı idarî teşkilatında birçok anlama gelmektedir. "Nâhiye" tabiriyle XVI. yüzyılda kazânın idarî bölümleri kast edilmektedir. Genellikle "nefs"i yani merkezi bulunmayan idarî ünitelerdir. Coğrafi ve idarî mânâda büyük veya küçük bir çevreyi, mıntıkayı veya bölgeyi ifade eder. Ekseriyetle Osmanlı taşra teşkilâtında eyâlete bağlı sancaklar (Livâlar), başında "Kadı"nın bulunduğu "Kazâ" adı verilen yönetim birimlerine ayrılmış ve kazâlardaki mevcut köyler gruplandırılarak "Nâhiye" adlı idarî birimler teşkil olunmuştur. Bkz. Tayyib Gökbilgin, "Nâhiye", İ.A., C. IX, İstanbul 1964, s. 37-39; Feridun M. Emecen, XVI. Asırda Manisa Kazâsı, Ankara 2013, s. 110-111; Mehmet Taştemiş, a.g.e., s. 14.

⁶⁸ BOA, TD, nr. 71, s. 93-116.

⁶⁹ BOA, TD, nr. 71, s. 125-147.

⁷⁰ BOA, TD, nr. 71, s. 148-151.

⁷¹ BOA, TD, nr. 71, s. 152-155.

⁷² BOA, TD, nr. 71, s. 155-160.

⁷³ BOA, TD, nr. 123, s. 28-37, 274-308.

⁷⁴ BOA, TD, nr. 408, s. 491-537.

⁷⁵ BOA, TD, nr. 156, s. 119-146 muhtelif sayfalar.

⁷⁶ BOA, TD, nr. 387, s. 930-932.

⁷⁷ BOA, TD, nr. 997, s. 287-331.

⁷⁸ Refet Yinanç - Mesut Elibüyük, *Kanuni Devri Malatya Tahrir Defteri (1560)*, Ankara 1983, s. 365-397.

⁷⁹ Asnu-ili nâhiyesi günümüzde Doğanyol ilçe sınırları içerisinde yer almaktadır. 1519 senesinde Hoşkendi (Konurtay), Bi-halil, Marasu (Yeşilköy), Behremeri (Bahramlı), Mezraa (Mezra), Germürek, Pitene ve Asnu karyelerinden müteşekkildir. Bkz. BOA, TD, nr. 71, s. 148, 151.

ve Beylû-ili nâhiyesi, güneyinde Kâhta kazası ile batısında, yine bu kazaya bağlı Pağınık nâhiyesidir. Fırat nehri Şüre-ilinın kuzeyinden doğu yönünde akararak doğal bir sınır oluşturur. Kuzey yamacında Harput sancağına bağlı Ebu Tahir nâhiyesi ve doğu yamacında Diyarbakır bulunmaktadır. Hâliyle bu bölge günümüzde Malatya, Adıyaman, Elazığ ve Diyarbakır il sınırlarının kesişim noktasıdır. Şüre-ili ismi sonraki yüzyıllarda “Şiro” ismi ile kayıtlarda geçmektedir. Bölge insanı da burayı Şiro olarak telaffuz etmektedir. Şiro sözcüğü günümüzde; Şiro çayı, Şiro havzası ve Şiro-Taraksu köyüne ad durumundadır.⁸⁰

Osmanlı öncesine ait bölgenin tarihî coğrafyası ve iskânı hakkındaki bilgiler kaynaklarda mahdut olmakla birlikte, bu bilgiler birbirinin tekrarı mahiyetindedir. Doğanyol ilçesindeki Burç çayı kenarında bulunan Koldere Höyüğü en eski iskân yeri durumundadır.⁸¹ Malatyalı iki büyük din adamı olan Süryani Mihail (1126-1199) ve Bar Hebraeus (1226-1286)'un yazmış oldukları kronografyaları, bizlere bölgenin izini sürme imkânı sunmaktadır.

Anadolu'nun Roma İmparatorluğu sınırlarına dâhil edilmesinin ardından doğu sınırlarını güvende tutmak amacıyla Fırat nehri istikametinde askerî kargâhlar kurulmuştur. Malatya-Samsat arasındaki *Legio XII Fulminata* adlı garnizon Melitene'de, *Legio I Armanica* ise Claudiapolis'te tesis edilmiştir.⁸² İmparator Diocletianus (M.S. 284-305) döneminde M.S. 300'de kurulan⁸³ bu lejyona ait olduğunu tahmin ettiğimiz iki kale kalıntısı bulunmaktadır. Bunların biri Bayırköy'deki Zahmana Kalesi, diğeri de Taşmış köyündeki Kerar Kalesi'dir.

Bizans ve İslâm kaynaklarında Claudia/Claudiapolis ismi; Claudias, Hısn-ı Kalavdiye⁸⁴ Kalevziye, Kaludia, Kaloudia,⁸⁵ Arkaludia olarak geçmekle birlikte yeri tam olarak belirtilememiştir.⁸⁶

Abu'l-Farac; Gubbos Manastırı'nda görev yapmış biri olarak bu bölgeyi Klavdiye ülkesi⁸⁷ diye belirtirken, Süryani Mihail de Uzuntaş köyü yakınlarında bulunan Bar Savma Manastırı'nda uzun yıllar görev yapmış ve burayı Claudia memleketi⁸⁸ olarak adlandırmıştır. Her iki müellif de bu coğrafyada gerçekleşen birçok hadiseyi eserlerinde belirtmişlerdir. Süryani Mihail; Bar Savma (Mar Bar Çauma) Manastırı çevresinin bölgedeki Ermeni çetelerinin saldırılarına maruz kalmasıyla birlikte 1069 yılında bu manastıra iki yüksek

⁸⁰ Şüre ismine benzerlik gösteren yer isimlerinden birisi de bugün Kars ili Arpaçayı ilçesi içinde kalan Şüregel bölgesidir. Bkz. Mehmet Özmenli, “Ortaçağ'da Şüregel'in Tarihi Coğrafyası”, *Adıyaman Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, S. 9, Adıyaman 2012, s. 162; Şiro çayının doğusunda yer alan Taliş çayı da toponimi bakımından bize önemli ipuçları vermektedir. Azerbaycan'ın güneydoğusunda, İran sınırları içinde yer alan bölge Taliş bölgesi olarak adlandırılmaktadır. Bkz. Mustafa Aydın, “Taliş Hanlığı”, *DİA*, C. Ek-2, İstanbul 2016, s. 583.

⁸¹ Komisyon, *Malatya Kültür Envanteri 2014*, T.C. Malatya Valiliği İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü, Malatya 2014, s. 407.

⁸² Mehmet Bülent Şenocak, “Anadolu'da Roma Lejyonları ve Askerî Birlikleri”, *Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayımlanmamış Doktora Tezi)*, Konya 2014, s. 305.

⁸³ Şenocak, *a.g.t.*, s. 41.

⁸⁴ John Haldon, *Bizans Tarih Atlası*, Çev. Ali Özdamar, İstanbul 2007, s. 179.

⁸⁵ Ramsay, *a.g.e.*, s. 310.

⁸⁶ Saim Yılmaz, *Anadolu'da Abbâsî-Bizans Mücadelesi (132-193/750-809)*, İstanbul 2015, s. 64-65.

⁸⁷ Gregory Abû'l-Farac, *a.g.e.*, s. 440.

⁸⁸ Süryani Mihail, *a.g.e.*, s. 19, 124, 168, 277.

kule inşa edildiğini, 1101'de üçüncü kulenin ilave edildiğini ve 1146'da ise kendisinin bu manastırda baş rahiplik yaptığı dönemde güney kulesini inşa ettirdiğini belirtmektedir.⁸⁹

Johannes H. Mordtmann; Hamdullah el-Müstevfi'den naklen verdiği bilgi-de burayı "*Erkalavdiya ismi ile bol miktarda hububat, pamuk, üzüm ve çeşitli meyve yetiştirilen mümbit bölge içinde, oldukça mühim bir yer*" olarak tanıtmaktadır.⁹⁰ XI. yüzyılın Bizanslı yazarı Michail Psellos; İmparatoriçe Zoe ile evlenip imparator olmaya çok yaklaşan General Konstantinos Dalassenos hakkında bilgi verirken onun çok meşhur bir yer olan Dalassa'da oturduğunu, Dalassa'nın Malatya'nın güneydoğusundaki Klaudia bölgesinde bir yer ve manastırın adı olduğunu bildirmiştir.⁹¹

İslâm-Bizans mücadelesinde büyük bir tahribata uğrayan bu sınır bölgesi, her iki devlet için de tampon bölge vazifesi gördüğü için hızla ıssızlaşmıştır. Bizans yönetimi, Ermeni ve Süryanileri müstahkem köylere yerleştirerek iskân sağlamıştır. XII. yüzyılın başında Hanzit ve Klaudia bölgesinde Çubukoğulları Beyliği ve Harput merkezli Artuklu Beyliği hâkimiyet kurmuştur.

Ermeni derebeyi Phileratos Brachamios'a bağlı olan Harput bölgesinin 1085 yılında Emir Çubuk tarafından fethedilmesiyle birlikte, burası Büyük Selçuklu Devleti'nce Çubuk Bey'e iktâ olarak verilmiş ve böylece küçük bir emirlik olarak ortaya çıkan Harput Beyliği'nin⁹² Hanzit-Şüre bölgesini de hudutları dahiline kattığı düşünülmektedir. Türkiye tarihi konusunda çok kıymetli araştırmaları bulunan M. Halil Yinanç, *Türkiye Tarihi Selçuklular Devri* adlı eserinde Şüre, Germiyan ve Çubuk Bey ile ilgili önemli sayılacak bir görüş ortaya koymuştur. Yinanç görüşünde, Germiyan olarak adlandırılan yerin Pütürge ve Şiro havalisi olduğunu ve buranın da Emir Çubuk'un eline geçtiğini belirtmektedir.⁹³

Bu havalide uzun yıllar yaşadıkları için Germiyanlı olarak adlandırılan ve XIII. yüzyılın ikinci yarısında Kütahya havalisine göçerek, Türkiye Selçuklu Devleti'nin yıkılmasıyla burada bir beylik kuran bu Türkmen aşiretinin, Yinanç'a göre Çubuk Bey'in başında bulunduğu Türkmen aşiretlerinden birisi olması pek muhtemeldir.⁹⁴ Urfalı Mateos, Artuk Bey'in oğlu Selçuklu emiri İlgazi'nin 1120 yılında Urfa Haçlı Kontluğu'na düzenlediği akın sonrasında ordusuyla beraber Malatya mıntıkasındaki Germiyan'a (Garmin) çekildiğini kaydetmiştir.⁹⁵ Germiyan Türkmenlerinin Şüre havalisinde yaşadıklarına dair veriler, 1240 tarihindeki Baba Resûl -yaygın adıyla Baba İshak- İsyanı esnasında görülmektedir. İbn Bibi, Malatya ve çevresini içine alan bu isyanın başlangıç safhasında Malatya subaşısı Alişiroğlu Muzaffereddin'in isyancılara

⁸⁹ Süryani Mihail, *a.g.e.*, s. 20.

⁹⁰ Johannes H. Mordtmann, "Kalevziye", *İ.A.*, C. VI, İstanbul 1977, s. 131.

⁹¹ Mikhail Psellos, *Khronographia*, Çev. Işın Demirkent, Ankara 1992, s. 96.

⁹² Gülay Ögün Bezer, "Harput'ta Bir Türkmen Beyliği Çubukoğulları", *Belleten*, C. LXI, S. 230, Ankara 1997, s. 80-81.

⁹³ Yinanç, *Türkiye Tarihi Selçuklular Devri I Anadolu'nun Fethi*, s. 125.

⁹⁴ Yinanç, *a.g.e.*, s. 125.

⁹⁵ Urfalı Mateos, *a.g.e.*, dipnot: 120, s. 267; Turan, *a.g.e.*, s. 189.

yenilince Germiyan bölgesinden ve Kürtlerden kalabalık bir asker topladığını fakat yine de yenilmekten kurtulamadığını bildirmiştir.⁹⁶ Bu hadise hakkında daha detaylı malumat veren Abu'l-Farac, Malatya emirinin 500 atlıdan müteşekkil bir ordu toplayarak Bar Savma Manastırı'ndaki tebaadan 50 okçu seçtiğini belirtmektedir.⁹⁷

Artuklular özellikle, hâkimiyet sahasına yakın bir yer olan Gerger Kale-si çevresindeki Ermeni reisleri ile mücadele içinde olmuşlardır. Artuklu Beyi Belek,⁹⁸ Gerger hâkimi Ermeni Mihail'in bölgedeki haydutları ve hırsızları bünyesinde barındırdığı için önce onunla diplomatik yollarla anlaşma yoluna giderek, Mihail'e her sene bin yük buğday vereceğini bildirmiştir. Ancak, buğdayları aldığı günün ertesinde Hanzit bölgesine saldıran Ermeni çeteler iki Türk köyünü ateşe vermiştir. Bunun üzerine mevsimin kış olmasına rağmen Gerger üzerine sefere çıkan Belek, donmuş durumdaki Fırat'ı geçerek 1 Ocak 1121'de Bar Savma Manastırı ve çevresini ele geçirmiştir. Belek'in bu manastıra gelmesindeki sebep Gerger güzergâhı üzerinde bulunan halkın korkudan buraya sığınması olmuştur. Belek buradaki halkı Hanzit'in köylerine yerleş-tirmiş buradan ayrılmayacaklarına dair kendilerine yemin ettirmiştir. Bir yıl sonra Gerger'e tekrar gelen Belek halktan bazılarını esir almış; köyleri, bağları ve zeytinlikleri yakarak onları cezalandırmış ve bölgede barışı sağlamıştır.⁹⁹ Bunun üzerine bölgede tutunamayacağını gören Gerger hâkimi Mihail, burayı Kudüs Kralı Baudouin'e bırakmıştır. 1 Nisan 1123'te Belek'in Gerger seferi zaferle sonuçlanmış ve Haçlı Kralı Baudouin esir olarak ele geçirilmiştir.¹⁰⁰ Belek'in ölümü üzerine 1124 yılında Ermeni Mihail bu kaleyi geri almıştır. 1150 yılda Artuklu Beyi Kara Arslan bölgeye sefer düzenleyerek Gerger, Kâhta ve Hısn-ı Mansur'u ele geçirmiştir. Kara Arslan Gerger'i teslim eden Senyör Basil'e Abdaher ile Samaha, Kâhta'yı teslim eden Kirkor'a ise Saghaman köy-lerini iktâ olarak vermiştir.¹⁰¹

Ernst Honigmann, *Bizans Devleti'nin Doğu Sınırı* adlı eserinde Süryani Mi-hail'in de verdiği bilgiden yola çıkarak Klaudia'nın izini sürmüştür. 1152 yı-lında Claudia (Claudius) bölgesinde aşırı yağış sonucu; seller değirmen taşı büyüklüğündeki kayaları sürükleyip vadinin yani Abdahar kalesi ile Torşena (Tarşana) köyü arasındaki derenin içine düşürmüş ve Fırat'ın içine yıkılan bir dağ yüzünden nehrin akışı üç gün¹⁰² durmuştur. Prosidin köyüne kadar yük-selen sular Claudius dağının vadisini doldurmuş ve oradan akmıştır. Süryani Mihail bu olaya şahit olduğunu belirtmiştir.¹⁰³ Honigmann, eserinde bu bil-

⁹⁶ İbn Bibi, *a.g.e.*, s. 50-51; Claude Cahen, *Osmanlılardan Önce Anadolu'da Türkler*, Çev. Yıldız Moran, İstanbul 1984, s. 283.

⁹⁷ Gregory Abû'l-Farac, *a.g.e.*, s. 540.

⁹⁸ Mükrimin Halil Yinanç, "Belek", *İ.A.*, C. II, İstanbul 1979, s. 46.

⁹⁹ Süryani Mihail, *a.g.e.*, s. 68-69; Gregory Abû'l-Farac, *a.g.e.*, s. 357; Adı Bilinmeyen Bir Süryani, *I. ve II. Haçlı Seferleri Vekayinamesi*, Çev. Vedii İlmen, İstanbul 2005, s. 28.

¹⁰⁰ Süryani Mihail, *a.g.e.*, s. 72; Gregory Abû'l-Farac, *a.g.e.*, s. 358.

¹⁰¹ Süryani Mihail, *a.g.e.*, s. 159-160; Hüseyin Kayhan, "Anadolu'da İlk Türk Beyliklerinin Erme-nilerle İlişkileri", *Türk Tarihi Araştırmaları Dergisi*, C. III, S. 2, Ordu 2018, s. 67.

¹⁰² Abû'l-Farac'a göre nehrin akışı üç saat durmuştur. Bkz. Gregory Abû'l-Farac, *a.g.e.*, s. 390.

¹⁰³ Süryani Mihail, *a.g.e.*, s. 168.

giden de yola çıkarak Klaudia'nın izini sürmüş ve lokasyon belirlemeye çalışmıştır. Honigmann'a göre Klaudia'nın muhtemel mevki; Abdahir (Ebu Tahir) köyünün karşısında bulunan ve Süryani Mihail'de Klaudia bölgesinde bir köy olan Agursa köyü (Arapça ismiyle Karyat al-Mezra'a) yakınındadır.¹⁰⁴

Süryani Mihail ve Abû'l-Farac, 1185-86 yılında cereyan eden hadiseleri aktarırken Anadolu'nun güneydoğusunda başlayıp sekiz yıl süren ve binlerce insanın ölümüyle sonuçlanan Kürt ve Türkmen aşiretleri arasındaki çatışmaya değinmektedirler. Bu çatışmaların Malatya'ya sıçradığını ve Claudia (Klaudia) ülkesindeki Amrum (Ambrom)¹⁰⁵ köyünden olan zırh taşıyıcısı 200 gencin de katledildiğini belirtmektedirler.¹⁰⁶

Şüre coğrafyasında yer alan Claudia'daki yerleşim yerlerinin birçoğu Osmanlı döneminde hatta günümüz Türkiye'sinde mevcudiyetini sürdürmektedir. Bu veriler ışığında kadim Claudia'nın günümüzde Doğanlıyol ilçe sınırları içinde kaldığı istidlalinde bulunmak yanlış olmasa gerektir.

Bölgeyle ilgili olarak Osmanlı dönemine ait en erken tarihli bilgiye 1519 yılında ulaşmaktayız. 1519'da tanzim edilen mufassal tapu tahrir defterinde kayıtlı olan Hars, Zemhano (Zahmana), Burc, Cenderelü, Tehnic, Genanoş, İmrin (İmrun), Körme, Alımeriz, Bazarcık, Sinkis, Gevran, Gözer, Damlu, Mamaş, Zarato, Keferdiz, Mezraa, Batanos (Patanos), Titirin, Hırsi (Horsu), Terapesu Ermeniyen, Bağırğa, Erseli, Avgan (Ağvan), Alevi (Şekerlü), Marasiye, Tobni, Pispisi, Megübi, Paz ve Gevran adlı 32 iskân merkezi Şüre-ili nâhiyesinde karye konumundadır. Mavrato, Madık, Terapesu, Taysun, Tarahso, Kilis, Sakız ve Teşneti nâhiyenin mezraaları olarak kayıtlıdır.¹⁰⁷

Bu köylerden Keferdiz karyesi, 1518 yılında Harput sancağına bağlı Ebütahir nâhiyesinin karyesi olarak kayıtlıdır. Keferdiz-i Büzürg ve Keferdiz-i Viran adlı iki ayrı köy adı geçmektedir. Keferdiz-i Büzürg 8500 akçelik hâsıla ve 18 hâneye sahiptir.¹⁰⁸ 1519 yılında yapılan tahrirde Şüre-ili nâhiyesine kayıtlı bulunan Keferdiz'in 6 nim çift, 10 bennâk ve 11 mücerredden oluşan vergi nüfusu vardır.¹⁰⁹

Şüre-ili nâhiyesinin 1519 yılında toplam vergi nüfusu dirlik sahipleriyle birlikte 586 hâne¹¹⁰ ve 92 mücerredir. Toplam hâne içerisinde 51 hâne ve 11 mücerred nüfusu gayrimüslim unsurdan oluşmaktadır. 1519'da 3000 olan

¹⁰⁴ Honigmann, *a.g.e.*, s. 87-88.

¹⁰⁵ Süryani Mihail'de Amrum, Abû'l-Farac'ta Ambron olarak geçen bu köyün; Pütürge'nin eski adı olan İmron/Emürün olması kuvvetle muhtemeldir.

¹⁰⁶ Süryani Mihail, *a.g.e.*, s. 276-277; Gregory Abû'l-Farac, *a.g.e.*, s. 440.

¹⁰⁷ BOA, TD, nr. 71, s. 125-148.

¹⁰⁸ Mehmet Ali Ünal, *XVI. Yüzyılda Harput Sancağı (1518-1516)*, Ankara 1989, s. 36, 96, 126, 160.

¹⁰⁹ BOA, TD, nr. 71, s. 136.

¹¹⁰ Vergiye esas olan bir maliye terimi olarak kullanılan *hâne*'nin, ortalama beş kişilik bir aileyi temsil ettiği düşüncesi genel kabul görmüştür. Devlet, oluşturmuş olduğu cifthâne sisteminde her hâneye geçimini ve vergi yükümlülüklerini yerine getirmesini sağlayacak büyüklükte bir arazi (çiftlik) vermekteydi. Yarım çiftlikten daha az toprağa sahip olan hâneler *bennâk* ve bekâr yetişkin erkekler de *mücerred* adı altında daha düşük oranda çift vergisi ödemekle yükümlüydüler. Bkz. Nejat Göyünç, "Hâne", *DİA*, C. XV, İstanbul 1997, s. 522; Halil İnalıcık, *Osmanlı İmparatorluğu Klasik Çağ (1300-1600)*, Çev. Ruşen Sezer, İstanbul 2018, s. 241; Feridun M. Emecen, "Bennâk", *DİA*, C. V, İstanbul 1992, s. 458.

tahmini nüfusun yaklaşık %91,19'u Müslümanlardan (2756), %8,81'i de gayrimüslimlerden meydana gelmektedir.¹¹¹ İlerleyen yıllarda hızla artan üretimle birlikte istikrarlı bir nüfus artışı yakalayan Şüre-ili nahiyesinin; 1560 yılında toplam nüfusunun %94, 81 (10.052)'i Müslim, %5,19 (550)'ü Gayrimüslim olmak üzere 10.602'dir.¹¹² Kâhta kazasının tamamının 1519'daki tahmini toplam nüfusu yaklaşık 7.190 iken 1560 yılında 24.407'ye ulaşmıştır. Bu nüfusun 975'i Hristiyan, 23.432'si Müslümandır.¹¹³ Buradan da anlaşılacağı üzere Kâhta kazası içerisinde nüfus yoğunluğunun en fazla olduğu yer Şüre-ili nahiyesidir. Toplam nüfusun yaklaşık %44'ü Şüre-ili nahiyesinde bulunmaktadır.

Tablo-I: Şüre-ili Nahiyesi'nde Vergiye Tabi Müslüman Nüfus¹¹⁴

Şüre-ili Nahiyesi		1519		1530		1547	
No	Köyler	Hâne	Mücerred	Hâne	Mücerred	Hâne	Mücerred
1	Ağvan/Avgan	32	2	66	5	116	22
2	Alevi/Şekerlü	20	2	47	14	74	24
3	Almberiz	10	2	36	10	52	30
4	Bağırğa	10	-	16	4	27	16
5	Baruy	-	-	-	-	7	1
6	Batanos/Patanos	14	-	16	5	33	13
7	Burc	11	-	22	2	13	4
8	Cendereli	16	-	51	7	59	29
9	Çörmük	-	-	9	1	32	9
10	Damlı	5	-	8	1	19	4
11	Erseli	5	1	17	4	32	10
12	Genanoş	9	-	19	2	39	16
13	Görvin	4	-	17	2	18	4
14	Hars	18	1	22	7	16	12
15	Hors/Horsu	14	-	49	3	45	24
16	İmrin/İmrün	29	-	80	19	108	29
17	İspirge	-	-	2	-	13	7
18	Kara-kaya	-	-	5	-	14	10
19	Keferdiz	16	11	59	9	88	34
20	Kilis	-	-	5	-	-	-
21	Kilisecik	-	-	-	-	13	6
22	Kırar	12	-	33	2	49	16
23	Körme	9	-	17	2	25	15
24	Küran	42	3	78	14	80	40
25	Mamaş	32	11	79	21	78	41

¹¹¹ Taştémir, *a.g.e.*, s. 66.

¹¹² Taştémir, *a.g.e.*, s. 67.

¹¹³ Taştémir, *a.g.e.*, s. 75.

¹¹⁴ BOA, *TD*, nr. 71, s. 125-145; BOA, *TD*, nr. 408, s. 491-531; BOA, *TD*, nr. 997, s. 287-330.

26	Marasiye	4	1	13	2	12	14
27	Meküli	12	-	26	12	43	12
28	Mezraa	10	3	18	5	27	7
29	Mezraa	-	-	-	-	5	1
30	Paz	14	-	28	-	37	12
31	Pazarcık	17	-	30	-	46	16
32	Pispisi	8	1	22	1	24	16
33	Sinkis	26	-	45	1	47	15
34	Tarahso	-	-	9	-	11	3
35	Tehnic	34	-	62	2	101	12
36	Terapesu	3	1	0	-	3	2
37	Titirin	48	8	163	27	210	87
38	Tobni	5	1	13	1	6	6
39	Zarato	15	-	81	7	100	48
40	Zemhano	18	3	47	4	65	38
-	Toplam	522	51	1310	196	1787	705

Şüre-ili nâhiyesinin 1519 yılında vergiye tabi Müslüman tahmini nüfusu dirlik sahipleri ve muaf zümre hariç 2661 iken 1530 yılı verilerine göre 6746'ya ve 1547 verilerine göre de 9640'a ulaşmıştır. 1519-1530 yılları arasındaki nüfus artış oranı %153 iken, 1530-1547 arasındaki artış oranı %43 olarak seyretmiştir. Tablo-I'de görüldüğü üzere 1547 tahririnde yaklaşık 1090'lık vergi nüfusuyla Titirin (Ormaniçi) en kalabalık köy konumundadır.

Tablo-II: Şüre-ili Nâhiyesinde Gayr-i Müslim Nüfus¹¹⁵

Köyler	Yıl	Hane	Mücerred	İспенç	Cizye
Bağırğa	1519	1	-	25	60
Damlı	1530	7	-	175	280
	1547	2	-	50	-
Terapesu	1519	19	5	600	1440
	1530	28	-	700	1120
	1547	28	11	975	-
Tobni	1519	31	6	950	2220
	1530	50	-	1250	2000
	1547	66	-	1650	-

Tablo-II incelendiğinde 1519 yılında Bağırğa köyünde 5, Terapesu köyünde 100, Tobni köyünde 161; 1530'da Damlı köyünde 35, Terapesu köyünde 140, Tobni köyünde 250 Gayrimüslim vergi nüfusu mevcutken 1547'de bu nüfus Damlı köyünde 10, Terapesu köyünde 151 ve Tobni köyünde 330 olmuştur. 1547'de hâne başına düşen ispençe vergisi 25 akçedir.

¹¹⁵ BOA, TD, nr. 71, s. 134, 139-140, 143; BOA, TD, nr. 408, s. 502, 523-524, 527-528; BOA, TD, nr. 997, s. 295-296, 302, 329-330.

1530 tarihli evkâf defterinde Ağvan köyündeki Hacı Musa Mescidi vakfı¹¹⁶ ile vakıf gelirlerinin tamamının asıl gayeye ulaşmadan önce vakıf tarafından tayin edilen, aileye mensup kimselerin elinde bulunan ve *evlatlık vakıf* olarak adlandırılan¹¹⁷ evkâftan Billo Bey evladı vakfı,¹¹⁸ Hacı Osman bin Mehmed evladı vakfı,¹¹⁹ Mehmed bin Şeker evladı vakfı¹²⁰ ve Halil bin Buluc [Bellüc] bin İlyas evladı vakfı¹²¹ evlatlık vakıf olarak kayıtlıdır.

Şüre-ili nâhiyesinde; Cendereli köyünde Davud evladına, Erseli köyünde İsa Bey ve Ömer Bey evladına, muhtelif köy ve mezraalarda toplamda 6753 akçelik hisseyle Alikuli Bey bin Hüsam ve Cafer bin Bellüc'a, Bağırca köyünde Şâdi bin Hacı Ali Paşa evladına, Körme köyünde Hasan bin Davud'a, Görvin mezraasında Balaban ve Ali ebnâ-i Celal bin Halid'e, muhtelif köylerin mâli-kanesinden Emirze Bey evladına, Mamaş köyünde Sittetülayş bint-i Piri Bey'e ve Keferdiz, Mezraa köyleri ile Merk mezraasında Malatya mirlivası Mehmed Bey'e mülk arazisi gelirleri tasarruflarına verilmiştir.¹²²

Sonuç

Anadolu yarımadasında doğal bir sınır oluşturan Fırat nehrinin batısında kalan Malatya ve civarı, İslam-Bizans mücadelesinde büyük tahribata uğramıştır. Bu münbit coğrafya Anadolu'nun Türk yurdu olması sürecinde adeta bir kale vazifesi görmüş ve 1102 yılında Türk hâkimiyetine girmiştir. Akabinde Danişment Beyliği, Türkiye Selçuklu Devleti ve Artuklu Beyliği hâkimiyet mücadelesi sahasında yer alan Malatya, Köseadağ Savaşı'ndan sonra İlhanlı Devleti valilerince yönetilmiştir. 1338'den itibaren Memluklu-Dulkadiroğulları Beyliği hâkimiyetinde kalan Malatya, yürütmüş olduğu doğu siyasetinin bir gereği olarak 1516 yılında Osmanlı Devleti'nce zapt edilmiştir.

Osmanlı hâkimiyetinin tesis edilmesiyle birlikte araştırma sahamıza konu olan bölge; Şüre-ili nâhiyesi olarak Gerger ve Kâhta livasına, daha sonra doğrudan Malatya'ya bağlanmıştır. Nâhiye hakkında bize bilgi veren en eski belge 1519 tarihli tapu tahrir defteridir. Bu defterdeki veriler, bölgenin Osmanlı hâkimiyetine girmesinden çok daha önce spekülasyona yer bırakmayacak ölçüde kesif bir Türk nüfusu ile meskûn olduğunu göstermektedir.

Şüre-ilindeki Koldere Höyüğü sayesinde bölgenin Tunç Devri'nden itibaren iskâna uğradığı gözükmektedir. Bizans ve Süryani kaynaklarında Claudia, Arap kaynaklarında Kalevziye olarak geçen bölge Osmanlı Devleti'ne geçinceye kadar hudut bölgesi olma özelliğini taşımıştır.

Şüre-ili nâhiyesinin ilk tahririnde 32 köyü ve 14 mezrası bulunmaktadır. Nâhiyede Müslim ve Gayr-ı Müslim bir arada yaşamakla birlikte sadece Tobni

¹¹⁶ BOA, TD, nr. 156, s. 119.

¹¹⁷ Ersin Gülsoy - Mehmet Taştemir, *Vakıf ve Mülk Defteri*, Ankara 2007, s. XXIX; Vakıf hakkında geniş bilgi için bkz. Bahaeddin Yediylidiz, "Vakıf", *İ.A.*, C. XIII, İstanbul 1986, s. 153 vd.

¹¹⁸ BOA, TD, nr. 156, s. 123.

¹¹⁹ BOA, TD, nr. 156, s. 126.

¹²⁰ BOA, TD, nr. 156, s. 126.

¹²¹ BOA, TD, nr. 156, s. 127.

¹²² BOA, TD, nr. 156, s. 126-127-128-129-130, 134-135-136, 144, 146.

ve Terapesu Ermeniyan köylerinin çoğunluğu Hristiyan tebadır. Şüre-ili nâhiyesi; 1519'da yaklaşık olarak 3000 nüfusa sahipken, ilerleyen yıllarda istikrarlı bir nüfus artışına sahip olmuş ve 1560 yılında 10.000'in üzerine çıkmıştır. Şüre-ili nâhiyesindeki köy ve mezraların ekserisinin günümüzde mevcut olduğu ve Pütürge ile Doğanyol ilçe sınırları içinde yer aldıkları görülmektedir.

Kaynaklar

Arşiv Vesikaları

Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA), Tahrir Defterleri Tasnifi, TD 71, TD 408, TD 997, TD 156.

Yayımlanmış Vesikalar

GÜLSOY, Ersin - TAŞTEMİR, Mehmet: *1530 Tarihli Malatya, Behisni, Gerger, Kâhta, Hısn-ı Mansur, Divriği ve Darende Kazaları Vakıf ve Mülk Defteri*, TTK, Ankara 2007.

YİNANÇ, Refet - ELİBÜYÜK, Mesut: *Kanuni Devri Malatya Tahrir Defteri (1560)*, Gazi Üniversitesi Yayın No: 31, Ankara 1983.

387 Numaralı Mühasebe-i Vilâyet-i Karaman ve Rûm Defteri (937/1530) II, T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yayın Nu: 36, Ankara 1997.

Kaynak Eserler

Abû Bakr-i Tihranî: *Kitâb-i Diyârbakriyya Ak-koyunlular Tarihi*, Yay. Necati Lugal - Faruk Sümer, TTK, Ankara 1962.

Adı Bilinmeyen Bir Süryani: *I. ve II. Haçlı Seferleri Vekayinamesi*, Çev. Vedii İlmen, Yaba, İstanbul 2005.

Ebu Bekr-i Tihranî: *Kitab-ı Diyarbekriye*, Çev. Mürsel Öztürk, Kültür Bakanlığı, Ankara 2001.

Ebü'l-Ferec İbnü'l-İbrî: *Târihu, Muhtasari'd-Düvel*, Çev. Şerafeddin Yaltkaya, Tıpkıbasım, TTK, Ankara 2011.

El-Belâzurî: *Fütuhu'l-Büldan (Ülkenin Fetihleri)*, Çev. Mustafa Fayda, Kültür Bakanlığı, Ankara 2002.

Gregory Abû'l-Farac: *Abû'l Farac Tarihi, I*, Çev. Ömer Rıza Doğrul, TTK, Ankara 1945.

Gregory Abû'l-Farac: *Abû'l Farac Tarihi, II*, Çev. Ömer Rıza Doğrul, TTK, Ankara 1950.

İbn Bibi: *El Evamürü'l-Ala'yye Fi'l-Umuri'l-Ala'yye (Selçuk-Name) II*, Çev. Mürsel Öztürk, T.C. Kültür Bakanlığı, Ankara 1996.

Mehmed Neşri: *Kitâb-ı Cihan-Nümâ*, C. I, Yay. Faik Reşit Unat, Mehmed Altay Köymen, TTK, Ankara 1987.

Mikhail Psellos: *Khronographia*, Çev. Işın Demirkent, TTK, Ankara 1992.

Nizamüddin Şâmî: *Zafernâme*, Çev. Necati Lugal, TTK, Ankara 1987.

Süryani Mihail: *Süryani Patrik Mihail'in Vakainamesi II Kısım (1042-1195)*, Çev. Hrant D. Andreasyan, Basılmamış Nüsha, Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi Kütüphanesi, Nr: 956, İstanbul 1944.

Urfalı Mateos: *Urfalı Mateos Vekayi-Nâmesi (952-1136) ve Papaz Grigor'un Zeyli (1136-1162)*, Çev. Hrant D Andreasyan, 4. Baskı, TTK, Ankara 2019.

Tetkik Eserler

AKSÜT, Hamza: *Mezopotamya'dan Anadolu'ya Alevi Erenlerin İlk Savaşı (1240)*, YTY, Ankara 2006.

BAYKARA, Tuncer: *Anadolu'nun Tarihi Coğrafyasına Giriş I Anadolu'nun İdari Taksimatı*, Türk Kültürü Araştırmaları Enstitüsü, Ankara 1988.

CAHEN Claude: *Osmanlılardan Önce Anadolu'da Türkler*, Çev. Yıldız Moran, E Yay., İstanbul 1984.

EMECEN, Feridun M.: *Yavuz Sultan Selim, Kapı*, İstanbul 2018.

_____ : *XVI. Asırda Manisa Kazası*, 2. Baskı, TTK, Ankara 2013.

GÖĞEBAKAN, Göknur: *XVI. Yüzyılda Malatya Kazası (1516-1560)*, Malatya Belediyesi Kültür Yayınları No: 6, Malatya 2002.

GÖYÜNÇ, Nejat: *Malatya'dan Görüş*, yy. (yayınevi yok), İstanbul 1985.

HALDON, John: *Bizans Tarih Atlası*, Çev. Ali Özdamar, Kitap, İstanbul 2007.

HONIGMANN, Ernst: *Bizans Devleti'nin Doğu Sınırı*, Çev. Fikret Işıltan, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları No: 1528, İstanbul 1970.

İNALCIK, Halil: *Osmanlı İmparatorluğu Klâsik Çağ (1300-1600)*, Çev. Ruşen Sezer, YKY, İstanbul 2018.

Komisyon, *Malatya Kültür Envanteri 2014*, T.C. Malatya Valiliği İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü, Malatya 2014.

OĞUZ, Mevlüt: *Malatya Tarihi ve Sosyo-Ekonomik Durumu (M.Ö. 5500-M.S. 1920)*, Kurtiş, İstanbul 2000.

OCAK, Ahmet Yaşar: *Babailer İsyanı Aleviliğin Tarihsel Alt Yapısı Veyahut Anadolu'da İslâm-Türk Heterodoksisininin Teşekkülü*, Dergâh, İstanbul 2011.

RAMSAY, William M.: *Anadolu'nun Tarihi Coğrafyası*, Çev. Mihri Pektaş, MEB, İstanbul 1960.

SAĞLAM, Faik vd.: *Malatya Kent Rehberi*, Ed. Faik Sağlam, T.C. Malatya Valiliği KUDEB, İstanbul 2013.

SEVİM, Ali: *Anadolu Fatihi Kutalmışoğlu Süleyman Şah*, TTK, Ankara 1990.

SEVİN, Veli: *Anadolu'nun Tarihi Coğrafyası I*, 5. Baskı, TTK, Ankara 2019.

SHAW, Stanford: *Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye I*, Çev. Mehmet Harmancı, E Yay., İstanbul 1982.

TANSEL, Selâhattin: *Yavuz Sultan Selim*, TTK, Ankara 2016.

_____ : *Sultan II. Bâyezit'in Siyasî Hayatı*, TTK, Ankara 2017.

TAŞTEMİR, Mehmet: *XVI. Yüzyılda Adıyaman (Behisni, Hısn-ı Mansur, Gerger, Kâhta) Sosyal ve İktisadî Tarihi*, TTK, Ankara 1999.

TURAN, Osman: *Selçuklular Zamanında Türkiye*, 16. Basım, Ötüken, İstanbul 2018.

UZLUK, Feridun Nafiz: *Anadolu Selçukluları Devleti Tarihi*, Örnek Matbaası, Ankara 1952.

UZUNÇARŞILI, İsmail Hakki: *Osmanlı Tarihi*, C. I, TTK, Ankara 1984.

_____ : *Anadolu Beylikleri ve Akkoyunlu Karakoyunlu Devletleri*, TTK, Ankara 2019.

ÜNAL, Mehmet Ali: *XVI. Yüzyılda Harput Sancağı (1518-1516)*, TTK, Ankara 1989.

YILDIZ, Hakkı: *Makaleler*, Haz. E. Semih Yalçın - Selçuk Duman, C. II, Berikan, Ankara 2006.

YILMAZ, Saim: *Anadolu'da Abbâsî-Bizans Mücadelesi (132-191/750-809)*, İFAV, İstanbul 2005.

YİNANÇ, Mükrimin Halil: *Türkiye Tarihi Selçuklular Devri I Anadolu'nun Fethi*, İstanbul Üniversitesi Yayınları No: 240, İstanbul 1944.

YİNANÇ, Refet: *Dulkadir Beyliği*, TTK, Ankara 1989.

Makaleler ve Tezler

AĞALDAĞ, Sebahattin: *Eski Çağlardan Bizans Dönemine Kadar Malatya Tarihi*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya 1988.

AKÇADAĞ, Göknur: "Malatya Şehir Adı ve Tarihi Süreçleri", *Akra Kültür Sanat ve Edebiyat Dergisi*, C. III, S. 9, İstanbul 2016.

AYDIN, Mustafa: "Taliş Hanlığı", *DİA*, C. Ek-2, İstanbul 2016.

BAŞTAV, Şeref: "Orta Çağ'da Malatya'nın Jeopolitik Durumu", *Türk Kültürü Araştırmaları Prof. Dr. Oktay Aslanapa'ya Armağan*, C. XXX, S. 1-2, Ankara 1995.

BAŞTÜRK, Saadettin: "Timur'un Ortadoğu-Anadolu Seferleri, Bu Seferlere Karşı Koyma Çabaları ve Sonuçları", *History Studies International Journal of History, Ortadoğu Özel Sayısı*, C. II, Samsun 2010.

BEZER, Gülay Ögün: "Harput'ta Bir Türkmen Beyliği Çubukoğulları", *Bellekten*, C. LXI, S. 230, Ankara 1997.

EMECEN, Feridun M.: "Bennâk", *DİA*, C. V, İstanbul 1992.

GÖĞEBAKAN, Göknur: "Malatya", *DİA*, C. XXVII, İstanbul 2003.

GÖKBİLGİN, Tayyib: "Nâhiye", *İ.A.*, C. IX, İstanbul 1964.

GÖYÜNÇ, Nejat: "Hâne", *DİA*, C. XV, İstanbul 1995.

GÜL, Muammer: "Harezmî Türklerin Anadolu ve Yakınoğu'daki Rollerini ve Tesirleri", *Bellekten*, C. LXX, S. 257, Ankara 2006.

HONIGMANN, Ernst: "Malatya", *The Encyclopedia of Islam (Second Edition)*, C. VI, London 1991.

_____ : "Malatya İslam Devri", *İ.A.*, C. XII, İstanbul 1970.

KAYHAN, Hüseyin: "Anadolu'da İlk Türk Beyliklerinin Ermenilerle İlişkileri", *Türk Tarihi Araştırmaları Dergisi*, C. III, S. 2, Ordu 2018.

MORDTMANN, Johannes H.: "Kaleviye", *İ.A.*, C. VI, İstanbul 1977.

ÖZMENLİ, Mehmet: "Ortaçağ'da Şüregel'in Tarihi Coğrafyası", *Adıyaman Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, S. 9, Adıyaman 2012.

ŞENOCAK, Mehmet Bülent: *Anadolu'da Roma Lejyonları ve Askeri Birlikleri*, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Konya 2014.

TOKUŞ, Ömer: “Fetihten Danişmendlilere Kadar Malatya”, *Uluslararası Selçuklu Döneminde Maraş Sempozyumu*, C. II, Kahramanmaraş 2016.

TÜRKMEN, İlhan: “Tahrir Kayıtlarına Göre XVI. Yüzyılda Malatya’da Ermeni Nüfusu”, *Gazi Akademik Bakış*, C. VIII, S. 16, Ankara 2015.

YEDİYILDIZ, Bahaeddin: “Vakıf”, *İ.A.*, C. XIII, MEB, İstanbul 1986.

YİNANÇ, Mükrimin Halil: “Belek”, *İ.A.*, C. II, MEB, İstanbul 1979.

_____: “Dânişmendliler”, *İ.A.*, C. III, MEB, İstanbul 1993.

YİNANÇ, Refet: “Dulkadiroğulları” *DİA*, C. IX, İstanbul 1994.

YÜCEL, Tahsin: “Malatya”, *Türk Ansiklopedisi*, C. XXIII, Ankara 1976.

ZENGİN, Murat: *XIV. Yüzyılda Malatya*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2015.

LİBYA'NIN (TRABLUSGARP) TÜRKİYE AÇISINDAN TARİHSEL VE STRATEJİK ÖNEMİ

Enes DEMİR*

Öz

Bulunduğu konum itibarıyla Afrika'nın kuzeyinde ve Akdeniz'de stratejik önemi haiz olan Trablusgarp (Libya), Türkiye açısından tarihsel ve stratejik bağlamda incelenmesi gereken bir bölgedir. Tarihi ismiyle Trablusgarp, bugünkü ismiyle Libya, 1551'de Osmanlı Devleti'nin bir parçası olmuştur. Dört asır Osmanlı idaresinde kalan bölge, 1911 yılında İtalya'nın işgal girişimine uğramış; bu durum karşısında yerel halk, Osmanlı Devleti'ne bağlılık göstermiş ve bölgeye giden Osmanlı subayları yerel halkı örgütleyerek İtalyan işgalinin genişlemesine engel olmuşlardır. Bununla birlikte Osmanlı Devleti, içinde bulunduğu kaotik ortam nedeniyle 18 Ekim 1912 tarihli Uşi Antlaşması ile bölgedeki İtalyan işgalini kabul etmiştir.

Birinci Dünya Savaşı'nın başlamasıyla Trablusgarp'ta İtalya'ya karşı yerel direniş devam etmiş; Osmanlı Devleti de Trablusgarp'ta Afrika Grup Kumandanlığı'nu tesis ederek İtalyanlara karşı savaşmıştır. Aynı zamanda İngiliz işgali altında bulunan Mısır'a yönelik de batıdan bir cephe Trablusgarp'tan açılmıştır. Savaş sırasında Osmanlı birlikleri, yerel halk ve aşiretlerle işbirliği yaparak Trablusgarp'ın birçok bölgesinde yeniden kontrol sağlamıştır. Mondros Mütarekesi imzalandığında Bingazi ve Trablus gibi bölgelerde Osmanlı Ordusu'nun hâkimiyeti olup mütareke maddeleri gereği bu birlikler, İtilaf Devletleri kuvvetlerine teslim olmak zorunda kalmıştır.

Bu yönüyle Trablusgarp (Libya), Osmanlı idaresinden çıkan Kuzey Afrika'daki son toprak parçası olması bakımından Türkiye için ayrı bir öneme sahiptir. Osmanlı sonrası dönemde, bir müddet İtalya işgalinde kaldıktan sonra 1951'de bağımsız olan Libya ile Türkiye arasında tarihten gelen yakın ilişkiler artarak devam etmiştir. Son yıllarda Akdeniz'de meydana gelen gelişmeler ve Libya'daki iç savaş durumu, bu ülkenin deniz komşusu olan Türkiye'nin Akdeniz'de stratejik adımlar atmasını gerekli kılmıştır.

Dolayısıyla söz konusu konjektürel gelişmelerden yola çıkarak Libya'nın (Trablusgarp) Türkiye açısından tarihi ve günümüzdeki stratejik önemi hakkında mevcut çalışmalardan istifade ederek yeni belgelerin de eklenmesiyle derleme bir çalışma hazırlama gerekliliği ortaya çıkmıştır. Zira Türkiye'nin Libya ile olan ilişkilerinin bilimsel çerçevede ortaya konması, mevcut strateji

* Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Arşiv Uzmanı / Tarih Bilim Uzmanı.

ve politikaların anlaşılabilmesine katkı sağlayacaktır. Bu çalışmada, tarihten günümüze Türkiye-Libya arasındaki gelişmeler, başta nitel araştırma yöntemi olmak üzere Libya (Trablusgarp) tarihi ile ilgili daha önce yapılan çalışmalardan istifade edilerek ve aynı zaman pek çoğu ilk defa yayımlanan arşiv belgeleri ışığında ele alınmış ve Türkiye'nin Libya ile olan ilişkileri, tarihi ve güncel verilerle en özet ve anlaşılır şekilde ortaya konulmaya çalışılmıştır.

Anahtar kelimeler: Trablusgarp, Libya, Akdeniz, Osmanlı Devleti, Türkiye.

Historical And Strategic Importance Of Libya (Tripolitania) For Turkey

Abstract

Having strategic importance at the north of Africa and Mediterranean owing to its location, Tripolitania (Libya) is a region where should be analyzed from historical and strategic perspectives for Turkey. Tripolitania as its historical name or Libya as its present name became a land of Ottoman Empire in 1551. The region where stayed under Ottoman rule for four centuries was invaded by Italy in 1911; under this circumstances, local people showed commitment to Ottoman Empire and Ottoman army officers who went to the region prevented expansion of Italian invasion organizing local community. However, Ottoman Empire accepted Italian occupation with Ouchy Treaty which Ottoman Empire had to sign on 18 October 1912 due to existence of chaotic environment in the country.

Nevertheless, with the beginning of World War I in a short time, local resistance to Italian forces continued in Tripolitania and Ottoman Empire battled against Italy establishing Africa Group Commandery. At the same time, a battlefield was opened from the west for Egypt where was under invasion of England. During the war, Ottoman troops established control again in many places of Tripolitania collaborating with local community and tribes. In fact, when Armistice of Mudros was signed, Benghazi and Tarabulus was under control of Ottoman Army, but due to articles of the armistice, these troops had to surrender to allied powers.

From this aspect, Tripolitania (Libya) has a significant importance for Turkey since it was the last lost land that was under Ottoman rule in North Africa and Mediterranean. In the post-Ottoman period, close relations dating back to the past with Turkey and Libya where gained independence in 1951 after being under invasion of Italy for a while have continued getting stronger. Developments in Mediterranean in the last years and civil war in Libya required Turkey where is sea neighbor of this country to take strategic steps.

Therefore, need of preparing a collective study about historical and strategic importance of Libya (Tripolitania) in the present based on cyclical developments emerged using present studies and adding new documents. In fact, presenting relations of Turkey with Libya based on academic perspective is essence to contribute understanding of existing strategy and policies. At the related study, developments between Turkey and Libya from past to today are examined initially based on qualitative research method using prior studies and also in the light of archive documents which are published for the first time, and relations of Turkey with Libya are presented with historical and current data in the most understandable and summarized way.

Keywords: Tripolitania, Libya, Mediterranean, Ottoman Empire, Turkey.

Osmanlı Egemenliği Öncesi Libya

Milattan önce Fenikelilerin liman ve ticaret şehirleri olarak kurduğu Libya bölgesi, milattan sonraki süreçte Roma idaresine geçmiştir. Roma İmpara-

torluğu'nun ikiye bölünmesiyle Bizans hâkimiyetinde kalan bölgenin idaresi, 643 yılında Hz. Ömer tarafından fethedilmesiyle Müslümanlara geçmiştir. Zaman içerisinde bölge halkı da İslamiyet'i kabul etmiştir.¹

Stratejik önemine binaen Libya, tarih boyunca birçok egemen gücün hâkimiyet kurmak istediği bir bölge olmuş; bu durum bölgede yoğun mücadeleler ve siyasi istikrarsızlığın yoğun bir şekilde yaşanmasına sebebiyet vermiştir. Nitekim bölgede, asırlar boyunca gerek İslam Devletleri ve Roma/Bizans arasında gerekse bölgedeki yerel Arap hanedanlar arasında nüfuz mücadelesi görülmüştür. Tüm bu süreçlerde Libya topraklarında, zaman içerisinde Araplaşan Berberiler ve aşiretler söz sahibi olmaya çalışmış ve yerel hanedanların idaresi ve aralarındaki çekişme ön planda olmuştur.²

Trablusgarp'ın (Libya) Osmanlı İdaresine Geçişi

Trablusgarp (Libya) bölgesi, 16. yüzyıl başlarında dönemin en büyük güçlerinden olan İspanya'nın (Habsburglar) işgaline uğramıştır. Zira Avrupa'daki Endülüs hâkimiyetine son veren İspanyollar, Kuzey Afrika'da da hak iddia ediyorlardı. İspanyol işgali üzerine Libya halkı, 1519'da İstanbul'a bir heyet yollayarak Osmanlı Devleti'nden yardım istemiş; Osmanlı Devleti ise başlangıçta buraya kısıtlı olarak askeri yardım yapmıştır. Fakat İspanyolların burayı bir üs olarak kullanarak Akdeniz'deki Osmanlı hâkimiyetini tehdit etmeleri üzerine, Kanuni Sultan Süleyman'ın emriyle sefere çıkan Kaptan-ı Derya Sinan Paşa ve Turgut Reis, 1551 yılında Libya'yı fethetmiştir. Böylece Osmanlı toprağı olan Libya, Turgut Reis tarafından bir beylerbeylik haline getirilmiş ve bugünkü Libya Devleti'nin toprak bütünlüğü de o dönemde bir Osmanlı vilayeti olarak sağlanmıştır. Osmanlı Devleti'nin Akdeniz'deki hâkimiyeti için kritik bir nokta olan Trablusgarp (Libya) bölgesi, Osmanlı Donanması için bir askeri üs ve deniz ticareti açısından da büyük önemi haizdi.³

Nitekim Kanuni Sultan Süleyman'ın, Trablusgarp Beylerbeyi Turgut Reis'e gönderdiği 6 Rebîu'l-Evvel 967/6 Aralık 1559 tarihli ferman; Osmanlı Devleti açısından Trablusgarp'ın (Libya) önemine dair bir örnek olması hasebiyle önemlidir. Sultan Süleyman bu fermanında, Trablusgarp ve Trablusgarp halkının güvenliğinin sağlanmasını istemiş olup bu bağlamda şu ifadeleri kullanmıştır:

"Trablusgarp (Libya) Müslümanları, benim gözümde ülkemin diğer insanları gibi kıymetlidir. Onlara yardımcı olmak, geçimlerini kolaylaştırmak, onların herhangi bir zarar ve ziyan görmelerini engellemek, çok önem verdiğim bir husustur. Bundan dolayı ihtiyacınız olan her şeyi gönderdim. Sen de kâfirlere (İspanyol ve Haçlı Donanması'na karşı) karşı oraları savunmaya gayret et. Bölgenin bütün aşiretleri, âlimleri ve ileri gelenleri ile işbirliği yap. Bütün Trablusgarp (Libya) sahillerini en iyi şekilde koru. Kalelerini sağlamlaştır. Köylere ve halka zarar gelmesine engel ol. Bölge-

¹ Ahmet Kavas, "Libya/Tarih", *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, Cilt: 27, Ankara 2003, s. 176-179.

² Ahmet Kavas, "Trablusgarp", *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, Cilt: 41, Ankara 2012, s. 288-289.

³ Kavas, "Trablusgarp", s. 289-290; Orhan Koloğlu, "Libya", *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, Cilt: 27, Ankara 2003, s. 175.

*nin ileri gelenlerine gönderdiğim hediyeleri kendilerine takdim et. Onlara daima iyi davran.*⁴

Osmanlı idaresi başladığında beylerbeyiler tarafından yönetilen Trablusgarp bölgesinde, daha sonra Yeniçeri Dayılarının ve bir dönem de Karamanlı ailelerin yönetime hâkim oldukları görülmektedir. Bölgenin ileri gelenleri tarafından seçilen bu dayı ve yöneticilerin tayinini ise Osmanlı padişahı yapmaktaydı.⁵ Fakat 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren bölgeye gönderilen valiler merkezden tayin edilmeye başlanarak merkezi otorite yeniden güçlendirilmiştir.

Bingazi Sancağı; arazisinin genişliği, Trablusgarp Vilayet merkezine olan uzaklığı nedeniyle ve güvenlik bakımından arzu edilen seviyede idare edilmediği gibi gerekçelerle 1871 yılında vilayet haline getirilmiş ve başına bir vali tayin edilmiştir.⁶ Fakat kısa bir süre sonra Bingazi bölgesi, mutasarrıflık haline getirilerek doğrudan Dâhiliye Nezareti'ne bağlanmıştır.⁷

Osmanlı idaresinin başlamasından itibaren geçen yüzyıllar içerisinde, Libya'nın çeşitli bölgelerine çok sayıda, imaret, cami, okul, hastane ve kışlalar Osmanlı Devleti tarafından yaptırılmıştır. Bilhassa Sultan II. Abdülhamid döneminde okul, hastane, idari/mülki binalar vb. yapılar Trablus'ta inşa edilmiştir.⁸

Bu eserlerin bir kısmı, bugün hala ayaktadır. Bunlardan bazıları; Turgut Reis Camii ve Türbesi, Müşir Çarşısı, Türk Çarşısı, Karamanlı Ahmet Paşa Camii, Gürcü Mustafa Paşa Camii ile Trablus Saat Kulesi, Osmanlı Sanayi Mektebi ve Bahriye Mektepleridir.⁹ O dönemde adaletle ve huzurla yönetilen Libya halkının bugün Türkiye'ye olan sevgi ve muhabbeti, tarihi süreçte yapılan pozitif uygulamaların bir yansıması olarak ifade edilebilir.

Osmanlı idaresi Trablus ve Bingazi başta olmak üzere Libya'da (Trablusgarp) kalkınma faaliyetlerine büyük önem vermiş ve yatırımlarda bulunmuştur.¹⁰ Trablus ve Bingazi Limanlarının imarı gerçekleştirilerek bölgede ticaretin gelişmesi sağlanmıştır.¹¹ Ayrıca bölgede idari ve mali ıslahatlar hayata geçirilmiş; yolsuzluklar önlenmeye çalışarak Libya halkının refahı yükseltilmeye çalışılmıştır.¹²

⁴ *Osmanlı Belgelerinde Trablusgarp*, Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Yayınları, İstanbul 2013, s. 27-28; *Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi, BOA.A.DVNS. MHM.*, d. 3/579.

⁵ Koloğlu, "Libya/Osmanlı Dönemi", *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, Cilt: 27, Ankara 2003, s. 179-183; Kavas, "Trablusgarp", s. 289-291.

⁶ *Osmanlı Belgelerinde Trablusgarp*, s. 252-254.

⁷ Sırrı Erinç, "Bingazi", *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, Cilt: 6, Ankara 1992, s. 181-183.

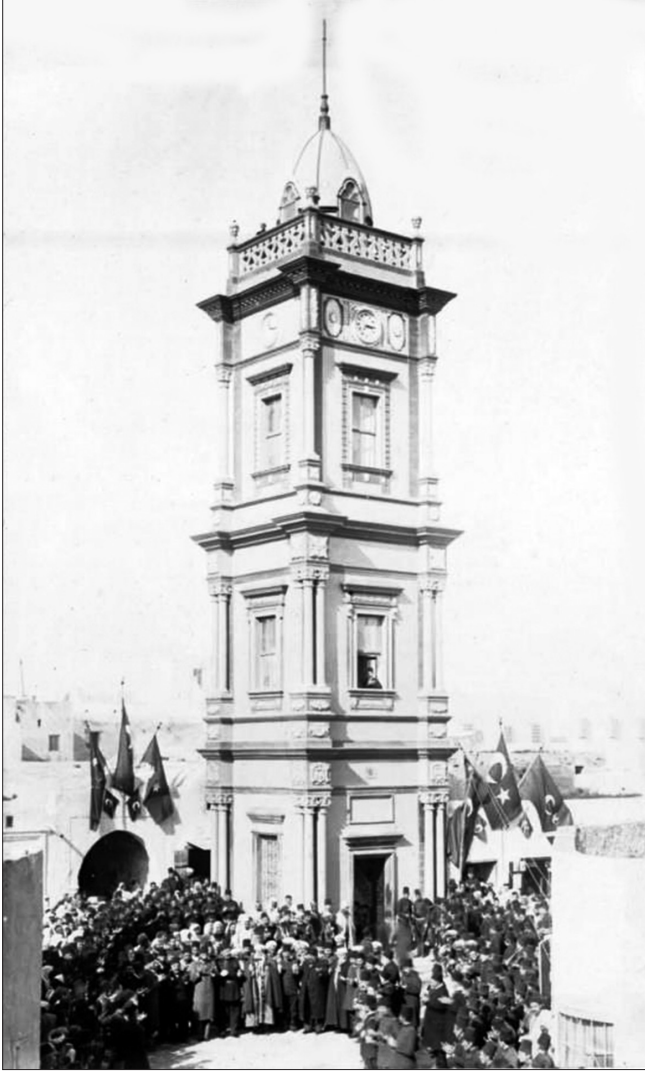
⁸ Kavas, "Trablusgarp", s. 290-291.

⁹ Ahmet Kavas, "Libya/Kültür-Medeniyet", *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, Cilt: 27, Ankara 2003, s. 184-188; Cumhurbaşkanlığı İletişim Başkanlığı, https://www.iletisim.gov.tr/turkce/yerel_basin/detay/tika-libyada-osmanli-mirasini-yeniliyor, [09.01.2020 tarihinde erişildi]; *Osmanlı Belgelerinde Trablusgarp*, s. 305.

¹⁰ *Osmanlı Belgelerinde Trablusgarp*, s. 231-240.

¹¹ *Osmanlı Belgelerinde Trablusgarp*, s. 241-249, 291-293.

¹² *Osmanlı Belgelerinde Trablusgarp*, s. 263-264.

(Trablusgarp Saat Kulesi'nin Açılış Merasimi - *Osmanlı Belgelerinde Trablusgarp*, s. 305)

Özellikle Sultan II. Abdülhamid döneminde, Osmanlı toprağı olarak Kuzey Afrika'da işgal edilmemiş bir bölge olan Libya'nın (Trablusgarp) kalkındırılması ve bölge halkının devlete olan bağlılığını devam ettirmek amacıyla; askerlik, güvenlik, idare, eğitim, ticaret, ziraat, hayvancılık, ulaşım, haberleşme gibi hususlarda yapılması gereken ıslahatlara dair padişahın görüşleri doğrultusunda kapsamlı bir rapor hazırlanmıştır.¹³ Bu doğrultuda yapılacak ıslahatlar, Meclis-i Vükela da müzakere edilerek uygulamaya konulmaya başlamıştır.¹⁴

¹³ *Osmanlı Belgelerinde Trablusgarp*, s. 327-331.

¹⁴ *Osmanlı Belgelerinde Trablusgarp*, s. 367-368, 384-387.

İtalya'nın Trablusgarp'ı (Libya) İşgali

Osmanlı Devleti'nin zayıfladığı dönemde, Kuzey Afrika'da yer alan ve aynı zamanda merkeze uzak olan vilayetleri, İngiltere ve Fransa gibi sömürgeci devletlerin işgaline uğramıştı. Bu kapsamda 1830'da Cezayir ve 1882'de Tunus Fransa tarafından, 1881'de de Mısır ve 1889'da Sudan İngiltere tarafından işgal edilmişti. Sömürgecilik yarışının olduğu Avrupa'da, siyasi birliğini geç tamamlamış olan İtalya ise karşı kıyısında bulunan Trablusgarp'a göz dikmiş ve Osmanlı Devleti'nin hükümet bunalımı başta olmak üzere yaşadığı muhtelif karışıklıkları fırsat bilerek Eylül 1911'de Trablusgarp'a saldırmıştır.¹⁵

Mısır'ın İngiltere işgali altında olması sebebiyle Libya ile kara sınırı olmayan Osmanlı Devleti, İtalyan işgaline karşı savunma tedbirleri noktasında birtakım önlemler olsa da¹⁶ geç kalmış ve İtalyan çıkartması karşısında askeri açıdan tedbirsiz yakalanmıştı. Bu konuda İngiltere'nin, İtalya'nın bölgeyi işgaline karşı olmasına da güvenilmiş; fakat İngiltere Osmanlı Devleti'ne verdiği siyasi desteği bırakarak İtalyan işgaline göz yummuştur.¹⁷

Neticede Trablusgarp'ın sahil kesimlerinde İtalyan çıkartması başlayınca, özellikle Enver Paşa ve Mustafa Kemal Paşa gibi birçok subay gönüllü olmuş ve Osmanlı Hükümeti tarafından gizlice Mısır veya Tunus üzerinden Libya'ya gönderilmiştir. Osmanlı subaylarının, yerel halkı örgütleyerek yönettiği muharebelerle Derne, Tobruk ve Bingazi'de İtalyanlara karşı verilen mücadeleler İtalyanları zor durumda bırakmıştır. Bilhassa Albay Neşet Bey Trablus'taki mücadeleyi örgütlerken Binbaşı Enver Bey (Enver Paşa), 400 askerle geldiği Bingazi'de, Bingazi-Derne Cephesi Komutanlığı'nı üstlenerek İtalyanlara karşı önemli mücadeleler vermiş; Binbaşı Mustafa Kemal Bey ise (Gazi Mustafa Kemal Atatürk) Derne ve Tobruk'taki birliklere komuta ederek İtalyanlarla mücadele etmiştir.¹⁸ Bölge halkına da silah dağıtılarak İtalyanlarla mücadele etmesi için seyyidler ve şeyhler vasıtasıyla halk örgütlenmiştir.¹⁹

Verilen mücadelelerle ilgili Umûm Erkân-ı Harbiye Dairesi'nden Dâhiliye Nezâreti'ne yazıda, Derne'de üç koldan güneye ilerlemeye başlayan İtalyanların, yapılan muharebe sonucunda Osmanlı askeri ve Arap mücahitlerin karşı taarruzuyla geri çekilmeye başladıkları, bu geri çekilişin firara dönüştüğü, İtalyanların bir hayli kayıp verdikleri, kendilerinden çok miktarda silah, cephane mühimmat ve hayvan ele geçirildiği, kıtaların ve aşiretlerin manevî kuvvetinin yüksek olduğu, yeni bir aşiretin daha kendilerine katılacağı bilgisi verilmiştir.²⁰

¹⁵ Hasan Tevfik Güzel, "Hasta Adam" Osmanlı Devleti Karşısında Başarılı Bir İtalyan Diplomasi Örneği: Trablusgarp Savaşı", *Vakanüvis - Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi*, Yıl: 2, No: 1, Mart 2017, s. 80-83; İtalya'nın Osmanlı Devleti'ne harp ilanı için bkz. *Osmanlı Belgelerinde Trablusgarp*, s. 474-478.

¹⁶ Sultan II. Abdülhamid döneminde Libya'ya askeri sevkîyat yapılarak bölgeye karşı muhtemel işgal girişimleri önlenmeye çalışılmıştı. Bu kapsamda Libya'da yerel halktan oluşan Hamidiye Yerel Birlikleri kurulmuştu. Bkz. *Osmanlı Belgelerinde Trablusgarp*, s. 390-391, 395.

¹⁷ *Osmanlı Belgelerinde Trablusgarp*, s. 327-331; 374-377.

¹⁸ Kemal Beydilli, "Trablusgarp Savaşı", *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, Cilt: Ek-2, İstanbul 2016, s. 613-616.

¹⁹ *Osmanlı Belgelerinde Trablusgarp*, s. 481-483.

²⁰ *Osmanlı Belgelerinde Trablusgarp*, s. 510-512.

Öte yandan Osmanlı Devleti, İtalya ile devam eden savaş ve İtalyan ambargosu nedeniyle zor durumda kalan ve temel ihtiyaçları son derece lüzumlu hale ulaşan Trablusgarp halkına 50.000 Osmanlı Lirası yardım göndermiştir.²¹ Ayrıca savaş sırasında İtalyan bombardımanı ve işgal sonrası vuku bulan mezalim nedeniyle bölge halkından birçok kişi, İstanbul başta olmak üzere Osmanlı Devleti'nin muhtelif bölgelerine göç etmek durumunda kalmıştır.²² İtalya'nın saldırısı nedeniyle Trablusgarp ve Bingazi'den gelen Libyalı muhacirlere iâşe yardımı yapılması ve iskânlarının sağlanması için tahsisat-ı fevkalade faslından yardım edilmesine dair 21 Ocak 1912 tarihli geçici kanun layihası (Olağanüstü Ödeme Bölümü/Örtülü Ödenek), Osmanlı Hükümeti tarafından kabul edilmiştir.²³

Bölge halkının İtalyan işgali karşısında Osmanlı Hükümeti'ne olan bağlılığı devam etmiştir. Nitekim Trablusgarp ve Bingazi bölgelerinin seyyidler, şeyhleri ve âlimleri tarafından Osmanlı Hükümeti'ne gönderilen 1 Mart 1912 tarihli arzuhalde; Trablusgarp'a (Libya) saldırmış olan İtalyanlara karşı, din ve vatan uğruna mücadele edildiği ve karşı konulduğu; Libya halkının Osmanlı padişahı/Halifeye bağlılıkta kararlı olduğu ve esaret yerine ölümü yeğlediklerine dair ifadeler yer almaktadır.²⁴ Nitekim İtalyanların işgal ettikleri bölgelerde, Libya halkına çocuk, kadın saldırması ve insanlık dışı vahşet uygulaması halkın büyük tepkisini çekerek İtalyanlara karşı mücadelenin artmasına sebep olmuştur. Bu durum resmi belgelere de yansımıştır.²⁵

Bu durum karşısında İtalya'nın, Osmanlı Devleti'ne ait 12 Adaya asker çıkartması ve Osmanlı topraklarına ait bazı limanları bombalaması, Beyrut'a saldırması, Çanakale Boğazı'nı abluka altına alması gibi eylemleri ile Balkan Savaşları'nın çıkması üzerine Osmanlı Devleti, İtalya'nın barış şartlarını kabul etmek mecburiyetinde kalmıştır.²⁶

Antlaşmadan iki gün önce 16 Ekim 1912'de Sultan Mehmed Reşad tarafından yayımlanan bir fermanla Trablusgarp'a muhtariyet verilmiştir. Bunun sebebi olarak ise Osmanlı Devleti, Libya halkının tepkisini çekmemek ve Müslüman olan bir toprağını terk etmiş gözükmemek için bölgeye muhtariyet vermiş ve buranın terk edilmediğini aksine zorla İtalya tarafından işgal edildiğini göstermek istemiştir.

Gerekçe olarak Balkan devletlerinin ittifak halinde açmış oldukları savaş sebebiyle Osmanlı hükümetinin, İtalya ile savaşta Trablusgarp halkına yardım imkânı kalmadığı, bu sebeple bölgeye tam bir muhtariyet verildiği belirtilmiştir. Bu kapsamda yayımlanan kanun maddelerinde; bölgede kanun ve nizâmların hazırlanmasında gerekli yardımların yapılacağı, gelecek beş sene

²¹ *Osmanlı Belgelerinde Trablusgarb*, s. 538-539.

²² *BOA., DH.ŞFR.*, 506/51, 60/10.

²³ *BOA., MV.*, 226-62.

²⁴ *BOA., İ.MBH.*, 9-21.

²⁵ *Osmanlı Belgelerinde Trablusgarb*, s. 493-497.

²⁶ Mevlüt Çelebi, "Uşi Antlaşması'ndan Sonra İtalya'nın Türkiye Siyaseti", *Osmanlı Devleti'nin Dağılıma Sürecinde Trablusgarb ve Balkan Savaşları Sempozyumu (16-18 Mayıs 2011-İzmir) Bildiriler Kitabı*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2013, s. 104-105.

için Şemseddin Bey'in, padişah tarafından Nâibüssultan olarak tayin edildiği, ayrıca mahalli kadıların belirlenmesi için merkezden bir kadı tayin edileceği hükümleri yer almaktadır.²⁷

Neticede 18 Ekim 1912'de Osmanlı Devleti ve İtalya arasında imzalanan 11 maddelik Uşi Antlaşması ile Trablusgarp ve Bingazi'nin İtalya tarafından işgali kabul edilmiş; İtalya ise işgal ettiği 12 Ada'dan çekilmeyi taahhüt etmiştir.²⁸ Nitekim antlaşmaya göre Libya Müslümanları dini ve adli açıdan Osmanlı padişahına bağlı olacaktı. Ayrıca Osmanlı Devleti bölgede temsilci bulunduracak; Trablusgarp'ta şeriat uygulanmasına devam edilecek ve kadıların padişah tayin edeceği. İtalya, Osmanlı'nın Düyun-u Umumiye borçlarına karşılık Trablusgarp'taki payını hesaplayarak Osmanlı Devleti'ne bir ödeme yapacak; harpten önceki ikili ve ticarî anlaşmalar aynen yürürlükte kalacaktı.²⁹

Antlaşmanın bu maddeleri ile Trablusgarp'ın (Libya) kaybını onaylayan Osmanlı Devleti, bölgedeki varlığını bir şekilde devam ettirmeye çalışan birkaç hususu antlaşma maddelerine ektebilmişti. Osmanlı Devleti, Teşkilat-ı Mahsusa örgütü başta olmak üzere bölgede kalan askeri görevlileri ile aşiretleri yönlendirmiş ve organize etmiş; böylece Libya halkı İtalyan işgalini kabul lenmemiş ve mücadelesini devam ettirmiştir.

Nitekim Harbiye Nazırı Nazım Paşa tarafından Bingazi ve Havalisi Kumandanı Enver Bey'e yazılan şifreli yazıda;

“Balkanlarda dört devletle harbe girişilmesinin İtalyanlarla sulh yapılmasını gerekli kıldığına, Trablusgarp Savaşı esnasında yerli mücahitlerin vatanlarını müdafaa uğrunda gayretlerinin son derece takdire şâyân olduğuna değinmiş; bu bağlamda Şeyh Ahmed Şerif Senüsi'nin, Osmanlı Devleti'nin Trablusgarp ve Bingazi'yi boşaltması durumunda vatanlarını müdafaa için kanlarının son damlasına kadar mücadeleye devam edeceklerini bildirerek Bingazi'de bulunan silah ve mühimmatın Senüsi'lere teslim edilmesini”³⁰

istemmişti. Bu yüzden İtalyan işgali, Libya'nın sahil kesimiyle sınırlı kalmış ve Birinci Dünya Savaşı'nda da iç bölgelere nüfuz edememişti. Zira bilhassa, İtalyan işgalinin bölgede başladığı ilk andan itibaren Osmanlı Devleti'nin yanında yer alan Şeyh Ahmed Sunüsi, Osmanlı Hükümeti ile haberleşmesini sürdürmüş ve Birinci Dünya Savaşı'nda Osmanlı Devleti'nin yanında yer alacağını beyan ederek İtalyanlara karşı mücadele için silah ve cephaneye desteği talep etmişti.³¹

²⁷ Osmanlı Belgelerinde Trablusgarp, s. 541-543.

²⁸ Nihat Erim, “İtalya İle Uşi Barış Andlaşması”, *Osmanlı İmparatorluğu Andlaşmaları I*, Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Yayınları, Ankara 1953, s. 354-451; *Osmanlı Belgelerinde Trablusgarp*, s. 544-553.

²⁹ BOA., HSD.CB., 4/78.

³⁰ Osmanlı Belgelerinde Trablusgarp, s. 557-559.

³¹ Cengiz Mutlu, “Yeni Belgeler Işığında Türk Millî Mücadelesi'nde Şeyh Senusi”, *Bilişim Türk Dünyası Sosyal Bilimler Dergisi*, Sayı: 88, Kış 2019, s. 55-56.

Birinci Dünya Savaşı ve Mondros Mütarekesi'nde Trablusgarp (Libya)

Birinci Dünya Savaşı başladığında, Osmanlı Devleti'nin Trablusgarp'ı (Libya) muhtariyet verdiği bir bölge olarak gördüğü, arşiv belgelerinden takip edilmektedir.³² Savaş başladığında İtalya işgalinde bulunan (Trablusgarp) Libya, halen dini açıdan Osmanlı padişahı olan Halife'ye bağlı bulunuyordu. Nitekim İtalya, Osmanlı Devleti'nin kendi bulunduğu bloğun karşısında savaşa katılmasından büyük endişe duymuştur. Zira işgali altında bulunan Libya Müslümanlarının topyekün isyan etmesinden endişelenen İtalya'nın bu durumu Osmanlı makamlarına bildirdiği görülmektedir.³³

Birinci Dünya Savaşı'nın başlamasıyla Osmanlı Devleti tarafından kordine edilen Libya halkından oluşan kuvvetler, Osmanlı Devleti'nin bölgeye gönderdiği askeri personel, silah ve mühimmat yardımlarıyla desteklenmiştir. Osmanlı Harbiye Nezareti ve Teşkilat-ı Mahsusa, bölgedeki adamları vasıtasıyla yerel halkı İtalyanlara karşı örgütlemiş; bölgeye gönderilen Osmanlı subayları, buradaki birliklerin başına geçerek İtalyanlara karşı muharebeleri yönetmişlerdir. Osmanlı yöneticileri, bölgede özellikle Senüsilerin şeyhi Ahmed Senüsi ile işbirliği yaparak İtalyan ve İngilizlerle mücadeleyi temin etmeye çalışmışlardır. Bu faaliyetler neticesinde, Osmanlı Devleti açısından Birinci Dünya Savaşı'nın bir cephesi de Trablusgarp'ta (Libya) açılmıştır.³⁴ Savaş sırasındaki hizmetleri ve sadakatinden dolayı Şeyh Seyyid Ahmed Şerif Senüsi Paşa'ya, Meclis-i Vükelâ kararıyla Trablusgarp ve Bingazi Nâibüssultanı unvanı verilmiştir.³⁵

Osmanlı Devleti'nin bölgede bir cephe açmasının en temel amacı, kendisine savaş ilan eden İtilaf Devletlerini ana cephe dışında da meşgul etmektir. Ayrıca Mısır'ı geri alma niyetinde olan Osmanlı Devleti, Trablusgarp'taki İtalyan işgalini sonlandırmayı hedefliyordu. Haddizatında Şubat 1915'te, İngiliz işgalinde bulunan Mısır üzerine Kanal Seferi'yle taarruz cephesi açan fakat başarısız olan Osmanlı Devleti, Mısır'ın doğusundaki Libya üzerinden de yeni bir cephe açarak İngilizleri iki ateş arasında bırakma niyetinde idi.

Bu kapsamda Osmanlı Başkumandan Vekili Enver Paşa, kardeşi Nuri Beyi (Nuri Killigil Paşa) bölgeye gönderilerek İtalyan ve İngilizlere karşı yapılacak harekâtlara komuta etmek üzere görevlendirmiştir. Bingazi'de karargâh kuran Nuri Bey ve Teşkilat-ı Mahsusa, Senüsilerle işbirliği yaparak Mısır üzerine taarruz planlamışlardır.³⁶ Yine Libya'nın büyük bir bölümünde nüfuz sahibi ve Osmanlı taraftarı olan aşiret reisi Ramazan Şetevi de İtalyanlar ve İngilizlere karşı verilen mücadeleye katılmıştır.

³² *Osmanlı Belgelerinde Trablusgarp*, s. 570-577.

³³ *Osmanlı Belgelerinde Birinci Dünya Harbi I*, Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Yayınları, İstanbul 2013, s. 83; *BOA., DH.EUM.*, 5. şb, 3/16.

³⁴ F. Rezzan Ünalp, *Birinci Dünya Savaşı'nda Osmanlı Devleti'nin Kuzey Afrika'ya Yönelik Faaliyetleri*, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Doktora Tezi, Ankara 2010, s. 147.

³⁵ *Osmanlı Belgelerinde Trablusgarp*, s. 575-577.

³⁶ F. Rezzan Ünalp, "Birinci Dünya Savaşı'nda Osmanlı Devleti'nin Libya/Trablusgarp Cephesi'ndeki Askeri Faaliyetleri", <https://www.beyaztarih.com/1-dunya-savasi/birinci-dunya-savasinda-osmanli-devletinin-libyatrablusgarp-cephesindeki-askeri-faaliyetleri>, [29.12.2019 tarihinde erişildi].

Osmanlı birlikleri ilk olarak bugün Mısır sınırlarında kalan Libya'nın doğusundaki Sellûm bölgesinden karaya çıkmış ve doğuya doğru hareket etmişlerdir. Şeyh Ahmed Senûsi'nin de kuvvetleriyle Osmanlı birliklerine destek olduğu bu hareket neticesinde Sellûm kontrol altına alınmıştır.³⁷ Böylece Osmanlı Ordusu'nun, Ağustos 1916'da yapacağı 2. Kanal Taarruzu öncesi, Mısır'ın batısından İngilizlere karşı cephe açan Osmanlı Devleti, bir Alman denizaltısı ile üç piyade bölüğü, bir ağır makineli tüfek takımı ve bir tabur asker ile bir kısım subaylarını da Libya'ya yollamıştır. Bu süreçte daha teşkilatlı bir yapı askeri yapı oluşturulması gayesi ile ilk etapta Bingazi'de dokuz taburdan müteşekkil Afrika Grupları Kumandanlığı kurulmuştur. Nitekim savaşın ilk yıllarında Tobruk, Derne hattında da kontrol sağlansa da İngiliz ve İtalyan ortak harekâtı ile aşiretler ve Osmanlı ortak kuvvetleri, doğu istikametinde çekilmişlerdir. Nuri Paşa da karargahını daha doğudaki Mısırata'ya taşımıştır.³⁸ Sellûb bölgesi de İngilizler tarafından geri alınmıştır.³⁹

1917 yılı sonlarında Afrika Grupları Kumandanı Nuri Paşa'nın Kafkas Cephesi'ne yollanmasıyla Osmanlı şehzadesi Osman Fuat Efendi, Libya'daki Osmanlı birliklerine komutan olarak tayin edilmiştir. Savaşın sonlarında Seyyid Ahmed'in mağlubiyetler alması onun otoritesini bir nebze olsun sarmıştır. Bu esnada İngilizlerin Senûsilerin lideri olarak seçtiği, Ahmed Senûsi'nin yegeni Seyyid İdris'in İngilizlerle işbirliği yapmasıyla Osmanlı birlikleri ve Libyalı direnişçiler, İtalyan ve İngilizlerin havadan saldırıları karşısında da oldukça zor durumda kalmıştır. Fakat bu dönemde Trablus başta olmak üzere Mısırta, Sirte ve Bingazi'nin bazı bölgelerinde Osmanlı birliklerinin kontrolü devam etmiş, İtalyan garnizonları ise belli sahil noktalarında sıkışıp kalmıştır.⁴⁰

Bu dönemde İtalyanlar, Osmanlı birliklerin emrine giren Trablus ve Bingazili birçok aşiret ve ileri gelenlerinin akrabalarından yakaladıklarını işkencelere tabi tutmuş ve sürgüne göndermiştir.⁴¹ Bu sırada Şeyh Ahmed Senûsi ise 1918 yılı Ağustos ayında bir Alman denizaltısı ile İstanbul'a getirilmiş ve Sultan Vahdeddin tarafından kabul edilmiştir. Böylece Osmanlı Devleti, Şeyh İdris'e karşı bölgedeki nüfuzunu sürdürmek için Şeyh Senûsi'nin halk üzerindeki manevi desteğini önemseydiğini göstermiştir.⁴² Fakat Osmanlı'nın Birinci

³⁷ Nihat Azamat, "Senûsi Ahmed Şerif", *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, Ankara 2009, Cilt: 36, s. 527.

³⁸ Ünalp, *Birinci Dünya Savaşı'nda Osmanlı Devleti'nin Kuzey Afrika'ya Yönelik Faaliyetleri*, s. 147-148.

³⁹ Azamat, "Senûsi Ahmed Şerif", s. 527-528.

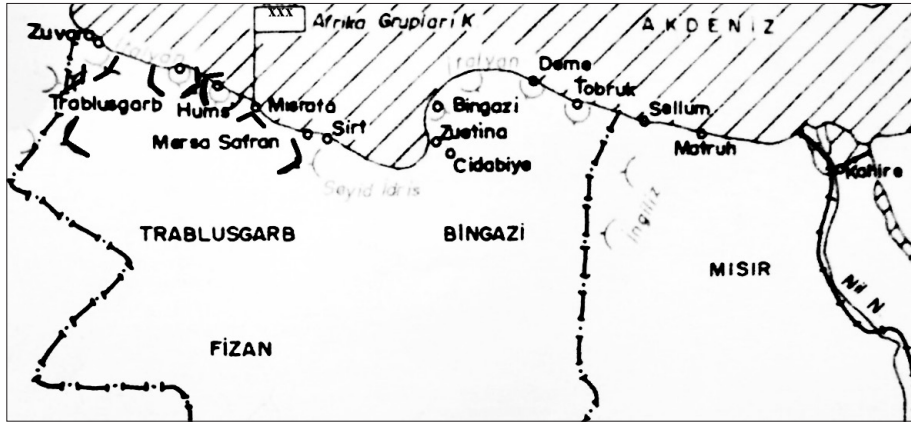
⁴⁰ Ünalp, *Birinci Dünya Savaşı'nda Osmanlı Devleti'nin Kuzey Afrika'ya Yönelik Faaliyetleri*, s. 125.

⁴¹ BOA., HR.SYS., 2230/86.

⁴² Azamat, "Senûsi Ahmed Şerif", s. 527-529; Şeyh Ahmed Senûsi, Sultan Vahdeddin'e Eyüp Sultan'da kılıç kuşatmış, akabinde kendisine Vezirlik ve Paşalık payesi verilmiştir. Birinci Dünya Savaşı'nın sona erdiği süreçte Bursa'ya giden Şeyh Senûsi, Yunan işgali tehlikesi nedeniyle bu sefer Ankara'ya geçmiş ve Mustafa Kemal Paşa ile görüşerek kendisine büyük destek vermiştir. İslam Dünyası'nda saygın bir kişi olan Ahmed Senûsi'nin, bu yönünden istifade etmek isteyen Mustafa Kemal Paşa da ondan, halkı bilgilendirmesi yönünde destek istemiştir. Bu kapsamda Şeyh Senûsi'nin İstiklal Harbi yıllarında, Anadolu'nun birçok iline ziyaretler gerçekleştirerek halkı Milli Mücadele'ye katılmaya davet ettiği görülmektedir. Anadolu'daki Milli Mücadele'nin İslam Dünyası'na örnek olması gerektiğini ve mutlaka desteklenmesi gerektiğini savunan Şeyh Senûsi, yayımladığı beyannameler ile Ankara'daki Meclis'in millet ve ümmetin kurtuluş ümidi olduğunu belirtmiştir. Dolayısıyla uzun yıllar kendi memleketinde İtalyanlara karşı savaşın öncülüğünü yapan Libyalı

Dünya Savaşı'ndan yenilgiyle çıkması, birçok bölgede olduğu gibi Trablusgarp'taki Osmanlı varlığının da tamamen bitmesine neden olmuştur.

Neticede Osmanlı Devleti açısından Birinci Dünya Savaşı'nı son erdiren 30 Ekim 1918 tarihli Mondros Mütarekesi'ne göre; Libya'da İtilaf Devletleri'yle mücadele eden Osmanlı birliklerinin en yakın İtilaf Devletleri garnizonlarına teslim olması şart koşulmuştu. Zira ateşkes yapıldığında; Trablus, Mısır ve Bingazi'nin bazı bölgeleri halen Osmanlı birliklerinin kontrolünde idi. Bazı bölgelerde ise Osmanlı subayları, yerel direnişi organize ediyordu. Mondros Mütarekesi'nin 17. maddesine göre Trablusgarp ve Bingazi'deki Türk subaylarının en yakın İtalyan garnizonuna teslim olmaları; 18. maddesine göre; Mısır ve Bingazi'deki Osmanlı kontrolünde olan limanların en yakın İtalyan birliğine teslim edilmeleri gerekiyordu.⁴³

(Mondros Mütarekesi imzalandığında Trablusgarp'ta bulunan Osmanlı birliklerinin bulunduğu mevkiler - Türk İstiklal Harbi Mondros Mütarekesi ve Tatbikatı I, Genelkurmay Başkanlığı Yayınları, Ankara 1992).

Bu maddelere ve İtilaf Devletleri'nin teslim tekliflerine rağmen Trablusgarp'ın muhtelif bölgelerinde savaşıyan Osmanlı birliklerinin teslim olması, 1919 yılına kadar gerçekleşmemiş ve İstanbul'dan mükerrer emirler verilmesi üzerine ancak teslim olmuşlardı. Böylece 1919 yılı başlarında, Osmanlı Devleti'nin Libya'daki son askeri varlığı da bölgeden çekilmişti. Libya, Osmanlı Devleti'nin Kuzey Afrika ve Akdeniz sahillerinde elinden çıkan son Osmanlı toprağı olması hasebiyle de ayrıca önemliydi ve Mondros Mütarekesi imzalandığında Osmanlı birliklerinin bulunduğu tek Kuzey Afrika toprağıydı.

Osmanlı Sonrası Dönemden Günümüze Kadar Libya'daki Gelişmeler

İtalya'nın 1912'de bölgeyi işgal etmesi, akabinde Birinci Dünya Savaşı'nın da kaybedilmesiyle bölgenin Osmanlı ile bağı tamamen kesilmiştir. Bölgeyi Akdeniz'deki varlığı için bir sömürge haline getirmeye çalışan İtalya'nın

alim Şeyh Ahmed Senüsi, Millî Mücadele yıllarında kendi ana vatanı olarak gördüğü Türkiye'nin istiklali için manevi ve dini bir misyon üstlenerek bu mücadeleye destek vermiştir. İstiklal Harbi sonrası, Türkiye'den ayrılan ve Hicaz'a giden Şeyh Senüsi, 1933 senesinde Medine'de vefat etmiştir. Bkz. Mutlu, "Yeni Belgeler Işığında Türk Millî Mücadelesinde Şeyh Senüsi", s. 57-78.

⁴³ ATASE Askeri Tarih Belgeleri Dergisi, Sayı: 142, Belge No: 7/1-2-3.

1930'lardaki saldırgan ve yayılcı tutumuna karşı, Libya'da "Çöl Aslanı" olarak anılan Ömer Muhtar, yerel halk unsurlarıyla İtalyanlara karşı mücadele edip büyük başarılar kazansa da sonunda yakalanarak idam edilmiştir.⁴⁴

2. Dünya Savaşı'nda İtalya'nın yenilmesiyle Libya bölgesi, İngiltere ve Fransa arasında paylaşılmıştır. İtalya 1947'de Libya'daki bütün haklarından feragat etmiştir. 1951'de ise Libya bağımsızlığını kazanmış ve burada krallık yönetimi kurulmuştur. Krallığa ise İngilizlerle uzun süredir işbirliği yapan Senüsi-lerin lideri gelmiştir. Libya'nın bağımsızlığı sürecinde Libya halkı Türkiye'den destek talep etmiştir. Bu kapsamda Libya Kurtuluş Milli Kurulu ve Libya'daki liderler tarafından, Türkiye Cumhurbaşkanlığına gönderilen 1949 tarihli yazılarda, Libya'nın bağımsızlığı için Türkiye'nin Birleşmiş Milletler nezdinde girişimde bulunması talep edilmiştir.⁴⁵ Türkiye, 1952'de Birleşik Libya Krallığı'nı resmen tanımış ve diplomatik ilişkiler kurulmasına karar vermiştir.⁴⁶

Türkiye ve Libya arasında bu tarihten itibaren yakın ilişkiler tesis edilmiş ve ekonomik, ticaret, denizcilik, petrol, sosyal ve güvenlik alanları başta olmak üzere birçok alanda işbirliği yapılmıştır. Zira Türkiye, Libya ile yakın tarihi ilişkilerinin yanı sıra mevcut durumda Akdeniz'de deniz komşusu durumunda idi.⁴⁷

Senüsiye tarikatına bağlı krallar tarafından yönetilen Libya'da, 1969'a gelindiğinde ise Libya ordusunda bir subay olan Muammer Kaddafi, Kral İdris Senüsi'yi devirerek 42 yıl sürecek Libya Devlet Başkanlığı'nı üstlendi.

Türkiye'nin 1974'te icra ettiği Kıbrıs Barış Harekâtı'nda, uluslararası kamuoyunun Türkiye'ye uyguladığı ambargoya rağmen Libya Devleti, Türkiye'ye siyasi, ekonomik ve manevi destek sağlamıştır.⁴⁸

Zaman içerisinde tek adam yönetimi kuran Kaddafi'ye karşı 2011 yılında Arap Baharı'nın bir yansıması olarak gösteriler başladı. Libya iç savaşına dönüşen durum karşısında Kaddafi, NATO'nun askeri müdahalesi ile hızlıca hâkimiyetini kaybetti ve isyancı güçler tarafından Ekim 2011'de öldürüldü.⁴⁹

Bunun üzerine Libya'da 18 aylığına Geçici Ulusal Konsey Hükümeti kuruldu. Akabinde Milli Genel Kongre Meclisi faaliyetlerine başladı. Fakat Kaddafi sonrası oluşan yeni yönetim yapısına rağmen Libya'daki karışıklıklar sona ermedi. Bu dönemde Tobruk'ta Temsilciler Meclisi ayrı bir şekilde faaliyet göstermeye başladı ve taraflar arasında çıkan anlaşmazlık neticesinde ülkede iki başlılık oluştu. Tobruk merkezli olarak General Hafter ise Kaddafi'ye karşı eylemleri yürüten Zenta milisleriyle hareket ederek dış güçlerden aldığı destekle Trablus merkezli hükümete yönelik darbe yapmaya kalktı. Oluşan yeni

⁴⁴ Ahmet Kavas, "Ömer Muhtar", *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, Ankara 2007, Cilt: 34, s. 76-78.

⁴⁵ *Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi*, BCA, Muamelat Genel Müdürlüğü, 30-10-0-0/267-800-19.

⁴⁶ BCA., Kararlar Daire Başkanlığı (1928-), 30-18-1-2/127-100-8.

⁴⁷ BCA., 30-18-1-2/337-52-8; 30-18-1-2/378-214-15; 30-18-1-2/335-45-7.

⁴⁸ Koloğlu, "Libya", s. 181-184.

⁴⁹ Muhammed Tandoğan, "Libya'da Arap Baharı'nın Kışa Dönmesi ve Türkiye'nin Diplomatik Hamleleri", Afrika Araştırmaları Derneği, <https://www.afam.org.tr/libyada-arap-baharinin-kisa-donmesi-ve-turkiyenin-diplomatik-hamleleri/>, [13.01.2020 tarihinde erişildi].

kaotik ortamda Birleşmiş Milletlerin öncülüğünde Trablus merkezli Ulusal Mutabakat Hükümeti (UMH) kuruldu ve birçok ülke tarafından olduğu gibi Türkiye tarafından da Libya'nın meşru hükümeti olarak bu yönetim kabul edildi. Fakat General Hafter'i destekleyen Tobruk merkezli Temsilciler Meclisi ise kendisini ülkenin meşru yönetimi kabul etmekte ve BAE, Mısır, Yunanistan, Fransa, Rusya gibi ülkeler tarafından desteklenmekteydi.⁵⁰

Öte yandan Yunanistan ve Rum Kesimi'nin, Doğu Akdeniz'de enerji kaynaklarını tek taraflı arama ve çıkartma faaliyetlerine girişmesi ve Türkiye'nin Deniz Yetki Alanı'ndaki haklarını gasp etmeye çalışması durumu, Türkiye'nin Akdeniz'deki hak ve menfaatlerini büyük ölçüde tehdit etmekteydi.⁵¹ Bu gelişmeler karşısında Türkiye, Doğu Akdeniz'deki hak, alaka ve menfaatlerini korumak ve kendisine yönelik Akdeniz'deki kuşatmayı engellemek için Libya'nın meşru yönetimi UMH ile 27 Kasım 2019 "Deniz Yetki Alanlarının Sınırlandırılmasına İlişkin Mutabakat Muhtırası ile Güvenlik ve Askeri İşbirliği Antlaşması" imzaladı ve ilgili antlaşma Cumhurbaşkanı tarafından onaylanması ile 6 Aralık 2019'da yürürlüğe girdi.⁵²

(Deniz komşusu olan Türkiye ve Libya'nın Akdeniz'deki konumları ve karşılıklı kıyıları)

Akabinde Libya'daki Ulusal Mutabakat Hükümeti, Türkiye-Libya arasında imzalanan Güvenlik ve Askeri İşbirliği Antlaşması gereği, Türk askerini yardım amaçlı olarak Libya'ya resmen davet etti. Bu davete icabet edilmesi kapsamında 2 Ocak 2020 tarihinde Türkiye Büyük Millet Meclisi'nden (TBMM) geçen tezkere ile Türkiye'nin Libya'ya asker gönderme kararı, Libya'da barış ve istikrarı temin etmek ve Türkiye'nin Kuzey Afrika ve Akdeniz'deki men-

⁵⁰ Emrah Kekilli, *Haftar'ın Darbe Girişiminden BM Çözüm Siyasetine Libya Siyaseti*, SETA Yayınları, Sayı: 152, Şubat 2016, s. 8-29.

⁵¹ TRT Haber, "Türkiye-Libya İlişkilerinde Yeni Dönem", <https://www.trthaber.com/haber/dunya/turkiye-libya-ilisikilerinde-yeni-donem-450622.html>, [03.01.2020 tarihinde erişildi].

⁵² *Resmî Gazete*, 7 Aralık 2019, S. 30971, <https://www.resmigazete.gov.tr/eskiler/2019/12/20191207-2.htm>, [03.01.2020 tarihinde erişildi].

faatlerini korumak için atılmış önemli bir adım oldu. Bu karar, Türkiye'nin sahada ve masada güçlü olmaya devam etmesini sağlamasının bir gerekliliği olarak değerlendirilmelidir. Zira Libya'da iç savaşın başladığı dönemden itibaren İngiltere, Fransa ve İtalya başta olmak üzere bölgedeki petrolü ve kritik noktaları kontrol etmek için çaba harcamaktadır. Son dönemde Rusya ile Türkiye karşıtı Arap ülkeleri de Libya'daki nüfuz mücadelesine etkin siyasi ve askeri destek vermeye başlamışlardır.

Sonuç olarak Türkiye; gerek kendi hak, alaka ve menfaatlerini korumak gerekse tarihten gelen derin bağlarla yakın ilişki içerisinde olduğu Libya'nın ve Libya halkının yanında olmak için ilk etapta 2020 yılı Ocak ayı içerisinde, askeri eğitim ve danışmanlık maksadıyla bir miktar askerini Libya'ya göndermiştir. Nitekim Türkiye'nin askeri personel ve malzeme (silah, teçhizat) desteğiyle Libya Ulusal Mutabakat Hükümeti'ne bağlı güçler, Hafter güçlerine karşı önemli başarılar kazanmaya ve kaybedilen birçok bölgeyi geri almaya başlamıştır.⁵³ Dolayısıyla Türkiye Cumhuriyeti Devleti, Libya'ya sağladığı askeri desteğin yanı sıra gerek ikili gerekse uluslararası görüşmeler ve konferanslar ile Libya'daki çatışmaların durdurulması ile barış, huzur ve güvenin sağlanması için diplomatik girişimlerine devam etmektedir.

Libya'da Demografik Yapı

Libya'da tarihi süreçten itibaren nüfusun çoğunluğunu Müslümanlar oluşturmuştur. Bugün Libya'da nüfus oranı, yaklaşık %98 olan Müslümanların büyük bir bölümü Berberi asıllı Araplar olmakla birlikte Tevarikler, Kulaflar ve Tibular da vardır. Ayrıca Osmanlı döneminde bölgeye tayin edilen idareciler, memurlar ve askerlerin yerleşmesi sonucu Türk asıllı olan veya Kuloğlu olarak adlandırılan kişilerin nesilleri de burada kalmış ve Libyalı olmuştur.⁵⁴ Bunlardan bir kısmı zaman içerisinde Araplaşmıştır. Fakat günümüzde Türkler, özellikle Mısırata'da yoğun olarak yaşamaktadırlar. Bölgede 50.000 civarında Çerkez asıllı insanın da yaşadığı ifade edilmektedir.⁵⁵

Libya'nın liman şehirlerinde sayıları az olmakla birlikte Gayr-i Müslim unsurların yaşadığı görülmektedir. Bunlar Avrupa asıllı olup özellikle İtalyan işgali döneminde, önemli arazilere yerleştirilen İtalyanlardır. Ülkede ayrıca az sayıda Orta Afrika/siyahi göçmeni de yaşamaktadır.

Libya'nın bugünkü nüfusu yaklaşık altı buçuk milyondur. 3 Bölge (Trablusgarp, Sirenayka ve Fizan) ve 22 Vilayet'ten (İl) müteşekkildir. Libya'nın demografik yapısına bakıldığında kabileler (aşiret) şeklinde teşkilatlanma yaygındır ve kabileler içerisinde sıkı bir bağlılık söz konusudur. Kabilelerin silahlı güçleri bulunmaktadır ve bunların bir kısmı birbirleriyle çatışma halinde olup muhtelif bölgelerde nüfuz alanları oluşturmuşlardır.

⁵³ Anadolu Ajansı, "Libya'da Savaşın Seyri Değişiyor", <https://www.aa.com.tr/tr/analiz/libya-da-savasin-seyri-degisiyor/1807000>, <https://www.aa.com.tr/tr/dunya/libyada-umh-silahli-birlikleri-terhune-kent-merkezine-yaklasti/1809738>, [18.04.2020 tarihinde erişildi].

⁵⁴ BOA., HR.İM., 128/105.

⁵⁵ "Libya Çerkezleri", <http://www.cerkesya.org/yazilar/diaspora/1472-libya-da-yasayan-cerkesler>, [08.01.2020 tarihinde erişildi].

Günümüzde Libya'da aşiret yapısı hâkim olup 15 büyük aşiret vardır. Et-nik olarak ise beş farklı ana unsur vardır. Libya'nın en büyük aşireti, bir milyon mensubu ile Libya'nın Fizan, Bingazi ve Sirte bölgelerinde çoğunluğu oluşturan Varfalla aşiretidir.

Libya'nın batısında bulunan Magariha aşireti de büyük ve silahlı aşiret-lerden biridir. Kadhafa aşireti ise Sebha ve Sirte'de yoğunluğu oluşturmakta olup sabık lider Kaddafi'nin aşiretidir.

Trablus merkezli Beni Hilal ve Bingazi merkezli Beni Selim aşiretleri de Lib-ya'nın önde gelen aşiretleridir. Yine Bingazi, Derne ve Misrata'da çoğunluğu oluş-turan Misrata aşireti de büyük aşiretler arasındadır.

Trablus ve güneyindeki Tarhuna aşireti ile Zintan ve Trablus başta olmak üzere diğer Afrika ülkelerinde de mensupları bulunan Berberilerin mensup olduğu Zintan aşireti de ülkedeki büyük aşiretler arasındadır.

Libya'nın güneyindeki Tuareg aşireti de kritik alanlar olmasa da geniş bir alanda yaşayan büyük bir aşirettir. Ayrıca Libya'nın muhtelif bölgelerinde Za-viye, Beni Süleyman, Ubeyde, Braada, El Avakir, Abdiye ve Mesamir aşiretleri de yaşamaktadırlar.⁵⁶

Sonuç

Tarihsel süreçte bulunduğu konum itibarıyla stratejik önemi haiz olan ve birçok gücün egemenlik mücadelesine giriştiği Libya (Trablusgarp), 1551'de Osmanlı hâkimiyetine alınmış ve bölgede 361 yıl kesintisiz Türk idaresi baş-lamıştır. Bu dönemde idari, askeri, ekonomik, sosyal, mimari vd. birçok geliş-meye sahne olan ve Osmanlı Devleti tarafından çok sayıda yenilik ve yatırımların yapıldığı Libya, bölge halkının Osmanlı döneminde başlayan bağlılığı ne-deniyile Türkiye ile derin tarihsel bağları olan bir ülkedir. İki ülke arasındaki bu yakınlığı ortaya koyan bir örnek olması hasebiyle hem Libya'da İtalyanlara karşı 1912-1918 yılları arasında mücadele eden hem de 1918-1923 yılları arasında Türkiye'de bulunduğu dönemde Ankara Hükümeti'ne bağlı olarak Milli Mücadele'ye destek veren ve bu hususta çalışmalarda bulunan Şeyh Ahmed Senûsî gibi sembol bir isim zikredilebilir.

Nitekim Libya (Trablusgarp), 1911'de İtalyan işgal girişimi ile karşılaştığın-da dahi Osmanlı Devleti, bölgeye gönderdiği askeri ve mali desteğiyle, bölgede hükümranlık haklarını korumaya çalışmış; yerel halkla bütünleşen Osmanlı askerleri İtalyanlara karşı başarılı mücadeleler vermiştir. Fakat Balkan Sa-vaşlarının başlaması, İtalya'nın diğer Osmanlı şehirlerine saldırması (12 Ada vd. sahillere çıkarma yapması) ile askeri ve ekonomik imkânsızlıklar yüzün-den Osmanlı Devleti, Trablusgarp'a muhtariyet vermiş ve akabinde İtalya ile 18 Ekim 1912'de Uşi Antlaşması'nı imzalayarak bölgeden çekilmek durumun-da kalmıştır.

Fakat bölgeden tam anlamıyla çekilmeyen ve İtalyan işgaline karşı böl-ge halkını Teşkilat-ı Mahsusa vasıtasıyla örgütleyen Osmanlı Devleti, Birinci

⁵⁶ El Cezire, <http://www.aljazeera.com.tr/haber-analiz/asiretler-ulkesi-libya>, CNN Türk, <https://www.cnntrk.com/2011/dunya/02/23/libya.bir.asiretler.ulkesi/607822.0/index.html>, [03.01.2020 tarihinde erişildi].

Dünya Savaşı başladığında, İtalyan işgalini sonlandırmak için Libya'da "Afrika Grup Kumandanlığı" kurmuştur. Osmanlı askerleri, yerel halkın desteğiyle oluşturulan askeri birliklerle, hem bölgeyi işgal eden İtalyanlarla, hem de Libya'nın doğusunda Mısır'ı işgal altında tutan İngilizlerle mücadele etmişlerdir. Tüm bu mücadelelere rağmen Osmanlı Devleti, savaştan yenik ayrıldığı için Birinci Dünya Savaşı'nı sona erdiren 30 Ekim 1918 tarihli Mondros Mütarekesi'nin 17. ve 18. maddelerine göre Trablus ve Bingazi'deki Osmanlı askerleri, İtilaf kuvvetlerine teslim olmuştur.

İtalyan işgali sonrası, bölgedeki yerel halk bilhassa Senüsilerin liderliğinde uzun yıllar İtalyanlarla mücadele etmiştir. İkinci Dünya Savaşı sonrası ortaya çıkan yeni konjonktürde, Libya halkı uzun süredir devam eden bağımsızlık mücadelesinin neticesini almış ve 1951'de bağımsız olmuştur. Libya'nın bağımsız olması sürecinde Türkiye'nin yakın desteği olmuştur. Libya ise Kıbrıs Barış Harekâtı'nda, Türkiye'ye destek sağlayan ender bir ülke olarak bu desteğe cevap vermiştir.

Nitekim tarihten gelen derin bağlar sayesinde Türkiye ile Libya arasındaki ilişkiler, Osmanlı sonrası Cumhuriyet dönemi boyunca artarak devam etmiş ve iki ülke arasında çok sayıda askeri, siyasi, ticari, kültürel antlaşmalar imzalanmıştır.

Günümüzde Libya'da ortaya çıkan iç karışıklıklar karşısında Türkiye, bir kez daha Libya'nın ve Libya halkının yanında olma kararlılığında olmuştur. Türkiye-Libya arasında imzalanan Deniz Yetki Alanlarının Sınırlandırılması ve Askeri İşbirliği Antlaşmaları ile Libya'ya destek vermektedir. Bu kapsamda atılan siyasi, diplomatik ve askeri adımlar, Türkiye'nin Akdeniz'deki menfaatlerine de katkı sağlamaktadır.

Kaynaklar

1. Arşiv Belgeleri

A. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA)

A.DVNS.MHM., d. 3/579; DH.EUM., 5.şb, 3/16; DH.ŞFR., 506/51; 60/10; HR.İM., 128/105; HR.SYS., 2230/86; HSD.CB., 4/78; İ.MBH., 9-21; MV. 226-62.

B. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi (BCA)

Muamelat Genel Müdürlüğü, 30-10-0-0/267-800-19.

Kararlar Daire Başkanlığı (1928-), 30-18-1-2/127-100-8, 30-18-1-2/337-52-8; 30-18-1-2/378-214-15; 30-18-1-2/335-45-7.

2. Kaynaklar

ATASE Askeri Tarih Belgeleri Dergisi, Sayı: 142, Belge No: 7/1-2-3.

AZAMAT, Nihat: "Senüsi Ahmed Şerif", *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, Cilt: 36, Ankara 2009.

BEYDİLLİ, Kemal: "Trablusgarp Savaşı", *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, Cilt: Ek-2, İstanbul 2016.

ÇELEBİ, Mevlüt: "Uşi Antlaşması'ndan Sonra İtalya'nın Türkiye Siyaseti", *Osmanlı Devleti'nin Dağılma Sürecinde Trablusgarb ve Balkan Savaşları Sempozyumu (16-18 Mayıs 2011-İzmir) Bildiriler Kitabı*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2013.

ERİNÇ, Sırrı: "Bingazi", *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, Cilt: 6, Ankara 1992.

ERİM, Nihat: "İtalya İle Uşi Barış Andlaşması", *Osmanlı İmparatorluğu Andlaşmaları I*, Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Yayınları, Ankara 1953.

GÜZEL, Hasan Tevfik: “Hasta Adam” Osmanlı Devleti Karşısında Başarılı Bir İtalyan Diplomasi Örneği: Trablusgarp Savaşı”, *Vakanüvis - Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi*, Yıl: 2, No: 1, Mart 2017.

KAVAS, Ahmet: “Trablusgarp”, *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, Cilt: Ankara 2012.

_____ : “Ömer Muhtar”, *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, Cilt: 34, Ankara 2007.

_____ : “Libya/Kültür-Medeniyet”, *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, Cilt: 27, Ankara 2003.

_____ : “Libya/Tarih”, *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, Cilt: 27, Ankara 2003.

KEKİLLİ, Emrah: *Hafta'nın Darbe Girişiminden BM Çözüm Siyasetine Libya Siyaseti*, SETA Yayınları, Sayı: 152, Şubat 2016.

KOLOĞLU, Orhan: “Libya”, *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, Cilt: 27, Ankara 2003.

MUTLU, Cengiz: “Yeni Belgeler Işığında Türk Millî Mücadelesi'nde Şeyh Senu-si”, *Bilgi Türk Dünyası Sosyal Bilimler Dergisi*, Sayı: 88, Kış 2019.

Osmanlı Belgelerinde Birinci Dünya Harbi I, Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Yayınları, İstanbul 2013.

Osmanlı Belgelerinde Trablusgarp, Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Yayınları, İstanbul 2013.

Resmî Gazete, 7 Aralık 2019, S. 30971, <https://www.resmigazete.gov.tr/eskiler/2019/12/20191207-2.htm>, [03.01.2020 tarihinde erişildi].

ÜNALP, F. Rezzan: “Birinci Dünya Savaşı'nda Osmanlı Devleti'nin Libya/Trablusgarp Cephesi'ndeki Askeri Faaliyetleri”, <https://www.beyaztarih.com/1--dunya-savasi/birinci-dunya-savasinda-osmanli-devletinin-libyatrablusgarp-cephesindeki-askeri-faaliyetleri>, [29.12.2019 tarihinde erişildi].

_____ : *Birinci Dünya Savaşı'nda Osmanlı Devleti'nin Kuzey Afrika'ya Yönelik Faaliyetleri*, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Doktora Tezi, Ankara 2010.

TANDOĞAN, Muhammed, “Libya'da Arap Baharı'nın Kışa Dönmesi ve Türkiye'nin Diplomatik Hamleleri”, Afrika Araştırmaları Derneği, <https://www.afam.org.tr/libyada-arap-baharinin-kisa-donmesi-ve-turkiyenin-diplomatik-hamleleri/>, [13.01.2020 tarihinde erişildi].

Türk İstiklal Harbi Mondros Mütarekesi ve Tatbikatı I, Genelkurmay Başkanlığı Yayınları, Ankara 1992.

3. Elektronik Haber Kaynakları

Anadolu Ajansı, “Libya'da Savaşın Seyri Değişiyor”, <https://www.aa.com.tr/tr/analiz/libya-da-savasin-seyri-degisiyor/1807000>, <https://www.aa.com.tr/tr/dunya/libyada-umh-silahli-birlikleri-terhune-kent-merkezine-yaklasti/1809738>, [18.04.2020 tarihinde erişildi].

CNN Türk, <https://www.cnnurk.com/2011/dunya/02/23/libya.bir.asiretler.ulkesi/607822.0/index.html>, [03.01.2020 tarihinde erişildi].

Cumhurbaşkanlığı İletişim Başkanlığı, https://www.iletisim.gov.tr/turkce/yerel_basin/detay/tika-libyada-osmanli-mirasini-yeniliyor, [09.01.2020 tarihinde erişildi].

El Cezire, <http://www.aljazeera.com.tr/haber-analiz/asiretler-ulkesi-libya>, [03.01.2020 tarihinde erişildi].

“Libya Çerkezleri”, <http://www.cerkesya.org/yazilar/diaspora/1472-libya-da-yasayan-cerkesler>, [08.01.2020 tarihinde erişildi].

TRT Haber, “Türkiye-Libya İlişkilerinde Yeni Dönem”, <https://www.trt-haber.com/haber/dunya/turkiye-libya-iliskilerinde-yeni-donem-450622.html>, [03.01.2020 tarihinde erişildi].

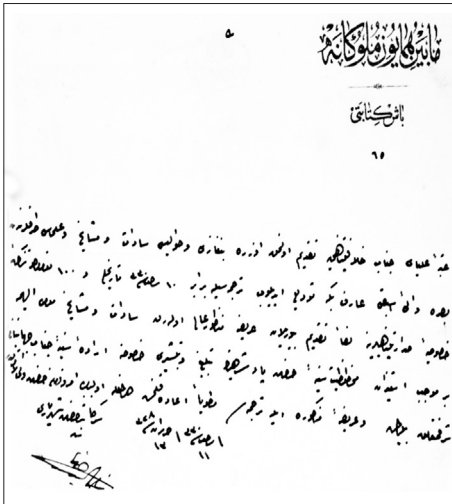
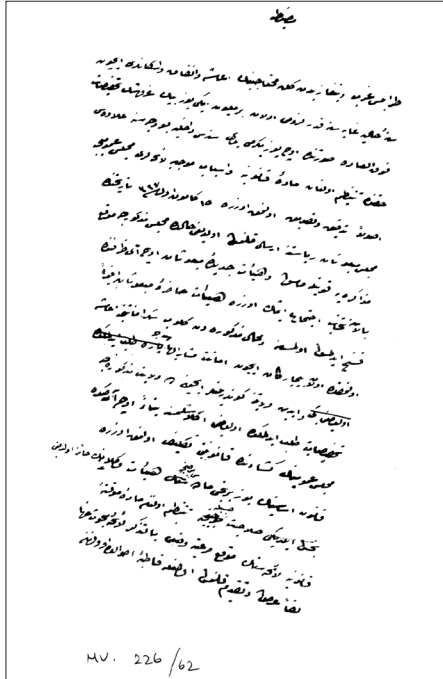
Ekler

Ek-1: Kanuni Sultan Süleyman'ın, Trablusgarb (Libya) Beylerbeyi Turgut Reis'e gönderdiği 6 Aralık 1559 tarihli Libya'nın ve halkının güvenliğinin sağlanmasına dair ferman

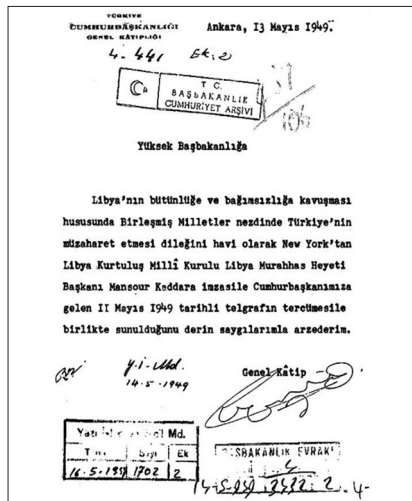

(Osmanlı Belgelerinde Trablusgarb, Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Yayınları, s. 27-28. / Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi, BOA. A.DVNS.MHM.d. 3/579.)

Ek-2: İtalya'nın saldırısı nedeniyle Trablusgarb ve Bingazi'den gelen Libyalı muhacirlere işe yardımı yapılması ve iskânlarının sağlanması için tahsisatı fevkalade faslından (Olağanüstü Ödeme Bölümü / Örtülü Ödenek) yardım edilmesine dair 21 Ocak 1912 tarihli geçici kanun layihası (BOA., İ.M.V., 226/62)

Ek-3: İtalya'nın işgal girişimi karşısında Trablusgarb (Libya) halkının Osmanlı Devleti'ne olan bağlılığını bildiren ve Trablusgarb bölgesinin ileri gelenleri tarafından Osmanlı Hükümeti'ne gönderilen Arapça arzuhal (BOA., İ.M.BH., 9-21)

Ek-4: Libyalıların bağımsızlıklarını kazanmak için Türkiye'den BM nezdinde girişimlerde bulunması isteği (BCA., Muamelat Genel Müdürlüğü, 30-10-0-0/267-800-19).

BULGARİSTAN POMAKLARININ KİMLİĞİNİN TARİHSEL SÜREÇ İÇERİSİNDE DÖNÜŞÜMÜ VE BULGARİSTAN'IN POMAK POLİTİKALARI

Dr. Öğr. Üyesi Kader ÖZLEM*

Öz

Pomak meselesi, Bulgaristan'ın bağımsızlığını kazanmasının ardından en öncelikli konulardan biri olmuştur. 20. yüzyıl içerisinde Pomakları asimile etmeye yönelik girişimlerde bulunan Bulgar karar alıcılar, her ne kadar 1989'da Jivkov Rejimi'nin yıkılmasının ardından Pomakların zorla değiştirilen isimlerini iade etmiş ve inanç özgürlüklerini sağlamış olsa da Pomak kimliğini tanımayı reddetmiş ve "Bulgar Müslümanları" kavramını kullanmayı sürdürmüştür. Lakin kimliğin tarihsel süreç içerisinde şekillenen ve statik olmayan yapısı, Pomak kimliğinin inşası açısından da geçerliliğini korumaktadır. Bu bağlamda çalışmada tarihsel süreç içerisinde Pomak kimliğinin dönüşümü ve Bulgaristan'ın Pomaklara yönelik politikaları analiz edilmiştir.

Anahtar kelimeler: Pomaklar, Bulgaristan, Kimlik, Asimilasyon, Azınlık.

The Transformation Of Pomak Identity In Historical Process And Pomak Policy Of Bulgaria

Abstract

The Pomak issue has become one of the most primary subjects of Bulgaria after gaining her independence. Even if Bulgarian decision-makers, who attempted to assimilate Pomak population in the 20th century, gave back their Turkish names that were changed forcibly and provided their religious freedoms after the collapse of Zhivkov Regime, Bulgarian governments refused to recognize Pomak identity officially and has continued using the concept of "Bulgarian Muslims" to describe them. However, the identity's structure, which is non-static and shaped in historical process is also valid for the identity building of Pomaks. In this context, this study examines the transformation of Pomak identity in historical process and Bulgaria's policies toward Pomak population.

Keywords: Pomaks, Bulgaria, Identity, Assimilation, Minority.

* Bursa Uludağ Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Uluslararası İlişkiler Bölümü.

Giriş

Farklı etnik grupların ve dinlerin buluşma noktalarından biri olan Balkanlar'ın dört ülkesinde yaşayan Pomaklar, bölgedeki aktörlerin tarihsel süreçte rekabet alanı içinde yer almıştır. Balkanlar'daki Pomak nüfusun büyük çoğunluğunun bulunduğu Bulgaristan ise bu rekabet alanının merkezi konumunda bulunmaktadır. Buna karşın, Bulgaristan'da yapılan nüfus sayımlarında Sofya yönetiminin politikalarının yansımaları olarak "*Pomaklar*" başlığı altında bir haneye yer verilmemesi nedeniyle ülkedeki Pomak nüfus ancak tahminler üzerinden hesap edilmektedir. Söz konusu tahminler itibarıyla her ne kadar Bulgar kaynaklar 100.000'in altında gösterme eğiliminde olsa da Pomakların güncel nüfusunun 200.000 ila 250.000 arasında olduğu kabul edilmektedir.¹ Komünizm Dönemi'ndeki sürgünlerle ülkenin çeşitli illerine ve özellikle 1989 sonrasındaki ekonomik gerekçelerle Sofya ve Filibe (Plovdiv) yönelik Pomak göçleri dışında Bulgaristan Pomakları ekseriyetle Rodoplar Bölgesi'ndeki Yukarı Cuma (Blagoevgrad), Paşmaklı (Smolyan) ve kısmi olarak Pazarcık illerinde² yaşamaktadır.

Bu bağlamda çalışmada tarihsel süreç içerisinde Pomak kimliğine ve bu kimliğin oluşumuna etki eden Bulgaristan'ın politikaları incelenmektedir. Zira literatüre bakıldığında Türkiye'deki Pomaklara ilişkin yapılan yayınların ekseriyetle köken üzerine yoğunlaştığı, buna karşın kimlik analizi odaklı çalışmaların ise sınırlı kaldığı görülmektedir. Çalışmada nitel veri analizi metodu kullanılmış olup Türkçe, Bulgarca ve İngilizce literatürdeki eserlerden faydalanılmıştır. Kavramsal çerçeve ise "*Pomak*" terimi ekseninde şekillenmiş ve her ne kadar Kuman kökenli bir kavim oldukları hususu tarafımızca kabul edilse de "*Pomak Türkleri*" ifadesi kullanılmamıştır. Bununla birlikte, Bulgaristan'a Osmanlı Devleti Dönemi'nde "*İşkân Politikası*" kapsamında yerleştirilmiş ve günümüzde "*Bulgaristan Türkleri*" adıyla literatürde yer edinmiş olan Türkleri ifade etmek üzere "*Oğuzlar*" veya "*Oğuz Türkleri*" kavramları tercih edilmiştir. Çalışmada şu soruların yanıtları aranmıştır:

- Kimlik kavramı ekseninde Pomaklara yönelik bölgedeki aktörlerin tarih yazımlarındaki savlar nelerdir?
- Bulgaristan Pomaklarının tarihsel açıdan kimliğinin şekillenmesindeki parametreler nelerdir?
- Bulgaristan'ın Pomaklara yönelik politikaları 20. yüzyıl içerisinde hangi düzlemde şekillenmiştir?
- Todor Jivkov sonrası dönemde Bulgaristan'da yaşanan gelişmelerin Pomak kimliğine etkileri nelerdir?

¹ Bkz. Mihail İvanov, "Pomatsite Spored Bilgarskata Etnodemografska Statistika", <http://eprints.nbu.bg/2549/1/%21%211.MT.Naselenie.Fin.1.04.2013.doc>, New Bulgarian University, (01.03.2020); Hüseyin Memişoğlu, "Pomaklar", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, Cilt: 34, İstanbul 2007, s. 320.

² Bununla birlikte, 1948-1951 yıllarında Bulgaristan İçişleri Bakanlığı'nın kararıyla Lofça (Loveç)daki Teteven ilçesinin köylerine yerleştirilen az sayıda Pomak grubun varlığına rastlanmaktadır. Ali Eminov, "Social Construction of Identities: Pomaks in Bulgaria", *Journal on Ethnopolitics and Minority Issues in Europe*, 2007/2, s. 8.

Bu çerçevede, çalışmanın analitik yapısı dört bölüm üzerine inşa edilmiştir. İlk bölümde kimlik kavramına ve Pomakların kökenine ilişkin iddialara değinilirken, ikinci bölümde Bulgaristan'ın asimilasyon politikalarının Pomak kimliğine etkisi irdelenmiştir. Üçüncü bölümde, demokratik dönemde Pomakların hukuki statüleriyle siyasi ve ekonomik durumları ele alınmış olup son bölümde ise Pomakların kimliğine ilişkin güncel saptamalar yer almıştır.

1. Kimlik Kavramı Ekseninde Pomakların Kökenine İlişkin İddialar

Kimlik kavramı, sosyal bilimlerde gün geçtikçe popülerliğini artırmakta olup aktörlerin kendilerini ontolojik açıdan konumlandırmalarında önemli bir yere sahiptir. Söz konusu konumlandırma işlemi kimliğin oluşumunun bir sonucu olsa da kimliğin meydana gelme süreci bir dizi faktörün bileşimiyle gerçekleşmektedir. Disiplinler arası bir olgu ve kavram olarak kimlik, bireylerin, etnik grupların, devletlerin ve uluslararası örgütlerin diğer bir deyişle sosyolojik olarak var olan aktörlerin öznel tanımlamalarının yanı sıra karşılıklı etkileşimleriyle meydana gelmiş olan görünümüdür. Kimlik salt bir aktörün öz-tanımlamasıyla değil, kendisini farklı aktörlerle veya "öteki"nin varlığıyla anlamlandırmaktadır. Diğer bir deyişle kimlik, öteki olmaksızın yalın bir tanımlamanın ötesine geçmezken, güçlü pozisyonunu ve karmaşık yapısını öteki tanımına borçludur. Böylelikle kimlik tanımı ötekiyle birlikte, çıkar tanımını da içeren bir mahiyet taşımaktadır.³

Uluslararası ilişkiler disiplininde kimlik kavramının varlığı Sosyal İnşacı yaklaşımın disiplin literatürüne girmesiyle başlamıştır. Esasen Anthony Giddens'in "yapılandırma" kuramına⁴ dayanan yaklaşımın disiplindeki yansımaları, Alexander Wendt'in 1980'li yılların sonu ve özellikle 1990'lı yıllarda yapmış olduğu çalışmalarla⁵ ünlenmiştir. Bu bağlamda kimlik, disiplinin kuramsal terminolojisinde ana akım teorilerin göz ardı ettiği sosyal olgulara yapmış olduğu atıflarla merkezi bir yer edinmiştir. Uluslararası ilişkilerin salt devlet odaklı analiz birimi anlayışının Üçüncü Tartışma'yla birlikte zemin kaybetmesi sonucunda aktörel çeşitlilik ortaya çıkmış olup bireyler, etnik gruplar, çokuluslu şirketler ve uluslararası örgütlerin de bu denkleme katılması disiplindeki içerik ve aktör genişlemesini beraberinde getirmiştir. Bu durum Sosyal İnşacılığın disiplin literatüründe ünlenmesini sağlamıştır.

Aktörlerin kimlik tanımlamalarının çıkar tanımlamasını ifade ettiğini ileri süren yaklaşım, bu yolla uluslararası sistemin yapısına ilişkin fikir sahibi olunabileceğini işaret etmektedir. Öyle ki "kimliksiz bir dünya anarşiden daha tehlikeli, belirsizliğin ve kaosun hüküm sürdüğü"⁶ bir düzen oluşturma potan-

³ Yücel Bozdağhoğlu, "Yapılandırmacı Yaklaşım (Konstrüktivizm)", *Uluslararası İlişkiler: Giriş, Kavram ve Teoriler*, (ed.) Haydar Çakmak, Platin Yayınları, Ankara 2007, s. 151-152.

⁴ Bkz. Anthony Giddens, *Sosyal Teorinin Temel Problemleri - Sosyal Analizde Eylem, Yapı ve Çelişki*, çev. Ümit Tatlıcan, Paradigma Yayıncılık, İstanbul 2005.

⁵ Bkz. Alexander Wendt, *Social Theory of International Relations*, Cambridge University Press, Cambridge 1999; Alexander Wendt, "Anarchy is What States Make of it: The Social Construction of Power Politics", *International Organization*, Vol. 46, No. 2, Spring 1992, ss. 391-425.

⁶ Ted Hopf, "The Promise of Costructivism in International Relations Theory", *International Security*, Vol. 23, No. 1, 1998, s. 180.

siyelindedir. Dolayısıyla kimlik tanımlaması sistemin ve sistem içerisindeki aktörlerin ontolojik ve epistemolojik yapısına dair çerçeve oluşturmaktadır. Böylece aktörün kendisini nasıl tanımladığını, ötekinin kim olduğunu ve öteki tarafından aktörün nasıl algılandığı gibi üç temel soruya yanıt aranmaktadır. Bu açıdan kimlik, işlevsel açıdan özneye ve diğerlerine öznenin kim olduğunu, ötekilerin kim olduğunu ve bu değerlendirme sonrasında da öznenin yönelebileceği tercihlerine ve çıkar tanımlamalarına dair imalarda bulunabilmektedir.⁷ Esasen kimlik verili ve sabit bir çıktı olmayıp kendi içinde devinim veya kendini yeniden üretme eylemi çabasıdır.⁸ Söz konusu yeniden üretme eylemi ise tarihsel özel süreçler içerisinde gerçekleşmektedir. Dolayısıyla tarihsel süreç içerisinde yaşanan gelişmeler kimliğin şekillenmesinde belirleyici bir rol üstlenmektedir. Lakin bu gelişmeler de tek yönlü bir süreç olmayıp özneler arası etkileşimle biçimlenmektedir. Karşılıklılık içeren bu süreç kimliğin verili değil, oluşturulan niteliğinin parçası durumundadır.

Yukarıda temel esaslarıyla kuramsal çerçevesini aktardığımız kimlik kavramı, Bulgaristan Pomakları söz konusu olduğunda daha anlamlı hale gelmektedir. Zira Pomak konusu kimliğin yukarıda belirtilen temel oluşum evrelerinden ziyade köken tartışmalarının içine hapsedildiği görülmektedir. Bu sebeple Pomaklara ilişkin akademik literatürde derin bir tartışmanın olduğu dikkat çekmektedir. Özellikle Türk, Bulgar ve Yunan tarih yazımlarında Balkanlar'daki Pomak nüfusun kendileriyle aynı kökenden geldikleri veya akraba toplulukları oldukları tezi aşağıda daha ayrıntılı bir biçimde aktardığımız üzere işlenmektedir. Pomaklara ilişkin bu köken tartışması söz konusu etnik grubun kimliğine dair tartışmayla yakından ilintilidir. Diğer bir deyişle belirtilen aktörler köken-kimlik arasındaki bağıntıyı kullanarak Pomaklar hakkında yapı inşa etmeye çalışmaktadır.

Pomakların kökenine ilişkin ileri sürülen tezlerin genel durumunda birbirleriyle çatışan ve birinin diğer bütün savları çürütmeye dayalı bir alan oluşturulmaya çalışıldığı görülmektedir. Ana hatlarıyla bu tarih tezlerine bakıldığında, Yunanlılara göre Balkanlar'daki Pomakların Büyük İskender'in torunları oldukları ve Büyük İskender'in Asya seferinde yanından eksik etmediği bir Yunan kabilesi olarak tanımlandıkları Agriyanlar'ın torunları veya Trakların torunları oldukları şeklindedir.⁹ Bu tarih tezi, Yunan yönetici Panayotis Foteas tarafından 1978'de yayınlanan *Oi Pomakoi tis Dikitis Thrakis (Batı Trakya Pomakları)* eseriyle temelleri atılmış olup Pomakların Helen kökenli olduklarını kanıtlama uğraşlarıyla sürmüştür. Esasen Yunanlıların, 1950'li yıllara kadar Pomaklara Türk olarak muamele ettikleri görülürken, iki ülke arasındaki ilişkilerin bu dönemde Kıbrıs ölçeğinde yaşanan gelişmelerin sonucu olarak bozulması, Atina yönetiminin Pomak meselesine ilişkin politika değişikliğini

⁷ Hopf, a.y., s. 180.

⁸ Kader Özlem, "Sosyal İnşacılığın Temel Varsayımları İtibarıyla Güvenlik Yaklaşımı ve Avrupa Birliği'nin Balkanlar Genişlemesi", *Uluslararası İlişkilerde Güvenlik Kuramları ve Sorunlarına İlişkin Temel Yaklaşımlar*, (ed.) Sibel Turan - Nergiz Özkural Köroğlu, Transnational Press, London 2017, s. 210.

⁹ Bkz. Halim Çavuşoğlu, *Balkanlar'da Pomak Türkleri - Tarih ve Sosyo-Kültürel Yapı*, KÖKSAV Yayınları, Ankara 1993, s. 107-108.

beraberinde getirmiştir. Selanik Özel Pedagoji Akademisi (SÖPA)'nde 1969'de azınlık öğretmenlerinin eğitim çalışmalarında Pomak öğretmenlere yönelik girişimlerde bulunulsa da temel çerçeve Foteas'ın 1978'deki çalışmasıyla oluşturulmuş ve sonrasında yapılan çalışmalar da bu altyapı üzerine inşa edilmiştir.¹⁰ Yunan tarih yazımındaki bu durum Pomakların Osmanlı Devleti egemenliği döneminde zorla Müslümanlaştırıldıkları iddiasıyla şekillenmektedir. Ancak kendi içinde bir dizi açmazı barındıran bu yaklaşım Büyük İskender'in etnik köken itibarıyla Helen olmaması, Agriyanlara Bizans kroniklerinde rastlanmaması ile Trakların Yunanlılarla antropolojik ve dilsel bağlantılarının bulunmaması temelden sarsılmaktadır.¹¹ Esasen Yunanlıların 1970'li yıllarla birlikte Pomakların Yunan oldukları savına yönelmelerinde temel amaç, Batı Trakya bölgesinde yaşayan Pomak kitlenin Türkiye ile olan bağlantısını sarsmak ve bunun ardından söz konusu kitlenin Bulgaristan'daki Pomaklarla akrabalık ilişkilerini kullanarak söz sahibi olmaya çalışmaktır. Ne var ki Yunanistan'ın bu denklemdeki dezavantajı Batı Trakya'daki Pomakların Müslüman kimlikleri ve bölgedeki Oğuz Türkleriyle iç içe geçmiş yapılarıdır. Tarihsel birlikteliğin yanı sıra din ortak paydası, günlük hayatta Pomakların kullandıkları Türkçe'nin varlığı ve Oğuz Türkleriyle evlilikleriyle oluşturulan güçlü sosyal bağlar Yunanistan'ın zayıf tarih tezinin fiiliyatta hayata geçmesini engellemektedir.

Öte yandan, Balkanlar'daki Pomaklarla ilgili tarih yazımlarında esas reka-betin Bulgar ve Türk tezleri arasında yaşandığı ileri sürülebilir. Bulgar tezleri itibarıyla Pomaklar, Osmanlı Devleti döneminde zorla Müslümanlaştırılmış Bulgarlar olarak ifade edilmektedir. Anastas İşirkov 1917 yılında yaptığı tespitle Pomak kelimesinin zorla İslamlaştırıldıkları için Bulgarca *-muça* (eziyet etmek) fiilinden türeyen *pomıçen* teriminden geldiğini ileri sürerken, İvan Levkov ise 1933'te Pomak kelimesinin Poturnjak/Poturnak teriminden ortaya çıktığını iddia etmiştir.¹² 1900 yılında Vasil Kınçov'un *Makedoniya: Etnografiya i Statistika* isimli eserinde Pomakları tanımlamak için bu terime ve *Bılgari Muhamedani (Bulgar Müslümanları)* ifadesine yer verdiği görülmektedir.¹³ Anlam itibarıyla "Türkleşmiş", "Türklüğe geçmiş", "Türk olmuş" anlamları taşıyan Poturi, Poturnak, Poturçen ve Poturçi gibi fiiller Pomakları nitelemek için kullanılmıştır. Burada Türkleşmekle kastedilen nokta Müslümanlığı tercih eden Pomakların kimliğinde meydana gelen değişimdir. Dönemin şartları itibarıyla

¹⁰ Vemund Aarbakke, "Pomak Language Usage and the Spell of Nationalism: The Case of The Pomaks in Greece", *Slavia Islamica: Language, Religion and Identity*, Vol. 25, (Ed.) Robert D. Greenberg - Motoki Nomachi, Hokkaido 2012, s. 155.

¹¹ İlker Alp, *Pomak Türkleri (Kumanlar-Kıpçaklar)*, Trakya Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, 2. Baskı, Edirne 2012, s. 10-13.

¹² F. Bajraktarevic and A. Popovic, "Pomaks", in: *Encyclopaedia of Islam*, Second Edition, Edited by: P. Bearman, Th. Bianquis, C.E. Bosworth, E. van Donzel, W.P. Heinrichs, https://ekaynaklar.mkutup.gov.tr:2285/entries/encyclopaedia-of-islam-2/*-COM_0892, (19.12.2019); Aşkın Koyuncu, "Balkan Savaşları Srasında Pomakların Zorla Tanassur Edilmesi (1912-1913)", *Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi - OTAM*, Sayı: 33, Bahar 2013, s. 142-143.

¹³ Bkz. Vasil Kınçov, *Makedoniya: Etnografiya i Statistika, I izd. Bilg. Knijovno D-vo, Sofiya 1900, - II fototipno izd. "Prof. M. Drinov"*, Sofiya 1996, ss. 41-42, <http://www.promacedonia.org/vk/index.html>, (19.12.2019).

Türklük ile Müslümanlığın aynı anlama gelecek şekilde kullanıldığı göz önünde tutulmalıdır.¹⁴ 14. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Oğuz Türklerinin Balkanlar'da gerçekleştirmiş olduğu fetihlerle bölgede yeni bir döneme girilirken, Müslümanlığı tercih eden Pomakların Bulgarlar tarafından Türkleştikleri için dışlandıkları görülmektedir. Bu durum Bulgarların Pomakları Türk olarak görme eğiliminde oldukları 1878 Berlin Antlaşması ile elde ettikleri Prenslik statüsünden sonra gerçekleştirdiği nüfus sayımlarında da somutlaşmaktadır. Öyle ki 1905 yılına değin nüfus sayımlarında Pomaklar Türk olarak sıralanmıştır.¹⁵

Yukarıda belirtilen Bulgar savlarının ışığında Bulgaristan'ın Pomaklara ilişkin tarih tezlerinde derin tezatlıklar dikkat çekmektedir. Birincisi, Pomakların Osmanlı Devleti döneminde zorla Müslümanlaştırıldıkları iddiasıdır. Böylesi bir durumun varlığı halinde, bölgedeki diğer gayrimüslimlerin de aynı işleme tabi tutulacakları açıktır. Bununla birlikte, Balkanlar'da Türkçe konuşan Ortodoks Hristiyan Gök Oğuz (Gagavuz) Türklerine de benzer uygulamanın olması daha kolay bir süreçte gerçekleşeceği ve somut sonuçlar yaratacağı ileri sürülebilir. Dolayısıyla Osmanlı Devleti yöneticileri kurucu unsurla aynı boydan gelen Gagavuzlara zorla din değiştirme işlemi uygulamazken, Pomakların dinini neden zorla değiştirecekleri hususu soru işaretidir. Ayrıca söz konusu iddia İslam'da zorlamanın olmayacağı anlayışıyla ve Osmanlı Devleti'nin egemenliği süresince bölgede izlediği *istimalet* politikasıyla tezatlık oluşturmaktadır. Esasen Bulgarların Pomakların zorla "*Müslümanlaştırılmış Bulgarlar*" olduğu söylemi, Georgieva'nın deyimiyle, "*1877-78 Osmanlı-Rus Savaşı'nın Avrupa siyasi haritasında beliren modern Bulgar ulus devletinin genel politik konseptinin gerekli bir elementi*" olmuştur.¹⁶ İkinci olarak Pomakların köken itibarıyla Bulgar oldukları iddiası Bulgarların kökenini tartışmaya açmaktadır. Balkan Yarımadası'na 7. yüzyılda gelerek devlet kurmuş olan Tuna Bulgarlarının Türk kökenli bir kavim oldukları kabul görmüş bir realitedir.¹⁷ Bu durum, Bulgarların Türk tezlerine dolaylı katkısı anlamını taşımaktadır. Üçüncüsü, Pomaklarla Bulgarların aynı dili konuştukları ve aynı kültürel / folklorik özellikleri taşıdıkları iddiasıdır. Filolojinin çalışma alanı olan bu konuya ana hatlarıyla bakıldığında, her iki dilin büyük benzerlik taşıdığı dikkat çekse de belirgin diyalekt farklılıklarının bulunduğu anlaşılmaktadır. Ayrıca Pomakların kültürel özellikleriyle Bulgarların kültür özellikleri arasında benzerlikler ve farklılıklar bulunmaktadır. Kıyafetler, gelenekler, halk inanışları, doğum-ölüm ritüelleri vb. unsurların Bulgarlarla birlikte Türklere de benzedik-

¹⁴ Koyuncu, "a.g.m.", s. 143.

¹⁵ Aarbakke, "a.g.m.", s. 153. Ayrıca bu dönemde yapılan nüfus sayımlarındaki veriler için bkz. Bülent Yıldırım, *Bulgaristan'da Türk Varlığı ve Nüfusu*, İlgü Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul 2018, s. 77-82.

¹⁶ Tsvetana Georgieva, "Pomaks: Muslim Bulgarians", *Islam and Christian-Muslim Relations*, Vol. 12, No. 3, July 2001, s. 306.

¹⁷ Bkz. İbrahim Kafesoğlu, *Bulgarların Kökeni*, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, Ankara 1985, s. 2; Osman Karatay, *Bulgarlar - Yitik Bir Türk Kavmi*, Ötügen Neşriyat, İstanbul 2018, s. 17-22 ve s. 167-249; Ayrıca bkz. Stoyan Dinkov, *Turan - Ot Skitite i Hunite do Tyurkite i Bilgarite*, Ciela, Sofiya 2013.

leri ifade edilebilir.¹⁸ Söz konusu durum, köken ve coğrafya birlikteliği bulunan topluluklar arasında karşılıklı etkileşimin sonucu olarak değerlendirilebilir.

Türk tarih yazımında ise Pomakların köken tartışmasının 20. yüzyılın ikinci yarısında kendisine yer bulduğu görülmektedir. Türk tarih tezine göre Pomaklar köken itibarıyla Kuman (Kıpçak) Türklerinden oluşmaktadır. Orta Asya'dan kuzey göç yolunu takip ederek Ukrayna'ya ve Besarabya'ya gelen, buradan da 11. yüzyılda Balkanlar'a inen Kumanlar¹⁹ 2. Bulgar Krallığı (1185-1396)'nda dominant bir etkiye sahiptir. Öyle ki bu dönemde Bulgar hanedanları Kuman kökenli Şişmanlar, Dormanlar, Eltemirler ve Terterlerden oluşmuştur.²⁰ Ayrıca Kuzey Makedonya'daki Kumanova bölgesi, Sofya'daki Kumantsi, Nevrekep (Gotse Delçev)'taki Kumança, Kesriye (Kastoria)'deki Kumaniçevo, Vidin'deki Kumanlar Adası, Niğbolu (Nikopol)'daki Komana ve Lofça (Loveç)'teki Kumantsya yer adları Kumanların bakiyesidir.²¹ Osmanlı Devleti'nin Balkanlar'daki fetihleriyle birlikte Kumanlar, Müslümanlığı benimsemişlerdir. Pomak ifadesinin de bu dönemde ortaya çıkmaya başladığı ifade edilmektedir. Pomak kelimesinin etimolojisiyle ilgili 1876'da Felix Kanitz tarafından ilk tespit yapılırken, Kanitz Pomaci (Pomatsi/Pomak) kelimesinin Bulgarca'da yardım etmek anlamına gelen *pomagam* fiilinden ve aynı anlamdaki *pomagaçi* (*yardımcı*) kelimesinden türediğini ifade etmektedir.²² Diğer bir deyişle Kumanların Türklerin Balkanlar'da hızlı bir şekilde ilerlemelerine kolaylık sağladıkları ve yardım ettikleri için kendilerine Pomak denmiştir. Kanitz'in söz konusu görüşü daha sonra Stefan Zahariev, Konstantin Josef Jirecek, Petko Slaveykov ve pek çok Bulgar bilim adamı tarafından da paylaşılmıştır.²³ Bu durum Pomak Türkleri ifadesinin Türk tarih yazımındaki konuya ilişkin anahtar bir terim olarak ortaya çıkmasını beraberinde getirmiştir. Hatta bu terim İlker Alp'in, Halim Çavuşoğlu'nun ve Hüseyin Memişoğlu'nun eserlerinin isimlerinin bileşeni olmuştur.

Türk tarih savındaki temel hususun köken ve din ortak paydası olduğu görülmektedir. Her iki noktada da Türk tarih yazımı başarılı olmakla birlikte, güncel anlamda Pomakların adadillerinin Bulgarcaya fazlasıyla yakın bir diyalekt olması noktasında savunma geliştirememektedir. Bu durum aynı zamanda Pomakların 2. Bulgar Krallığı döneminde kitlesel olarak Bulgarca'yı benimsemelerine karşın din konusunda Ortodoks Hristiyanlığı içselleştirmediklerini de göstermektedir. Esasen 500 yıla yakın bir süre bölgeyi yöneten Türkler, din anlamında zorlamada bulunmadığı gibi dilsel anlamda da Pomaklara ve diğer

¹⁸ Bu konuda yapılan bir çalışma için bkz. Ahmet Günşen, "Pomaks As a Balkan Community and Evidence of Turkishness in Their Perceptions of Identity", *Balkan Araştırma Enstitüsü Dergisi*, Cilt: 2, Sayı: 1, Temmuz 2013, s. 35-54.

¹⁹ Alp, *a.g.e.*, s. 17-20.

²⁰ Halil İnalıcık, *Tanzimat ve Bulgar Meselesi*, Kronik Kitap, 3. Baskı, İstanbul 2017, s. 19.

²¹ Plamen Pavlov, "Kumanite v Obştestveno-Politiçeskiya Jivotna Srednovekovna Bilhariya (1186-naçaloto na XIV v.)", *İstoriçeski Pregled*, No: 7, 1990, s. 22.

²² Bajraktarevic, "a.g.m."

²³ Hüseyin Memişoğlu, *Balkanlarda Pomak Türkleri*, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, 3. Baskı, İstanbul 2005, s. 28.

etnik ve dini gruplara da baskı uygulamamıştır. Ayrıca Osmanlı Devleti idare sisteminin Müslüman-Gayrimüslim temelli anlayışı din unsurunu ayırıştırıcı ve birleştirici noktada merkeze koymuştur. Nitekim “*Pomak*” kelimesinin kullanımının 1877-78 Osmanlı-Rus Harbi’nin sonrasına denk gelmesi tesadüf olmayıp milliyetçilik akımının Osmanlı Devleti üzerinde en yoğun etkilerinin görüldüğü dönemi kapsamaktadır. Ancak Pomaklar 1878 sonrası dönemden günümüze değin etnik/dilsel kimlikten ziyade dini aidiyetlerini birincil planda tutmuşlardır.²⁴

Yukarıda aktarılan her üç tarih yazımı da Pomakların kendileriyle aynı kökenden gelen topluluk oldukları savını işlemektedir. Yunanlıların sağlıklı temellere yaslanmayan iddialarına karşın, Bulgarların da salt dilsel benzerlik noktasından hareketle zorla “*Müslümanlaştırılmış Bulgarlar*” savını ileri sürdükleri görülmektedir. Öte yandan Türk savları köken ve din ortaklığı üzerine inşa edilmiştir. Bulgarlar 1900’lü yılların başından itibaren Pomak konusuna eğilirken, Türk ve Yunan tarih yazımlarında ise 20. yüzyılın ikinci yarısı hatta son çeyreği ön plana çıkmıştır. Belirtilen dönemlere kadar hem Bulgarlar hem Yunanlılar Pomakları Türk olarak kabul etmişlerdir. Türklerde ise bu yönde bir uğraş dikkat çekmemektedir. Osmanlı Devleti’nin çöküşüne değin Pomakların tanımlanması ekseriyetle “*İslam Pomaklar*”, “*Pomak İslamlar*”, “*Pomak Anâsır-ı İslamiyesi*”, “*Müslüman*” veya “*Ahali-i İslamiye*” kavramlarıyla şekillenmiştir. Osmanlı arşiv belgelerinde Pomaklarla ilgili tanımlamalarda etnik kimlikten ziyade Müslüman olmalarına ve Bulgarca konuşmalarına vurgu yapılmıştır.²⁵ Bu durumun devletin yönetici kadrolarının idare sisteminin gerekliliklerini yerine getirmelerinden ve Türk milliyetçiliğinin İmparatorluğun yıkılmasındaki önemli parametrelerinden biri olan Balkan Savaşları sonrasında kendisini göstermek zorunda kalmasından kaynaklandığı ileri sürülebilir. Pomakların Türk oldukları vurgusunun baskın bir görüntü kazanması, Bulgaristan’daki Pomak nüfusa uygulanan asimilasyon politikasına tepki mahiyeti taşımasındandır. Nitekim Rodop-Tuna Türkleri Kültür ve Dayanışma Derneği’nin *Rodop-Bulgaristan Türklüğü Faciasının İç Yüzü ve Rodop-Bulgaristan Türkleri Tarihten Siliniyor mu?* başlıklı 1976 yılında yayınlanan iki çalışmasında söz konusu durum sabittir. Diğer çalışmaların ise ekseriyetle 1990’lı ve 2000’li yıllara rast geldiği görülmektedir.

Öte yandan, her üç tarih yazımının da Pomaklara kimliklerinin tanımlaması noktasında dışsal unsurlar olarak etkide bulunmaya çalıştıkları ileri sürülebilir. Ne var ki Pomakların kendilerini nasıl tanımladıkları sorusu eksik bırakılmaktadır. Hâlbuki kimliğin dışsal faktörlerinden daha da önemli olan husus içsel dinamikleridir. Diğer bir deyişle Pomakların kimliklerine devletlerin ve onların tarih yazımlarının değil, kendilerinin yanıt vermeleri daha önemlidir. Ancak Pomaklara ilişkin ontolojik ve etnografik tartışmaların söz konusu grubun epistemolojik unsurlarının ön plana çıkmasını engellemektedir.

²⁴ Koyuncu, “a.g.m.”, s. 144.

²⁵ Koyuncu, “a.g.m.”, s. 145.

2. Asimilasyon Baskısı Altında Pomak Kimliğinin Dönüşümü

Köken tartışmalarına ilişkin tarafların yukarıda belirtilen tezlerine karşılık konunun öznesi durumundaki Pomakların kimlik oluşumlarının tarihsel bir bakış açısıyla analizi kaçınılmazdır. Zira kimliğin tarihsel özel süreçler içinde şekillenen dokusu, onu 'verili' olmaktan çıkarıp 'oluşturulan' bir mahiyet kazanmasını sağlamaktadır. Bu sebeple Pomak kimliğinin inşasındaki temel parametreler ve özellikle 'Pomak' adının spesifik bir grubu ifade eden anlam kazanmasının ardından söz konusu grubun tutumlarının tarihsel bir bakış açısıyla değerlendirilmesi gerekmektedir.

Oğuz Türklerinin Balkanlar'daki fetihlerinde kolaylaştırıcı bir görev üstlenen Pomaklar, Osmanlı Devleti'nin yönetimi altında Müslümanlığı benimsemişler ve bu kimlikle dini tanımlamaya göre şekillenen İmparatorluğun asli unsuru olmuşlardır. Bu dini kimlik Pomakları *milletin* bir parçası haline getirirken, söz konusu kitle üzerinde etnik güdülenmenin ortaya çıkmasını önlemiştir. Nitekim 19. yüzyılda Balkanlar'da Osmanlı Devleti'ne karşı görülen gayrimüslim grupların (Sırp, Yunan, Rumen ve Bulgar) ayaklanmaları Pomaklar için bir anlam ifade etmemiştir. Bu kapsamda, Yunan tarih yazımında Agriyan, Bulgar tarih yazımında ise Bulgar oldukları teması işlenen Pomakların Yunan ve Bulgar ayaklanmalarına destek vermediği belirtilmelidir. Ayrıca milliyetçiliğin Balkanlar'da doğrudan etkide bulunduğu bu dönemde kendilerine ait bağımsız bir devlet kurma isteğine sahip olmadıkları görülmektedir. Dolayısıyla din olgusunun Pomaklar açısından kimliğin en önemli belirleyicisi olduğu anlaşılmaktadır. Diğer bir deyişle Pomaklar 19. yüzyılda Balkanlar'da görülen milliyetçi odaklı isyanlara karşı kendilerini Osmanlı Devleti yönetimiyle aynı noktada konumlandırmıştır.

Pomakların kimlik tanımındaki din faktörünün önemi 1878-78 Osmanlı-Rus Savaşı ve sonrasında yaşanan gelişmelerde kendisini daha belirgin hale getirmektedir. Justin Mc Carthy'nin deyimiyle bir "ırklar ve yok etme savaşı" şeklinde yaşanan 93 Harbi, Bulgaristan Türk-İslam kültür eserlerinin büyük ölçüde zarar görmesine neden olurken, yaklaşık 260.000 sivil Müslüman'ın hayatını kaybetmesine ve 500.000 üzerinde kişinin de muhacir durumuna düşmesine neden olmuştur.²⁶ Rus ordusunun güney yönünde ilerleyerek Edirne'yi işgal etmesinin ardından geri çekilen Osmanlı ordusundan birliklerin yerel halkın desteğiyle Rodop Dağları'na mevzilenerek bir direniş hareketi başlattıkları görülmektedir. 3 Mart 1878 tarihli Ayastefanos Antlaşması'na tepki olarak ortaya çıkan bu direniş, sivil halka yönelik Rus ve Bulgar saldırılarına karşı bölge ahalisinin doğal bir savunma refleksi haline gelmiştir. Kırcaali'deki Türklerin yanı sıra bütün Rodop Dağları'nda meskûn olan halkın oluşturduğu bu direniş, Ahmet Ağa Timirski'nin liderliğinde Rodop Muvakkat Hükümeti'nin kurulmasıyla sonuçlanmıştır.²⁷ Avrupalı devletlere muhtıralar

²⁶ Justin McCarthy, *Ölüm ve Sürgün*, çev. Bilge Umar, 7. Baskı, İnkılap Yayınevi, İstanbul 1998, s. 105-110; Yıldırım Ağanoğlu, *Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Balkanlar'ın Makûs Talihî Gök*, Kum Saati Yayınları, İstanbul 2001, s. 35.

²⁷ Tevfik Bıyıkhoğlu, *Trakya'da Milli Mücadele*, I. Cilt, 2. Baskı, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1987, s. 20-21.

gönderen bu geçici yönetim, 93 Harbi'nin yarattığı göç ve nüfus hareketliliği içerisinde Rodoplara ve Batı Trakya'ya sığınan yaklaşık 150 bin muhacir için sığınak haline gelirken,²⁸ Ayastefanos Antlaşması'nın revize edilerek Berlin Antlaşması'nın imzalanmasında da etkili olmuştur. Rodop Muvakkat Hükümeti, 6 Eylül 1885'te Doğu Rumeli Vilayeti'nin Bulgaristan tarafından ilhaki esnasında tepkisini ortaya koymuş ve Osmanlı Devleti'nin sınırları içerisinde kalmayı başarmıştır. Söz konusu Muvakkate'nin konumuz açısından önemi ise Türk ve Pomak nüfusun müşterek oluşumu olmasından ileri gelmektedir. Rodop Muvakkat Hükümeti, Timirski Ahmet Ağa'nın önderliğinde, 93 Harbi'nde Rodop Dağları'na sığınan Türk askerlerinin yanı sıra yerel halkın katılımıyla oluşturulmuştur. Her ne kadar bu oluşum "Tımraş Cumhuriyeti" olarak Pomakların ilk devleti olarak gösterilmek istense de²⁹ kolektif bir çabayla tesis edildiği açıktır. Görüldüğü üzere bu dönemde Pomak nüfusun kimlik tanımı Osmanlı Devleti'nin sınırları içerisinde kalma istencini yansıtmaktadır.

Bulgaristan Pomaklarının kimliğinin şekillenmesindeki bir diğer parametre ise Balkan Savaşları (1912-1913)'dir. Bölge genelinde sonuçlar doğuran bu savaşların ardından Osmanlı Devleti Balkanlar'daki topraklarını yitirirken, Edirne'yi de Bulgarlardan güçlükle geri alabilmiştir. Bu savaşlar sonucunda ve takip eden yıllarda yaklaşık 450.000 kişi Balkanlar'dan Anadolu'ya göç etmek zorunda kalırken, 200.000'e yakın Müslüman sivil de hayatını kaybetmiştir.³⁰

2. Balkan Savaşı'ndaki yenilgisine karşın, savaş sonunda işgal ettiği Yukarı Cuma (Blagoevgrad) ve Paşmaklı (Smolyan) ile Gümülcine, İskeçe ve Dedeağaç bölgelerini elinde bulunduran Bulgaristan yönetimi, Rodoplarda ve Batı Trakya'da yaşayan Pomaklara yönelik katliam ve asimilasyon faaliyetlerine girişmiştir. Bulgarların eline geçen bu bölgelerde camiler tahrip edilirken, Müslüman Pomak ahali ise din değiştirmeye zorlanmıştır.³¹ Dönemin Bulgar Genelkurmay Harekât Dairesi Başkanı General Sarafov tarafından Pirin Makedonya'sında ve Rodoplarda bulunan mahalli işgal komutanlarına gönderilen talimatla bölgedeki Müslüman Pomakların Hristiyanlaştırılması ve Bulgarlaştırılması istenmiş, direnenlerin ise imha edilmesi emredilmiştir.³² Bu kapsamda, Pomakların Türkçe isimleri Bulgarca isimlerle değiştirilmeye başlanırken, Müslüman ahali zorla vaftiz edilmiştir.³³ Bu nedendir ki bölgedeki Pomak nüfus, Eşref Kuşçubaşı'nın komuta ettiği müfrezenin önderliğinde Ağustos 1913'te sahada yürüttüğü çalışmalarını memnuniyetle karşılamış ve bu dönemde kurulan Garbi Trakya Müstakil Hükümeti'ne (31 Ağustos - 25 Ekim

²⁸ Bıyıkhoğlu, a.g.e., s. 28.

²⁹ Bkz. Ercan Çokbankir, *Balkan Türklerinin Kökenleri (Arnavutlar, Boşnaklar, Pomaklar)*, 2. Baskı, Gaziemir Belediyesi Kültür Müdürlüğü Yayınları, İzmir 2010, s. 108-112.

³⁰ Kader Özlem, "Cumhuriyet Döneminde Balkanlar'dan Türkiye'ye Yönelik Göç Hareketleri", *Uluslararası Göç ve Nüfus Hareketleri Bağlamında Türkiye*, (ed. Barış Özdal), Dora Yayınları, Bursa 2018, s. 96-97.

³¹ Memişoğlu, *Balkanlar'da...*, s. 50-51; İlker Alp, *Belgelerle ve Fotoğraflarla Bulgar Mezalimi (1878-1989)*, Trakya Üniversitesi Yayınları, Ankara 1990, s. 65.

³² *Rodop-Bulgaristan Türklüğü Faciasının İç Yüzü*, Rodop-Tuna Türkleri Kültür ve Dayanışma Derneği, Tarih Yayınları Serisi, Sayı: 2, İstanbul 1976, s. 19.

³³ Memişoğlu, *Balkanlar'da...*, s. 52.

1913) destek vermiştir. Zira bu süreç Pomaklar için görece bir rahatlık dönemi yaratmıştır. Ancak 29 Eylül 1913 tarihli İstanbul Antlaşmasıyla birlikte Rodoplar ve Batı Trakya bölgesi Bulgar idaresine bırakılmıştır. Balkan Savaşları'nın ardından 1914'te başlayan 1. Dünya Savaşı, Bulgaristan'ın Osmanlı Devleti'yle aynı cephede yer almış olması sebebiyle Pomaklar asimilasyondan geçici bir süre kurtulsa da iki savaş arası dönemde göreve gelen Bulgar iktidarları aralıklarla asimilasyonu sürdürmüşlerdir. Görüldüğü üzere, Bulgaristan'da yaşayan Pomak nüfus, İmparatorluğun dağılma döneminde baskı, zulüm ve asimilasyon politikalarına maruz kalmış ve Osmanlı Devleti'nin yeni sınırlarına yönelik göçlerine yol açmıştır. Bu durum, Pomakların ve Sofya yönetiminin kimlik tanımlamalarındaki farklılığın tezahürü durumundadır.

29 Ekim 1923'te Türkiye'de Cumhuriyet'in ilan edilmesinin ardından yeni yönetimin izlediği göç ve nüfus politikasıysa Pomakları kapsayıcı nitelikte olmuştur. Bu dönemde Balkanlar'dan gerçekleşen göç hareketlerine kapısını açan Türkiye, Bulgaristan ile 18 Ekim 1925 tarihinde imzaladığı Türkiye-Bulgaristan Dostluk Antlaşması ve İkamet Sözleşmesi'yle hem Bulgaristan'da kalan nüfus kitlesinin azınlık haklarının garanti altına alınmasına çalışmış, hem de Bulgaristan'dan Türkiye'ye yönelik göçleri belli bir sistematığe bağlamaya gayret etmiştir. Dostluk Antlaşması'nın Ekli Protokolü'nde yer alan düzenleme itibarıyla Bulgaristan'daki Müslümanları Neuilly Barış Antlaşması'nın azınlık hükümlerinden yararlandırmaya çalışan Türkiye açısından bu durum, bir yönüyle Pomakları sahiplenme girişimi olarak ifade edilebilir.³⁴ Dönemin şartları itibarıyla Balkanlar'da Türklük ve Müslümanlık kavramlarının eş anlamlı olarak kullanıldığı da dikkate alınmalıdır.

Diğer taraftan, 1923 yılı sonrasında Bulgar yönetimleri Pomaklar üzerinde baskı politikasını devam ettirmiştir. 9 Haziran 1923'te askeri bir darbeyle göreve gelen Aleksandır Tsankov döneminde Pomakların okulları kamulaştırılmış, okullarda okutulan Türkçe dersler ortadan kaldırılmış ve din derslerinin ağırlığı da asgari seviyeye indirilmiştir.³⁵ 1934 yılında faşist rejimin Bulgaristan'da iktidara gelmesinin ardından 1937'de Paşmaklı bölgesinde Bulgarlar tarafından *Rodina (Vatan)* isimli bir cemiyet kurdurulurken, bu yapılanmanın esas amacı Müslüman Pomakları Bulgarlaştırmak olmuştur. Öyle ki Bulgarlar bu cemiyetin faaliyetlerinde "Pomak" ifadesinin kullanımını bırakmış, onun yerine "Bulgar Müslümanları" veya "Müslümanlaştırılmış Bulgarlar" kavramını kullanmaya başlamışlardır.³⁶ Ayrıca camilerde Bulgarca ibadet yapılması, Kur'an-ı Kerim'in Bulgarcaya tercüme edilmesi, Pomakların Oğuz Türklerinden ayrı kurumlarının açılması, Pomak gençlerin Bulgarlarla birlikte lise ve üniversiteye gitmelerinin sağlanması ve bütün bunların devamlılığı için de yerel bir aydın grubun oluşturulması vb. faaliyetleri icra etmiştir.³⁷ Nitekim 1937

³⁴ Kader Özlem, *Türkiye'nin Balkan Türkleri Politikası (1991-2014)*, Dora Yayınları, Bursa 2016, s. 57-58.

³⁵ Memişoğlu, *Balkanlar'da...*, s. 62.

³⁶ İbrahim Kamil, *Bulgaristan Türkleri ve Göçler: Bulgaristan Komünist Partisi Gizli Belgeleri (1944-1989)*, Cilt: I, (1944-1953), Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara 2018, s. CXLII.

³⁷ A.e., s. CXLII.

yılından başlayarak 2. Dünya Savaşı'nda Bulgaristan'ın Rus işgaline maruz kaldığı 1944 yılına değin Bulgaristan Pomaklarına yönelik asimilasyon çalışmaları katı bir şekilde sürdürülmüştür. Bu kapsamda, Temmuz 1942'de Bulgaristan Parlamentosu (Sibranie)'nda kabul edilen bir yasaıyla 60.000 arasında Müslüman Pomak'ın Türkçe isimleri Bulgarca isimlerle değiştirilmiştir.³⁸ Bununla birlikte, 1934-1942 yılları arasında Rodoplar'ın genelinde Türkçe olan yerleşim yerlerine isimleri Bulgarca isimler verilmiştir. Bu toponimik (yer adları) değiştirme ve yapılan asimilasyon faaliyetleri, Bulgar karar alıcıların devletlerinin kimlik tanımında yeri olmayan ve "öteki" olarak konumlandığı Pomakları baskıyla kendine benzetme girişimi olarak ifade edilebilir.

1944 yılında Bulgaristan'ın Sovyet Rusya tarafından işgalini müteakip ülkeye komünizmin gelmesinin ardından Pomaklar, komünist rejimin Bulgaristan'daki etnik gruplar arasında tutunma gayreti sebebiyle rejimin ilk 10 yılında görece bir rahatlık dönemi yaşamışlardır. Ancak Çarlık Rejimi'nin 1937-1944 yılları arasındaki uygulamalarını unutmamışlar ve bu nedenle komünist rejime mesafeli durmayı tercih etmişlerdir. Diğer bir deyişle Pomak nüfus, Bulgar devletini kimliği açısından tehdit olarak algılamıştır. Öyle ki 1946 yılında müzakereleri devam etmekte olan Paris Barış Konferansı'nda görüşülmek üzere Amerika Birleşik Devletleri (ABD)'nin ve İngiltere'nin temsilcilerine 6.000 Pomak tarafından imzalanan ve Rodoplar bölgesinin Yunanistan'a verilmesi isteklerini içeren bir mektup göndermişlerdir. Ayrıca 1945-1955 yılları arasında üç defa Türkiye'ye kitlesel olarak göç etmek için girişimde bulunmuşlardır.³⁹ Bu durum, Bulgar karar alıcıların Pomaklara yönelik daha sert politikalar izlemesini beraberinde getirmiştir. Nitekim 1954 yılında Bulgar Komünist Partisi (BKP) Genel Sekreterliği'ne Todor Jivkov'un gelmesiyle birlikte Pomaklar yeni bir asimilasyon girişimiyle karşı karşıya kalmıştır. Esasen bu salt Jivkov'a özgü bir politika olmayıp Bulgar karar alıcıların komünizmin ilk yıllarında da Bulgaristan'daki etnik/dini meseleleri gündemlerinde tuttuğu anlaşılmaktadır. Örneğin Georgi Dimitrov'un 4 Ocak 1948 tarihli BKP toplantısında Rodoplar bölgesinde yaşayan Müslümanları kastederek "büyük bir sorunumuz"⁴⁰ ifadesini kullanması bu kapsamda önemlidir. Bu söylemin eylemsel boyutunu ise Türkiye'nin NATO'ya üye olmak için Kore'ye asker göndermesi üzerine SSCB tarafından Bulgaristan'a verilen bir direktifle 1950-1951 yıllarında Türkiye'ye yönelik gerçekleşen Türk azınlığın kitlesel göçü oluşturmaktadır.⁴¹

Jivkov rejimi 1960'lı yıllarla birlikte Pomakların asimile edilmeleri konusuna ağırlık verirken, bu yolla demografik kaygılarını azaltmak istemiştir. Zira Sofya yönetimi için ülkedeki Türk ve Müslüman nüfusun Bulgar nüfusa göre

³⁸ Memişoğlu, *Balkanlar'da...*, s. 66; Çavuşoğlu, *a.g.e.*, s. 118.

³⁹ İbrahim Kamil, *Bulgaristan Türkleri ve Göçler: Bulgaristan Komünist Partisi Gizli Belgeleri (1944-1989)*, Cilt: III, (1964-1983), Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara 2018, s. 45.

⁴⁰ İbrahim Kamil, "Bulgaristan'dan Türkiye'ye Gerçekleşen 1950-1951 Göçünün Nedenleri", *Balkan Araştırma Enstitüsü Dergisi*, Cilt: 5, Sayı: 2, Aralık 2016, s. 43-44.

⁴¹ Ömer Engin Lütem, *Türk-Bulgar İlişkileri 1983-1989, Cilt: I, 1983-1985*, Avrasya Stratejik Araştırmalar Merkezi Yayınları, Ankara 2000, s. 76.

hızlı bir artış içerisinde olması endişe verici hale gelmiştir. 1950-1951 yıllarında Türkiye'ye giden 154.393 kişi nüfus dengeleri açısından görelî bir rahatlık sağlarken, yine 1968 yılında Türkiye ile imzalanan "Göç Anlaşması"⁴² da takip eden 10 yıllık süre zarfında yaklaşık 130.000 Türk'ün daha ülkeden ayrılmasıyla neticelenmiştir. Böylelikle Bulgaristan açısından Pomak meselesinin asimilasyon yoluyla çözümü öncelikli bir hal almıştır. Daha geniş bir ifadeyle belirtirsek tek uluslu homojen bir sosyalist Bulgaristan yaratmak amacıyla 17 Temmuz 1970 tarihinde BKP Merkez Komitesi ve Politbüro yetkilileri tarafından alınan 549 sayılı gizli kararlar Pomakların Bulgarlaştırılması kararlaştırılmıştır.⁴³ Bu kapsamda, Bulgar kolluk kuvvetleriyle Rodoplar bölgesi kuşatılırken, komünist yetkililer şiddet yoluyla Pomakların Türk isimlerini Bulgar isimleriyle değiştirmeye başlamışlardır. Ne var ki Pomaklar bu isim değiştirme girişimine direniş göstermişler, iki ay içerisinde 438 olay meydana gelmiştir.⁴⁴ Pomakların direniş Bulgar güçlerini zor durumda bırakırken, meselenin uzaması karar vericileri huzursuz etmiştir. Nitekim 1972 yılına gelindiğinde Bulgar kolluk güçleri şiddet dozajını da artırmışlardır. 13-14 Mart 1972 tarihlerinde Rodoplar'da Pomak nüfusun yoğun olarak yaşadığı Yukarı Cuma (Blagevgrad), Paşmaklı (Smolyan) ve Pazarcık (Tatarpazarcık) illerinde köyler de dâhil olmak üzere bütün yerleşim yerlerinde silahların gölgesi altında Pomakların isimleri zorla değiştirilmiştir. Bu işleme direnen Dospat, Trigrad ve Barutin'de ise yüzlerce Pomak katledilmiş, binlerce kişi de Belene'deki toplama kampına gönderilmiştir.⁴⁵

Pomaklara asimilasyonun yaşandığı bu dönemde uluslararası sistemin Dé-tente Dönemi⁴⁶ içerisinde bulunmasına bağlı olarak Türkiye'nin Batılı müttefikleriyle ilişkilerinde yaşadığı hayal kırıklığının bir sonucu niteliğinde SSCB ile iyi ilişkiler geliştirmesi Pomakların asimilasyonuna sessiz kalmasına zemin hazırlamıştır. Bu dönemde Türkiye-Bulgaristan ilişkilerinde de olumlu bir atmosfer dikkat çekmektedir. İki devlet arasında imzalanan Göç Anlaşması ve karşılıklı üst düzey ziyaretler Türk dış politikasının genel tablosu içerisinde Pomak konusunun netlik kazanmasını engellemiştir. Esasen Türkiye'nin söz konusu politikası stratejik bir hata olup sadece Pomakların mezalime maruz kalmasına yol açmamış, aynı zamanda Jivkov rejiminin aynı politikayı 1984-1989 yılları arasında Oğuz Türklerine uygulanabileceği fikrinin oluşmasına zemin hazırlamıştır.

Bulgaristan'ın Prenslük olarak tarih sahnesinde yer almaya başladığı tarihten itibaren Pomak meselesi karar alıcılar tarafından önemli bir konu olarak

⁴² Anlaşmanın tam adı şu şekildedir: Türkiye Cumhuriyeti ile Bulgaristan Halk Cumhuriyeti Arasında Yakın Akraları 1952 Yılına Kadar Türkiye'ye Göç Etmiş Olan Türk Asıllı Bulgar Vatandaşlarının Bulgaristan Halk Cumhuriyeti'nden Türkiye Cumhuriyeti'ne Göç Etmeleri Hakkında Anlaşma. *T.C. Resmî Gazete*, 31 Temmuz 1969.

⁴³ Memişoğlu, *a.g.e.*, s. 71.

⁴⁴ *A.e.*, s. 71.

⁴⁵ Çavuşoğlu, *a.g.e.*, s. 118-119. Ayrıca bu dönemde Pomakların maruz kaldığı asimilasyonun kurbanları adına yapılan bir çalışma için bkz. Salih Bozov, *V İmeto na İmeto*, Fondatsiya Liberalna Integratsiya, Tom II, 2011.

⁴⁶ Dé-tente dönemiyle ilgili bkz. R. Kutay Karaca, "Dönemin Temel Özellikleri", *Diplomasi Tarihi - II*, (Ed. Barış Özdal - R. Kutay Karaca), Dora Yayınları, Bursa 2019, s. 425-426.

görülmüştür. Bulgaristan'da 20. yüzyıl boyunca örnekleri görüleceği üzere Çarlık, Faşizm ve Komünizm idareleri tarafından Pomakların asimile edilerek Bulgarlaştırılması ve diğer bir deyişle kimliklerinin tamamen değiştirilmesi hedeflenmiştir.⁴⁷ Bunun için Pomakların Türkiye ile bağlarını kesmek esas olmuştur. Türkiye'yi ekseriyetle Doğu Rodoplar ve Deliorman'daki Oğuz Türkleriyle meşgul eden Sofya yönetimi, Pomak konusunu tarihsel tezlerini ileri sürerek kendi uhdesinde toplamıştır. Böylelikle sahadaki uygulama anlamında Pomakların isimlerini değiştirmiş, dini vecibelerini yerine getirmeleri engellemiş ve bunlara direnenleri ise Belene toplama kampına göndermiştir. Ayrıca yüzlerce kişi bu isim değiştirme sürecine hayatını kaybetmiştir.

Öte yandan, bu dönemde Pomakların Türkiye'ye yönelik göç etme girişiminde oldukları da dikkat çekmektedir. 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı ve Balkan Savaşları esnasındaki göçleriyle birlikte, 2. Dünya Savaşı'na kadar olan süre zarfında da Pomakların Osmanlı Devleti'ne ve ardılı Türkiye'ye yönelik göçlerine rastlanmaktadır. Ancak bu göç eden kişilerin içerisinde Pomak sayısını tespit etmek oldukça güçtür. Öyle ki 93 Harbi ve Balkan Savaşları esnasında din ortak paydası nedeniyle göç eden Pomaklar, Cumhuriyet'in ilanından sonra yeni devletin göç politikası kapsamında da kendilerine yer bulabilmişlerdir. Bu dönemde Müslüman olan ve Türkçe bilen Pomaklar, kendilerini Türk olarak kaydettirerek Türkiye'ye gelmişlerdir. Memişoğlu'na göre 1882-1935 yılları arasında Türkiye'ye gelen Pomak sayısının yaklaşık olarak 19-20 bin olduğu tahmin edilmektedir.⁴⁸ Bununla birlikte, Bulgaristan Pomaklarının 1968'de imzalanan Göç Anlaşması kapsamında ortaya çıkan göç hareketine sembolik oranlarda da olsa katıldıkları anlaşılmaktadır.

3. Demokratik Dönemde Pomakların Durumu

Bulgaristan'da 1984 yılının Aralık ayında başlayıp 10 Kasım 1989'da Jivkov Rejimi'nin yıkılışına kadar süren asimilasyon girişimi, komünizmin yıkılmasındaki ana parametrelerden biri olmuştur. Bu dönemde Türk azınlığa yönelik izlenen politikalarda 1970-1974 yılları arasında Pomaklara yönelik yapılan isim değiştirme politikasının bir benzerinin izlendiği görülmektedir. Öyle ki zorla Bulgar adlarının verilmek istenmesi, Türkçe konuşmanın yasaklanması, dini vecibelerin yerine getirilmesinin engellenmesi, direnenlerin öldürülmesi veya Belene toplama kampına gönderilmesi gibi uygulamalarla karşılaşmıştır. Bu durum, Bulgaristan'ın azınlıklara yönelik asimilasyon politikasını belli bir şablon dâhilinde uyguladığını göstermektedir. Belirtmek gerekir ki Jivkov Rejimi Pomaklarla Oğuz Türkleri arasında husumet yaratmak ve akrabalık bağı bulunan bu iki topluluğu birbirinden ayırmak için asimilasyon çalışmalarında her iki topluluğu birbirlerine karşı kullanma yoluna gitmiştir.

Oğuz Türklerine yönelik asimilasyon girişimi ve bunun sonucunda 1989'da Türkiye'ye yüz binlerce Bulgaristan Türkünün göç etmesinin yanı sıra Batı yanlısı Bulgar aydınlarının muhalefetini sertleştirilmesi, ülkenin 1980'li yıllarla

⁴⁷ Eminov, "a.g.m.", s. 5.

⁴⁸ Memişoğlu, *Balkanlar...*, s. 86.

birlikte bozulan ekonomik durumu ve uluslararası sistemin yapısında meydana gelen güçlü değişim sinyalleri Bulgaristan’da yapısal idari değişikliklerin meydana gelmesine zemin hazırlamıştır.⁴⁹ 10 Kasım 1989’da Jivkov Rejimi bir saray darbesiyle yıkılırken, yerine Bulgaristan Dışişleri Bakanı Petır Mladenov geçmiştir. Mladenov, Kasım ve Aralık 1989’da yaptığı açıklamalarda asimilasyon döneminin son bulduğunu dile getirirken, Müslüman azınlığa saygı gösterileceğini ve Bulgaristan’da yeni bir düzenin kurulacağını söylemiştir.⁵⁰ Bu kapsamda, 1991 yılında Bulgaristan’ın yeni Anayasası kabul edilmiş olup ülkeye yeni bir siyasi hüviyet kazandırılmak istenmiştir. 1990-1997 yılları arasında yaşanan yavaş değişim hareketine karşın, 1997’de iktidara gelen Demokratik Güçler Birliği (*DGB - Syuz na Demokratiçnite Sili*) iktidarı döneminde Bulgaristan’ın Avro-Atlantik kurumlara üyelik sürecinde hızlıca ilerlediği ve bu dönemin politikalarının sonucu olarak 2004’te Kuzey Atlantik Antlaşması Örgütü (NATO), 2007’de ise Avrupa Birliği (AB) üyesi olmuştur.

Buna karşın, demokratik dönemde Bulgaristan Pomaklarının kimlik sorunlarının devam ettiği görülmektedir. Esasen Sofya yönetimi için bu dönemde de Pomaklara yönelik politikanın belirlenmesindeki temel husus, bu nüfus kitlesinin ontolojik durumunun hukuken inkârı olmuştur. Farklı bir deyişle Bulgar karar alıcılar Pomakların var olduğunu bilseler de onları resmi olarak tanıma eğiliminde olmamıştır. Bunun en somut göstergesi Bulgaristan Anayasası’nda bulunan düzenlemelerde ve nüfus sayımlarında bulunan etnik kısımda yer almamalarında kendisini göstermektedir. Daha somut bir şekilde ifade etmek gerekirse 1991 yılında yürürlüğe giren Bulgaristan Anayasası kapsamında herhangi bir etnik gruba ya da azınlık haklarıyla ilgili bir düzenlemeye yer verilmezken, sadece 36/2. maddede “*anadili Bulgarca olmayan vatandaşlar*”⁵¹ ifadesinin kavramı bulunmaktadır. Esasen bu durum salt Pomaklara özgü olmayıp ülkede hiçbir azınlık grubu için böylesi bir düzenleme yapılmamıştır. Söz konusu Anayasa maddesi kapsamında Bulgar olmayanları sınıflandırma için dilsel bir farklılık vurgusunda bulunulması Pomakların günlük hayatta kullandıkları dilin Bulgarcaya yakın olması sebebiyle kapsam dışına çıkarmaktadır. Anayasada dini haklarla ilgili düzenlemede ise inanç ve ibadet özgürlüğüne yer verilmiş olması en azından Pomak kimliğinin en önemli öğelerinden biri olan inanç dünyalarına ilişkin özgürlüklerinin güvence altına alınmasını sağlamıştır.

Nüfus sayımlarında ise Bulgaristan Pomaklarının kimliklerinin tamamen yok sayıldığı ve etnik kimlikler içerisinde “*Pomak*” başlığına yer verilmediği görülmektedir. Ayrıca din hanesinde de sorunlu bir durum dikkat çekmektedir. Zira Pomakların kimliklerinin en dominant unsuru olan İslamiyet’in nüfus sayımlarındaki yansımaları Oğuz Türklerinin nüfusuyla sınırlı kalmış durumdadır. Bu husus, ülkede Pomakların varlığının etnik ve dini açıdan

⁴⁹ Kader Özlem, *Türkiye-Bulgaristan İlişkileri ve Türk Azınlık*, Dora Yayınları, Bursa 2019, s. 150-151.

⁵⁰ Özlem, *a.g.e.*, s. 179-180.

⁵¹ “Konstitutsiya na Republika Bılgariya”, *Narodno Sıbranie na Republika Bılgariya*, <https://www.parliament.bg/bg/const>, (02.03.2020).

inkâr edildiği sonucunu ortaya çıkarmakta olup söz konusu nüfus grubunun Bulgar olarak kaydedildikleri durumunu yansıtmaktadır. Dolayısıyla Bulgar nüfus sayımlarının güvenilirliği tartışma konusudur. Sahadaki reel durumla kâğıttaki gerçeklik arasında radikal farklar bulunmaktadır.

Tablo-I:

Etnik Gruplar İtibarıyla Demokratik Dönemde Bulgaristan'daki Nüfus Sayımları⁵²

Etnik Gruplar	1992	2001	2011
Bulgarlar	7.271.185	6.655.210	5.664.624
Türkler	800.052	746.664	588.318
Romanlar	313.396	370.908	325.343
Diğerleri, Bilinmeyenler ve Belirtmeyenler	102.684	156.119	786.285
Toplam	8.487.317	7.928.901	7.364.570

Tablo I.'de Bulgaristan'da 1992, 2001 ve 2011 yıllarında yapılan nüfus sayımlarında etnik grupların dağılımı gösterilmiştir. Söz konusu tablodan da anlaşılacağı üzere Bulgar karar alıcılar "Pomak" isimli bir etnik grubu resmi olarak tanımamakta olup Pomakların önemli bir kısmı etnik kimliğini "belirtmeyenler" kısmında yer almıştır. Hâlbuki Pomakların güncel nüfuslarının yaklaşık 200.000 kişi olduğu bilinmektedir.⁵² Bununla birlikte, 2011 nüfus sayımlarında ülkedeki toplam Müslüman sayısının 577.139 kişi olarak tespit edilmesine karşın, bu sayının Türklerin 2011 yılındaki nüfusunun altında kalması ise Pomakların Müslüman olarak kaydedilmediği veya daha iyimser bir söylemle kendilerini Müslüman olarak kaydettirmedikleri sonucunu ortaya çıkarmaktadır. 2011 nüfus sayımında 409.898 (%7,1) kişinin dini kimliğini belirtmemiş olması da etnik kimlikteki hususun tekrarı niteliğinde olmaktadır.⁵³ Söz konusu durum Pomakların dini hayatlarında Müslüman olmaları, büyük ölçüde Türkçe isimler taşımalarına rağmen bu şekilde cereyan etmiştir.

Bu bağlamda Pomakların demokratik dönemde siyasal ve ekonomik durumlarını ele almak gerekmektedir. Siyasal açıdan bakıldığında, 1991 Anayasası itibarıyla ülkede siyasal partilerin kurulabileceği ifade edilse de bu partilerin etnik, ırksal veya dini çizgide bir mahiyet taşıyamayacağına ilişkin 11/4. maddeyle sınırlandırmalar getirmiştir.⁵⁴ Bununla birlikte, demokratik dönemde Pomakların da siyasallaşma girişimlerinde buldukları görülmektedir. Örneğin 1993 yılında Kamen Burov tarafından Emeğin Demokratik Partisi (*Demokratična Partiya na Truda*) girişimi olurken,⁵⁵ parti kurucularına yönelik meydana gelen baskılar nedeniyle örgütlenememiş ve kısa bir süre sonra dağılma sürecine girmiştir. 2007 yılından sonra yeniden başlayan ça-

⁵² Evgeniya Troeva, "Bilgari Myusyulmani", *Bilgarska Etnografiya*, <https://balgarskaetnografiya.com/grupi-i-obshtosti/etnicheski-grupi-i-obshtnosti/balgarski-musulmani.html>, (06.03.2020).

⁵³ "Naselenie po Mestoiveene, Vizrast i Veriozповedanie", *Republika Bilgariya Natsionalen Statisticheski İnstitut*, <https://censusresults.nsi.bg/Census/Reports/2/2/R10.aspx>, (03.03.2020).

⁵⁴ Bkz. "Konstitutsiya na Republika Bilgariya", *Narodno Sıbranie na Republika Bilgariya*, <https://www.parliament.bg/bg/const>, (02.03.2020).

⁵⁵ Boris Dankov, "Pomaşkata Karta", *Bilgarite Mohamedani - Liji i Spekulatsi (Vtora Çast)*, (Sıstavite-li: Elena Alekova - Dimitir M. Dimitrov), Sđrujenie Drujba "Rodina" - TANGRA, Sofiya 2019, s. 215.

lişmaların ardından 2009'da Adrian Palov liderliğinde Demokratik Gelişim ve Refah Partisi (*Partiyata za Demokratičen Progres i Blagodenstvie*) kurulmak istense de⁵⁶ faaliyete geçememiştir.⁵⁷ Bu iki başarısız girişimin ardından Mehmed Dorsunski, Arif Alov ve Kidri Uzanov üçlüsü tarafından Trigrad'ta Aralık 2009 itibarıyla başlatılan Barış, Doğruluk ve Kültür için Birlik Partisi (*Partiya Obedinenie za Mir, Avtentičnost i Kultura - POMAK*)⁵⁸ girişimi de başarısızlıkla sonuçlanmıştır. Son olarak Avrupa Pomak Enstitüsü Başkanı Efrem Mollov tarafından 2013 yılında POMAK isimli bir parti kurma girişiminde bulunulmuş, ne var ki bu süreç de başarısızlığa uğramıştır. Partinin kurulma aşaması Bulgar kamuoyunda infiale neden olurken, kurucuları büyük bir baskıyla karşı karşıya kalmıştır. Ayrıca kuruluş aşamasında çeşitli şiddet içeren olayları da yaşanmış, Mollov'a ait Filibe'deki bir mağazaya saldırılmıştır.⁵⁹

Görüldüğü üzere Pomak siyasi girişimleri Bulgar karar alıcıları, kamuoyu ve yargısı tarafından sempatik karşılanmamaktadır. Bulgar karar alıcıların bu noktadaki net tutumuyla birlikte, kamuoyunda söz konusu girişimlere karşı yapılan eleştiriler ve nihai aşamada Bulgar yargısı tarafından bu girişimlerin tescil edilmemesiyle sonuçlanan bir süreç ortaya çıkmaktadır. Dolayısıyla bu sistem içerisinde Pomaklara hitap eden siyasi partiler henüz kuruluş aşamasında sönmülmeye çalışılırken, kuruluş başvurusu yapmayı başaran partilere ise faaliyete geçmeleri için onay verilmediği görülmektedir. Söz konusu siyasi parti girişimlerinin başarısızlıkla sonuçlanması Pomakların kendi kimlikleriyle Bulgaristan'da siyasi parti kuramadıklarını somutlaştırmıştır.

Esasen bu siyasi parti girişimlerinin bütün Pomak nüfusunu istencini yanıtsızmadığını da belirtmek gerekir. Öyle ki aşağıda ayrıntılarıyla ele alınacağı üzere, Pomakların kimlik algılamalarındaki farklılıklar, siyasi tercihlerinde çeşitliliğin ortaya çıkmasını beraberinde getirmiştir. Parti kurma uğraşları salt olarak kendilerini Pomak kimliğiyle tanımlayan az sayıdaki kanaat önderinin bireysel girişimleriyle sınırlı kalmıştır. Diğer taraftan Pomakların siyasal tercihlerine bakıldığında, farklılıklar içeren geniş bir yelpaze dikkat çekmektedir. Zira Pomakların Bulgar siyasi sistemindeki Bulgaristan'ın Avrupai Kalkınması için Vatandaşlar Partisi (*GERB - Grajdani za Evropeisko Razvitie na Bulgariya*) ve Bulgaristan Sosyalist Partisi (*BSP - Bulgarska Sotsialitiçeska Partiya*) gibi ana akım partilerin yanı sıra üyelerinin çoğunluğunu Türklerin oluşturduğu Hak ve Özgürlükler Hareketi (HÖH)'ne yönelik bir eğilimi bulunmaktadır. Örneğin Ekim 2019'da yapılan yerel seçimlerde HÖH, Yukarı Cuma (Blagoevgra-

⁵⁶ Valeri Stoyanov, "Dva Opita za 'Reviziya' na Balkanskata İstoriya", *Bulgarite Mohamedani - Lji i Spekultatsi (Vtora Çast)*, (Sistaviteli: Elena Alekova - Dimitur M. Dimitrov), Sdrujenie Drujba "Rodina" - TANGRA, Sofiya 2019, s. 37.

⁵⁷ Nahit Doğu, "Bulgaristan'da Pomaklar Parti Kuruyor", *Al Jazeera Türk*, 14 Nisan 2014, <http://www.aljazeera.com.tr/al-jazeera-ozel/bulgaristanda-pomaklar-parti-kuruyor>, (05.03.2020).

⁵⁸ Stoyanov, "a.g.m.", s. 37; "Nova Partiya se Poyavi na Horizonta u Nas - POMAK", *Dnes.bg*, 22 Dekemvri 2009, <https://www.dnes.bg/obshtestvo/2009/12/22/partiya-obedinenie-za-mir-avtentičnost-i-kultura-pomak.82988>, 31 (06.03.2020).

⁵⁹ "Razbiha Magazin na Lidera na Partiya POMAK v Plovdiv", *Bulgarskoto Natsionalno Radio - BNR*, 23.12.2013, <https://www.bnr.bg/plovdiv/post/100390148/razbiha-magazin-na-lidera-na-partiya-pomak-v-plovdiv>, (06.03.2020).

d)ya bağlı Yakorit (Yakoruda), Beliča (Belitsa), Gırmen, Satofça, Hacıdimova (Hacıdimovo) belediyelerini, Paşmaklı (Smolyan) bölgesinden Karabulak (Borino), Maden (Madan), Palas (Rudozem) ve Pazarcık'tan ise Şabanlı (Sırnitsa) belediyelerini kendi adaylarıyla kazanmıştır.⁶⁰ Bununla birlikte Bulgar ana akım partileri olan GERB'in ve BSP'nin 26 Mart 2017 tarihinde yapılan Genel Seçimler'de Pomakların yoğun olarak yaşadığı Yukarı Cuma (Blagoevgrad), Paşmaklı (Smolyan) ve Pazarcık illerinde ilk iki sırayı aldıkları görülmektedir. HÖH Partisi söz konusu illerin kırsal bölgelerinde parti teşkilatlarını güçlü tutmaya çalışırken, GERB ise iktidar partisi olarak Pomakları kazanma uğraşında olup Bulgar Başbakanı ve GERB Partisi Genel Başkanı Boyko Borisov'un Pomakların yoğun olarak yaşadığı illeri sıkça ziyaret ettiği dikkat çekmektedir.⁶¹

Ekonomik açıdan Pomakların durumuna bakıldığında, olumsuzluklarla dolu bir tabloyla karşılaşmaktadır. 1990'lı yıllara kadar, Pomakların yoğun olarak yaşadığı Rodoplar'daki illere Bulgar karar alıcılar tarafından yatırımlar yapılmazken, söz konusu dönemde ekonomik hayat, merkezi idarenin komünist pratiklerinin yansımasıyla şekillenmiştir. Buna karşın, 1990'lı yıllarda Bulgaristan'da yaşanan (1994 ve 1996) makro ekonomik krizler de yeni dönemdeki yatırımları engellemiştir. Bu durum bölge halkının geleneksel üretim araçlarıyla hayatlarını idame ettirmelerini beraberinde getirmiştir. Rodoplar'ın dağlık topoğrafyasına bağlı olarak tarımın gelişmesinde sorunlar olduğu görülürken, ekseriyetle tütün üretimine başvurulduğu ve bu kapsamda Yukarı Cuma (Blagoevgrad)'nın ön plana çıktığı dikkat çekmektedir. Öte yandan, hayvancılığın ve ormancılığın bu nüfus grubu için ayrılmaz bir geçim kaynağını oluşturduğu da ileri sürülebilir. Belirtilen olumsuzluklara karşın, Yukarı Cuma (Blagoevgrad)'daki Bansko ile Paşmaklı (Smolyan)'daki Pamporovo kayak merkezleri 2000'li yıllarla birlikte kış turizmi açısından ün kazanmışlardır. Söz konusu durum salt Bulgaristan vatandaşları için olmayıp, her iki merkez de Türkiye'den ve Yunanistan'dan gelen turistler açısından gözde yerler olarak ön plana çıkmıştır.

Bahsedilen çerçevede, Pomakların sahip olduğu sınırlı ekonomik imkânlar, Bulgaristan'ın AB'ye üyeliği sonrasında bölgeden başta gençler olmak üzere, Batı Avrupa ülkelerine yönelik Pomakların göçlerini tetiklemiştir. Bu göçler, ülke içerisinde ekseriyetle Sofya'ya yönelse de göç edenlerin büyük bir çoğunluğunun ekonomik gerekçelerle İspanya, İtalya, Almanya, İngiltere gibi Avrupa ülkelerine yönelik gerçekleştiği görülmektedir. Bu bağlamda, 1992 yılından itibaren ekseriyetle Satofça bölgesindeki Pomakların Yeşil Kart sahibi olarak ABD'de Pensilvanya'ya gittikleri dikkat çekmektedir. Ayrıca daha az dağlık du-

⁶⁰ Bkz. "Mestni İzbiri 27 Oktomvri 2019", *Tsentralna İzbitratelna Komisiya*, <https://results.cik.bg/mi2019/tur1/rezultati/0103.html>, (06.03.2020).

⁶¹ 2008 yılında henüz Başbakan olmadan Pomakların yoğun olarak yaşadığı illeri ziyaret eden Borisov, Başbakan olduktan sonra resmi ziyaretleri ve seçim kampanyaları dışında da bu illeri ziyaret etmiştir. "Çast Sme ot Bilgarskata Natsiya", *Kardjali Press*, 26.06.2008, <http://www.kardjalipress.com/0608/palov.htm>, (07.03.2020); "Borisov Gostuva na Svata v Ribnovo, Obvini DPS, çe Uvolnyava Hora na GERB", *Mediapool*, 20 Septemvri 2013, <https://www.mediapool.bg/borisov-gostuva-na-svatba-v-ribnovo-obvini-dps-che-uvolnyava-hora-na-gerb-news211403.html>, (07.03.2020).

rumda bulunan çevre illere de Pomak nüfusun yayılmaya başladığı sahada kendisini göstermektedir. Bu eğilim, Kırcaali'nin merkeziyle birlikte, Kızılağaç (Kirkovo), Mestanlı (Momçilgrad) ve Eğridere (Ardino) ilçelerinde daha somut hale gelmektedir. Dolayısıyla demokratik dönemde Pomakların ekonomik zorluklar nedeniyle göç etmek zorunda kaldıklarını ve söz konusu göçlerin Rodoplar'daki Pomak nüfusunun azalmasına neden olduğunu söylemek mümkündür.

4. Pomakların Kimlik Algılamalarına İlişkin Notlar

Pomakların tarihsel süreç içerisinde şekillenen kimliği ve özellikle Bulgaristan'ın egemenliğine girdiği Balkan Savaşları sonrasında gerçekleştirilen asimilasyon politikalarının etkisi, Pomak kimliğinin 1974 yılı sonrasında yeni bir eğilime girmesine yol açmıştır. Baskı ve sindirme üzerine kurulu olan bu eğilim takip eden 15 yıl boyunca varlığını sürdürmüştür. Sofya yönetimi her ne kadar demokratik dönemle birlikte asimilasyona son verildiğini ilan etmiş olsa da “Müslümanlaştırılmış Bulgarlar” söylemini devam ettirmiştir. Farklı bir deyişle ülkede yaşanan yapısal değişikliklere rağmen, Bulgar karar alıcıların Pomaklara ilişkin algılamasında herhangi bir sapma meydana gelmemiş olup metodolojik bir değişikliğe gidilmiştir.

Jivkov rejiminin yıkılmasının ardından ortaya çıkan yeni siyasi konjonktür, Pomakların dışındaki aktörlerin müdahaleleriyle şekillendirilse de Pomakların eski kimliklerine kavuşmasının ve günlük hayattaki pratiklerini alışlageldik bir şekilde devam ettirebilmelerinin önünü açmıştır. Nitekim değiştirilen Türkçe isimlerini geri alabilmeleri ve özellikle Pomakların kimliğinin en önemli bileşenlerinden olan İslam dininin vecibelerini serbestçe yerine getirebilmeleri 1990'lı yılların başında yapılan yasal düzenlemelerle sağlanmıştır. Özellikle Aralık 1989'da Sofya'daki ve aynı dönemde binlerce kişinin katılımıyla Nevrekop (Gotse Delçev)'ta Türkçe isimlerini geri istemelerine ilişkin yapmış oldukları mitinglerle⁶² demokratik dönemin getirilerinden kimliklerine ilişkin temel unsurları kazanma noktasında yararlanmak istediklerini göstermiştir.

Demokratik dönemde ortaya çıkan söz konusu gelişmelere karşın, Pomak kimliğinin gelişimindeki alan yine de sınırlı kalmıştır. Her ne kadar Pomaklar bu dönemde açıkça yürütülen bir asimilasyon girişimine maruz kalmamış olsalar da Bulgar kimliğiyle Bulgaristan toplumunda sahip olabilecekleri imkânlar zihinlerini karıştırmıştır. Farklı bir ifadeyle Bulgar karar alıcılar ve kamuoyu bir taraftan Pomakların Bulgar kökenli oldukları savını ileri sürerken, diğer taraftan işsizlik kıskacında hayatını devam ettirmeye çalışan bu nüfus grubunun kendilerini Bulgar olarak tanımlamaları halinde toplumsal ve ekonomik bariyerleri aşabileceklerini gösterme eğiliminde olmuştur. 2000'li yıllarla birlikte, özellikle genç kesim üzerinde ağırlığını hissettiren bu durum, Pomakların kimlik krizi yaşamasının önünü açmıştır. Bulgaristan hükümetlerinin Bulgar isimleriyle kimliğini ifade eden Pomaklara yönelik kamu personeli olarak istihdam edilmeleri noktasında sağladığı imkânlar ve teşvikler bu kimlik ikilemini derinleştirmiştir. Ekseriyetle Orman İdaresi Ajansı ile İtfaiye

⁶² “Pleas for Bulgaria's Muslim Minority”, *New York Times*, 17 December 1989.

birimlerinde kendisini gösteren bu istihdamlar, Pomakların yaşadıkları dağlık bölgelerin yapısına uygun meslekler olarak ön plana çıkmaktadır. Öte yandan, 2010'lu yıllardaki GERB hükümetleri döneminde Pomakların Bulgar Polis Teşkilatı'nda istihdamlarında da artış meydana gelmiştir. Bu dönemde alt rütbeli polis memurlarının arasında Pomakların sayısı artış kaydederken, 2013 yılında Gırmen bölgesi örneğinde görüldüğü üzere, Polis Müdürü olarak Gırmen doğumlu bir Pomak olan Ventsislav Gadirov atanmıştır.⁶³ Gadirov'un ismi ve yapılan atama, özü itibarıyla Pomakların yaşadığı kimlik ikilemini de yansıtmaktadır. Ne var ki Pomakların yukarıda belirtilen alanlardaki atamalarına karşın, aynı istihdam imkânlarına üst düzey bürokratik makamlar ile yargı, ordu ve istihbarat gibi stratejik birimlerde rastlanmamaktadır. Son olarak Batı Avrupa ülkelerine yönelik Rodoplar'dan yaşanan Pomak göçleriyle "Hristiyan" Avrupa içerisinde Bulgar kimliğiyle bulunmanın iş bulma konusunda avantaj sağlayacağı algısının halkta oluşmaya başladığını belirtmek gerekir.⁶⁴

Öte yandan, Pomakların kimliğinin şekillenmesinde İslam dininin dominant etkisi sürmektedir.⁶⁵ Bu etkinin ölçeğini ifade etmek için yüzeysel bir karşılaştırma yapmak gerekirse Pomakların dini aidiyetlerinin güçlülüğü ve dinin gerekliklerini yerine getirmeleri hususlarında Oğuz Türklerine nazaran daha muhafazakâr bir görünümde oldukları söylenebilir. Bu durum salt Müslümanlığın Pomak kimliğinin en önemli bileşeni olduğunu yansıtmayıp, aynı zamanda Pomakların Müslüman kimliklerinin etnik kimliklerinden de daha üst bir seviyede olduğu sonucunu ortaya çıkarmaktadır. Daha da önemlisi bu dini kimlik sebebiyle Pomaklar Bulgarlardan farklılık taşıdıkları bilincine sahip olmaktadır. Diğer bir deyişle Müslüman bir Pomak'ın bu dini kimliğiyle kaldığı sürece Bulgar olmadığı veya nüfusun çoğunluğundan farklı olduğu bilinci belirginlik kazanmaktadır. Dolayısıyla Pomakların İslam dininin etkisiyle Bulgarlardan çok, Türklere yakın olduklarını⁶⁶ ve İslam dininin Pomakların asimile olmalarının önüne geçtiğini söylemek mümkündür.

Diğer taraftan, genç nüfusun bir kısmının ekonomik kaygılarla münferiden Bulgarca isim almaya ve İslam'a mesafeli durmaya başlaması Pomak nüfusun dini durumunu da tehdit eder bir boyut kazandırmıştır.⁶⁷ Bununla birlikte, söz konusu kitle içerisinde özellikle cenaze definlerinde zaman zaman sorunlar yaşanmaktadır. Pomakların yaşadığı bölgelerde hayatını kaybeden bir ferdin cenazesinin şahsın Müslüman olmadığı gerekçesiyle imam tarafından kaldırılmasının reddini takiben, vefat edenin ailesinin Kilise'ye yaptığı müracaatın sonunda Bulgar papaz da ölen kişinin vaftiz edilmemiş olması

⁶³ "Bıdeştiyat Şef na Politsiyata v Gırmen - Pomak, No İzbran se Posta Zaradi Kaçestvata si", *BTV*, 25.09.2013, <https://btvnovinite.bg/bulgaria/obshtestvo/badeshtiyat-shef-na-politsiyata-v-garmen-pomak-no-izbran-za-posta-zaradi-kachestvata-si.html>, (07.03.2020).

⁶⁴ "Smolyan Bölgesindeki Pomaklar Bulgar Adlarını Geri Alıyor", *Kırcaali Haber*, 1 Şubat 2009, https://kırcaalihaber.com/?pid=3&id_news=5126, (06.03.2020).

⁶⁵ Eminov, "a.g.m.", s. 16.

⁶⁶ Hugh Poulton, *Balkanlar - Çatışan Azınlık, Çatışan Devletler*, çev. Yavuz Alagon, Sarmal Yayınevi, İstanbul 1993, s. 139.

⁶⁷ "Smolyan Bölgesindeki...", a.y.

nedeniyle defni reddetmesi bu kapsamda örnek gösterilebilir.⁶⁸ Özellikle son yıllarda genç kesim arasında her ne kadar Müslüman olsalar da tabut ve el-biseyle gömülme isteklerinin belirlediği dikkat çekmektedir.⁶⁹ Görüldüğü üzere, dini aidiyet Pomakların kimliklerinde derin etkilere sahipken, genç nesil arasında ortaya çıkan eğilimlerin geleneksel İslam anlayışlarında değişikliklerin olabileceğinin işaretini vermektedir.

Pomakların dini hayatında hâkim olan net tabloya karşın, etnik açıdan kendilerini tanımlama konusunda da farklılıklar dikkat çekmektedir. Bu kapsamda kendilerini Bulgar, Türk veya Pomak olarak tanımlayanlar şeklinde üçlü bir sınıflandırmaya gidilebilir. Her ne kadar nüfus sayımlarında 1926 yılından beri Pomaklara yer verilmese de Bulgar araştırmacı Mihail İvanov 1992 yılı nüfus sayımlarını esas alarak yaptığı analizde Pomakların toplam nüfusunu 208.783 kişi olarak tespit ettiğini belirtmiştir. İvanov, bunlardan kendilerini Pomak olarak tanımlayanların sayısını 63.595 (%30,5), Bulgar tanımlayanları 70.251 (%33,6), Türkler olarak ifade edenleriyse 65.085 (%31,2) kişi olarak aktarmaktadır.⁷⁰ Söz konusu sayısal verilerin analizine geçmeden önce İvanov'un değerlendirmesinde yer alan sayısal ifadelerin uluslararası alanda konuya ilişkin verilerle⁷¹ örtüşüğünü söylemek gerekir. Etnik gruplar özelinde aktarılan söz konusu oransal dağılımın da saha gözlemleriyle doğru orantılı olduğunu ifade etmek mümkündür. Diğer bir deyişle İvanov'un aktardığı veriler saha gerçekliğine uygunluk taşımaktadır.

Demokratik dönemin hemen başında kendisini gösteren bu etnik ayrışma güncel boyuta da etkide bulunmaktadır. Bulgarlar açısından bakıldığında, söz konusu durumun görece bir başarı anlamı taşıdığı ileri sürülebilir. Zira büyük çoğunluğu Müslüman olan bir nüfus kitlesinin yaklaşık 1/3'lük dilimini Balkan Savaşları'ndan itibaren 1992'ye kadar geçen yaklaşık 80 yıllık süre zarfında asimilasyonların etkisiyle Bulgarlaştırmayı başarmıştır. Ayrıca Pomaklar arasında Hristiyanlaşma eğilimi en yüksek olan kesimin bu grup içerisinde bulunduğunu da söylemek mümkündür.

Pomakların kendilerini etnik açıdan Türk olarak tanımlamaları da yaşanan asimilasyon süreçleri dikkate alındığında kayda değer bir seviyede olduğu görülmektedir. Bu tanımlamayı kolaylaştıran unsurlar ekseriyetle tarihsel bir altyapıya sahiptir. Yüzyıllarca Osmanlı Devleti çatısı altında buldukları dönemde oluşan dini kimlik, İmparatorluğun dağılma döneminin ardından maruz kaldıkları asimilasyon politikaları ve Türkiye'ye yönelik göçler bu tarihsel altyapının bileşenleri durumundadır. Pomakların etnik kimliklerinin dini bir

⁶⁸ "Hatlar Karışınca İmam da Gelmiyor Papaz da...", *Ajans Bulgaristan*, 1 Ekim 2019, https://www.youtube.com/watch?v=XapkO_BQT6U&feature=share&fbclid=IwAR3TOMAI1M3O_h46DKJh-KJtEmkAjOu8CAk-Xf6DA2b1LcmjTuXyTumlgmEk, (08.03.2020).

⁶⁹ Aydan Yumerov, *Tarihi ve Sosyo-Kültürel Açısından Bulgaristan Müslümanları: Asenovgrad Şehri Örneği*, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İslam Tarihi ve Sanatları Anabilim Dalı Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Konya 2010, s. 56.

⁷⁰ İvanov, "a.g.m.". İvanov aynı çalışmada yaklaşık %5'lik kalan dilimin ise Çingenelere (3.199) ve diğer etnik gruplara (6.653) dönüştüğünü eklemektedir.

⁷¹ Hugh Poulton bu dönemde Pomakların nüfusunu 250.000'den fazla olarak gösterirken, Memişoğlu'yla aynı seviyeyi işaret etmektedir. Poulton, *a.g.e.*, s. 135; Memişoğlu, "Pomaklar", *a.y.*

anlayışla idare edilen Osmanlı Devleti döneminde gelişim sağlaması mümkün olmadığından, Türk kimliğini benimsemeleri Osmanlı Devleti sonrası döneme rast gelmektedir. 20. yüzyıl içerisinde asimile edilmek istenen bir topluluğun ötekisi haline gelen Bulgarlara karşı, İslamiyet'in yanı sıra Türk kimliğini savunma mekanizması haline getirdiği söylenebilir. Bu savunma mekanizması, 1920'li ve 1930'lu yıllarda aldıkları Türkçe derslerle pekişirken, Türk kimliğini kullanarak maruz kaldıkları asimilasyonlara yönelik Türkiye'nin dikkatini çekme çabasıyla biçimlenmiştir. Aktardığımız bilgilerden de anlaşıldığı üzere, demokratik dönemde Pomakların kendilerini Türk olarak tanımlamaları için elverişli bir zemin hazırlanmıştır. Hatta 1992 yılı itibarıyla 65.085 kişinin kendini Türk olarak tanımlamasında dönemin konjonktürünün de etkisi bulunmaktadır. 1984-1989 yıllarında Oğuzlara yönelik asimilasyon girişimi ve gösterilen tepkilerin sonucunda 1989-1990 yıllarında 345.960 kişinin Türkiye göç etmesi Türk etnik kimliğini güçlendirmiştir. Farklı bir ifadeyle, bu dönemde yaşanan gelişmelerin (asimilasyon ve Türkiye'ye göç) doğal sonucu niteliğinde ülke kamuoyunda ilginin daha çok Oğuzlara yoğunlaşması Bulgaristan'daki diğer Müslüman gruplar üzerinde Türk kimliğini benimseme eğiliminin ortaya çıkmasını sağlamıştır. Bu çerçevede Pomakların 1992 nüfus sayılarında kendilerini Türk olarak tanımlama ve dillerini ise Türkçe olarak kaydettirme girişimleri doğal bir sonuç olmuştur. Örneğin bu sayımda sadece Yukarı Cuma (Blagoevgrad) ilinde 35.000 kişi kendisini Türk olarak kaydettirmiştir.⁷² Pomakların bu eğilimi Bulgaristan Parlamentosu'ndaki milletvekillerinin tepkilerine neden olurken,⁷³ konuyla ilgili bir komisyon kurulmuştur. Pomakların Türkçe eğitim görme taleplerinin yine bu döneme rastladığını belirtmek gerekir.

Öte yandan, 1990'lı yıllardaki Pomakların kendilerini Türk olarak tanımlayan kesiminin 2000'li yıllarla birlikte azalma eğilimine girdiği görülmektedir. Mihail İvanov'un Pomakların yine belirtilmediği 2001 yılı nüfus sayımlarına alternatif olarak ileri sürdüğü hesaplamalarına göre Pomaklar arasında kendilerini Türk olarak tanımlayanların sayısı en az 31.000 kişidir.⁷⁴ İvanov'un Bulgaristan Ulusal İstatistik Enstitüsü (*NSİ - Natsionalen Statistiçeski Institut*) Demografik ve Sosyal İstatistik Direktörlüğü (*DDSS - Direktora na "Demograf-ska i Sotsialna Statistika"*)'nün Bakanlar Kurulu'na bağlı Etnik ve Demografik Sorunlara İlişkin Ulusal Meclis Sekreterliği'ne (*Sekretarya na Natsionalniya Svet po Etniçeski i Demografski Vıprosi Pri Ministerskiya Svet*)'ne sunduğu belgeye dayanarak yazmış olduğu verilerde Pomak nüfus arasında kendisini Bulgar olarak tanımlayan kişi sayısı 68.242, NSİ'nin "*Bulgar Müslümanları*" olarak ifade ettiği Pomaklar ise 49.764 kişi olarak yer almaktadır.⁷⁵ 2011 nüfus sayımları ise kimliğini belirtmeyenler ile bilinmeyen etnik ve dini grupların rekor kırdığı nüfus sayımı olarak tarihe geçmiştir. Diğer bir deyişle 2011 nüfus sayımları esas alınarak değerlendirme yapılması mümkün değildir.

⁷² Ali Eminov, *Turkish and Other Minorities of Bulgaria*, Routledge, New York 1997, s. 111.

⁷³ Mehmet Türker, "Pomak Türkleri Arasında", *Balkanlar'da Türk Kültürü*, Sayı: 20, Temmuz-Ağustos-Eylül 1996, Bursa, s. 12.

⁷⁴ İvanov, "a.g.m."

⁷⁵ A.e.

GERB hükümetlerinin Pomakları istihdam politikalarını araçsallaştırması, Bulgar kamuoyundan Pomaklara yönelik yükselen talepler, AB üyeliğinin ve küreselleşme olgusunun yarattığı kimlik baskısı, HÖH'ün Pomaklara yönelik başarısız politikaları ile Türkiye'nin hareket sahasının sınırlılığı Pomakların kendilerini Türk olarak tanımlama oranlarını azaltmıştır. Bu azalmanın devam etme eğiliminde olduğu görülse de trajik bir düşüşten bahsetmek olası değildir.

Bütün bunlarla birlikte, Pomak nüfus arasında kendilerini doğrudan Pomak etnik kimliğiyle ifade eden bir grubun varlığına da rastlanmaktadır. Bulgar, Türk veya Yunan olarak ifade edilmelerine tepkisel olarak ortaya çıkan bu durum halk arasında belli bir kesim tarafından kabul edilse de gittikçe artan bir ivmededir. Pomakların Balkanlar'ın eski halklarından biri olduğunu iddia eden bu kesime göre, Pomak adıyla ayrı bir etnik kimlik bulunmakta olup sadece bu kitlenin devletleşmemiştir. Bilhassa Pomak siyasi hareketlerini kurma girişiminde bulunan kişiler arasında yaygın olan bu görüş, kendini Türk veya Bulgar olarak tanımlamak istemeyen kesim üzerinde etkili olmaktadır. Aktardığımız bilgilerden de anlaşıldığı üzere günümüzde Pomaklar arasında kendilerini Türk, Bulgar veya sadece Pomak etnik kimlikleriyle tanımlayan gruplar bulunmaktadır.⁷⁶ Bu durum, dinin Pomakları birleştirici, etnik kimlik vurgusunun ise ayrıştırıcı bir işlev gördüğü sonucunu yaratmaktadır.

Pomak kimliğinin bir diğer bileşeni ise folklordur. Kültürel kodlarının yansıdığı bu folklorik unsurlar, söz konusu nüfus kitlesinin tarihsel geleneklerinin ürünü olan görsel, işitsel ve aynı zamanda işlevsel unsurlarını barındırmaktadır. Rodoplara özgü halk türküleri, Pomak kilimleri ve motifleri, Pomak giysileri (çoraplar, başörtüsü vb.), düğün gelenekleri, sünnet şölenleri, mutfak eşyaları, yemekleri (kaçamak, lahana sarması, fasulye, patates yemeği vb.) gibi pek çok enstrüman Pomaklara özgü antropolojik bir iletişim diline sahiptir. Ne var ki Pomakların kültür dünyasının ayrılmaz parçası olan doğuma, ölüme ve günlük pratiklerine ilişkin ritüellerin Orta Asya kökenli izleri de taşıdığı söylenebilir. Örneğin, bebeğin doğduktan sonra tuzlu suyla yıkanması, kadınların lohusalık dönemine ilişkin 40 günlük süre inanışı, bebeğin doğumundan sonra kurban kesilmesi, bebeğin göbek bağının ve sünnet derisinin bereket için saklanması, bebeğe isim verilirken aile büyüğünün görüşünün alınması veya dedenin isminin verilmesi, nazar boncuğu kullanımı, kız kaçırma geleneği, at üstünde gelin gitme âdeti, yaygın olmamakla birlikte bir dileğin gerçekleşmesi için ağaca çaput bağlama veya toprağa gömme, düğün zamanlarında dünürler arasında hediyeleşme, cenaze evinin boş bırakılması ve yemek pişirilmesine izin verilmeyerek komşuların yemek getirmesi, uğursuzluk getireceği inancıyla gece tırnak kesilmemesi, Hidrellez kutlaması, evden sağ ayakla çıkılması gibi bir dizi ritüel bu kapsamda sayılabilir.⁷⁷

Yukarıda bahsedilen kimliğin kültürel unsurlarının yanı sıra asimilasyon döneminde yaşanan trajedileri anma etkinlikleri de Pomakların benliklerinin pekişmesini sağlamaktadır. Örneğin, her yıl Mart ayında Barutin, Breznitsa,

⁷⁶ Doğu, "a.g.m."

⁷⁷ Bkz. Günşen, "a.g.m.", s. 44-50.

Dospat vb. yerleşim yerinde yapılan kitlesel anma etkinlikleriyle 1970'li yıllarda asimilasyon sürecinde hayatını kaybeden kişilerin yâd edilmesi ve bu etkinliklerdeki konuşmalar Pomakların kim olduklarını ve neye maruz kaldıklarının hatırlanması açısından kritik bir öneme sahip olmaktadır. Anma etkinliklerine HÖH'lü siyasilerin yanı sıra Türkiye'den yetkililerin ve sivil toplum kuruluşlarının katılımları da gerçekleşmektedir.

Sonuç

Çalışma kapsamında ortaya çıkan bulgular itibarıyla Pomak kimliğine ilişkin tezler ileri süren aktörlerin bu grubu sahiplenmeye yönelik ilk olarak etnolojik ortaklık vurgusu yaptıkları ve Pomakların kendileriyle aynı kökenden geldiklerini savundukları görülmektedir. Türk, Yunan ve Bulgar tarih yazımlarında kendisini somut olarak gösteren bu yaklaşım, 20. yüzyılın ikinci yarısından itibaren bir rekabet alanına dönüşmüştür. Bulgaristan Pomaklarına yönelik Yunanlıların savları yetersiz kalmakla birlikte, Bulgarlar savlarını çelişkilerle yoğun bir temel üzerine inşa etmişlerdir. Ancak bu nüfus grubunun Bulgaristan'ın vatandaşı olması sebebiyle ilk tasarruf hakkının Sofya yönetiminde olduğunu ve bunun Bulgaristan'ı avantajlı konuma getirdiği söylenebilir. Bu durumun Pomaklara ilişkin Türk tarih tezlerinin güçlülüğüne karşın, Türkiye'nin hareket alanını sınırlandırdığı görülmektedir.

Güncel anlamda Pomakların kimliğinin şekillenmesinde belirleyici olan hususların 20. yüzyıl içerisinde yaşanan makro ölçekli gelişmelerle gerçekleştiği açıktır. Zira Sofya yönetimi 1912-1913, 1937-1944 ve 1970-1974 yıllarındaki yüksek yoğunluklu bir Bulgarlaştırma politikası takip etmiştir. Pomakların isimlerinin değiştirilmesi, dini vecibelerinin yerine getirilmesinin yasaklanması vb. uygulamalara karşı Pomak nüfusun direnişleri, bu direnişlerde hayatını kaybeden insanların olması ile Belene toplama kampına yapılan sürgünler Pomak kimliğinin sınırlanmış bir süreç ortaya çıkarmıştır. Bu politikaların Pomakların varlığını doğrudan hedef almasıysa grup içerisinde dayanışmayı ve kimlik bilincini pekiştirmiştir. Esasen Bulgaristan'ın izlediği asimilasyon politikalarının sınırlı öz-kazanımlarına karşın mutlak başarısızlık yaşamaması da burada gizlidir. Zira demografik kaygılarının ve kimlik dayatma üzerine kurulu politikalarının etkisiyle Pomakların günlük hayatlarında Bulgarcaya yakın bir dille konuşmalarından hareket ederek bu kitleyi "Müslümanlaştırılmış Bulgarlar" olarak tanımlamıştır. Böylece isimlerini ve dinlerini değiştirerek Bulgarlaştırabileceğini düşünmüştür. Diğer bir deyişle Bulgar karar alıcılar Pomakların tarihsel süreç içerisinde şekillenen kimliğindeki İslam dininin başat etkisini, Osmanlı Devleti bakiyesi kültürel geçmişini ve dolayısıyla Oğuzlarla ve Türkiye ile olan akrabalık bağlarını, bu mirasla pekişen günlük hayatın pratiklerini ve toplumsal hafızanın etkisini dikkate almadan Pomakları silah zoruyla Bulgar yapabileceğini hesaplayarak yanılmışlardır.

Çalışma kapsamında ortaya çıkan bir diğer bulgu ise Pomakların maruz kaldığı söz konusu asimilasyon süreçlerinin etkisiyle demokratik dönemde Pomak kimliğinin etnik bazda bölünmesidir. Kendilerini Türk, Bulgar veya doğrudan Pomak ismiyle tanımlayan bu nüfus grubunda İslam dini sosyo-kültü-

rel hayatı biçimlendiren ana faktördür. Pomakların etnisite konusunda görüş ayrılıklarına rağmen, din noktasında görüş birliğine vardıkları görülmektedir. Ancak demokratik dönemde Pomakların dini hayatında aşınmaların meydana geldiği dikkat çekmektedir. Diğer taraftan bu dönemde Sofya yönetimi, Pomakların kimliğini reddetme eğilimini sürdürmüştür. Zira hukuken Pomak varlığını tanımayan Bulgar karar alıcılar, nüfus sayımlarında da Pomak hanesine yer vermemektedir. Bu durum Bulgaristan'ın ekonomik teşviklerini de dikkate aldığımızda gizli bir asimilasyon politikasının varlığını bize göstermektedir.

Kaynaklar

Bulgaristan Resmi Kaynakları

“Konstitutsiya na Republika Bılgariya”, *Narodno Sıbranie na Republika Bılgariya*, <https://www.parliament.bg/bg/const>, (02.03.2020).

“Mestni İzbori 27 Oktomvri 2019”, *Tsentralna İzbiratelna Komisija*, <https://results.cik.bg/mi2019/tur1/rezultati/0103.html>, (06.03.2020).

“Naselenie po Mestojiveene, Vizrast i Verozpovedanie”, *Republika Bılgariya Natsionalen Statistiçeski İnstitut*, <https://censuseresults.nsi.bg/Census/Reports/2/2/R10.aspx>, (03.03.2020).

“Razbiha Magazin na Lidera na Partiya POMAK v Plovdiv”, *Bılgarskoto Natsionalno Radio - BNR*, 23.12.2013, <https://www.bnr.bg/plovdiv/post/100390148/razbiha-magazin-na-lidera-na-partiya-pomak-v-plovdiv>, (06.03.2020).

Republika Bılgariya Natsionalen Statistiçeski İnstitut, <http://www.nsi.bg>, (03.03.2020).

Kitaplar ve Makaleler

AARBAKKE, Vemund: “Pomak Language Usage and the Spell of Nationalism: The Case of The Pomaks in Greece”, *Slavia Islamica: Language, Religion and Identity*, Vol. 25, (Ed.) Robert D. Greener - Motoki Nomachi, Hokkaido 2012.

AGANOĞLU, Yıldırım: *Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Balkanlar'ın Makûs Talihi Göç*, Kum Saati Yayınları, İstanbul 2001.

ALP, İlker: *Belgelerle ve Fotoğraflarla Bulgar Mezalimi (1878-1989)*, Trakya Üniversitesi Yayınları, Ankara 1990.

_____: *Pomak Türkleri (Kumanlar-Kıpçaklar)*, Trakya Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, 2. Baskı, Edirne 2012.

BAJRAKTAREVIĆ, F. and POPOVIĆ, A.: “Pomaks”, in: *Encyclopaedia of Islam*, Second Edition, Edited by: P. Bearman, Th. Bianquis, C.E. Bosworth, E. van Donzel, W.P. Heinrichs, https://ekaynaklar.mkutup.gov.tr:2285/entries/encyclopaedia-of-islam-2/*COM_0892, (19.12.2019).

BIYIKLIOĞLU, Tevfik: *Trakya'da Milli Mücadele*, I. Cilt, 2. Baskı, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1987.

BOZDAĞLIOĞLU, Yücel: “Yapılandırmacı Yaklaşım (Konstrüktivizm)”, *Uluslararası İlişkiler: Giriş, Kavram ve Teoriler*, (ed.) Haydar Çakmak, Platin Yayınları, Ankara 2007.

BOZOV, Salih: *V İmeto na İmeto*, Fondatsiya Liberalna İntegratsiya, Tom II, Sofiya 2011.

ÇAVUŞOĞLU, Halim: *Balkanlar'da Pomak Türkleri - Tarih ve Sosyo-Kültürel Yapı*, KÖKSAV Yayınları, Ankara 1993.

ÇOKBANKİR, Ercan: *Balkan Türklerinin Kökenleri (Arnavutlar, Boşnaklar, Pomaklar)*, 2. Baskı, Gaziemir Belediyesi Kültür Müdürlüğü Yayınları, İzmir 2010.

DANKOV, Boris: “Pomaşkata Karta”, *Bılgarite Mohamedani - Liji i Spekultatsi (Vtora Çast)*, (Sıstaviteli: Elena Alekova - Dimitir M. Dimitrov), Sdrujenie Drujba “Rodina” - TANGRA, Sofiya 2019.

DİNKOV, Stoyan: *Turan - Ot Skitite i Hunite do Tyurkite i Bılgarite*, Ciela, Sofiya 2013.

EMİNOV, Ali: “Social Construction of Identities: Pomaks in Bulgaria”, *Journal on Ethnopolitics, and Minority Issues in Europe*, 2007/2.

_____: *Turkish and Other Minorities of Bulgaria*, Routledge, New York 1997.

GEORGIËVA, Tsvetana: “Pomaks: Muslim Bulgarians”, *Islam and Christian-Muslim Relations*, Vol. 12, No. 3, July 2001.

GİDDENS, Anthony: *Sosyal Teorinin Temel Problemleri - Sosyal Analizde Eylem, Yapı ve Çelişki*, çev. Ümit Tatlıcan, Paradigma Yayıncılık, İstanbul 2005.

GÜNŞEN, Ahmet: “Pomaks As a Balkan Community and Evidence of Turkishness in Their Perceptions of Identity”, *Balkan Araştırma Enstitüsü Dergisi*, Cilt: 2, Sayı: 1, Temmuz 2013.

HOPF, Ted: “The Promise of Constructivism in International Relations Theory”, *International Security*, Vol. 23, No. 1, 1998.

İNALCIK, Halil: *Tanzimat ve Bulgar Meselesi*, Kronik Kitap, 3. Baskı, İstanbul 2017.

İVANOV, Mihail: “Pomatsite Spored Bılgarskata Etnodemografiska Statistika”, New Bulgarian University, <http://eprints.nbu.bg/2549/1/%21%211.MT.Naselenie.Fin.1.04.2013.doc>, (01.03.2020).

KAFESOĞLU, İbrahim: *Bulgarların Kökeni*, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, Ankara 1985.

KAMİL, İbrahim: “Bulgaristan'dan Türkiye'ye Gerçekleşen 1950-1951 Göçünün Nedenleri”, *Balkan Araştırma Enstitüsü Dergisi*, Cilt: 5, Sayı: 2, Aralık 2016.

- _____ : *Bulgaristan Türkleri ve Göçler: Bulgaristan Komünist Partisi Gizli Belgeleri (1944-1989)*, Cilt: I (1944-1953), Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara 2018.
- _____ : *Bulgaristan Türkleri ve Göçler: Bulgaristan Komünist Partisi Gizli Belgeleri (1944-1989)*, Cilt III (1964-1983), Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara 2018.
- KARACA, R. Kutay, "Dönemin Temel Özellikleri", *Diplomasi Tarihi - II*, (Ed. Barış Özdal - R. Kutay Karaca), Dora Yayınları, Bursa 2019.
- KARATAY, Osman: *Bulgarlar - Yitik Bir Türk Kavmi*, Ötügen Neşriyat, İstanbul 2018.
- KINÇOV, Vasil: Makedonya: Etnografiya i Statistika, I izd. Bilg. Knjovno D-vo, Sofiya 1900, - II fototipno izd. "Prof. M. Drinov", Sofiya 1996, ss. 41-42, <http://www.promacedonia.org/vk/index.html>, (19.12.2019).
- KOYUNCU, Aşkın: "Balkan Savaşları Sırasında Pomakların Zorla Tanassur Edilmesi (1912-1913)", *Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi - OTAM*, Sayı: 33, Bahar 2013.
- LÜTEM, Ömer Engin: *Türk-Bulgar İlişkileri 1983-1989*, Cilt I, 1983-1985, Avrasya Stratejik Araştırmalar Merkezi Yayınları, Ankara 2000.
- MCCARTHY, Justin: *Ölüm ve Sürgün*, çev. Bilge Umar, 7. Baskı, İnkılap Yayınevi, İstanbul 1998.
- MEMİŞOĞLU, Hüseyin: "Pomaklar", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, Cilt: 34, İstanbul 2007.
- _____ : *Balkanlarda Pomak Türkleri*, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, 3. Baskı, İstanbul 2005.
- ÖZLEM, Kader: "Cumhuriyet Döneminde Balkanlar'dan Türkiye'ye Yönelik Göç Hareketleri", *Uluslararası Göç ve Nüfus Hareketleri Bağlamında Türkiye*, (ed. Barış Özdal), Dora Yayınları, Bursa 2018.
- _____ : "Sosyal İnşacılığın Temel Varsayımları İtibarıyla Güvenlik Yaklaşımı ve Avrupa Birliği'nin Balkanlar Genişlemesi", *Uluslararası İlişkilerde Güvenlik Kuramları ve Sorunlarına İlişkin Temel Yaklaşımlar*, (ed.) Sibel Turan - Nergiz Özkural Köroğlu, Transnational Press, London 2017.
- _____ : *Türkiye'nin Balkan Türkleri Politikası (1991-2014)*, Dora Yayınları, Bursa 2016.
- _____ : *Türkiye-Bulgaristan İlişkileri ve Türk Azınlık*, Dora Yayınları, Bursa 2019.
- PAVLOV, Plamen, "Kumanite v Obştestveno-Politiçeskiya Jivotna Srednovkovna Bılgariya (1186-naçaloto na XIV v.)", *İstoriçeski Pregled*, No: 7, 1990.
- POULTON, Hugh: *Balkanlar - Çatışan Azınlık, Çatışan Devletler*, çev. Yavuz Alagon, Sarmal Yayınevi, İstanbul 1993.
- Rodop-Bulgaristan Türklüğü Faciasının İç Yüzü*, Rodop-Tuna Türkleri Kültür ve Dayanışma Derneği, Tarih Yayınları Serisi, Sayı: 2, İstanbul 1976.
- STOYANOV, Valeri: "Dva Opita za 'Reviziya' na Balkanskata İstoriya", *Bulgarite Mohamedani - Lji i Spekulatsi (Vtora Çast)*, (Sistaviteli: Elena Alekova - Dimitir M. Dimitrov), Sdrujenije Drujba "Rodina" - TANGRA, Sofiya 2019.
- TÜRKER, Mehmet: "Pomak Türkleri Arasında", *Balkanlar'da Türk Kültürü*, Sayı: 20, Temmuz-Ağustos-Eylül 1996, Bursa.
- WENDT, Alexander: "Anarchy is What States Make of it: The Social Construction of Power Politics", *International Organization*, Vol. 46, No. 2, Spring 1992.
- _____ : *Social Theory of International Relations*, Cambridge University Press, Cambridge 1999.
- YILDİRIM, Bülent: *Bulgaristan'da Türk Varlığı ve Nüfusu*, İlgü Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul 2018.
- YUMEROV, Aydan, *Tarihi ve Sosyo-Kültürel Açından Bulgaristan Müslümanları: Azenovgrad Şehri Örneği*, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İslam Tarihi ve Sanatları Anabilim Dalı Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Konya 2010.
- ### Gazeteler ve Diğer İnternet Kaynakları
- T.C. Resmî Gazete, 31 Temmuz 1969.
- "Bideştihat Şef na Politsiyata v Girmen - Pomak, No İzbran se Posta Zaradi Kaçestvata si", *BTV*, 25.09.2013, <https://btvnovinite.bg/bulgaria/obshtestvo/badeshtiyat-shef-na-politsiyata-v-garmen-pomak-no-izbran-za-posta-zaradi-kachestvata-si.html>, (07.03.2020).
- "Borisov Gostuva na Svatba v Ribnovo, Obvini DPS, çe Uvolnyava Hora na GERB", *Mediapool*, 20 Septemvri 2013, <https://www.mediapool.bg/borisov-gostuva-na-svatba-v-ribnovo-obvini-dps-çhe-uvolnyava-hora-na-gerb-news211403.html>, (07.03.2020).
- "Çast Sme ot Bilgarskata Natsiya", *Kirdjali Press*, 26.06.2008, <http://www.kardjalipress.com/0608/palov.htm>, (07.03.2020).
- "Hatlar Karşınca İmam da Gelmiyor Papaz da...", *Ajans Bulgaristan*, 1 Ekim 2019, https://www.youtube.com/watch?v=XapkO_BQT6U&feature=share&fbclid=IwAR3TOMa1M3O_h46DKJh-KJtEmkAj0u8CAk-Xf6DA2b1LcmjTuXyTumlgmEk, (08.03.2020).
- "Nova Partiya se Poyavi na Horizonta u Nas - POMAK", *Dnes.bg*, 22 Dekemvri 2009, <https://www.dnes.bg/obshtestvo/2009/12/22/partiia-obedinenie-za-mir-avtentichnost-i-kultura-pomak.82988,31>, (06.03.2020).
- "Pleas for Bulgaria's Muslim Minority", *New York Times*, 17 December 1989.
- "Smolyan Bölgesindeki Pomaklar Bulgar Adlarını Geri Alıyor", *Kırcaali Haber*, 1 Şubat 2009, https://kircaalihaber.com/?pid=3&id_news=5126, (06.03.2020).
- TROEVA, Evgeniya, "Bilgari Myusyulmani", *Bilgarska Etnografiya*, <https://balgarskaetnografia.com/grupi-i-obshtosti/etnicheski-grupi-i-obshtnosti/balgarski-musulmani.html>, (06.03.2020).
- DOĞU, Nahit: "Bulgaristan'da Pomaklar Partî Kuruyor", *Al Jazeera Türk*, 14 Nisan 2014, <http://www.aljazeera.com.tr/al-jazeera-ozel/bulgaristanda-pomaklar-parti-kuruyor>, (05.03.2020).

Makale Türü: Araştırma

Geliş Tarihi: 24.03.2020

Kabul Tarihi: 12.04.2020

ŞEHREİNİ CEMİL PAŞA'NIN İSTANBUL'UN ÇEHRESİNE KATKILARI ÜZERİNE BİR İNCELEME*

Öğr. Gör. Erkin AKAN*

Öz

Cemil [Topuzlu] Paşa, başarılı bir doktordur. Ama Gazi Ahmet Muhtar Paşa, onu, başarılı bir doktor olduğu için değil; zevk sahibi bir kişiliğin İstanbul'a faydası olur düşüncesiyle şehremini olarak görevlendirmiştir. Cemil Paşa'nun birinci şehreminliği dönemi 21 Ağustos 1912 - 7 Kasım 1914 tarihleri arasındadır. Cemil Paşa, görevde kaldığı süre içinde, İstanbul'un çehresini değiştirmeye çalışmış ve bu konuda başarılı olmuştur. Yürürlüğe koyduğu Zabita-i Belediye Talimatnamesi ile İstanbul'u ve İstanbul'daki yaşamı modernleştirmeye çalışmıştır. Talimatnamenin uygulanmasına iki grup itiraz etmiştir: Uygulamadan rahatsız olan nakliyeciler esnafı ve kapitülasyonlardan faydalanan yabancılar. Cemil Paşa, İstanbul'un fiziki çehresi ile de ilgilenmiş bir devlet adamıdır. İstanbul Şehremini Cemil Paşa, Sultanahmet Camii ile Ayasofya Camii'nin arasındaki alanın meydan haline gelmesini, buradaki yangın sonrasında, bu alana tekrar bina yapılmasına engel olarak sağlamıştır. Günümüzde de mevcudiyetini koruyan Gülhane Parkı, Cemil Paşa'nın birinci şehreminliği döneminde inşa olunmuştur. Mevcut park, Cemil Paşa'nın istediği ölçülere, çeşitli nedenlerle ulaşamamıştır. İstanbul Şehremini Cemil Paşa, İttihat ve Terakki Partisi ile şehir işleri konusunda anlaşamadığı için 17 Kasım 1914'te şehreminliği görevinden istifa edip Avrupa'ya gitmiştir. Birinci Dünya Savaşı süresince, yaşamını Avrupa'da sürdürmüştür. İkinci defa 24 Nisan 1919'da şehremini olarak görevlendirilmiştir. İkinci şehreminliği dönemi, birinci dönem kadar aktif geçmemiştir. Cemil Paşa, İstanbul Şehreminliği görevinden 28 Şubat 1920'de istifa etmiştir. Cemil Paşa, İstanbul'un tek kişi tarafından yönetilmesini savunduğu için her iki dönemde şehreminliği görevine ek olarak İstanbul Valiliği görevini de yürütmüştür.

Anahtar kelimeler: Cemil Topuzlu, Zabita-i Belediye Talimatnamesi, Sultanahmet Meydanı, Gülhane Parkı, İstanbul, Şehremini.

* İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi II. Uluslararası Sosyal Bilimler Kongresi'nde (Congist' 19) bildiri olarak sunulmuştur.

** T.C. Polis Akademisi Başkanlığı Adile Sadullah Mermerci Polis Meslek Yüksekokulu.

A Study On The Contributions To The Appearance Of Istanbul By The Mayor Cemil Pasha

Abstract

Cemil [Topuzlu] Pasha was a successful doctor. But Gazi Ahmet Muhtar Pasha assigned him as the mayor not because he was a successful doctor but in the contemplation that he, as a tasteful personage, would add much the appearance of the city of Istanbul. The first period of mayorship of Cemil Pasha was between 21 August 1912 and 7 November 1914. During his office, Cemil Pasha endeavored to change the appearance of Istanbul and succeeded in it. He attempted to modernize Istanbul and the life in Istanbul through Municipal Police Ordinance put into effect by him. The enforcement of this ordinance attracted objections of two groups: the haulers, who were not pleased with this practice, and foreigners benefited from the privileges of Capitulations. Cemil Pasha is a statesman who also addressed the physical appearance of the city Istanbul. The development of the space between Sultanahmet Mosque and the Hagia Sophia Mosque as a square is the result of the efforts of The Mayor Cemil Pasha, who prevented the construction of new buildings after the fire occurred in the area. Gülhane Park, which still exists to this day, was built in his first period of office of mayor. The park was not able to be built in the size intended by Cemil Pasha for a variety of reasons. Cemil Pasha, the Mayor of the City of Istanbul, resigned from the office of mayor on 17 November 1914 and went to Europe as he had disagreements about urban affairs with the Party of Union and Progress. He lived in Europe during the World War I. On 24 April 1919, he was assigned as mayor for the second time. His second period of office was not as active as the first one. Cemil Pasha resigned from the office of mayor of Istanbul on 28 February 1920. He also served as the Governor of Istanbul during both periods of his office of mayor as he advocated that Istanbul should be administrated by a single administrator.

Keywords: Cemil Topuzlu, Municipal Police Ordinance, Sultanahmet Square, Gülhane Park, Istanbul, Mayor.

1. Giriş

Cemil [Topuzlu] Paşa, annesi Nafia Hanım'ın babası Kazasker Sirurizade Tahir Efendi'nin Üsküdar Salacak'taki yalısında 6 Mart 1866'da dünyaya gelmiştir. Babası Topuzlu Oğulları'ndan Yusuf Ziya Paşa'dır.¹

Cemil Paşa, 7 Mayıs 1928'de, babası Yusuf Ziya Paşa'nın hal tercümesini yazmıştır: Yusuf Ziya Paşa 1836'da İstanbul'da doğmuştur. Babası Raif Bey'dir. Raif Bey, İslimye'de mutasarrıf olarak görev yaptığı sırada vefat eder. Büyük babaları Hacı Mustafa Efendi Eyüp'e defnedilmiştir. Mezar taşındaki

¹ Cemil Topuzlu, *80 Yıllık Hatıralarım*, Haz.: Hüsrev Hatemi - Aykut Kazancıgil, 6. bs., İşaret Yayınları, İstanbul 2017, s. 275; Kazım İsmail Gürkan, "Cemil Topuzlu", *İstanbul Üniversitesi Tıp Fakültesi Mecmuası*, No: 1, Yıl 1958'den ayrı basım, İsmail Akgün Matbaası, İstanbul 1958, s. 194; Hatice Kara, *Cemil [Topuzlu] Paşa'nın Belediye Başkanlıkları ve İstanbul'daki İmar Faaliyetleri*, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul 2015, s. 6; Cemil Topuzlu'nun doğum tarihi konusunda Rakım Ziyaoğlu ay belirtmeden 1868 yılını, Osman Nuri Ergin 14 Mart 1868 tarihini ve Bedi N. Şehsuvaroğlu ise 27 Mart 1868 tarihini vermiştir. Bkz. Rakım Ziyaoğlu, *İstanbul Kadınları Şehreminleri Belediye Reisleri ve Partiler Tarihi 1453-1971*, İsmail Akgün Matbaası, İstanbul 1971, s. 198; Bedi N. Şehsuvaroğlu, "Ord. Prof. Cemil Topuzlu 1868-1958", *İstanbul Üniversitesi Tıp Fakültesi Mecmuası*, No: 1, Yıl 1958'den ayrı basım, İsmail Akgün Matbaası, İstanbul 1958, s. 183; Osman Nuri Ergin, *İstanbul Şehreminleri (Büyükşehir Belediye Başkanları) 1855-1928*, Haz.: Ahmed Nezih Galitekin, 1. bs., İşaret Yayınları, İstanbul 2007, s. 458.

bilgiye göre Hacı Mustafa Efendi doksan dokuz yıl yaşamış ve doksan dokuz çocuk dünyaya getirmişti. Cemil Paşa'nın büyük büyük dedesi Topuzluoğlu, İstanbul'un fethi sırasında Fatih'in "serdar-ı ekremlik vazifesiyle" yanından ayrılmayıp Fatih'in topuzunu ve âlemini taşımıştır. Bu nedenle Fatih Sultan Mehmet, fetihten sonra, ona, "mir-i âlem" unvanını ve İskeçe'de birçok arazi vermiştir. Topuzluoğulları, yoğunluk olarak İstanbul, Mısır ve özellikle İskeçe'de yaşamışlardır. Mısır'da ölen Mehmet Rüştü Paşa'da Topuzluoğulları'na mensuptur. Yusuf Ziya Paşa, Arabistan'da, Ankara, Kastamonu, Yozgat, Trablusşam, Hama, Kerkük, Müntefek gibi yerlerde mutasarrıflık yapmıştır. 15 Ağustos 1899'da Şura-yı Devlet azası, 1900'de ise Şura-yı Devlet Bidayet Mahkemesi Başkanı olan Yusuf Ziya Paşa, 1901 yılında vefat etmiş ve Fatih Camii yakınına defnedilmiştir.²

Arşiv belgelerine göre Cemil Paşa'nın babası Yusuf Ziya Paşa'nın bulunduğu görevler sırasıyla şöyledir: Mektubi Hariciye Hulefahı (13 Mart 1857 - 13 Haziran 1863), Antakya Kazası Kaymakamlığı (13 Temmuz 1863 - 18 Kasım 1865), 18 Kasım 1865 ile 27 Nisan 1867 tarihleri arasında görevi yok, Bucak Kazası Kaymakamlığı (28 Nisan 1867 - 14 Haziran 1867), Rize Kazası Kaymakamlığı (15 Haziran 1867 - 13 Ağustos 1868), 13 Ağustos 1868 - 27 Temmuz 1869 tarihleri arasında görevi yok, Kastamonu Divan-ı Temyiz Riyaset-i Sanisi (28 Temmuz 1869 - 13 Şubat 1871), Zağra-i Atik Kazası Kaymakamı (13 Mart 1871 - 13 Aralık 1871), Beykoz Kaymakamı (13 Ocak 1872 - 4 Kasım 1872), Kartal Kaymakamı (5 Kasım 1872 - 31 Ocak 1874), Beykoz Kaymakamı (1 Şubat 1874 - 13 Ağustos 1874), 13 Eylül 1874 - 23 Aralık 1874 tarihleri arasında görevi yok, Kudüs Ebniye-i Mukaddese tamiratından sorumlu memur (24 Aralık 1874 - 27 Ekim 1878), Suriye İskân-ı Muhacirin memuru (28 Ekim 1878 - 27 Ağustos 1879), 28 Ağustos 1879 - 13 Nisan 1885 tarihleri arasında görevi yok, Kastamonu Mutasarrıfı (13 Mayıs 1885 - 20 Nisan 1886), Ankara Mutasarrıfı (21 Nisan 1886 - 29 Temmuz 1886), 30 Temmuz 1886 - 5 Eylül 1889 tarihleri arasında görevi yok, Müntefek Sancağı Mutasarrıfı (6 Eylül 1889 - 12 Ocak 1892), 13 Ocak 1892 - 24 Şubat 1892 tarihleri arasında görevi yok, Şehr-i Zor Sancağı Mutasarrıfı (25 Şubat 1892 - 2 Ağustos 1892), Şehr-i Zor Sancağı Mutasarrıfı vekâleten (3 Ağustos 1892 - 15 Ağustos 1892), 16 Ağustos 1892 - 22 Eylül 1892 tarihleri arasında görevi yok, Yozgat Sancağı Mutasarrıfı (23 Eylül 1892 - 27 Şubat 1893), 28 Şubat 1893 - 10 Mart 1893 tarihleri arasında görevi yok, Bolu Sancağı Mutasarrıfı (11 Mart 1893 - 19 Mart 1896), 20 Mart 1896 - 2 Mayıs 1896 tarihleri arasında görevi yok, Trablusşam Sancağı Mutasarrıfı (3 Mayıs 1896 - 1 Temmuz 1897), Trablusşam Sancağı Mutasarrıfı vekâleten (2 Temmuz 1897 - 12 Temmuz 1897), 13 Temmuz 1897 - 18 Temmuz 1897 tarihleri arasında görevi yok, son görev yeri Hama Sancağı Mutasarrıflığı (19 Temmuz 1897 - 19 Nisan 1898) olmuştur. Yusuf Ziya Paşa'nın memuriyet süresi otuz yedi yıldır. Mazuliyet Kararnamesi sekizinci maddeye göre, Yusuf Ziya Paşa'ya, kendisinin son görev yeri olan

² Atatürk Kütüphanesi, Bel_Mtf_071116, s. 1-2.

Hama Sancağı Mutasarrıflığı sırasında aldığı beş bin dört yüz kuruş maaşın yarısı olan iki bin yedi yüz kuruş “mazuliyet” maaşı bağlanmıştır.³

Yusuf Ziya Paşa, 12 Haziran 1899’da Şura-yı Devlet azalığına atanır.⁴ Bu görevin ardından mevcut maaşına bin kuruş zam yapılarak on sekiz bin beş yüz kuruş maaşla Şura-yı Devlet Bidayet Mahkemesi başkanı olan⁵ Yusuf Ziya Paşa, 2 Şubat 1901’de vefat etmiştir.⁶ Babası vefat ettiği sırada Cemil Paşa, Şeyhülislam Mehmet Cemaleddin Efendi’nin damadıdır. Bu yakınlıktan olsa gerek, Şeyhülislam Mehmet Cemaleddin Efendi, Şura-yı Devlet Bidayet Mahkemesi Başkanı Yusuf Ziya Paşa’nın vefat ettiğini, ailesinin, onu, Fatih Camii haziresine defnetmek istediğini, Padişah II. Abdülhamit’e bildirmiştir.⁷ Fakat bu istek kabul görmemiştir. Yusuf Ziya Paşa, Zincirlikuyu Mezarlığı’na defnedilmiştir.⁸ Cemil Paşa’nın 7 Mayıs 1928’de yazdığı hal tercümesi ile tarihi gerçekler arasında -Yusuf Ziya Paşa’nın defnedildiği yer ve görev yerleri gibi- bazı farklar vardır.

Yusuf Ziya Paşa’nın vefatından sonra büyük kızı Mukbile’ye, oğlu Kemal’e, küçük kızları Refia ve Seniha’ya “muhtacin tertibinden” beşer yüz kuruş maaş bağlanmıştır.⁹ Yusuf Ziya Paşa’nın eşi Huriye, kızları Seniha ve Refia, oğlu Kemal dilekçe ile başvuru yaparak merhum Yusuf Ziya Paşa’dan kendilerine maaş bağlanmasını istemişlerdi. Mülkiye Memurları Kararnamesi’nin otuz beşinci, otuz altıncı, otuz dokuzuncu maddelerine göre Yusuf Ziya Paşa’dan bin sekiz yüz kırk bir kuruş maaş kalmıştı. Bu maaş, eşi Huriye, kızları Refia ve Seniha’ya dört yüz altmışar kuruş; oğlu Kemal’e ise dört yüz altmış bir kuruş olmak üzere paylaştırılmıştır.¹⁰ Yusuf Ziya Paşa’nın kaç çocuğu vardı? şeklindeki bir soruya şöyle cevap verilebilir: İlk eşi Nafia Hanım’dan Cemil [Topuzlu], Nebil ve Mukbile. İkinci eşi Huriye Hanım’dan Kemal, Refia, Seniha

³ “9 Eylül 1898 tarihli hesap cetveli”, BOA: ŞD., 1108/51, 17 Eylül 314/29 Eylül 1898, s. 1; “Mülkiye Teakaüd Nezareti Muhasebesi’nden tanzim olunan 18 Mart 1901 tarihli hesap müzekkiresi”, BOA: ŞD., 989/65, 5 Mart 1317/18 Mart 1901, s. 1.

⁴ “Yıldız Sarayı Hümayunu Baş Kitabet Dairesi’nin 12 Haziran 1899 tarihli yazısı”, BOA: İ.DH., 1365/20, 31 Mayıs 315/12 Haziran 1899, s. 1; “Sadaret’ten Şura-yı Devlet Riyaseti’ne 14 Haziran 1889 tarihli yazı”, BOA: ŞD., 3193/109, 2 Haziran 315/14 Haziran 1899, s. 1; “Sadaret’ten Şura-yı Devlet Riyaseti’ne 14 Haziran 1889 tarihli yazı”, BOA: BEO., 1324/99279, 2 Haziran 315/14 Haziran 1899, s. 1; “Hama Mutasarrıf-ı Sabıkı Saadetlü Ziya Paşa Hazretleri’ne başlıklı 15 Haziran 1899 tarihli yazı”, BOA: BEO., 1325/99326, 3 Haziran 315/15 Haziran 1899, s. 1.

⁵ “Şura-yı Devlet’ten Sadaret’e 4 Şubat 1900 tarihli yazı”, BOA: İ.DH., 1372/29, 23 Kânunusani 315/4 Şubat 1900, s. 1; “Sadaret’in 6 Şubat 1900 tarihli yazısı”, BOA: İ.DH., 1372/29, 25 Kânunusani 315/6 Şubat 1900, s. 3; “Sadaret’ten Şura-yı Devlet Riyaset-i Celilesi’ne 27 Şubat 1900 tarihli yazı”, BOA: ŞD., 3193/153, 15 Şubat 315/27 Şubat 1900, s. 1; “Şura-yı Devlet’ten Sadaret’e 8 Mart 1900 tarihli yazı”, BOA: BEO., 1455/109106, 24 Şubat 315/8 Mart 1900, s. 2.

⁶ “Mülkiye Teakaüd Nezareti’nin 19 Mart 1901 tarihli karar yazısı”, BOA: ŞD., 989/65, 6 Mart 317/19 Mart 1901, s. 2.

⁷ “Daire-i Meşihat’ın 4 Şubat 1901 tarihli yazısı”, BOA: Y.PRK.MŞ., 7/33, 22 Kânunusani 1316/4 Şubat 1901, s. 1.

⁸ Topuzlu, a.g.e., s. 275.

⁹ “Yıldız Sarayı Hümayunu Baş Kitabet Dairesi’nin 3 Mart 1901 tarihli yazısı”, BOA: İ.ML., 43/6, 18 Şubat 316/3 Mart 1901, s. 1; “Sadaret’ten Maliye Nezareti’ne 5 Mart 1901 tarihli yazı”, BOA: BEO., 1627/122008, 20 Şubat 316/5 Mart 1901, s. 2; “Maliye Nezareti’nin 24 Mart 1901 tarihli yazısı”, BOA: BEO., 1639/122868, 11 Mart 317/24 Mart 1901, s. 2.

¹⁰ “Mülkiye Teakaüd Nezareti’nin 19 Mart 1901 tarihli karar yazısı”, BOA: ŞD., 989/65, 6 Mart 317/19 Mart 1901, s. 2.

ve Naile¹¹ adlarında dört çocuğu olmuştur. Cemil Paşa'nın ikisi öz, dördü üvey olmak üzere toplam altı kardeşi vardır.

Cemil Paşa, Paşakapısı Askeri Rüştiyesi, Mekteb-i Sultani, Beyrut Fransız Okulu, Şam Askeri Rüştiyesi (mezuniyet: 1880), Kuleli Askeri Tıbbiye İdadisi (mezuniyet: 1881), Gülhane Askeri Tıbbiyesi'nden (mezuniyet: 1886) yüzbaşı rütbesiyle mezun olarak eğitimini tamamlamıştır. Diploma numarası 1101'dir.¹²

Cemil Paşa'nın Gülhane Askeri Tıbbiyesi'nden mezun olduktan sonraki ilk görev yeri, Sütlüce'deki Kumbarahane Askeri Hastanesi olur. Burada çalıştığı sırada şahit olduğu bir olay, onun Paris'e gitmesine sebep olmuştur. Olay: Hastaneye fitk rahatsızlığıyla bir asker gelir. Ama hastane yönetimi askerin ameliyat edilmesine izin vermez. Askerin keten tohumu lapası ile tedavi edilmesini önerir. Asker, hastane yönetiminin yanlış kararı nedeniyle hayatını kaybeder. Cemil Paşa, daha sonra kayınpederi olacak olan Cemaleddin Efendi'nin aracı olması sayesinde, kendini geliştirmek için Paris'e gitmeye hak kazanır. 11 Eylül 1887'de Paris'e gider. 1887-1890 tarihleri arasında Paris'te kalır. Paris'te kaldığı süre içinde Tilleux ve Pean gibi alanlarının en iyileri olan doktorların yanında asistan olarak bulunur. Cemil Paşa'nın Paris dönüşünde ilk görev yeri 27 Mayıs 1890'da atandığı Haydarpaşa Hastanesi operatörlüğü olmuştur.¹³

Cemil Paşa, 16 Mart 1891'de, Şeyhülislam Cemaleddin Efendi'nin kızı Ayşe Aliye Hanım ile evlenir. Bu evlilikten Muhiddin, Mehmet Ziya, Selma adlarında üç çocuk dünyaya gelir. Ayşe Aliye ve Cemil çiftinin ilk çocukları olan Muhiddin, on bir yaşında menenjit hastalığından ölmüştür.¹⁴

Cemil Paşa, İstanbul'a döndükten sonra hem tıbbi kariyerinde hem de askeri kariyerinde hızlı bir ilerleme sağlamıştır. 1891'de Seririyat-ı Hariciye Muallim Muavini olan Cemil Paşa, Aristidi Paşa'nın görevini bırakması üzerine 1894'de Seririyat-ı Hariciye Muallimliği görevine atanır. Cemil Paşa'nın aldığı askeri rütbeler tarih sırasıyla: Sol Kolağası (27 Mayıs 1890), Sağ Kolağası (27 Kasım 1890), Binbaşı (20 Şubat 1891), Kaymakam¹⁵ (7 Kasım 1893), Miralay¹⁶ (16 Mart 1895), Mirliva (16 Haziran 1896), Osman-

¹¹ Cemil Topuzlu'nun torunu Cemalettin Topuzlu'nun verdiği bilgiye göre Yusuf Ziya Paşa'nın ikinci eşinden Naile isminde bir evladı daha vardır. Bkz.: Kara, *a.g.t.*, s. 6.

¹² Topuzlu, *a.g.e.*, s. 276; Şehsuvaroğlu, *a.g.e.*, s. 183; Gürkan, *a.g.e.*, s. 194-195; Kara, *a.g.t.*, s. 7-9.

¹³ Topuzlu, *a.g.e.*, s. 56-68; Şehsuvaroğlu, *a.g.e.*, s. 184-185; Gürkan, *a.g.e.*, s. 194-195; Kara, *a.g.t.*, s. 9-10.

¹⁴ Topuzlu, *a.g.e.*, s. 79; Kara, *a.g.t.*, s. 12.

¹⁵ Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane Muallimlerinden Kaymakam Cemil Bey'e fenni cerrahideki başarılarından dolayı altın liyakat madalyası verilmiştir. Bkz.: "Yıldız Sarayı Hümayunu Baş Kitabeta Dairesi'nin 8 Ocak 1894 tarihli yazısı", BOA: *İ.TAL.*, 40/46, 27 Kânunuevvel 309/8 Ocak 1894, s. 1.

¹⁶ "Hidamat-ı mahsusalarına mükâfaten", Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane Seririyat-ı Hariciye Muallimi Miralay Cemil Bey'e ikinci rütbeden mecdi nişanı verilmiştir. Bkz.: "Yıldız Sarayı Hümayunu Baş Kitabeta Dairesi'nin 1 Ağustos 1895 tarihli yazısı", BOA: *İ.TAL.*, 83/18, 20 Temmuz 311/1 Ağustos 1895, s. 1; Operatör Miralay Cemil Bey'e "ehliyetine mebni" üçüncü rütbeden Osmanî nişan-ı alisi verilmiştir. Bkz.: "Yıldız Sarayı Hümayunu Baş Kitabeta Dairesi'nin 16 Mart 1896 tarihli yazısı", BOA: *İ.TAL.*, 93/9, 4 Mart 312/16 Mart 1896, s. 1.

lı-Yunan Savaşı sırasında yaptığı ameliyatlar¹⁷ ile ölüm oranını düşürdüğü için Ferik¹⁸ (12 Şubat 1897),¹⁹ Birinci Ferik (26 Ağustos 1904),²⁰ Şehzade Ahmet Efendi'ye yaptığı başarılı fitik ameliyatının sonrasında Müşir²¹ (28

¹⁷ 1897 Osmanlı-Yunan Savaşı sırasında yaralanan askerlere sadece Osmanlı doktorları ameliyat etmemiştir. 15 Temmuz 1897 tarihli belgeye göre Yıldız Hastanesi'nde yaralı beş askere "Almanya ve Rusya Salib-i Ahmer Etibbası" ve Gümüşsuyu Hastanesi'ndeki beş askere ise "Avusturya Salib-i Ahmer Etibbası" ameliyat etmiştir. Bkz.: "İkinci Fırka-yı Hümayun Kumandanı imzalı 15 Temmuz 1897 tarihli yazı", BOA: Y.PRK.ASK., 129/43, 3 Temmuz 313/15 Temmuz 1897, s. 1; Ayrıca hem Yıldız'da hem de Gümüşsuyu'nda ameliyat edilecek askerlerden onay alındıktan sonra asker ameliyat ediliyordu. Bkz.: "İkinci Fırka-yı Hümayun Kumandanı imzalı 10 Temmuz 1897 tarihli yazı", BOA: Y.PRK.ASK., 128/149, 28 Haziran 313/10 Temmuz 1897, s. 1.

¹⁸ 19-28 Ağustos 1897 tarihinde Moskova'da yapılacak olan Tıp Kongresi'ne Osmanlı Devleti adına Operatör Ferik Cemil Paşa ile Bongofski Paşa'nın katılması kararlaştırılmıştır. Bkz.: "Yıldız Sarayı Baş Kitabet Dairesi'nin 21 Temmuz 1897 tarihli yazısı", BOA: İ.HUS., 54/95, 9 Temmuz 313/21 Temmuz 1897, s. 1; "Sadaret'ten Hariciye Nezareti'ne 24 Temmuz 1897 tarihli yazı", BOA: HR.TH., 197/81, 12 Temmuz 313/24 Temmuz 1897, s. 1; Moskova'da yapılacak Tıp Kongresi'nin hemen öncesinde Operatör Ferik Cemil Paşa'ya birinci rütbeden mecidi nişanı verilmiştir. Bkz.: "Yıldız Sarayı Hümayunu Baş Kitabet Dairesi'nin 9 Ağustos 1897 tarihli yazısı", BOA: İ.TAL., 117/21, 28 Temmuz 313/9 Ağustos 1897, s. 1; Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane Seririyat-ı Hariciye Muallimi Operatör Ferik Cemil Paşa'ya 4 Haziran 1898'de "Murassa Osman-i Nişan-ı Alisi" verilmiştir. Bkz.: "Yıldız Sarayı Hümayunu Baş Kitabet Dairesi'nin 4 Haziran 1898 tarihli yazısı", BOA: İ.TAL., 139/42, 23 Mayıs 314/4 Haziran 1898, s. 1; "Sadaret'ten Maliye Nezareti'ne 21 Haziran 1898 tarihli yazı", BOA: BEO., 1145/85841, 9 Haziran 314/21 Haziran 1898, s. 1; Operatör Ferik Cemil Paşa, Miralay Besim Ömer, Doktor Miralay Cemal Bey'e 8-18 Ağustos 1899 tarihleri arasında Amsterdam'da düzenlenecek olan Fenni Doğum ve Kadın Hastalıkları Kongresi'ne katılmaları için izin verilmiştir. Bkz.: "Mekâtib-i Askeri Şahane Nezareti'nden Hariciye Nezareti'ne 29 Mart 1899 tarihli yazı", BOA: HR.TH., 224/65, 17 Mart 1315/29 Mart 1899, s. 1; "Sadaret'in 7 Mayıs 1899 tarihli yazısı", BOA: Y.A.RES., 99/53, 25 Nisan 315/7 Mayıs 1899, s. 1; Bu kongrenin hemen öncesinde yine Operatör Ferik Cemil Paşa'ya "Murassa Mecidi" nişanı verilmiştir. Bkz.: "Yıldız Sarayı Hümayunu Baş Kitabet Dairesi'nin 19 Temmuz 1899 tarihli yazısı", BOA: İ.TAL., 182/13, 7 Temmuz 315/19 Temmuz 1899, s. 4; "Sadaret'ten Maliye Nezareti'ne 21 Ağustos 1899 tarihli yazı", BOA: BEO., 1360/101947, 9 Ağustos 315/21 Ağustos 1899, s. 1; 2-9 Ağustos 1900 tarihleri arasında Paris'te yapılacak Tıp Kongresi'ne Operatör Ferik Cemil Paşa ile Kaymakam Tevfik Bey'in katılmasına karar verilmiştir. Bkz.: "Sadaret'ten Hariciye Mekâtib-i Askeriye-i Şahane ve Maliye Nezaretlerine 1 Nisan 1900 tarihli yazı", BOA: BEO., 1465/109844, 19 Mart 316/1 Nisan 1900, s. 1.

¹⁹ "Yıldız Sarayı Hümayunu Baş Kitabet Dairesi'nin 12 Şubat 1897 tarihli yazısı", BOA: İ.TAL., 109/16, 31 Kânunusani 312/12 Şubat 1897, s. 1; Meclis-i Tıbbiye-i Mülkiye ve Sıhhiye-i Umumiye azası Şemsi Bey'in ölümü üzerine boş kalan azalığa 4 Nisan 1897'de Operatör Ferik Cemil Paşa'nın tayini önerilmiştir. Bkz.: "Mekâtib-i Askeri Şahane Nezareti'nden Sadaret'e 4 Nisan 1897 tarihli yazı", BOA: İ.AS., 20/26, 23 Mart 313/4 Nisan 1897, s. 1 ve bu öneri 8 Nisan 1897'de kabul edilmiş, Operatör Ferik Cemil Paşa, Meclis-i Tıbbiye-i Mülkiye ve Sıhhiye-i Umumiye azası olmuştur. Bkz.: "Sadaret'in 8 Nisan 1897 tarihli karar yazısı", BOA: İ.AS., 20/26, 27 Mart 313/8 Nisan 1897, s. 2; Cemil Paşa bu görevinden 16 Aralık 1905'te meşguliyetini gerekçe göstererek istifa etmiştir. Bkz.: "Sadaret'ten Dâhiliye Nezareti'ne 16 Aralık 1905 tarihli yazı", BOA: DH.MKT., 1035/47, 3 Kânunuevvel 321/16 Aralık 1905, s. 1; Cemil Paşa, Ferik rütbesini aldıktan sonra özel hastane açma girişiminde bulunmuştur. Özel hastane açmak için yaptığı başvuruda, hastane açma gerekçesini şöyle ifade etmiştir: "Hastalar Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane'de yapılan ameliyatlarda öğrencilerin hazır bulunmasından rahatsızdır. Bu nedenle hastaların bazılarının ameliyat olmayı kabul etmemekte, bazıları da Beyoğlu'nda yabancıların elinde olan hastanelerde tedavi olmayı tercih ediyorlardı. Cemil Paşa, muhtaçların ücretsiz tedavi edileceği kaydıyla bir özel hastane açmak istemişti." Bkz.: "Sadaret'ten Dâhiliye Nezareti'ne 15 Mart 1898 tarihli yazı", BOA: BEO., 1094/81993, 3 Mart 314/15 Mart 1898, s. 1; Cemil Paşa'ya özel hastane açma izni 2 Haziran 1898'de verilmiştir. Bkz.: "Dâhiliye Nezareti'nden Sadaret'e 2 Haziran 1898 tarihli yazı", BOA: ŞD., 796/8, 21 Mayıs 314/2 Haziran 1898, s. 2; Cemil Paşa, Yusuf Kamil Paşa'nın eşi Zeynep Hanım'ın yaptırdığı hastaneyi ayda yüz lira kira ile açmıştır. Bkz.: Topuzlu, a.g.e., s. 76.

²⁰ "Yıldız Sarayı Hümayunu Baş Kitabet Dairesi'nin 26 Ağustos 1904 tarihli yazısı", BOA: İ.TAL., 341/18, 13 Ağustos 1320/26 Ağustos 1904, s. 1.

²¹ "Yıldız Sarayı Hümayunu Baş Kitabet Dairesi'nin 28 Mart 1905 tarihli yazısı", BOA: İ.TAL., 361/23, 15 Mart 321/28 Mart 1905, s. 1; Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane Seririyat-ı Hariciye Muallim

Mart 1905) olmuştur.²²

Cemil Paşa'nın rütbesi, II. Meşrutiyet'in ilanı sonrasında uygulamaya konan askeri rütbelerin düzenlenmesi ile ilgili kanun gereği, miralaylığa indirilmişti. Cemil Paşa askerlikten 16 Haziran 1910'da emekli olmuştur: "*Mekteb-i Seririyat-ı Hariciye Muallimi evveli tabib miralay diğer Cemil Bey'e bin altı yüz seksen yedi kuruş maaşla tekaüdüne karar verilmiştir.*"²³ Emekli olduktan sonra Padişah Sultan Reşad'ın hastalığını tedavi etmesinin mükâfatı olarak Cemil Paşa'ya mülkiye paşalığı rütbesi verilmiştir.²⁴

Cemil Paşa, askerlikten emekli olmadan önce ve emekli olduktan sonra tıp eğitimi ile ilgili faaliyetlerde bulunmuştur. Eylül 1909'da, Tıp Fakültesi'nin; Dişçi Mektebi ve Eczacı Mektebi'nin ve doğumevinin kurulmasında görev almıştır. Cemil Paşa, Tıp Fakültesi'nin ilk dekanı olur ve bu görevi yaklaşık iki buçuk yıl ifa eder. Cemil Paşa, Tıp Fakültesi'nin Haydarpaşa'dan İstanbul'un Avrupa yakasına taşınması konusunda arkadaşları ile aynı fikirde olmadığı için dekanlık görevinden istifa etmiştir.²⁵

Cemil Paşa'nın dekanlık görevinden istifasından sonra, Sadrazam Gazi Ahmet Muhtar Paşa, ona, İstanbul Şehremini olmasını teklif eder. Ahmet Muhtar Paşa, bu teklifin gerekçesini şöyle açıklamıştır: "*Bir ay önce Göztepe Fener yolu tarafında geziyordum. Senin Çiftelhavuzlar'daki köşkünü o zamana kadar görmemişim. Binanın mimarî tarzı, bahçenin tanzim şekli o kadar dikkatimi celbetti ki, 'Bu Avrupâvârî köşk kimin?' diye meraklandım. Senin olduğunu söylediler. O zaman düşündüm ki evinin içinde ve dışında küçücük bir Avrupa yaratan adamı şehremini yaparsam, İstanbul'u imar eder.*"²⁶ Cemil Paşa, 21 Ağustos 1912'de İstanbul Şehreminliğine tayin edilmiştir.²⁷ Cemil Paşa'nın İstanbul Şehremini olarak görevlendirilmesinden kısa bir süre sonra, 23 Ekim 1912'de, Cemil Paşa'ya İstanbul Valiliği görevi vekâleten verilmiştir.²⁸ Cemil Paşa'ya İstanbul Valiliği görevi asaleten 30 Temmuz 1914'te verildi.²⁹ İstanbul Şehremini ve İstanbul Valisi Cemil Paşa, İstanbul'un fiziki ve sosyal çehresinin değişimine katkıda bulunmuş bir devlet adamıdır.

Doktor Müşir Cemil Paşa'ya Şehzade Ahmet Efendi Hazretleri'nin tedavisinde gösterdiği başarıdan dolayı "*Murassa İftihar Madalyası*" verilmiştir. Bkz.: "Yıldız Sarayı Hümayunu Baş Kitabet Dairesi'nin 29 Mayıs 1905 tarihli yazısı", BOA: İ.TAL., 365/6, 16 Mayıs 321/29 Mayıs 1905, s. 1.

²² Kara, a.g.t., s. 14; Şahsuvaroğlu, a.g.e., s. 185-186; Gürkan, a.g.e., s. 195-196; Topuzlu, a.g.e., s. 276-277.

²³ "Sadaret'ten Harbiye Nezareti'ne 16 Haziran 1910 tarihli yazı", BOA: BEO., 3766/282393, 3 Haziran 326/16 Haziran 1910, s. 1.

²⁴ Topuzlu, a.g.e., s. 277.

²⁵ A.e.

²⁶ A.e., s. 129.

²⁷ "21 Ağustos 1912 tarihli İrade-i Seniye", BOA: İ.DH., 1494/55, 8 Ağustos 328/21 Ağustos 1912, s. 1; "Sadaret'ten Dâhiliye Nezareti'ne 22 Ağustos 1912 tarihli yazı", BOA: BEO., 4075/305575, 9 Ağustos 328/22 Ağustos 1912, s. 1; "21 Ağustos 1912 tarihli İrade-i Seniye sureti", BOA: DH.MTV., 1/75, 8 Ağustos 328/21 Ağustos 1912, s. 2.

²⁸ "Dâhiliye Nezareti'nden Sadaret'e 23 Ekim 1912 tarihli yazı", BOA: İ.DH., 1496/39, 10 Teşrinievvel 328/23 Ekim 1912, s. 1; "24 Ekim 1913 tarihli İrade-i Seniye", BOA: İ.DH., 1496/39, 11 Teşrinievvel 328/23 Ekim 1912, 2; "Sadaret'ten Dâhiliye Nezareti'ne 24 Ekim 1912 tarihli yazı", BOA: BEO., 4103/307715, 11 Teşrinievvel 328/24 Ekim 1912, s. 1.

²⁹ "30 Temmuz 1914 tarihli İrade-i Seniye", BOA: İ.MMS., 187/25, 17 Temmuz 330/30 Temmuz 1914, s. 4.

2. Zabıta-i Belediye Talimatnamesi ve Bu Talimatnamenin Uygulanmasına Tepkiler

İstanbul Şehremini Cemil Paşa'nın İstanbul'un fiziki ve sosyal çehresine katkılarında birisi, uygulamaya koyduğu "Zabıta-i Belediye Talimatnamesi" ile olmuştur. Talimatnamenin birinci maddesine göre bütün inşaatlar ruhsat alınarak yapılacak, ruhsatsız inşaat yapılmasına izin verilmeyecekti.³⁰

İkinci maddeye göre esnaflar izin almadan mallarını dükkânlarının dışına koymayacaktı. Seyyar satıcıların sokak sokak gezerek satış yapmaları yasaktı. Seyyar satıcılar ancak belediyenin gösterdiği yer ve saatte satış yapabiliyorlardı.³¹

Talimatnamenin üçüncü maddesine göre kaldırımlar; kaldırıma odun, kereste yığılarak veya satın alınan odun ve kereste kaldırımda kestirilerek işgal edilmeyecekti. Dükkân sahiplerinin camekânı, tezgâhı, dükkânın hizasından kaldırıma taşmayacaktı. Kaldırımlarda el arabası, bisiklet, hayvan, bulunması yasaktı. Yaya kaldırımlarına sandalye atıp oturmak yasaktı.³²

Dördüncü maddeye göre bozulmuş gaz borusu, lağım, su kanalı görenler; bunları ilgili belediye dairesine haber vermekle yükümlüydüler.³³

Beşinci maddeye göre yiyecek ve içecek satan bütün esnafın dükkânında camekân bulunacaktı. Camekân olmayan esnafa, camekân yaptırması için süre tanınacak, eğer yaptırmazsa camekân yaptırmaya zorlanacaktı. Döner, köfte, kebab benzeri yiyeceklerin camekân dışında pişirilmesi yasaktı. Kasaplar, etlerini dükkânların dışına asmayacaklardı.³⁴

Altıncı maddeye göre polis, geliş gidişi düzenleyecek ve kendisine sorulan sorulara nazik bir şekilde cevap verecekti. Bilet alınarak girilen yerlerde sırayı düzenlemek polisin göreviydi.³⁵

Zabıta-i Belediye Talimatnamesi'nin en uzun maddesi yedinci maddedir. Bu madde kendi içinde binek arabaları, yük arabaları, yük hayvanatı; motosiklet, bisiklet, el arabaları; binek ve yük otomobilleri olmak üzere beş ayrı bölüme ayrılmıştır.

Binek arabalarının bir standardı olacaktı. Arabalar eski olmayacaktı. Binek arabalarının arka tarafında ait olduğu belediye dairesi ve arabanın sıra numarası yazılı olacaktı. Güneşin batmasından sonra, arabanın sağ ve sol taraflarında bulunması zorunlu olan fenerleri yakmayan arabacılara bu fenerler polis zoruyla yaktırılacaktı. Araba sahiplerinin zayıf hayvanları arabalara koşmasına izin verilmeyecekti. Binek arabalarını kullanacak olanlar ehliyet sahibi olmalıydı. Yirmi bir yaşından küçük olanlar bu arabaları kullanamazdı. Arabacılar tek tip elbise giyeceklerdi. Araba sürücüleri, polisin istemesi halinde göstermek için ehliyetlerini, araba ruhsatlarını, geliş-gidiş belgelerini yanlarında taşımak zorundaydılar.³⁶

³⁰ BOA: HR.HMŞ.İŞO., 57/6, "Vezaif-i Zabıta-i Belediyeyi Mübeyyin Talimat", Der-saadet 1328, s. 1.

³¹ BOA: HR.HMŞ.İŞO., 57/6, "Vezaif-i Zabıta-i Belediyeyi Mübeyyin Talimat", Der-saadet 1328, s. 1-2.

³² BOA: HR.HMŞ.İŞO., 57/6, "Vezaif-i Zabıta-i Belediyeyi Mübeyyin Talimat", Der-saadet 1328, s. 3-5.

³³ BOA: HR.HMŞ.İŞO., 57/6, "Vezaif-i Zabıta-i Belediyeyi Mübeyyin Talimat", Der-saadet 1328, s. 5.

³⁴ BOA: HR.HMŞ.İŞO., 57/6, "Vezaif-i Zabıta-i Belediyeyi Mübeyyin Talimat", Der-saadet 1328, s. 5-6.

³⁵ BOA: HR.HMŞ.İŞO., 57/6, "Vezaif-i Zabıta-i Belediyeyi Mübeyyin Talimat", Der-saadet 1328, s. 6-7.

³⁶ BOA: HR.HMŞ.İŞO., 57/6, "Vezaif-i Zabıta-i Belediyeyi Mübeyyin Talimat", Der-saadet 1328, s. 7-9.

Tek atlı arabalara 200, çift atlı arabalara 400, öküz arabalarına 500, manda arabalarına 600 okkadan fazla yük taşıtılmayacaktı. Taşınırken bölünemeyecek eşya istisna tutulmak kaydıyla bir arabaya en fazla sekiz hayvan koşulabilirdi. Hayvan sayısı dördü geçtiği zaman araba sürücüsüne bir yardımcı verilmesi zorunluymdu. Yük arabalarına ilgili belediye dairesi tarafından verilen numaralar, arabanın sağına, soluna ve arkasına takılacaktı. Yük arabaları yaylı olacaktı. Savaş hali nedeniyle, yük arabalarının yaylı olması zorunluğu 1915 yılı başında uygulamaya konulacaktı. Yük arabacıları taşıdıkları eşya ile sokakları kirletmeyeceklerdi. Arabalar, kalabalık yerlerde uzun süre bekleyerek geliş gidişi engellemeyecekler ve bekleme yerlerinde arka arkaya sıralı bir şekilde duracaklardı.³⁷

Yük hayvanları kesinlikle boş gezmeyecekti. Eşya yüklü hayvanın üzerine binilmeyecekti. Moloz, kereste ve benzeri inşaat malzemesinin atlar ve eşeklerle katar usulü taşınması kesinlikle yasaktı. Sepet içinde olması kaydıyla taş, tuğla, kum taşınabilecekti. Ancak taşıma sırasında bunlar sokakları kirletmeyecekti. Sarhoş olarak araba sürmek, hayvanların gemleri olmadan veya dizginleri olmadan arabayı hareket ettirmek yasaktı. Arabacıların gürültü yapmasına ve geliş gidişi engellemesine polis izin vermeyecekti.³⁸

Tophane ve Fındıklı bargirci esnafı, Zabıta-i Belediye Talimatnamesi'nin katar usulü taşımacılık yapılması yasağına itiraz etmişlerdi. Yaptıkları başvuruda, akrabalarının bir kısmının vatani savunmak için şehit düştüklerini ve bu şehitlerin geride kalan ailelerine kendilerinin baktıklarını belirttikten sonra gündüzleri odun, kereste, kömür, et benzeri eşyanın taşınmasının yasaklanmış olmasının sakıncalarını sıralamışlardı: geceleri mağazalar kapalıdır, geceleri nakliyat yapmak ve nakliyatı yapılan malı korumak için daha fazla çalışana ihtiyaç olması maliyetleri arttıracaktır. Bu da vatandaşın zararına bir uygulamadır. Taşıma maliyetlerini arttıracak diğer bir konu da her bir hayvana bir sürücü tayin edilmesi mecburiyetiydi. Başvuruyu yapan nakliyecisi esnafı, askeri nakliyatı "*kemal-i iftiharla*" yaptıklarını vurguluyor ve katar usulü taşımacılık yasağının yürürlükten kaldırılmasını istiyordu.³⁹ Gündüzleri nakliyat yapmak yasak değildi. Nakliyat, talimatnamenin öngördüğü şartlar çerçevesinde yapılacaktı, katar usulü yapılmayacaktı.

Katar usulü taşımacılık yapılması yasağına itirazda ısrar devam etmiştir. Kasımpaşa, Tophane, Fındıklı, Beşiktaş ve diğer iskelelerdeki bargirci esnafı, katar usulü taşıma yasağının kaldırılması için "*Sadaret*" makamına başvuru yapmışlardı. Yapılan ikinci başvuruda da esnafın askeri taşımaya yardım ettiği vurgusu vardı. Zabıta-i Belediye Talimatnamesi'nin birinci maddesine göre katar usulü taşımacılık yasaklandığı için esnafın yedi yüzden fazla hayvanı ahırlarda atıl kalmıştı. Bu durum nakliyecisi esnafını gelirsiz, malını taşıtmak

³⁷ BOA: HR.HMŞ.İŞO., 57/6, "Vezaif-i Zabıta-i Belediyeyi Mübeyyin Talimat", Der-saadet 1328, s. 9-12.

³⁸ BOA: HR.HMŞ.İŞO., 57/6, "Vezaif-i Zabıta-i Belediyeyi Mübeyyin Talimat", Der-saadet 1328, s. 13-15.

³⁹ "Tophane ve Fındıklı bargirci esnafının Dâhiliye Nezareti'ne 14 Ocak 1913 tarihli başvurusu", BOA: DH.İD., 38-2/63, 1 Kânunusani 328/14 Ocak 1913, s. 2; "Dâhiliye Nezareti'nden Şehremneti'ne 15 Ocak 1913 tarihli yazı", BOA: DH.İD., 38-2/63, 2 Kânunusani 328/15 Ocak 1913, s. 1.

isteyen vatandaşları da mağdur etmişti. Katar usulü taşıma yasağını öne sürdükleri gerekçelerle çürütmeye çalışmışlardı:

1- Sayılan iskelelerde yedi yüzden fazla hayvan bulunduğu için bu sayıda sürücü bulmak imkânsızdı.

2- Bir hayvan günlük on veya on beş kuruş kazanıyordu. Ama bir sürücünün günlükü on veya on iki kuruş olduğu için her hayvana bir sürücü tayin edildiğinde esnaf kar edemeyecekti.

3- İki yüz nakliye esnafı, üç yüz sürücü çalıştırıyordu. Bunların aileleri ile birlikte iki bin kişilik bir nüfus nakliye işinden geçiniyordu. Esnaf iş yapmazsa belediye vergisi, arazi ve emlak vergilerini ödeyemeyeceği için belediye ve hükümetin vergi gelirleri azalacaktı. Esnaf, üç hayvanın bir sürücü idaresine verilmesini, diğer hayvanlarında bunlara bağlanmasına izin verilmesini talep etmişti.⁴⁰ Katar usulü nakliyat yasağı talimatnamenin birinci maddesinde değil; yedinci maddesinde bulunuyordu. Nakliyatçı esnafı, üç hayvanın bir sürücü idaresine verilip diğerlerinin bunlara bağlanmasını isteyerek, katar usulü taşımacılığın şekil değiştirerek devamını istemişti.

İstanbul Şehremini Cemil Paşa, katar usulü ile taşımacılık yasağına karşı yapılan itirazlara cevap vermiştir: öncelikle iddia olunduğu gibi odun, kereste, kömür, moloz, benzeri malzemelerin gündüz taşınması yasak değildir. Şehir içinde ulaşımın rahat yapılabilmesi için sayılan malzemelerin katar usulü ile taşınması yasaktır. Ayrıca katar usulü taşımacılık yasağı daha önceden ilan edilmiş ve bu şekilde taşımacılık yapanlar için verilen süre dolmuştur. Bu nedenle, bundan sonra katar usulü taşımacılık yapanlar cezalandırılacaktır.⁴¹

İstanbul Şehremini Cemil Paşa'nın katar usulü taşıma yasağı hakkında verdiği cevaptan sonra mekkâreci esnafı da katar usulü taşıma yasağına itiraz etmişti. İtirazlarında, ellerindeki atların askeri nakliyat için alındığı ve ellerinde kalan iki bin hayvanla taşıma işi yaptıklarını; fakat katar usulü taşımacılık yapılmasının yasaklanmasından sonra işlerini yapamadıklarından şikâyet etmişlerdi.⁴²

⁴⁰ "Kasımpaşa, Tophane, Fındıklı, Kabataş, Beşiktaş ve diğer iskeleler bargirci ve hamal esnafının Sadaret'e 15 Ocak 1913 tarihli başvurusu", *BOA: DH.İD.*, 38-2/63, 2 Kânunusani 328/15 Ocak 1913, s. 3.

⁴¹ "Şehremaneti'nden Dâhiliye Nezareti'ne 18 Ocak 1913 tarihli yazı", *BOA: DH.İD.*, 38-2/63, 5 Kânunusani 328/18 Ocak 1913, s. 4; İstanbul Şehremini Cemil Paşa'nın verdiği cevaptan sonra, İstanbul bargirci esnafı, katar usulü taşımacılık konusunda ısrar etmiştir. Önce Tophane ve Fındıklı Umum Yük Bargircileri namına Kethüda Bekir Çavuş, sadarete çektiği telgrafla taleplerinin kabul edilmesini istemişti. Bkz.: "Tophane ve Fındıklı Umum Yük Bargircileri Kethüdası Bekir Çavuş'un Sadaret'e 26 Ocak 1913 tarihli telgrafi", *BOA: DH.İD.*, 38-2/63, 13 Kânunusani 328/26 Ocak 1913, s. 8; İstanbul bargirci esnafı, 27 Ocak 1913'te tekrar bir başvuru yaparak katar usulü taşımacılık yapılmasının kaldırılmasının zararlarına yeni ekler yapmışlardı: hamamcılar ve fırıncılar odunları kesmeden yaktıkları için onlara ait odunlar iskelelerde kesilmemeliydi. Bu defa iskelelerde bulunan at sayısı bin olarak belirtilmişti. Bu zamanda bu kadar sürücü bulmak imkânsızdı. Belediye memurları katar usulü taşıma yasağı nedeniyle esnafa bin kuruştan fazla ceza yazmışlar, bu cezaları da zorla tahsil etmişlerdi. Atlar ahırlarda atıl kaldığı için esnaf ekmek parasına muhtaç olmuştur. Hiç olmazsa üç ata bir sürücü verilerek katar usulü taşımacılık yapılmasına izin verilmeliydi. Bkz.: "Der-saadet ve bilâd-ı selâse esnafının Sadaret'e 27 Ocak 1913 tarihli başvurusu", *BOA: DH.İD.*, 38-2/63, 14 Kânunusani 328/27 Ocak 1913, s. 10.

⁴² "İstanbul umum mekkâreci esnafının Dâhiliye Nezareti'ne 27 Ocak 1913 tarihli başvurusu", *BOA: DH.İD.*, 38-2/63, 14 Kânunusani 328/27 Ocak 1913, s. 9.

Zabıta-i Belediye Talimatnamesi'nin yedinci maddesine bir itiraz da Umum Kereste Nakliyesi Esnaf Cemiyeti'nden gelmiştir: altı yüzyıldır kereste hayvan ile taşınmaktadır. Cemiyetin elinde kereste taşımak için beş bin hayvan bulunmakta ve bu işten beş altı bin insan geçimini sağlamaktadır. İstanbul Şehremaneti aldığı, moloz, kereste ve benzeri inşaat malzemesinin atlar ve eşeklerle taşınmasını yasaklayan kararlar, bu işten geçinen insanları ve bu işte kullanılan hayvanları aç bırakmıştır. Gerçi İstanbul Şehremaneti cemiyete önceden yasak konusunda tebligat yapmıştır ama savaş nedeniyle askeri nakliyatta görev aldıkları için hayvanlarını elden çıkaracak zamanı bulamamışlardı. Sahip oldukları hayvanlar mezbahada kesilecek türden olmadığı için ya hayvanların bedeli verilip kendilerinden alınmalı ya da hayvanların elden çıkarılmasına yetecek kadar kendilerine süre tanınmalıydı.⁴³ Bu yasaktan devlet hazinesinin olumsuz etkileneceği de göz önüne alınmalı⁴⁴ ve araba benzeri taşıma araçları yeteri kadar elde edilinceye kadar atlarla kereste taşınmasına izin verilmeliydi.⁴⁵

İstanbul Şehremini Cemil Paşa, katar usulü taşıma yapılması yasağını, yeniliklerin niye hayat bulmadığını da açıklayarak savunmuş ve bu yasağa karşı olanlar hakkındaki düşüncelerini ifade etmiştir:

“Malum-i âlileri olduğu üzere şimdiye kadar belediyelerce ittihaz olunan mukarrerat ne sebebe mebni ise takip edilmeyerek daima mahkûm-ı akamet kaldığına kanaat getirmiş olan bu misüllü esnafın menafı-i zatiyelerini muhafaza için vaki olacak müstedayâtı [istenilen şeyler] nazar-ı dikkate alınarak bunlara kemaftı's-sabık mûmâşât [göz yumma] edilmek lazımlı gelirse bu memlekette ne icabat-ı medeniyeden olan intizam temin edilebilir ne de tevessül olunacak islahat ve imarat-ı hayr husule getirilebilir. Binaen-aleyh emanetçe her şeyden evvel şeref ve şan-ı memleket maksût olup buna mugayir düşecek her türlü müracaat ve müstedayat makbul ve mesmu olamayacağından İran sefaretine ve müstedilere ol vecihle cevap verilmek ricasıyla mürsel evrak leffen takdim ve iade kılndı.”⁴⁶

Şehremini Cemil Paşa'nın haklı itirazları olumlu sonuç vermemiştir.

Balkan Savaşı nedeniyle hayvanların toplanması ve hayvan bulmaktaki güçlük, mekkâreci esnafının yaşamını zorlaştırdığı için İran sefiri Zabıta-i Belediye Talimatnamesi'nin yürürlüğe girme tarihinin ertelenmesini sadaret makamından istemişti. İran sefirinin talebi belli şartlar dâhilinde kabul edilmiştir: bir sürücü iki hayvanla ancak küfe içinde taşıma yapabilecekti. Taşıma yapılan küfeler sağlam olacak ve küfelerin içindekiler dışarıya dökülmeyecekti. Katar usulü ile her türlü taşımacılık, gerek tek veya çift olsun hayvanlarla

⁴³ “Umum Kereste Nakliyesi Esnaf Cemiyeti'nin Sadaret'e 22 Ocak 1913 tarihli başvurusu”, BOA: DH.İD., 38-2/63, 9 Kânunusani 1328/22 Ocak 1913, s. 7.

⁴⁴ “Kereste Nakliye Cemiyeti'nin Sadaret'e 27 Ocak 1913 tarihli yazısı”, BOA: DH.İD., 38-2/63, 14 Kânunusani 1328/27 Ocak 1913, s. 11.

⁴⁵ “Dâhiliye Nezareti'nden Şehremaneti'ne 29 Ocak 1913 tarihli yazı”, BOA: DH.İD., 38-2/63, 16 Kânunusani 1328/29 Ocak 1913, s. 6.

⁴⁶ “Şehremaneti'nden Dâhiliye Nezareti'ne 28 Ocak 1913 tarihli yazı”, BOA: DH.İD., 38-2/63, 15 Kânunusani 1328/28 Ocak 1913, s. 12.

kereste, demir, odun, açıkta olarak taş, tuğla taşınması kesinlikle yasaktı. Zabıta-i Belediye Talimatnamesi'nin yedinci maddesi mekkâreci esnafı için 1 Ocak 1914'te uygulanacaktı.⁴⁷ Yapılan bu değişiklik hakkında konunun uygulayıcıları olan ilgili belediye dairelerine, İstanbul Polis Müdürlüğü'ne, Jandarma Komutanlığı'na bilgi verilmiştir.⁴⁸

Motosiklet, bisiklet, el arabası sahipleri ruhsat almak zorundaydılar. Motosiklet, bisiklet, el arabalarında; ait oldukları daireyi ve sıra numarasını belirtir bir levha bulunacaktı. Ayrıca bu araçların sahipleri, geceleri yakmak için birer fener, yine araçların arkasına takılacak birer kırmızı fener bulunduracaklardı.⁴⁹

Otomobiller çevreyi kirletmeyen nitelikte ve etrafındaki hayvanları ürkütmeyecek sessizlikte olmalıydı. Balataları durmaya uygun olmayan otomobiller trafikten men edilecekti. Otomobillerin tekerlekleri lastik olacaktı. Otomobillerde, biri önde diğeri arkada olmak üzere iki plaka bulunmalıydı. Plakalar siyah zemin üzerine beyaz harflerle yazılacak, harflerin kalınlığı göze çarpacak kadar kalın olmalıydı. Otomobillerin ön tarafında sağ ve solu göstermek için sağda yeşil solda ise beyaz fener olacaktı. Şehir içinde gözleri kamaştıracağı için farlar kullanılmayacaktı. Yük otomobillerinin arkasında kırmızı fener bulunacaktı. Her çeşit otomobil en az elli metreden duyulacak bir kornoya sahip olmalıydı. Ama korna gereksiz yere kullanılmayacaktı. Otomobil şoförleri ehliyetli olmak zorundaydı. Bütün taşıtlar yolun sağından gidecekti. Binnek otomobiller, boş veya dolu olduklarını belli etmek için bir tarafı kırmızı bir tarafı beyaz levha bulunduracaklardı. Boşken levhanın beyaz tarafı, dolu iken levhanın kırmızı tarafı çevrilecekti. Bütün taşıtlar küçük sokaklardan büyük caddelere çıkarken caddelerdeki araçlara yol verecekti. Otomobil ve at arabası sürücüsü duracağı zaman ve sollama yapacağı zaman şu hareketleri yapacaktı: at arabası sürücüsü durmak için kamçısını yukarı kaldıracaktı. Otomobil sürücüsü durmak için kolunu yana çıkaracak veya üç defa korna yaparak arkadan gelen araçları uyardıktan sonra duracaktı. Sollama yapacak at arabası sürücüsü geçeceği yöne doğru kolunu uzatacaktı. Otomobil sürücüsü ise duracağı zaman yaptığı şekilde üç defa korna yapıp sollama yapacaktı. Otomobiller şehir içinde azami on kilometre, şehir dışında ise azami otuz kilometre hız yapacaklardı. Eğer bir otomobil cenaze aracı değilse cenaze taşıyamayacaktı.⁵⁰

Zabıta-i Belediye Talimatnamesi'nin bütün araçlara plaka takılması gerektiği konusundaki hükmü, İstanbul Şehremaneti ile Emniyet Genel Müdürlüğü ve İstanbul Polis Müdürlüğü arasında tartışmaya neden olmuştur. İstanbul Şehremaneti 14 Haziran 1914'te Dâhiliye Nezareti'ne bu konuyla ilgili bir yazı yazmıştır: Dünyanın hiçbir yerinde plakasız kamyon ve otomobil yoktur. İstanbul Şehremaneti şehirde artan kazaları önlemek için şehirde bulunan otomobil

⁴⁷ “Şehremaneti'nden devair müdüriyetlerine yazılan 4 Şubat 1913 tarihli tezkerenin sureti”, *BOA: DH.İD.*, 38-2/63, 22 Kânunusani 1328/4 Şubat 1913, s. 15.

⁴⁸ “Şehremaneti'nden Dâhiliye Nezareti'ne 4 Şubat 1913 tarihli yazı”, *BOA: DH.İD.*, 38-2/63, 22 Kânunusani 1328/4 Şubat 1913, s. 16.

⁴⁹ *BOA: HR.HMŞ.İŞO.*, 57/6, “Vezaif-i Zabıta-i Belediyeyi Mübeyyin Talimat”, *Der-saadet* 1328, s. 15.

⁵⁰ *BOA: HR.HMŞ.İŞO.*, 57/6, “Vezaif-i Zabıta-i Belediyeyi Mübeyyin Talimat”, *Der-saadet* 1328, s. 15-22.

ve kamyonlara plaka takılması kararı almıştır. Bu nedenle Dâhiliye Nezareti'ne ait otomobil ve kamyonlara da plaka takılması gereklidir. 28 Haziran 1914 tarihine kadar kamyon veya otomobil hangi belediye dairesi sınırları içindeyse oradan bir plaka almalıdır. 28 Haziran 1914 tarihinden sonra plakasız araçlar trafikten men edilecekti.⁵¹ Dâhiliye Nezareti plaka takılacak bir otomobile sahip olmadığı gerekçesiyle otomobil sahibi olan Emniyet Genel Müdürlüğü'ne, İstanbul Şehremaneti'nin plaka ile ilgili yazısını tebliğ etmiştir.⁵² 1 Temmuz 1914'te Emniyet Genel Müdürlüğü, resmi dairelere tahsisli olan araçlar ile polis araçlarına plaka takılmasına gerek olmadığı şeklinde görüş beyan etmiştir.⁵³

İstanbul Şehremini Cemil Paşa her araca bir plaka takılması kararının gerekçesini de açıklamıştır: hız sınırlarına uymayan şoförlerin kaza yapmalarını önlemek ve kaza yapan şoförleri kaza yerinden kaçsalar bile plaka üzerinden belirlemek. Medeni memleketlerde sadece imparatorlara ait araçlarda plaka bulunmazdı. İmparatorluğu temsilen plaka yerine taç bulunurdu.⁵⁴ İstanbul Şehremini Cemil Paşa'nın resmi araçlara plaka takılması konusundaki ikna edici gerekçesini alan Dâhiliye Nezareti, Emniyet Genel Müdürlüğü'nden resmi araçlara plaka takılmaması gerektiği yönündeki görüşün gerekçesini sormuş⁵⁵ ama bir cevap alamamıştır. En fazla itiraza uğrayan madde yedinci madde olmuştur.

Talimatnamenin sekizinci maddesine göre her türlü yiyecek ve içecek satan seyyar esnaf, camekânsız ve açıkta satış yapmayacaktı. Seyyar esnafın kalabalık yerlerde durmaları, gezmeleri, satış yapmaları belediye görevlilerince engellenecekti.⁵⁶

Talimatnamenin dokuzuncu maddesi tehlikelerin nasıl önlenmesi gerektiğine açıklık getiriyordu: yıkılması olası binalar için önlem alınacak ve bu binalar hakkında görevliler ilgili belediye dairesine haber vereceklerdi. Sokaklarda inşaat nedeniyle açılmış çukurlar için gündüzleri onların yerlerini belirtir bir işaret konacak, geceleri ise çukurun bulunduğu alana fener konulacaktı. Ağzı açık kuyular konusunda, kuyuların içine düşülmemesi için gerekli önlemler alınacaktı.⁵⁷

Onuncu maddeye göre sokak fenerleri belediye görevlilerince belirlenen zamanda yakılıp söndürülecekti. On birinci madde eski eserlere, abidelere, meydanlara, halka açık bahçelere zarar verenler hakkında yasal işlem yapılacağını ilan ediyordu.⁵⁸

⁵¹ "Şehremaneti'nden Dâhiliye Nezareti'ne 14 Haziran 1914 tarihli yazı", BOA: DH.İD., 161-2/41, 1 Haziran 330/14 Haziran 1914, s. 2.

⁵² "Dâhiliye Nezareti'nin İstanbul Vilayeti'ne ve İstanbul Polis Müdüriyeti'ne 23 Haziran 1914 tarihli yazısı", BOA: DH.İD., 161-2/41, 10 Haziran 330/23 Haziran 1914, s. 1.

⁵³ "Emniyet-i Umumiye Müdüriyeti'nin Dâhiliye Nezareti'ne 1 Temmuz 1914 tarihli yazısı", BOA: DH.İD., 161-2/41, 18 Haziran 330/1 Temmuz 1914, s. 5; "Dâhiliye Nezareti'nin 4 Temmuz 1914 tarihli derkenarı", BOA: DH.İD., 161-2/41, 21 Haziran 330/4 Temmuz 1914, s. 3.

⁵⁴ "Şehremaneti'nden Dâhiliye Nezareti'ne 12 Temmuz 1914 tarihli yazı", BOA: DH.İD., 161-2/41, 29 Haziran 330, s. 7.

⁵⁵ "Dâhiliye Nezareti'nden Emniyet-i Umumiye Müdüriyeti'ne 16 Temmuz 1914 tarihli yazı", BOA: DH.İD., 161-2/41, 3 Temmuz 330/16 Temmuz 1914, s. 6.

⁵⁶ BOA: HR.HMŞ.İŞO., 57/6, "Vezaif-i Zabıta-i Belediyeyi Mübeyyin Talimat", Der-saadet 1328, s. 22.

⁵⁷ BOA: HR.HMŞ.İŞO., 57/6, "Vezaif-i Zabıta-i Belediyeyi Mübeyyin Talimat", Der-saadet 1328, s. 23.

⁵⁸ BOA: HR.HMŞ.İŞO., 57/6, "Vezaif-i Zabıta-i Belediyeyi Mübeyyin Talimat", Der-saadet 1328, s. 24.

On ikinci maddeye göre vapurlar, kayıklar, taşıma kapasitelerinin üzerinde yük ve insan almayacaklardı. Ayrıca kayıklar ve sandallar geceleri kandil bulunduracaklardı.⁵⁹ On üçüncü madde İstanbul'un en büyük sorunlarından biri olan yangınların engellenmesi hakkındaydı. Talaş, ot, saman, gaz, benzin benzeri yanıcı maddeleri depolayanlar, bu maddeleri depoladıklarını ilgili belediye dairesine bildireceklerdi. Ahşap binalarda ve binaların bodrum katlarında yanıcı maddelerin depolanması yasaktı. Gaz, benzin, ispiroto depolamak gaz depolarının hakkı olduğu için dükkân ve mağazalarda altı sandıktan fazla gaz bulundurulmayacaktı. Bulunduranlar hakkında yasal işlem yapılacaktı.⁶⁰

Talimatnamenin on dördüncü ve on beşinci maddeleri doğrudan on altıncı maddesi de dolaylı olarak yeme-içme ile ilgilidir. On dördüncü maddeye göre fırınlarda sabit bir camekân tezgâh ve terazi bulunacaktı. Fırıncıların belirlenen fiyatın üstünde ve belirlenen gramın altında ekmek satmaları belediye görevlileri tarafından engellenecekti. On beşinci maddeye göre satılan malların bozuk olup olmadığı denetlenerek, esnafın bozuk yiyecek ve içecek satmasının önüne geçilecekti. On altıncı maddeye göre eşya ve erzak eksik tartılmayacak, bütün dirhemlerde resmi damga bulunacaktı.⁶¹

Talimatnamenin on yedinci maddesi İstanbul'da dilencilik yapılmasını yasaklıyordu. Dilencilik yapanlar yakalanıp ya Darülaceze'ye ya da ilgili belediye dairesine götürülecekti.⁶² On sekizinci madde hamalların çalışma şartlarını belirlemiştir. Hamallar, ilgili belediye dairesinden bir numara alacaklar ve aldıkları bu numarayı kollarına takacaklardı. Vapur, tünel, tren istasyonu gibi yerlerden müşteri çıkmadan hamallar müşteriye doğru koşmayacaklar, müşterinin çağırmasını bekleyeceklerdi. Bu kurala uymayan hamalın çalışma izni iptal edilecekti. Hamallar müşteri seçemezlerdi. Müşteri seçen hamalın çalışma izni iptal edilecekti.⁶³

Talimatnamenin on dokuzuncu maddesi bulaşıcı hastalıklar ve genel sağlık hakkında alınacak önlemleri tanımlamıştır. Bulaşıcı hastalıklar kim tarafından polise haber verilirse verilsin bu haber ilgili belediye dairesine aktarılacak ve hastalıkla ilgili önlemler alınacaktı. Ruhsatlı mezbahalar dışında hayvan kesilmeyecek, açıkta denize girilmeyecek, pis eşya biriktiren evler hakkında ilgili belediye dairesine haber verilecekti. Talimatnamenin yirmi ve yirmi birinci maddeleri, bu talimatnamenin uygulayıcıları hakkındadır. Talimatname polis tarafından uygulanacaktır. Polisin zabıta-i belediye hakkındaki uyarılarını dikkate almayanlar kanuna karşı gelmiş olarak değerlendirilecektir (madde: 20). Belediye memurlarının zabıta-i belediye ile ilgili konularda yapacakları başvurularda bu talimatnameye uygun yardım ve kolaylık gösterilecekti (madde: 21).⁶⁴

⁵⁹ BOA: HR.HMŞ.İŞO., 57/6, "Vezaif-i Zabıta-i Belediyeyi Mübeyyin Talimat", Der-saadet 1328, s. 25.

⁶⁰ BOA: HR.HMŞ.İŞO., 57/6, "Vezaif-i Zabıta-i Belediyeyi Mübeyyin Talimat", Der-saadet 1328, s. 25-26.

⁶¹ BOA: HR.HMŞ.İŞO., 57/6, "Vezaif-i Zabıta-i Belediyeyi Mübeyyin Talimat", Der-saadet 1328, s. 26-27.

⁶² BOA: HR.HMŞ.İŞO., 57/6, "Vezaif-i Zabıta-i Belediyeyi Mübeyyin Talimat", Der-saadet 1328, s. 28.

⁶³ BOA: HR.HMŞ.İŞO., 57/6, "Vezaif-i Zabıta-i Belediyeyi Mübeyyin Talimat", Der-saadet 1328, s. 28-29.

⁶⁴ BOA: HR.HMŞ.İŞO., 57/6, "Vezaif-i Zabıta-i Belediyeyi Mübeyyin Talimat", Der-saadet 1328, s. 30.

Zabıta-i Belediye Talimatnamesi'nin, yayınlandığı dönem içinde, İstanbul'da yaşayan ama kapitülasyonlardan faydalanan ülkelerin vatandaşlarına da uygulandığını gösteren örnekler vardır. İstanbul Şehremaneti 22 Ocak 1913'te yeni Zabıta-i Belediye Talimatnamesi'ni yabancı ülkelerin elçiliklerine tebliğ etmiştir.⁶⁵ Balat'ta bakkallık yapan İspanyol vatandaşı Yakusa, limon ve portakal sepetlerini gerekli izni almadan kaldırma koyduğu için polis tarafından sekiz saat süreyle tutuklanmış ve tutuklu kaldığı sürede kendi konsolosluğuna götürülmesi talebi kabul edilmemişti. Ayrıca bakkal Yakusa'ya elli kuruş ceza kesilmiştir. İspanya Büyükelçiliği Yakusa'ya verilen cezanın kaldırılmasını Osmanlı Devleti Hariciye Nezareti'nden istemiş ve bu talep Sadrazam Sait Halim Paşa tarafından kabul edilmiştir.⁶⁶ Şehremini Cemil Paşa, Zabıta-i Belediye Talimatnamesi'nin kaldırılmaları işgal edilmemesi ile ilgili üçüncü maddesini bakkal Yakusa'ya uygulamış ama yürürlükte olan kapitülasyonlar uygulamaya engel olmuştur.

Zabıta-i Belediye Talimatnamesi'nin genel sağlık ile ilgili on dokuzuncu maddesi, Yedi Kule Kazlı Çeşme'de bulunan Alman vatandaşı M. Burokard'a ait fabrikanın sağlık şartlarına uymayıp çevreyi kirletmesi nedeniyle fabrika sahibine İstanbul Şehremaneti tarafından yapılan tebligat ile uygulanmıştır. Tebligatta, en kısa sürede istenen önlemlerin alınmaması halinde yasal işlem yapılacağı belirtilmişti.⁶⁷ M. Burokard Alman vatandaşı olduğu için bu tebligatın kendi konsolosluğu aracılığıyla yapılması gerektiği cevabını vermiş ve ilgili tebligat 28 Haziran 1913'te Alman Konsolosluğu tarafından M. Burokard'a yapılmıştır. Alman Konsolosluğu, M. Burokard'ın fabrikası ile ilgili sorunun çözümü için İstanbul Şehremaneti'ne başvuracağını beyan etmiştir.⁶⁸

Zabıta-i Belediye Talimatnamesi'nin Osmanlı vatandaşı olmayanlar üzerinde uygulanmasına bir diğer örnek, Rumeli Hisarı'ndaki Robert Kolej'in sahile koyduğu inşaat malzemelerinin oradan kaldırılmasının kolej yönetiminden istenmesidir. Robert Kolej yönetimi kapitülasyonları öne sürmeden sahildeki malzemeyi kaldırmıştır.⁶⁹

Zabıta-i Belediye Talimatnamesi'nin uygulanmasından rahatsız olan İstanbul'daki yabancı büyükelçilik temsilcileri Ekim 1913'te Zabıta-i Belediye Talimatnamesi'nin kendi vatandaşlarına uygulanmasına dört noktada itiraz etmişlerdir:

1- Yabancıların şahsı, malı, mülkü hakkında bağlı buldukları konsolosluk onay verirse işlem yapılabilirdi.

⁶⁵ "Bâb-ı Âli Hukuk Müşavirliği'nin 25 Kasım 1913 tarihli yazısı", BOA: HR.HMŞ.İŞO., 57/6, 12 Teşrinisani 329/25 Kasım 1913, s. 3.

⁶⁶ "Prens Sait Halim Paşa'dan Şehremini Cemil Paşa'ya 28 Mayıs 1913 tarihli yazı", BOA: HR.H., 743/2, 15 Mayıs 329/28 Mayıs 1913, s. 2.

⁶⁷ "Şehremaneti Sıhhiye Müdüriyeti'nden Hariciye Nezareti'ne 5 Haziran 1913 tarihli yazı", BOA: HR.H., 743/3, 23 Mayıs 329/5 Haziran 1913, s. 1.

⁶⁸ "Sadrazam ve Hariciye Nazırı Sait Halim Paşa'dan Şehremini Cemil Paşa'ya 12 Temmuz 1913 tarihli yazı", BOA: HR.H., 743/3, 29 Haziran 329/12 Temmuz 1913, s. 3.

⁶⁹ "Sadrazam ve Hariciye Nazırı Sait Halim Paşa'dan Şehremini Cemil Paşa'ya 3 Temmuz 1913 tarihli yazı", BOA: HR.H., 743/4, 20 Haziran 329/3 Temmuz 1913, s. 3.

2- Yabancılara ait apartman, mağaza, depolara, belediye memurları; yabancının bağlı bulunduğu konsolosun bulunması halinde girebilirdi.

3- Yabancıların mallarına, bağlı oldukları konsolosluktan izin alınarak el konulabilirdi.

4- Belediye vergisi kanunu, yabancı elçilikler tarafından kabul olunmamıştı.⁷⁰ İstanbul Şehremaneti bu itirazlara karşı ne yapılması gerektiğini sormuştu. İstanbul Şehremaneti'ne gelen cevap: 1 Ekim 1914 tarihinden itibaren kapitülasyonlar kaldırılmıştır. Bu nedenle *tebaa-i ecnebiye* yürürlükteki bütün kanunlara uymak ve yürürlükte olan vergileri ödemek zorundadır.⁷¹ Zabıta-i Belediye Talimatnamesi'nin uygulanmasının önüne iki büyük engel çıkmıştır: Talimatnameye uymak istemeyen esnafın oluşturduğu kamuoyu baskısı ve kapitülasyonlar. İkinci engel, geç bir tarihte de olsa aşılabılmıştır.

3. Cemil Paşa'nın Şehreminliği Döneminde Sultanahmet Meydanı'nda Yapılan Düzenlemeler

Şehremini Cemil Paşa'nın, İstanbul'un fiziki çehresine katkılarından biri de onun şehreminliği döneminde Sultanahmet Meydanı'nda yapılan düzenlemeler olmuştur.

Şehremaneti Beyazıt Dairesi, 14 Ocak 1913'te Donanma Cemiyeti'ne bir tebligat yapmıştır. Tebligata göre, Sultanahmet Meydanı'nda bulunan Donanma Cemiyeti'ne ait donanma sergisi binası, yıkım masrafları binanın enkazından karşılanmak üzere yirmi dört saat içinde yıkılacaktır. Donanma Cemiyeti bu uyarı üzerine bina içindeki eşyaları almıştır. Ama yeni bir sergi binası bulunana kadar ve yeni bir sergi binası inşa olunacak arsa bulunana kadar, mevcut donanma sergisi binasının yıkımının ertelenmesini istemiştir.⁷²

İstanbul Şehremaneti, Donanma Cemiyeti'ne süre tanımıştır. Şehremaneti, 12 Aralık 1912'de, Donanma Cemiyeti'nden Sultanahmet Meydanı'ndaki donanma sergisi binasının 7 Ocak 1913 tarihine kadar yıkılmasını istemişti. Çünkü Sultanahmet Meydanı bir bahçe haline getirilecekti. İstanbul Şehremaneti'nin tebligatını alan Donanma Cemiyeti, donanma sergisi binasının içindeki eşyayı almış ama binayı yıkmamıştır. Şehremini Cemil Paşa, donanma sergisi binasının mutlaka yıkılması gerektiğini gerekçesiyle birlikte ifade etmiştir:

“Müstağni-i arz ve beyan olunduğu üzere Sultanahmet Meydanı mühim ve tarihi bir mahal olarak mukaddema daire-i belediyeye epeyce bir varidat temin eylemekte olan gazino oranın ehemmiyetiyle mütenasip bir surette tarh ve tezyini maksadıyla hedm ve ref edilmiş ve meydan mühimce bir meblağ sarfiyla tanzim olunarak şimdi de sıhhat-i umumiyeye hadim olmak üzere orada muntazam ve mükellef bir bahçe tesisi mukarrer ve si-

⁷⁰ “Bâb-ı Âli Hukuk Müşavirliği'nin 25 Kasım 1913 tarihli yazısı”, BOA: HR.HMŞ.İŞO., 57/6, 10 Kânunuevvel 329/ 23 Aralık 1913, s. 5.

⁷¹ “Bâb-ı Âli Hukuk Müşavirliği'nin 10 Şubat 1915 tarihli yazısı”, BOA: HR.HMŞ.İŞO., 57/6, 25 Rebiü'l-Evvel 1333/10 Şubat 1915, s. 4.

⁷² “Donanma Cemiyeti'nden Dâhiliye Nezareti'ne 14 Ocak 1913 tarihli yazı”, BOA: DH.MTV., 29/46, 1 Kânunusani 328/14 Ocak 1913, s. 3; “Dâhiliye Nezareti'nden Şehremaneti Alisi'ne 15 Ocak 1913 tarihli yazı”, BOA: DH.MTV., 29/46, 2 Kânunusani 328/15 Ocak 1913, s. 1.

*pariş olunan ağaçlar derdest-i vürüt olup serginin bir müddet daha tehir-i hedmi ise zaman-ı gurresinin hulul eylemekte olması itibariyle gayr-i mümkün bulunmuş olmasına ve esasen eşya tahliye edilmiş olup serginin cemiyete bir hizmet olmak üzere muayyen olan zaman-ı bekası da geçmiş olduğuna binaen taleb-i imhale mahal görülemediğinin arz ve beyanına...*⁷³

Şhremini Cemil Paşa'nın kararlı tutumu karşısında Donanma Cemiyeti'nin itirazları sonuç vermemiştir. Sultanahmet Meydanı'ndaki donanma sergisi binası yıkılmıştır.

İstanbul Şhremaneti'nin, Büyük Ayasofya yangın yerinin tamamının ve Kabasakal Mahallesi'nin bir kısmının istimlak edileceği şeklinde aldığı karara, orada oturanlar itiraz etmiştir. İtirazın gerekçesi: bu kararlar devlet hazinesi yıllık iki bin, İstanbul Şhremaneti ve Evkaf Nezareti bin lira gelir kaybına uğrayacaktır. Yaptığı borçlanmalarla düzenlemeler yapan İstanbul Şhremaneti, ödeyeceği istimlak bedelleri için yıllık üç bin lira faiz ödemek zorunda kalacaktır. Ayrıca bu karar, Ayasofya ve Sultanahmet camilerini cemaatsiz, buralarda oturan yüz elli haneyi de evsiz bırakacaktır. Kanuna aykırı bu karardan vazgeçilmelidir. İshak Paşa yangın yerinde olduğu gibi herkesin arsasına, arsa payından en az kayıpla, ev yapılması için bir an önce izin verilmelidir.⁷⁴

Ayasofya ve Sultanahmet camileri arasındaki alanın meydan haline getirilmesindeki amaç iki cami arasındaki düzensiz, toplum sağlığına uygun olmayan ev ve kahvehanelerin ortadan kaldırılarak Ayasofya Camii ile Sultanahmet Camii arasındaki alanı tek parça bir meydan haline getirmektir. Bu alan meydana haline getirilebilirse, Ayasofya ve Sultanahmet camilerinin "azameti" ortaya çıkacaktır.⁷⁵

Ayasofya ile Sultanahmet arasındaki alanda yapılacak istimlak meselesi, istimlak maliyeti ve istimlak uygulamasının nasıl yapılacağı şeklinde iki sorun ortaya çıkarmıştır. Bu konuda verilecek bir örnek: Ragıp Paşa'nın eşi Emine Hanım'ın başvurusudur. Emine Hanım, 17 Mayıs 1913'te Sadaret'e başvuru yapmıştı. Sultanahmet Kabasakal Mahallesi sınırları içinde bulunan ve tek meskeni olan konağının İshak Paşa yangını sırasında yandığını, kendi arsasının değerinde olmak şartıyla, kendisine istimlak bedeli olarak verilecek paranın yerine İstanbul Şhremaneti'ne ait arsalarından birisinin kendisine verilmesini istemiştir.⁷⁶ Emine Hanım'ın talebi, İstanbul Şhremaneti memurları tarafından incelenmiştir. Yapılan incelemenin sonucunda, Emine Hanım'ın konağının İshak Paşa yangın alanında değil; Ayasofya ile Sultanahmet arasında olduğu ve kendisine kanunen arsa verilemeyeceği ama konağının istim-

⁷³ "Şhremaneti'nden Dâhiliye Nezareti'ne 16 Ocak 1913 tarihli yazı", BOA: DH.MTV., 29/46, 3 Kânunusani 328/16 Ocak 1913, s. 4; "Dâhiliye Nezareti'nden Donanma Cemiyeti Riyaseti'ne 20 Ocak 1913 tarihli yazı", BOA: DH.MTV., 29/46, 7 Kânunusani 328/20 Ocak 1913, s. 2.

⁷⁴ "Emlak sahiplerinin İstanbul Valiliği'ne 4 Haziran 1913 tarihli başvurusu", BOA: DH.UMVM., 103/4, 22 Mayıs 329/4 Haziran 1913, s. 1.

⁷⁵ "Encümen-i Emanete başlıklı 30 Haziran 1913 tarihli yazı", BOA: DH.UMVM., 103/4, 17 Haziran 329/30 Haziran 1913, s. 1/1; "Şhremaneti'nden Dâhiliye Nezareti'ne 2 Temmuz 1913 tarihli yazı", BOA: DH.UMVM., 103/4, 19 Haziran 329/2 Temmuz 1913, s. 3.

⁷⁶ "Heyet-i Fenniye Müdürlüğü'nün 3 Temmuz 1913 tarihli yazısı", BOA: DH.İD., 161-1/8, 20 Haziran 329/3 Temmuz 1913, s. 4.

lak bedelinin ödeneceği cevabı verilmiştir.⁷⁷ İstanbul Şehremaneti'nin bağlı bulunduğu kurum olan Dâhiliye Nezareti, bu karara itiraz etmiştir. Emine Hanım'ın konağının arsası değerinde, şehremanetine ait bir arsanın Emine Hanım'a verilmesinin kanuna aykırı olmadığını; arsa verilmesinin İstanbul Şehremaneti'nin de çıkarına olduğunu bildirmiştir.⁷⁸ Dâhiliye Nezareti bu görüşünü, 20 Eylül 1913 tarihinde, Emine Hanım'a arsa verilemeyeceği şeklinde değiştirmiştir.⁷⁹

Şehremini Cemil Paşa'nın idaresindeki İstanbul Şehremaneti, yangın yerlerinin inşası ve istimlak bedellerinin ödenmesi için borçlanma yoluna gitmiştir. İstanbul Şehremaneti, Evkaf-ı Hümayun Nezareti'nden dört milyon dört yüz bin kuruş borç almıştır. Alınan borcun iki milyon altı yüz otuz bin kuruşu faiz ve istimlak ödemelerine harcanmış, kalan meblağ da zaruri giderler için harcanınca emanetin kasasında para kalmamıştır. Bu duruma rağmen, borçlanmayı duyan ve hakları ödenmemiş olan arsa sahipleri haklarını istemeye başlamışlar; Çırçır, Kasımpaşa Deresi müteahhitleri de ödeme alamadıkları için ellerindeki işleri bırakacaklarını bildiren başvurular yapmışlardı. Bu nedenle İstanbul Şehremaneti, yetmiş bin liralık bir borçlanma daha yapmak istediğini Dâhiliye Nezareti'ne bildirmiş ve borçlanma için izin istemiştir.⁸⁰ İstanbul Şehremaneti; Beyazıt, Aksaray, İshak Paşa, Mercan yangın yerlerindeki inşaatlara harcanmak üzere, Taksim Bahçesi'ni teminat göstererek, Evkaf-ı Hümayun Nezareti'nden avans olarak elli bin lira borçlanmak istiyordu.⁸¹

Dâhiliye Nezareti, İstanbul Şehremaneti'nin borçlanma isteklerine olumlu bakmamıştır. Çünkü Dâhiliye Nezareti, son olarak, Pertevniyal Vakfı'nın geliri olan kırk bin lirayı İstanbul Şehremaneti'ne verdiği için nezaretin parası kalmamıştı. Ama İstanbul Şehremaneti borçlanma için Evkaf-ı Hümayun Nezareti ile görüşebilirdi, buna izin verilmiş⁸² ama borçlanma miktarı sınırlandırılmıştı. Dâhiliye Nezareti'nin bütçesi yetmiş bin lira borçlanmak için uygun değildi. Ama İstanbul Şehremaneti tarafından üç ay içinde ödenmek ve teminat gösterilmesi şartıyla, emanet, Evkaf-ı Hümayun Nezareti'nden kırk bin lira borçlanabilirdi. Verilen izinde borç alınacak paranın nereye harcanacağı da tanımlanmıştır: borç alınacak para, yangın yerlerindeki inşaatlar için ve arsa sahiplerinin taleplerinin karşılanmasında kullanılacaktı.⁸³

⁷⁷ "Şehremaneti'nden Dâhiliye Nezareti'ne 5 Temmuz 1913 tarihli yazı", BOA: DH.İD., 161-1/8, 22 Haziran 329/5 Temmuz 1913, s. 2.

⁷⁸ "Dâhiliye Nezareti'nden Şehremaneti'ne 13 Temmuz 1913 tarihli yazı", BOA: DH.İD., 161-1/8, 30 Haziran 329/13 Temmuz 1913, s. 1.

⁷⁹ "Dâhiliye Nezareti'nden Şehremaneti'ne 20 Eylül 1913 tarihli yazı", BOA: DH.İD., 161-1/8, 7 Eylül 329/20 Eylül 1913, s. 3.

⁸⁰ "Dâhiliye Nezareti'nden Sadaret'e 2 Haziran 1913 tarihli yazı", BOA: DH.UMVM., 94/2, 20 Mayıs 329/2 Haziran 1913, s. 1.

⁸¹ "Şehremaneti'nden Dâhiliye Nezareti'ne 4 Haziran 1913 tarihli yazı", BOA: DH.UMVM., 94/2, 22 Mayıs 329/4 Haziran 1913, s. 3.

⁸² "Sadaret'ten Dâhiliye Nezareti'ne 9 Haziran 1913 tarihli yazı", BOA: DH.UMVM., 94/2, 27 Mayıs 329/9 Haziran 1913, s. 2.

⁸³ "Dâhiliye Nezareti'nden Şehremaneti'ne 10 Haziran 1913 tarihli yazı", BOA: DH.UMVM., 94/2, 28 Mayıs 329, s. 4.

İstimplâk edilecek arsaların ve istimplâk edilecek arsaların üzerindeki binaların değerlerinin belirlenmesi konusunda yapılan itirazlara bir çare bulunmuştur. 6 Aralık 1879 tarihli İstimplâk Kararnamesi'ne ek *madde-i münferide* kanun tasarıasına göre askeri ve mülki ihtiyaçlar ve muhacirlerin iskânı için şahıslara ait çiftliklerin Dâhiliye Nezareti'nin önerisi bakanlar kurulunun kararı ile istimplâk olunabileceği önerilmişti.⁸⁴ Burada düşünülen değişiklik, Balkan Savaşı sonucunda yurtlarını, evlerini terk etmek zorunda kalan Osmanlı vatandaşlarını daha kolay iskân edebilmeyi amaçlıyordu. Tasarının gerekçesinde hükümetin, anayasaya göre vatanın savunulması ve genel emniyet için istimplâk hakkı olduğu vurgulanmıştır.⁸⁵

Daha sonra istimplâk kararnamesi değişiklik tasarına ek yapılmış ve birinci madde şöyle değiştirilmiştir: sokak, meydan yeri, iskele yapılması veya mevcut iskelelerin genişletilmesi, memleket bahçeleri yapılması, su kanalları düzenlenmesi ve yapılması, çeşmeler, yangın için su depoları yapımı, hastane, darülaceze, darü'l-eytam, kışla, hükümet konağı, hapishane ve kamunun çıkarı için yapılacak benzer işler için üzerinde bina olan ve bina olmayan arazi ve çiftlikler istimplâk olunabilirdi.⁸⁶ Yapılan bu değişiklik, İstanbul Şehremini Cemil Paşa'nın, istimplâk edilecek alanlar konusunda işini kolaylaştırmıştır.

İstanbul Şehremini Cemil Paşa, Ayasofya Camii ile Sultanahmet Camii arasında tekrar bina yapılmasına izin vermeyerek iki caminin arasının tek parça bir meydan haline gelmesini sağlamıştır.

4. Gülhane Parkı'nın Açılması

"Saray Burnu mevkiinin hal-i hazır orasının ehemmiyet-i tarihiye ve mahallesiyle münasip olmamasından dolayı emâkin-i müteferrikanın devâir-i iadesi ile bi'l-ittilaf hedmiyle Soğuk Çeşme'den silah depolarına kadar mevkii-i mezkûrun şehremanetince park sûretinde tanzim ve tezyinine müsaade-i seniye-i hazret-i padişahinin erzân buyrulması..."⁸⁷ Padişah Mehmet Reşat, Topkapı Sarayı sınırları içindeki Soğuk Çeşme'den silah depolarına kadar olan alana, İstanbul Şehremaneti tarafından park yapılmasına, 16 Ekim 1912'de izin vermiştir.

Gülhane Parkı'nın yapım izni alınıp ve buraya dair projeler hazırlandığı sırada işe başlanmasına bir engel çıkmıştır. O engel, Balkan Savaşı'nın başlaması nedeniyle, askerlerin Saray Burnu çevresine barakalar yapmasıdır. İstanbul Şehremaneti, Saray Burnu'ndaki barakaların mevcudiyeti nedeniyle park inşasına başlanamadığı gerekçesiyle Harbiye Nezareti'ne başvurmuştur. Askeri barakaların Ayastefonos'ta inşasının daha uygun olacağını bildirmiştir.⁸⁸ Gülhane Parkı'nın inşa olunacağı alanın sahibi olan Padişah adına Hazi-

⁸⁴ "Dâhiliye Nezareti Hukuk Müşavirliği'nin tarihsiz yazısı", BOA: DH.UMVM., 102/18, s. 1.

⁸⁵ "Dâhiliye Nezareti'nden Sadaret'e 26 Mart 1914 tarihli yazı", BOA: DH.UMVM., 102/18, 13 Mart 1330/26 Mart 1914, s. 3.

⁸⁶ "İstimplak Kararnamesi'nin Birinci ve İkinci Maddelerine Muaddel Kanun suretidir", BOA: DH.UMVM., 102/18, 17 Nisan 1330/30 Nisan 1914, s. 4.

⁸⁷ "16 Ekim 1912 tarihli İrade-i Seniye sureti", BOA: DH.İD., 153/10, 3 Teşrinievvel 328/16 Ekim 1912, s. 43.

⁸⁸ "Dâhiliye Nezareti'nden Harbiye Nezareti'ne 5 Aralık 1912 tarihli yazı", BOA: DH.İD., 153/10, 22 Teşrinisani 328/5 Aralık 1912, s. 3.

ne-i Hassa Müdür-i Umumisi de İstanbul Şehremaneti'nin barakaların Saray Burnu'ndan kaldırılması yönündeki görüşüne katılmış ve barakaların kaldırılması gerektiğini 9 Aralık 1912'de Harbiye Nezareti'ne tebliğ etmiştir.⁸⁹ Harbiye Nezareti Saray Burnu'ndaki askeri barakaların yıkılması hususundaki talepleri kabul etmemiştir. Çünkü Balkan Savaşı nedeniyle başlayan seferberliğin sonucunda İstanbul'daki bütün kışlalar asker ve yaralılar ile doludur. Bu nedenle Saray Burnu mevkesine barakalar yapılması, çadırlar kurulması bir zorunluluk halini almıştır. Savaşın sona ermesiyle birlikte Saray Burnu'nda geçici olarak inşa edilmiş olan barakalar yıkılacak, çadırlar da kaldırılacaktı.⁹⁰

Saray Burnu'nda askeri yapıların varlığına rağmen İstanbul Şehremaneti park yapım çalışmalarına başlamıştır. Bu çalışmalar devam ederken Maarif Nezareti, park yapım çalışmaları sırasında ortaya çıkan bazı "*asar-ı atika ve nefisenin tahrib*" edildiği gerekçesiyle Gülhane'deki çalışmaların Müze-yi Hümayun'dan görevlendirilecek bir memur gözetiminde yapılmasını istemişti.⁹¹ Gülhane Parkı'nın yapım çalışmaları sırasında Müze-yi Hümayun memurlarından Aziz Bey çalışmalara refakat etmiştir. Çıkarılan eski eserler ona teslim olunmuştu. Teslim edilen eserlerin içinde de tahrip olunan eser yoktu.⁹²

Gülhane Parkı'nın yapımı sırasında bulunan tarihi eserlerin bir kısmının listesi mevcuttur. Bunlar: iki adet küçük atik taş, iki tane inci, bir adet ucuna bir inci bağlı altından telkâri yuvarlak püskül, bir adet üzerinde iki tavşan olan gümüş bir madalyon kapağı, yirmi beş adet gümüş püskül, bir adet ucu Latince yazılı bıçak sapı, bir parça gümüş, iki adet gümüş taş, bir adet kapaklı bakraç.⁹³ İstanbul Şehremaneti, listedeki eserleri, Müze-yi Hümayun'a teslim etmiştir.⁹⁴

Gülhane Parkı'nın açılmasından yaklaşık bir ay önce, 27 Temmuz 1913'te Meşihat makamı kutsal emanetlere yakın olması nedeniyle Gülhane'de içki içilmesinin İslam'ı rencide edeceği uyarısında bulunmuştur.⁹⁵ İstanbul Şehremaneti, bu uyarıya ayrıntılı bir cevap vermiştir. Topkapı Sarayı içinde yapılmış olan Gülhane Parkı, Beyoğlu sınırları içinde bulunan Taksim ve Tepebaşı

⁸⁹ "Hazine-i Hassa'dan Dâhiliye Nezareti'ne 9 Aralık 1912 tarihli yazı", BOA: DH.İD., 153/10, 26 Teşrinisani 328/9 Aralık 1912, s. 8.

⁹⁰ "Dâhiliye Nezareti'nden Şehremaneti Alisi'ne 10 Aralık 1912 tarihli yazı", BOA: DH.İD., 153/10, 27 Teşrinisani 328/10 Aralık 1912, s. 5.

⁹¹ "Dâhiliye Nezareti'nden Şehremaneti Alisi'ne 28 Şubat 1914 tarihli yazı", BOA: DH.İD., 153/10, 15 Şubat 329/28 Şubat 1914, s. 46.

⁹² "Şehremaneti Heyet-i Tahririye Kalemi'nden Dâhiliye Nezareti'ne 26 Mart 1914 tarihli yazı", BOA: DH.İD., 153/10, 13 Mart 1330/26 Mart 1914, s. 48.

⁹³ "Şehremaneti Heyet-i Tahririye Kalemi'nden Dâhiliye Nezareti'ne 29 Kasım 1913 tarihli yazı", BOA: BEO., 4239/317894, 16 Teşrinisani 329/29 Kasım 1913, s. 3-4.

⁹⁴ "Dâhiliye Nezareti'nden Sadaret'e 2 Aralık 1913 tarihli yazı", BOA: DH.KMS., 6/17, 18 Teşrinisani 329/2 Aralık 1913, s. 1; "Dâhiliye Nezareti'nden Sadaret'e 2 Aralık 1913 tarihli yazı", BOA: BEO., 4239/317894, 19 Teşrinisani 329/2 Aralık 1913, s. 2; "Sadaret'ten Dâhiliye Nezareti'ne 14 Aralık 1913 tarihli yazı", BOA: BEO., 4239/317894, 1 Kânunuevvel 329, s. 1; "Sadaret'ten Dâhiliye Nezareti'ne 15 Aralık 1913 tarihli yazı", BOA: DH.KMS., 6/17, 2 Kânunuevvel 329/15 Aralık 1913, s. 3; "Dâhiliye Nezareti'nden Şehremaneti'ne 18 Aralık 1913 tarihli yazı", BOA: DH.KMS., 6/17, 5 Kânunuevvel 329/18 Aralık 1913, s. 2.

⁹⁵ "Meşihat makamından Dâhiliye Nezareti'ne 27 Temmuz 1913 tarihli yazı", BOA: DH.İD., 70-2/45, 14 Temmuz 1329/27 Temmuz 1913, s. 2; "Dâhiliye Nezareti'nden Şehremaneti Alisi'ne 29 Temmuz 1913 tarihli yazı", BOA: DH.İD., 70-2/45, 16 Temmuz 1329/29 Temmuz 1913, s. 1.

bahçeleri gibi emanete gelir sağlamak için yapılmamıştır. İstanbul'da oturan vatandaşların rahatça gezmeleri ve hava almaları için yapılmıştır. Bunun en açık ispatı da Gülhane'ye gelenlerden giriş ücreti alınmamasıdır. Gülhane'ye gezmeye gelenler, park içinde gezerken, kahve ve şerbet satılmasının yasak olduğunu belirten yazılı levhalar görecektir.⁹⁶ Şehremaneti, Gülhane içinde bırakın içki satılmasını kahve ve şerbet satılmasını bile yasaklamıştı.

Gülhane Parkı'nın açılış ile ilgili olarak gönderilen davetiyede, parkın açılış töreninin, 11 Eylül 1913 Perşembe günü öğleden sonra saat üç buçukta yapılacağı, açılıştan sonra çay ziyafeti verileceği; açılışa İstanbul'da bulunan yabancı büyükelçilik memurlarının, maliye, hayriye memurlarının da davet edildiği ifade edilmiştir.⁹⁷

Gülhane Parkı'nın Soğuk Çeşme'den Topkapı Sarayı'nın yıldız kapısına kadar olan birinci bölümünün inşasının bitmesinden sonra İstanbul Şehremini Cemil Paşa, Gülhane Parkı için çıkarılan iradede, Soğuk Çeşme'den silah depolarına kadar olan alanın park yapılmasına izin verildiği gerekçesiyle, bu alan içinde kalan Takvim-i Vakayi matbaasının, Sıhhiye Genel Müdürlüğü'ne bağlı aşı üretim merkezi binasının; Harbiye Nezareti'ne, Posta ve Telgraf ve Telefon Nezareti'ne ait binaların yıkılmasını istemiştir.⁹⁸

Şehremini Cemil Paşa Gülhane Park alanının çevresini binalardan arındırmayı düşünürken, Hilal-i Ahmer Cemiyeti'nin Alay Köşkü önüne ambar yapma girişimi ile mücadele etmek zorunda kalmıştır. Şehremini Cemil Paşa'ya göre Alay Köşkü'nün önüne yapılacak ambar Gülhane Parkı'nın "letafet ve intizamını" bozacaktır. Bu ambar başka bir alana yapılmalıdır.⁹⁹ Hilal Ahmer Cemiyeti'nin Alay Köşkü önüne ambar yapma düşüncesinden vazgeçmesi konusunda görüşmek için cemiyetin ikinci başkanı Akil Muhtar, Dâhiliye Nezareti'ne çağırılmıştır.¹⁰⁰ Yapılan görüşmede bir uzlaşmaya varılamamıştır. Hilal-i Ahmer Cemiyeti, Alay Köşkü'nün önüne ambar yapmak için cemiyete verilen yerin; Hilal-i Ahmer'in orduya yaptığı hizmetlerin karşılığı verildiğini, şehremaneti ile yapılan görüşmelerde, emanetin kendilerine bu genişlikte bir alan veremeyeceğinin anlaşılması üzerine, iki güne kadar eski binanın yıkılıp yerine bir "bina-yı latif" yapılacağını bildirmiştir.¹⁰¹

⁹⁶ "Şehremaneti Heyet-i Tahriye Kalemi'nden Dâhiliye Nezareti'ne 31 Temmuz 1913 tarihli yazı", BOA: DH.İD., 70-2/45, 18 Temmuz 1329/31 Temmuz 1913, s. 4; "Dâhiliye Nezareti'nden Meşihat makamına 3 Ağustos 1913 tarihli yazı", BOA: DH.İD., 70-2/45, 21 Temmuz 1329/3 Ağustos 1913, s. 3.

⁹⁷ "Şehremaneti Heyet-i Tahriye Kalemi'nden Dâhiliye Nezareti'ne 7 Eylül 1913 tarihli yazı", BOA: DH.UMVM., 90/62, 25 Ağustos 329/7 Eylül 1913, s. 1.

⁹⁸ "Şehremaneti Heyet-i Tahriye Kalemi'nden Dâhiliye Nezareti'ne 27 Ağustos 1913 tarihli yazı", BOA: DH.İD., 153/10, 14 Ağustos 329/27 Ağustos 1913, s. 12; "Dâhiliye Nezareti'nden Şura-yı Devlet Riyaseti'ne ve Sıhhiye Müdüriyet-i Umumiyesi'ne 10 Eylül 1913 tarihli yazı", BOA: DH.İD., 153/10, 28 Ağustos 329/10 Eylül 1913, s. 11.

⁹⁹ "Şehremaneti Heyet-i Tahriye Kalemi'nden Dâhiliye Nezareti'ne 24 Ağustos 1913 tarihli yazı", BOA: DH.İD., 153/10, 11 Ağustos 329/24 Ağustos 1913, s. 10.

¹⁰⁰ "Dâhiliye Nezareti'nden Hilal-i Ahmer Cemiyeti Riyaseti'ne 28 Ağustos 1913 tarihli yazı", BOA: DH.İD., 153/10, 15 Ağustos 329/28 Ağustos 1913, s. 9.

¹⁰¹ "Osmanlı Hilal-i Ahmer Cemiyeti'nden Dâhiliye Nezareti'ne 20 Eylül 1913 tarihli yazı", BOA: DH.İD., 153/10, 7 Eylül 329/20 Eylül 1913, s. 14; "Dâhiliye Nezareti'nden Şehremaneti Alisi'ne 21 Eylül 1913 tarihli yazı", BOA: DH.İD., 153/10, 8 Eylül 329/21 Eylül 1913, s. 13.

Hilal-i Ahmer Cemiyeti daha sonra fikir değiştirmiştir. Topkapı Sarayı sınırları içinde bulunan ve padişah tarafından cemiyete ihsan edilmiş olan arsayı altı bin lira karşılığında İstanbul Şehremaneti'ne terk edebileceğini beyan etmiştir.¹⁰² Hilal-i Ahmer Cemiyeti'nin teklifi belli şartlar dâhilinde kabul edilmiştir. Bu şartlar: arsanın değeri, yıllık ikişer bin Osmanlı altını şeklinde üç taksit halinde ödenecektir. İlk taksit 1913 yılında diğer taksitler de 1914 ve 1915 yıllarında ödenecektir.¹⁰³ Alay Köşkü'nün önüne ambar yapılması, Hilal-i Ahmer ve İstanbul Şehremaneti arasındaki bu uzlaşma ile engellenmiştir.

Şehremini Cemil Paşa'nın Gülhane Parkı'nın ikinci kısmının yapımı sırasında önüne çıkan engellerden bir diğeri de Posta, Telgraf ve Telefon Nezaretine ait olup Gülhane Parkı sınırları içinde bulunan telgraf makine dairesinin taşınması meselesidir. Posta, Telgraf ve Telefon Nezareti, taşınması istenen telgraf makine dairesinin Osmanlı Devleti sınırları içindeki ve Hicaz Demiryolu hattının gereksinimi olan telgraf aletlerini üreten bir fabrika niteliğinde olduğu gerekçesiyle, fabrikanın taşınmasına karşı çıkmıştır. İstanbul Şehremini Cemil Paşa'da bu düşünceye karşı çıkmıştır: Telgraf makine dairesi biraz daha fazla para harcanarak daha mükemmel bir şekilde başka bir yere yapılabilir. Ama ne kadar para harcanırsa harcanırsa Gülhane Parkı başka bir yere yapılamaz.¹⁰⁴ Şehremini Cemil Paşa'nın itirazından sonra Posta Telgraf ve Telefon Nezareti de fikrini değiştirmiş ve telgraf fabrikasının belli şartlar içinde taşınmasını kabul etmiştir. Telgraf fabrikası için uygun bir arsa bulunarak Posta Telgraf ve Telefon Nezareti'ne verilecektir. Fabrika için yapılacak binanın masrafları ve fabrikanın makinelerinin nakliye ücreti İstanbul Şehremaneti tarafından ödenecektir.¹⁰⁵

İstanbul Şehremaneti, Posta Telgraf ve Telefon Nezareti'nin teklifini kabul etmiştir. Telgraf fabrikasının taşınması için Balat iskelesi yakınında kalafat yeri olarak hazırlanmış ve emanetin malı olan sekiz yüz seksen üç metrelik bir arsa bulmuştur. Gülhane Parkı içindeki telgraf makine dairesi altı yüz seksen sekiz metrelik bir alanı işgal ediyordu. İstanbul Şehremaneti'nin teklif ettiği alan yüz doksan beş metre daha büyüktü.¹⁰⁶ Ayrıca İstanbul Şehremaneti,

¹⁰² "Osmanlı Hilal-i Ahmer Cemiyeti'nden Dâhiliye Nezareti'ne 25 Ekim 1913 tarihli yazı", BOA: DH.İD., 153/10, 12 Teşrinievvel 1329/25 Ekim 1913, s. 26; "Dâhiliye Nezareti'nden Şehremaneti Alisi'ne 27 Ekim 1913 tarihli yazı", BOA: DH.İD., 153/10, 14 Teşrinievvel 1329/27 Ekim 1913, s. 25.

¹⁰³ "Şehremaneti Heyet-i Tahririye Kalemi'nden Dâhiliye Nezareti'ne 17 Kasım 1913 tarihli yazı", BOA: DH.İD., 153/10, 4 Teşrinisani 329/17 Kasım 1913, s. 33; "Dâhiliye Nezareti'nden Hilal-i Ahmer Cemiyeti Riyaset-i Alisi'ne 20 Kasım 1913 tarihli yazı", BOA: DH.İD., 153/10, 7 Teşrinisani 329/20 Kasım 1913, s. 32.

¹⁰⁴ "Şehremaneti Heyet-i Tahririye Kalemi'nden Dâhiliye Nezareti'ne 20 Eylül 1913 tarihli yazı", BOA: DH.İD., 153/10, 7 Eylül 329/20 Eylül 1913, s. 16; "Posta Telgraf ve Telefon Nezareti'nden Dâhiliye Nezareti'ne 27 Eylül 1913 tarihli yazı", BOA: DH.İD., 153/10, 14 Eylül 329/27 Eylül 1913, s. 15.

¹⁰⁵ "Posta Telgraf ve Telefon Nezareti'nden Dâhiliye Nezareti'ne 5 Ekim 1913 tarihli yazı", BOA: DH.İD., 153/10, 22 Eylül 329/5 Ekim 1913, s. 18; "Dâhiliye Nezareti'nden Şehremaneti Alisi'ne 7 Ekim 1913 tarihli yazı", BOA: DH.İD., 153/10, 24 Eylül 329/7 Ekim 1913, s. 17.

¹⁰⁶ "Şehremaneti Heyet-i Tahririye Kalemi'nden Dâhiliye Nezareti'ne 4 Kasım 1913 tarihli yazı", BOA: DH.İD., 153/10, 22 Teşrinievvel 329/4 Kasım 1913, s. 28; "Dâhiliye Nezareti'nden Şehremaneti Alisi'ne 6 Kasım 1913 tarihli yazı", BOA: DH.İD., 153/10, 24 Teşrinievvel 329/6 Kasım 1913, s. 27.

telgraf fabrikasının taşınması ve yeni binasının yapımı için gerekli olan iki bin lirayı ödeyecekti.¹⁰⁷

Posta, Telgraf ve Telefon Nezareti, İstanbul Şehremaneti'nin telgraf fabrikasının taşınması teklifine üç noktada itiraz etmiştir: İstanbul Şehremaneti'nin önerdiği arsa fabrika inşası için yeterli değildir. Teklif edilen arsa Posta, Telgraf ve Telefon Nezareti'ne uzaktır. Fabrikanın taşınma masrafına, fabrikanın tezgâhları, kazanları ve iki yüz ton işlenmemiş maddede hesaba katılarak otuz bin kuruş eklenmelidir.¹⁰⁸ Posta, Telgraf ve Telefon Nezareti, Gülhane Parkı sınırları içinde sahip olduğu alandan çıkmak istememiş ve bu konuda başarılı da olmuştur.

İstanbul Şehremaneti tarafından Gülhane Parkı sınırları içinde bulunan aşçı üretim merkezinin oradan kaldırılması talebi de kabul görmemiştir. Şehremaneti'ne verilen cevapta, Osmanlı Devleti'nde ordu ve vatandaşlar için aşçı üreten tek kurumun bir gün bile tatil edilmesinin sakıncaları üzerinde durulmuştur.¹⁰⁹ Burası ancak yeni bir aşçı üretim merkezi yapıldığında taşınabilirdi.¹¹⁰ Posta, Telgraf ve Telefon Nezareti'nin telgraf fabrikasının taşınması konusunda verdiği cevabın benzeri aşçı üretim merkezinin taşınması için de verilmiştir.

İstanbul Şehremaneti, Gülhane Parkı sınırları içinde kalan eski telgrafhane binasının da oradan kaldırılmasını istiyordu. Bu binada Şura-yı Devlet hâkimleri görev yapıyorlardı. Şehremaneti burayı yıkmak istiyorsa, bu binada görev yapan hâkimlere bir yer bulmalıydı. Hâkimlere yer bulunmuştur. Bu yer, eski polis müdürü Hüseyin Efendi'nin Binbir Direk'teki on üç odalı konağıdır. Konağın yıllık yüz seksen liraya kiralanmıştır. Maliye Nezareti, kira masrafı olan yüz seksen liranın İstanbul Şehremaneti tarafından ödenmesi ve telgraf binası enkazının Maliye Nezareti'ne bırakılması kaydıyla yıkımı kabul etmiştir.¹¹¹

Gülhane Parkı'nın sınırları içindeki yapıların oradan kaldırılması ile ilgili yazışmalar sürerken, Gülhane Parkı içindeki çalışmalara bir itiraz da Tarih-i Osmani Encümeni'nden gelmiştir. Encümen, Gülhane Parkı'nın yapımı sırasında Topkapı Sarayı'nı çeviren duvarların bazılarının yıkıldığını, bu yıkımdan bir fayda sağlanmadığı tespitini yapmış ve şimdi yıkılacak "*sedd üçüncü kapı önünde Enderunlularca beşinci yer tabir olunan mahalde vaki ve tarih nokta-i nazarından haiz-i itibar olup pişgâhında [önünde] Ser-dâb köşkünün bakayası dahi mevcut ve onunda ortadan kaldırılacağı muhtemel bulunduğu*" gerekçesiyle tarihi eserlerin daha fazla zarar görmemesi için bir komisyon ku-

¹⁰⁷ "Şehremaneti Heyet-i Tahriye Kalemi'nden Dâhiliye Nezareti'ne 28 Ocak 1914 tarihli yazı", BOA: DH.İD., 153/10, 15 Kânunusani 329/28 Ocak 1914, s. 45; "Dâhiliye Nezareti'nden Posta Telgraf ve Telefon Nezareti'ne 1 Şubat 1914 tarihli yazı", BOA: DH.İD., 153/10, 19 Kânunusani 329/1 Şubat 1914, s. 44.

¹⁰⁸ "Posta Telgraf ve Telefon Nezareti'nden Dâhiliye Nezareti'ne 21 Mart 1914 tarihli yazı", BOA: DH.İD., 153/10, 8 Mart 330/21 Mart 1914, s. 50; "Dâhiliye Nezareti'nden Şehremaneti Alisi'ne 24 Mart 1914 tarihli yazı", BOA: DH.İD., 153/10, 11 Mart 330, s. 49.

¹⁰⁹ "Dâhiliye Nezareti'nden Sadaret'e 9 Ekim 1913 tarihli yazı", BOA: DH.İD., 153/10, 26 Eylül 329/9 Ekim 1913, s. 20.

¹¹⁰ "Dâhiliye Nezareti'nden Şehremaneti Alisi'ne 12 Ekim 1913 tarihli yazı", BOA: DH.İD., 153/10, 29 Eylül 329/12 Ekim 1913, s. 19.

¹¹¹ "Maliye Nezareti'nden Dâhiliye Nezareti'ne 15 Ocak 1914 tarihli yazı", BOA: DH.İD., 153/10, 2 Kânunusani 329/15 Ocak 1914, s. 42; "Dâhiliye Nezareti'nden Şehremaneti Alisi'ne 19 Ocak 1914 tarihli yazı", BOA: DH.İD., 153/10, 6 Kânunusani 329/19 Ocak 1914, s. 41.

rulmasını istemiştir. Komisyon kurulana kadar park yapım çalışması durdurulmalıydı.¹¹² Bu itirazlar Cemil Paşa'yı durduramamıştır.

İstanbul Şehremini Cemil Paşa, Alemdar Caddesi'nden Gülhane'ye girilen kapının darlığı nedeniyle cuma ve pazar günleri Gülhane Parkı'na gelenlerin zorluk çektiğini, bu nedenle, söz konusu kapının sol tarafında "asar-ı atıkadan" olan iki burca dokunulmadan, iki burcun arasındaki duvarın on beş metre uzunluğunda yıkılarak kapının genişletilmesini teklif etmiştir.¹¹³ Sadaret makamı, Cemil Paşa'nın Gülhane Parkı'na Alemdar Caddesi yönünden girilen kapının genişletilmesi teklifine, iki burca dokunulmamak kaydıyla onay vermiş¹¹⁴ ve kapı genişletilmiştir.

Şehremini Cemil Paşa ile Harbiye Nezareti arasındaki yazışmalardan, Gülhane Parkı'nın ikinci kısmının yapım çalışmaları sırasında, Gülhane Parkı sınırları içinde bulunan su sarnıcının -bazen su havuzu olarak da nitelenmiştir- emanet memurları tarafından kapatılması meselesinin tartışma konusu olduğu anlaşılmaktadır.

İnşası devam eden Gülhane Parkı'nın ikinci kısmında, yer altında on iki gözlü beton su havuzunun içindeki toprak Harbiye Nezareti görevlileri tarafından temizlenmiş ve havuzun tamiraty yapıldıktan sonra, eskiden olduğu gibi bent suları burada biriktirilerek su deposu olarak kullanılması düşünülmüş, bu depodan misafirhaneye, erzak ambarına, eski tıp fakültesi binasına su verilebileceği İstanbul Şehremaneti'ne bildirilmişti. Park yapım çalışmalarına ara verildiği sırada, şehremaneti fen heyeti kararıyla su havuzu yıkılmış, havuzun içine toprak dolmuş, havuzun zemini düzeltilmiş, hatta su havuzunun büyük kanalizasyonu moloz ile kapatılmıştır.¹¹⁵ Harbiye Nezareti, su havuzunun niye yıkıldığını Şehremini Cemil Paşa'ya sormuştur. Cemil Paşa bu soruya şöyle cevap vermiştir: Gülhane'de bulunan beton ve ahşap kışlaların oradan kaldırılması sırasında, kendisi ile birlikte Birinci Kolordu Komutan Vekili ve İstanbul Muhafızı Cemal Paşa yıkım yapılan alana gitmiştir. Orada Cemal Paşa, su havuzuna gerek olmadığını söylediği için, su havuzu Cemal Paşa'nın onayı ile yıkılmıştır.¹¹⁶

İstanbul Şehremaneti'nin yıktığı su havuzu, III. Ahmet zamanında, Topkapı Sarayı'nın ve askeriyenin kullanımındaki bent sularının toplanması için yapılmıştı. Harbiye Nezareti, İstanbul Muhafızı Cemal Paşa'nın Gülhane Par-

¹¹² "Sadaret'ten Dâhiliye Nezareti'ne 9 Ekim 1913 tarihli yazı", BOA: DH.İD., 153/10, 26 Eylül 329/9 Ekim 1913, s. 22; "Dâhiliye Nezareti'nden Şehremaneti Alisi'ne 12 Ekim 1913 tarihli yazı", BOA: DH.İD., 153/10, 29 Eylül 329/12 Ekim 1913, s. 21.

¹¹³ "Şehremaneti Heyet-i Tahririye Kaleminden Dâhiliye Nezareti'ne 8 Kasım 1913 tarihli yazı", BOA: DH.İD., 153/10, 26 Teşrinievvel 329/8 Kasım 1913, s. 30.

¹¹⁴ "Dâhiliye Nezareti'nden Şehremaneti Alisi'ne 18 Kasım 1913 tarihli yazı", BOA: DH.İD., 153/10, 5 Teşrinisani 329/18 Kasım 1913, s. 29.

¹¹⁵ "Sadaret'ten Harbiye Nezareti'ne 2 Aralık 1913 tarihli yazı", BOA: DH.İD., 153/10, 19 Teşrinisani 329/2 Aralık 1913, s. 36; "Sadaret'ten Dâhiliye Nezareti'ne 4 Aralık 1913 tarihli yazı", BOA: DH.İD., 153/10, 21 Teşrinisani 329/4 Aralık 1913, s. 35; "Dâhiliye Nezareti'nden Şehremaneti Alisi'ne 9 Aralık 1913 tarihli yazı", BOA: DH.İD., 153/10, 26 Teşrinisani 329/9 Aralık 1913, s. 34.

¹¹⁶ "Şehremaneti Heyet-i Tahririye Kaleminden Dâhiliye Nezareti'ne 13 Aralık 1913 tarihli yazı", BOA: DH.İD., 153/10, 30 Teşrinisani 329/13 Aralık 1913, s. 38; "Dâhiliye Nezareti'nden Harbiye Nezareti'ne 14 Aralık 1913 tarihli yazı", BOA: DH.İD., 153/10, 1 Kânunuevvel 329/14 Aralık 1913, s. 37.

kı'nın ikinci kısmında bulunan iki karakolun yıkımına onay verdiğini, su havuzunun yıkımına onay vermemesine rağmen¹¹⁷ havuzun niçin yıkıldığının emanetçe cevaplanmasını istemiştir.¹¹⁸

“Saray Burnu’ndaki parkın ikinci kısmındaki su hazinesinin hedm ve kanalizasyonunun sedd edilmesi ol vakit İstanbul Muhafızı ve Birinci Ordu Kumandanlığı’nda bulunmuş olan Bahriye Nazırı Cemal Paşa Hazretleri’nin emirlerine müstenittir. O sırada Dersaadet’te bi’l-umum muamelat-ı askeriyeden mesul olan müşarü’n-ileyhin şu emirlerinin muvafık olup olmadığının tetkiki için emanet kendinde hiçbir hak görmemiş bu babda bir sual olur ise müşarü’n-ileyhe müracaat olunmak zaruri bulunmuş olmağla...”¹¹⁹

İstanbul Şehremini Cemil Paşa, Gülhane’deki su havuzunun niye yıkıldığının kendisine değil; Cemal Paşa’ya sorulması gerektiği yönünde bir cevap vermiştir. Gülhane Parkı’nın ikinci kısmındaki çalışmalar Cemil Paşa’nın istediği şekilde ve hızda gitmemiştir. Park, günümüzde varlığını koruduğu şekilde kalmıştır. Parkın yapıldığı dönemde, Mimar Kemalettin¹²⁰ Gülhane Parkı’nın yapımı ile İstanbul’un Bükreş’e benzetilmeye çalışıldığı şeklinde bir eleştiri yapmıştır. Gülhane Parkı, Şehremini Cemil Paşa’nın İstanbul’a kazandırdığı ve görev yaptığı sürede özenle koruduğu¹²¹ bir alandır.

Gülhane Parkı’na kadınlar ile erkeklerin aynı anda girip girmediği konusuna açıklık getiren bir belge mevcuttur. Ahmet Hamdi imzalı dilekçede, Gülhane Parkı’nın herkese açık olması *“Hissiyat-i İslamiye’yi rencide edecek”* derecede olaylara neden olacağı gerekçesiyle, *“nisvan-ı İslamiye’nin”* pazar günleri parka girmelerine izin verilmemesi isteniyordu.¹²² Bu dilekçenin verilmiş gerekçesinden, Gülhane Parkı’nı, Ekim 1913’te, kadınların ve erkeklerin birlikte gezdiği sonucu çıkarılabilir. İstanbul Şehremaneti’nin 21 Mayıs 1914’te aldığı bir karara göre, Gülhane Parkı’na salı günleri sadece *“inas mektebi”* öğrencileri ve dışardan gelen hanımlar girebileceklerdi.¹²³

¹¹⁷ “Harbiye Nezareti’nden Dâhiliye Nezareti’ne 22 Aralık 1913 tarihli yazı”, BOA: DH.İD., 153/10, 9 Kânunuevvel 329/22 Aralık 1913, s. 40.

¹¹⁸ “Dâhiliye Nezareti’nden Şehremaneti Alisi’ne 27 Aralık 1913 tarihli yazı”, BOA: DH.İD., 153/10, 14 Kânunuevvel 329/27 Aralık 1913, s. 39.

¹¹⁹ “Şehremaneti Heyet-i Tahririye Kaleminden Dâhiliye Nezareti’ne 20 Mayıs 1914 tarihli yazı”, BOA: DH.İD., 153/10, 7 Mayıs 330/20 Mayıs 1914, s. 52; “Şehremini Cemil Paşa’nın cevabı, 10 Mayıs 330/23 Mayıs 1914’te Dâhiliye Nezareti tarafından Harbiye Nezareti’ne tebliğ edilmiştir”, BOA: DH.İD., 153/10, 10 Mayıs 330, s. 51.

¹²⁰ Birge Yıldırım, *Belediye Başkanı Cemil Topuzlu’nun İstanbul’u Dönüştürme Uygulamaları*, İstanbul Teknik Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü, İstanbul 2009, s. 62.

¹²¹ Gülhane Parkı kullanıma açıldığında, parkın içinde at binilmesi ve parka motorlu araçla girilmesi yasaktı. Bu yasak mütareke döneminde bozulmuştur. İstanbul’da bulunan Fransız işgal kuvvetleri Gülhane Parkı’nın içindeki bir yolu, at ile gezilebilecek hale getirerek, Gülhane içinde ata binme yaşağını delmişlerdir. Bkz.: “Harbiye Nezareti’nden Dahiliye Nezareti’ne 22 Mayıs 1921 tarihli yazı”, BOA: DH.UMVM., 97/42, 22 Mayıs 1337/22 Mayıs 1921, s. 16; “Sadaret’ten Dâhiliye Nezareti’ne 6 Haziran 1921 tarihli yazı”, BOA: DH.UMVM., 97/42, 6 Haziran 1337/6 Haziran 1921, s. 19.

¹²² “Dâhiliye Nezareti’nden İstanbul Şehremaneti’ne 18 Ekim 1913 tarihli yazı”, BOA: DH.İD. 153/10, 5 Teşrinievvel 329/18 Ekim 1913, s. 23.

¹²³ “Şehremaneti Heyet-i Tahririye Kaleminden Maarif Nezareti’ne 21 Mayıs 1914 tarihli yazı”, BOA: MF.MKT., 1198/18, 8 Mayıs 330/21 Mayıs 1914, s. 1.

5. Sonuç

İstanbul şehremini ve valisi Cemil Paşa, 17 Kasım 1914'te yorgunluğunu ve bu yorgunluktan doğan dinlenme ihtiyacını gerekçe göstererek her iki görevinden istifa etmiştir.¹²⁴ Cemil [Topuzlu] Paşa'nın yerine her iki göreve şehremaneti eski muavinlerinden ve hali hazırda İstanbul mebusu olan İsmet Bey atanmıştır.¹²⁵

Cemil Paşa 1914 yılında yorgunluk nedeniyle istifa ettiğini belirtse de 25 Ocak 1920'de yaptığı konuşmada 17 Kasım 1914'teki istifasının asıl gerekçesini açıklamıştır. "1328 senesinin en buhranlı bir zamanında birinci defa olarak şehreminliği vazifesini deruhte etmiş ve 2 sene 2 ay kadar ifa-yı hizmetten sonra 1330 senesinin yine pek buhranlı bir zamanında seferberliğin memleketimizde ilanını müteâkip İttihat ve Terakki Merkezi Umumisi'nin muamelâtı emanete müdahâlatı üzerine istifa etmiştim."¹²⁶ Cemil Paşa, İttihat ve Terakki idaresi ile şehir işleri konusunda anlaşamadığı için istifa etmiştir.

Ziya Rakımoğlu, Cemil Paşa'nın istifasını, onun, Avrupa'ya seyahate çıktığı sırada, kendi yerine Polis Müdürü Bedri Bey'in atanmasına verdiği bir tepki olarak değerlendirmiştir.¹²⁷ Şehremini Cemil Paşa, 2 Şubat 1914'te Dâhiliye Nezareti'nden iki ay izin istemiş ve kendi yokluğunda Bedri Bey'in vekâleten şehremini olarak görev yapmasını teklif etmiştir. Cemil Paşa'nın talebi üzerine Polis Müdürü Bedri Bey 4 Şubat 1914'te şehreminliğine vekâleten görevlendirilmişti.¹²⁸ Bu nedenle, Cemil Paşa'nın istifa etmesinin gerekçesi, kendisinin yokluğunda şehremini olarak Bedri Bey'in görevlendirilmiş olması olamaz.

İttihat ve Terakki Partisi, Cemil Paşa'nın şehreminliği görevini bırakmasından sonra, onu, Bağdat Sağlık Müfettişliği görevine atamak ister; ama Cemil Paşa, safra kesesindeki taşı tedavi ettireceği gerekçesiyle bu teklifi kabul etmez. 18 Aralık 1914'te Cenevre'ye giden¹²⁹ Cemil Paşa ve ailesi, 12 Mart 1916'da İstanbul'a dönerler ve sonra tekrar Temmuz 1917'de İsviçre'ye doğru yola çıkarlar.¹³⁰ Ama Cemil Paşa İsviçre'ye geçmek için Avusturya'ya geldiği sırada, Avusturya'daki Osmanlı sefaret görevlileri, 1 Ağustos 1917'den itibaren hiçbir Osmanlı vatandaşının sınırı geçemeyeceği ile ilgili kararı, Cemil Paşa'ya tebliğ etmişlerdir.¹³¹ Alınan bu karar nedeniyle Cemil Paşa bir süre Avusturya'da kaldıktan sonra İsviçre'ye gitmiştir.

¹²⁴ "Şehremini ve İstanbul Valisi Cemil Paşa'dan Dâhiliye Nezareti'ne 17 Kasım 1914 tarihli yazı", BOA: İ.MMS., 191/32, 4 Teşrinisani 330/17 Kasım 1914, s. 1.

¹²⁵ "Dâhiliye Nezareti'nden Sadaret'e 17 Kasım 1914 tarihli yazı", BOA: İ.MMS., 191/32, 4 Teşrinisani 330/17 Kasım 1914, s. 2; "Sadaret'ten Dâhiliye Nezareti'ne 19 Kasım 1914 tarihli yazı", BOA: BEO., 4321/324055, 6 Teşrinisani 330/19 Kasım 1914, s. 1; "19 Kasım 1914 tarihli İrade-i Seniye", BOA: İ.MMS., 191/32, 6 Teşrinisani 330/19 Kasım 1914, s. 6.

¹²⁶ Topuzlu, *a.g.e.*, s. 211.

¹²⁷ Rakımoğlu, *a.g.e.*, s. 200.

¹²⁸ "Şehremaneti Heyet-i Tahririye Kaleminden Dâhiliye Nezareti'ne 2 Şubat 1914 tarihli yazı", BOA: DH.UMVM., 90/1, 20 Kânunusani 329/2 Şubat 1914, s. 1; "Dâhiliye Nezareti'nden Şehremaneti'ne 4 Şubat 1914 tarihli yazı", BOA: DH.UMVM., 90/1, 22 Kânunusani 329, s. 2.

¹²⁹ Şahsuvaroğlu, *a.g.e.*, s. 187; Topuzlu, *a.g.e.*, s. 194.

¹³⁰ Topuzlu, *a.g.e.*, s. 201, 204; "Dâhiliye Nezareti'nden İstanbul Pasaport Memurluğu'na 15 Temmuz 1917 tarihli yazı", BOA: DH.EUM.SSM., 65/48, 15 Temmuz 33/15 Temmuz 1917, s. 1; "Polis Müdürü Umumisi'nden Dersaadet Merkez Komutanlığı'na 18 Temmuz 1917 tarihli yazı", BOA: DH.EUM.SSM., 61/47, 18 Temmuz 33/18 Temmuz 1917, s. 2.

¹³¹ "Viyanadan Harbiye Nezareti'ne Feyzi imzalı 5 Ağustos 1917 tarihli yazı", BOA: DH.EUM.SSM., 61/47, 5 Ağustos 33/5 Ağustos 1917, s. 1.

Cemil Paşa, şehreminliği görevi için aranan bir kişiliktir. Ahmet İzzet Paşa hükümetinin Dâhiliye Nazırı olan Fethi [Okyar] Bey, 28 Ekim 1918'de, Bern Sefiri Fuat Selim Bey'den, Cemil Paşa'nın şehreminliği görevinin kabul edip etmeyeceğini sormasını istemiştir.¹³² Fethi Bey'in bu girişiminden yaklaşık yirmi üç gün sonra, 20 Kasım 1918'de, Veliht Abdülmecit Efendi, böyle bir zamanda Cemil Paşa'nın yurt dışında kalmasının, onun sahip olduğu "*fart-ı hamiyetle kabil-i telif*" olamayacağı için, Cemil Paşa'nın bulduğu ilk araçla İstanbul'a dönmesini ister.¹³³ Ama Cemil Paşa, Veliht Abdülmecit Efendi'nin çağrısına da uymaz, 1918 yılı içinde İstanbul'a dönmez.

24 Nisan 1919'da Cemil Paşa, ikinci defa şehremini olarak atanır.¹³⁴ Cemil Paşa hatıratında, 3 Mayıs 1919'da İstanbul'a döndüğünü yazıyor.¹³⁵ Cemil Paşa, İstanbul dışındayken şehremini olarak atanmıştır.

Cemil Paşa'nın ikinci defa şehremini olarak görevlendirilmesinden kısa bir süre sonra, 8 Mayıs 1919'da, İstanbul Valiliği görevi de vekâleten kendine verilmişti.¹³⁶ Cemil Paşa göreve başladıktan sonra bağlı bulunduğu kurum olan Dâhiliye Nezareti'ne bir başvuru yapar: kendisi ikinci defa şehremini olarak atanması nedeniyle İstanbul'a dönmüş ve dönüş sırasında altı bin Frank harcamıştır. Harcadığı altı bin Frank paranın, Dâhiliye Nezareti'nin 27 Mayıs 1914 tarihli, başka memleketlerde bulunduğu sırada bir göreve atananların yol giderlerinin ödeneceği kararı gereği, kendisine ödenmesini istemiştir.¹³⁷ Dâhiliye Nezareti Cemil Paşa'nın talebini kabul etmiştir. Cemil Paşa'nın harcadığı altın bin Frank'ın karşılığı İstanbul Şehremaneti veznesinden ödenecekti.¹³⁸ Cemil Paşa'nın ikinci şehreminliği döneminin, Cemil Paşa her ne kadar elinden geleni yapsa da, birinci şehreminliği dönemi kadar aktif geçtiği söylenemez. Bunun nedeni mütareke döneminin zor şartlarıdır. Bu şartların etkisiyle ve İstanbul Valiliği görevinin kendisinden alınması üzerine Cemil Paşa, 28 Şubat 1920'da şehreminliği görevinden istifa etmiştir.¹³⁹

Cemil Paşa, şehreminliğinin ikinci dönemi ile ilgili olarak bir soruşturma geçirir.¹⁴⁰ Geçirdiği soruşturmaya verdiği tepkinin izleri, torunu Cemalettin Topuzlu'ya verdiği öğütte gözlenebilir:

¹³² "Dâhiliye Nazırı olan Fethi [Okyar] Bey'den Bern Sefiri Fuat Selim Bey'e çekilen 28 Ekim 1918 tarihli telgraf", BOA: DH.KMS., 49-1/10, 28 Teşrinievvel 334/28 Ekim 1918, s. 1.

¹³³ "Hariciye Nazırı Mustafa Reşit Paşa'dan Bern Sefiri Fuat Selim Bey'e çekilen 20 Kasım 1918 tarihli telgraf", BOA: HR.SYS., 2461/9, 20 Teşrinisani 1334/20 Kasım 1918, s. 1.

¹³⁴ "24 Nisan 1919 tarihli İrade-i Seniye", BOA: İ.DUİT., 40/47, 24 Nisan 335/24 Nisan 1919, s. 1; "Dâhiliye Nezareti'nin Cemil Paşa'nın Şehremini olarak görevlendirildiğini bildiren 27 Nisan 1919 tarihli yazısı", BOA: BEO., 4570/342686, 27 Nisan 334/27 Nisan 1919, s. 1.

¹³⁵ Topuzlu, *a.g.e.*, s. 209.

¹³⁶ "Sadaret'ten Dâhiliye Nezareti'ne 8 Mayıs 1919 tarihli yazı", BOA: BEO., 4572/342884, 8 Mayıs 335/8 Mayıs 1919, s. 1.

¹³⁷ "Şehremini Cemil Paşa'dan Dâhiliye Nezareti'ne 11 Mayıs 1919 tarihli yazı", BOA: DH.KMS., 52-1/48, 11 Mayıs 335/11 Mayıs 1919, s. 2.

¹³⁸ "Dâhiliye Nezareti'nden Şehremini Cemil Paşa'ya 12 Mayıs 1919 tarihli yazı", BOA: DH.KMS., 52-1/48, 12 Mayıs 335/12 Mayıs 1919, s. 1.

¹³⁹ Topuzlu, *a.g.e.*, s. 223.

¹⁴⁰ "Nafia Nazırı Esbakı Doktor Cemil'den Şura-yı Devlet Mülkiye Dairesi Riyaseti'ne 24 Ağustos 1922 tarihli yazı", BOA: ŞD., 2848/34, 24 Ağustos 922/24 Ağustos 1922, s. 30.

“Ülkeneye takdir ve övgü beklemeden hizmet et çünkü doğru ve iyi yaptığın konularda genellikle takdirden çok, eleştirilerle ve hatta cezalandırma ile karşılaşacaksın! Bu üzücü olayların senin şevkini kırmaması ve küstürmemesi için bu gerçeği başından kabullen. Bütün bu olumsuzluklara rağmen, değişmeden kalıp bu yolda yürürsen onurlu, mutlu ve kendinle barışık bir yaşlılık dönemin olacaktır.”¹⁴¹

Cemil Paşa'nın şehreminliği dönemi ile ilgili olarak Mazhar Osman'ın yaptığı değerlendirme önemli ve doğrudur:

“Onu beğenerek şehreminliğine tayin eden Ahmed Muhtar Paşa'nın pek büyük isabeti olmuştur. Cemil'in yoktan yarattığı Gülhane ve Sultanahmet pakları, mezbahalar, kolera salgını esnasında yaptığı hizmetler, şehremanetine aslan ağızından koparak temin ettiği varidat, fakülte binası, yolları, hastanelerde yarattığı yenilikler, açtığı meydanlar, pek ince zekânın ve görüş yapış kabiliyetini eseridir.”¹⁴²

Cemil [Topuzlu] Paşa, İstanbul'un çağına göre modern bir şehir olması için, İstanbul'a parklar, meydanlar, yollar kazandıran bir şehremini olarak tarihe adını yazdırmıştır. 1950'li yıllarda İstanbul'u idare edenler, Cemil Topuzlu'nun yaptıklarından, düşüncelerinden ilham almışlardır.

Kaynaklar

- Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA). Bâb-ı Ali Evrak Odası (BEO): 1324/99279; 1325/99326; 1455/109106; 1627/122008; 1639/122868; 1145/85841; 1360/101947; 1465/109844; 1094/81993; 3766/282393; 4075/305575; 4103/307715; 4239/317894; 4321/324055; 4570/342686; 4572/342884.
Dâhiliye Nezareti Emniyet-i Umumiye Seyrüsefer Kalemi (DH.EUM.SSM): 65/48; 61/47.
Dâhiliye Nezareti İdare (DH.ID): 38-2/63; 161-2/41; 161-1/8; 153/10; 70-2/45.
Dâhiliye Nezareti Kalem-i Mahsus (DH.KMS): 6/17; 49-1/10; 52-1/48.
Dâhiliye Nezareti Mektubi Kalemi (DH.MKT): 1035/47.
Dâhiliye Nezareti Mütenevvia (DH.MTV): 29/46; 1/75.
Dâhiliye Nezareti Umur-ı Mahalliye ve Vilayat Müdürlüğü (DH.UMVM): 103/4; 94/2; 102/18; 90/62; 97/42; 90/1.
Hariciye Nezareti Hukuk Kısmı (HR.H): 743/2; 743/3; 743/4.
Hariciye Nezareti İstisare Odası (HR.HMS.İSO): 57/6.
Hariciye Nezareti Siyasi (HR.SYS): 2461/9.
Hariciye Nezareti Tahrirat (HR.TH): 197/81; 224/65.
İrade Askeri (I.AS): 20/26.
İrade Dâhiliye (İ.DH): 1365/20; 1372/29; 1494/55; 1496/39.
İrade Dosya Usulü (İ.DUIT): 40/47.
İrade Hususi (İ.HUS): 54/95.
İrade Maliye (İ.ML): 43/6.
İrade Meclis-i Mahsus (İ.MMS): 191/32; 187/25.
İrade Taltifat (İ.TAL): 40/46; 83/18; 93/9; 117/21; 139/42; 182/13; 109/16; 341/18; 361/23; 365/6.
Maarif Nezareti Mektubi Kalemi (MF.MKT): 1198/18.
Sura-ı Devlet (SD): 796/8; 989/65; 1108/51; 2848/34; 3193/109; 3193/153.
Yıldız Askeri Maruzat (Y.PRK.ASK): 129/43; 128/149.
Yıldız Meşihat Dairesi Maruzatı (Y.PRK.MŞ): 7/33.
Yıldız Resmî Maruzat (Y.A.RES): 99/53.
İstanbul Büyükşehir Belediyesi Atatürk Kitaplığı: Bel Mtf 071116.
ERGIN, Osman Nuri: İstanbul Şehreminleri (Büyükşehir Belediye Başkanları) 1855-1928, Haz: Ahmed Nezih Kalitekin, 1. bs., İşaret Yayınları, İstanbul 2007.
GÜRKAN, Galim İsmail: “Cemil Topuzlu”, İstanbul Üniversitesi Tıp Fakültesi Mecmuası, No: 1, Yıl: 1958'den ayrı basım, İsmail Akgün Matbaası, İstanbul 1958.
KARA, Hatice: Cemil [Topuzlu] Paşa'nın Belediye Başkanlıklar ve İstanbul'daki İmar Faaliyetleri, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul 2015.
ŞEHİSUVAROĞLU, Bedi N.: “Ord. Prof. Cemil Topuzlu 1868-1958”, İstanbul Üniversitesi Tıp Fakültesi Mecmuası, No: 1, Yıl 1958'den ayrı basım, İsmail Akgün Matbaası, İstanbul 1958.
TOPUZLU, Cemil: 80 Yüklük Hatıralarım, Haz: Hüsrev Hatemi - Aykut Kazancıgil, 6. bs., İşaret Yayınları, İstanbul 2017.
YILDİRIM, Birge: Belediye Başkanı Cemil Topuzlu'nun İstanbul'u Dönüştürme Uygulamaları, İstanbul Teknik Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü, İstanbul 2009.
ZİYAĞÖLÜ, Rakım: İstanbul Kadılar Şehreminleri Belediye Reisleri ve Partiler Tarihi 1453-1971, İsmail Akgün Matbaası, İstanbul 1971.

¹⁴¹ A.e., s. 12.

¹⁴² A.e., s. 26-27.

Makale Türü: Değerlendirme

Geliş Tarihi: 28.04.2020

Kabul Tarihi: 17.05.2020

“MEDENİYET DİLİ OLARAK TÜRKÇE” KİTABININ DEĞERLENDİRİLMESİ* TÜRKÇE - FELSEFE İLİŞKİSİ

Dr. Öğr. Üyesi Kürşat EFE**

Öz

Kişioğlu, küçük yaşlardan itibaren ait olduğu, içinde yetiştiği ortamın dilini, bununla birlikte kültürünü öğrenme sürecine girer. Bu öğrenme süreci ile öğrendiğini kullanma sürecini dil - düşünce - dünya ilişkisi açısından inceleyen bilim dalı dil felsefesidir. Dil felsefesi, dil üzerine felsefi sorunların tartışıldığı bir alandır. Dil bilim ile dil felsefesi farklıdır. Dili bilimi farklılıklarını araştırırken dil felsefesi ise bütün diller arasında ortak alanı araştırır. Dille ilgili sorunları tartışarak bir sonuca varmayı hedefleyen dil felsefesi dilin kökeni ve çeşitliliği, dil ve anlam ilişkisi ile dil - kültür - düşünce ilişkisi konularını ele alan felsefe alanıdır. Dillerle olgusal olarak ayrı ayrı ilgilenmek dil bilimin uğraşı olduğu kadar dilin kendisini ele alan dil felsefesi de dolaylı olarak dil bilimine kaynaklık etmektedir. Akdeniz Üniversitesi Öğretim Üyesi Doç. Dr. M. Fatih Doğrucan da “Dilci Felsefe ile Başlangıç ve Yöntem Arayışı Medeniyet Dili Olarak Türkçe” adlı son kitabında felsefe metodolojisi ile Türkçeyi inceleme çabasına girişmiştir. Türkçenin felsefe dili olup olmadığını sorgulayan Doğrucan, Türkçe ile felsefe yapılabileceğini de bir bir açıklanmış, Türkçenin bilim ve sanat dili olma özelliklerini disiplinler arası ilişkiyle ortaya koymuştur. Gerek felsefe gerekse dil bilimi alanına ufuk açacak bir yapıtı kazandırmıştır.

Anahtar kelimeler: Felsefe, Dil Bilim, Dil Felsefesi, Dilci Felsefe, Medeniyet Dili Olarak Türkçe.

Evaluation Of The Book “Turkish As A Language Of Civilization” Relation Between Philosophy And Turkish Language

Abstract

Humankind enters the process of learning the language and culture of the environment in which he belongs and grows from a young age. It is the philosophy of language that examines the process of using what you have learned

* Mehmet Fatih Doğrucan, *Dilci Felsefe İle Başlangıç ve Yöntem Arayışı Medeniyet Dili Olarak Türkçe*, Altınordu Yayınları, 2. Baskı, Ankara, Aralık 2019.

** Amasya Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü.

with this learning process in terms of language - thought - world relationship. Language philosophy is an area where philosophical problems on language are discussed. Linguistics and language philosophy are different. While linguistics researches differences, linguistic philosophy explores the common space among all languages. Language philosophy, which aims to reach a conclusion by discussing language-related questions, is the field of philosophy that deals with the origin and diversity of language, the relationship between language and meaning, and language-culture-thought relationship. Dealing with languages in a factual way, linguistic philosophy that deals with language as well as linguistics is indirectly the source of linguistics. Akdeniz University Faculty Member Assoc. Dr. M. Fatih Doğrucan has also attempted to study Turkish with his philosophy methodology in his last book, "The Language of Philosophy and the Search for a Beginning and Method as a Language of Civilization." Questioning whether Turkish is the language of philosophy, Doğrucan also explained whether Turkish can be made philosophy or not, and revealed the characteristics of Turkish as a language of science and art through an interdisciplinary relationship. It has brought an artwork that will open the horizon to both philosophy and linguistics.

Keywords: Philosophy, Linguistics, Philosophy of Language, Linguistic Philosophy, Turkish As The Language of Civilization.

1. Giriş

Türkçe kurallı bir dildir. Yapısal özellikleri dolayısıyla tutarlıdır. Felsefe ise tutarlı ve mantıklı bir dünya görüşü olduğuna göre Türkçeye felsefe dilidir, diyebiliriz. Benzetmelerde doğadan aktarma söz konusu olduğundan kök yapıların da çoğunun doğa kaynaklı olmasından dolayı doğaya özgü bir durum vardır. Bütün bunlara ek olarak ses uyumunun özellikle Türkiye Türkçesi açısından oturmuşluğunu estetik bir yapıyı yansıtmaya bakımından önemlidir. Sondan eklemeli bir dil olan Türkçenin eklerinin de kök yapıların üzerine gelerek belirli bir simetri oluşturduğu görülmektedir. Kafiyeler, ikilemeler, ses tekrarı içeren atasözü ve deyimler de bu simetridi daha da estetik hâle getirmektedir. Bu tekrar simetrisi yanında zıt kavramların zenginliği de karşıtlık simetrisini oluşturmaktadır. Kelimelerin cümle içinde yer değiştirebilme durumu da esnek yapı durumunu ortaya koymaktadır, böylelikle anlam zenginliği ortaya çıkmaktadır. Özellikle isim cümlelerinde genellikle özne ve yüklemden oluşan bir yapının olması, "x y'dir" önermesinin "y x'dir"e karşılık gelmesi, özne ve yüklem yer değiştirmesiyle sağlama işleminin yapılması, örneğin "Seni sevmiyor değilim." gibi bir cümlede yüklemde iki olumsuz ifadenin olumlu bir ifadeyi karşılamaşının "eksi ile eksinin toplamının artıyı vermesi" matematiksel yapının izleridir. Gerek matematiksel gerekse doğrulanabilir ya da yanlışlanabilir ifadelerin (önermelerin) bulunmasından dolayı mantıksal yapı da kendini göstermektedir. Kelime içi ses uyumuyla şiirdeki ses uyumları, estetik bir simetriyle geometrik ve matematiksel uyum dizilimi yansıtmaktadır. Derin düşünce ve tecrübe barındıran atasözleri, her ifadeye uygun deyimlerin varlığı, söz sanatlarının şiir dışında günlük dilde de yaygın olması anlam zenginliğini gözler önüne sermektedir.

"Dilci Felsefe ile Başlangıç ve Yöntem Arayışı Medeniyet Dili Olarak Türkçe" adlı çalışma da Türk dilinin bilim, sanat ve felsefe dili olup olmadığını ortaya koy-

mak için uzun emek sonucu ortaya çıkmış bir kitaptır. Giriş, sonuç ve kaynakça bölümleriyle altı bölümden oluşan eser, aslında üç bölümden oluşmaktadır:

- ♦ **Giriş**
- ♦ Bölüm: **Genel Dil Yaklaşımları**
- ♦ Bölüm: İktidar Aracı Olarak Dil ve Türkçe
- ♦ Bölüm: **Türkçe ile Bilim-Felsefe ve Sanat Mümkün mü?**
- ♦ **Sonuç** (264-268)
- ♦ **Kaynakça** (269-276)

Giriş (s. 17-50) bölümünde yöntemsellikle alakalı bazı bilgileri ve iletmek istediği mesajları doğrudan giriş kısmında vermiştir. Ön söze bakılmaksızın incelenmesi endişesinden edebiyatçı ve dilcilere kısa bir sebep-sonuç izah etme gereğini duymuş, ardından da ön sözde verebileceği bazı bilgileri bu kısımda biraz ayrıntıya girerek açıklamıştır.

“**Genel Dil Yaklaşımları**” (s. 51-115) başlıklı 1. bölümde “*Dilin Felsefe Tarihi İçerisinde İncelenme Süreci*”, “*Eskiçağ*”, “*Ortaçağ*”, “*Rönesans*”, “*17. ve 18. Yüzyıl*”, “*19. ve 20. Yüzyıl*” başlıklarında tarihi süreç değerlendirilmiş, “*Dilin Mantık Yerine İdamesi, Felsefeden Edebiyata*” ve “*Türk Dili İle İlgili Yaklaşımlar*” başlıklarında ise dilin mantık ile ilişkisi ve Türk dili ile ilgili yaklaşımlar ele alınmıştır.

“*İktidar Aracı Olarak Dil ve Türkçe*” (s. 116-196) başlıklı 2. bölümde “*Türkçeye Karşı Duruş Sergileyen Anlayışlar*”, “*Türkçeye Orientalist Karşıtlık*”, “*Türkçeye Arap, Fars Kültürlerinden ve İç Dinamiklerden İtiraz*”, “*Türkçeye İdeolojik Bakış*”, “*Türkçe ve Çalışmaları İçin Spesifik Sınırlandırıcılık Durumu*”, “*Batının Sosyal Bilim Metodolojisinde Çürümeler ve Yanlış Tarihsel-Kültürel Okumaların Tespiti*” başlıklarında Türkçe üzerinde dolaylı ya da doğrudan etkili olan güç unsurlarını ele almış, durum tespiti yapılmıştır.

“**Türkçe İle Bilim-Felsefe ve Sanat Mümkün Mü?**” (s. 196-263) başlıklı 3. bölümde ise “*Bilim Dili Olarak Türkçe*”, “*Sanat Dili Olarak Türkçe*” ve “*Felsefe Dili Olarak Türkçe*” başlıklarında Türkçenin bilim, sanat ve felsefe dili olup olamayacağı tartışılmış, Türk dilinin bu konuda yetkinliğinin var olduğunu fakat dil üzerine yapılan çalışmaların yeterli olmadığı, dilin işlenmesi gerektiği irdelenmiştir.

264-268. sayfalar arasında yer alan “**Sonuç**” kısmında bütün bölümlerde anlatılanların çıkarımları yapılmıştır. **Kaynakça** (269-276) kısmında danışman olarak yararlandığı dil bilimci saha uzmanlarının isimleri ayrıca belirtilmiş; bildiri, makale, kitap, internet kaynakçaları da farklı alt başlıklarda gösterilmiştir. Gerek alanında gerekse dil bilimi alanında literatür taramasının geniş çaplı yapıldığını göstermektedir.

2. Dilci Felsefe İle Başlangıç ve Yöntem Arayışı Medeniyet Dili Olarak Türkçe

2.1. Giriş Bölümünün Değerlendirilmesi (s. 17-50)

Yazar, giriş kısmında adeta tüm eserini neden, niçin yazdığını anlatmaya çalışmış ve gelebilecek her türlü eleştiriye (erken) cevap verme gereği duymuştur. M. Fatih Doğrucan “*bazı edebiyatçılarımızın ve dilcilerimizin ön yargılı ezberlerine rağmen bir cesaret denemesi olarak*” nitelediği bu kitabının “*metodoloji önceliği*”

nin felsefe disiplini olduğunu” belirtmiştir (s. 17). Yazar, daha başlar başlamaz “savunma psikolojisi” içine girmiştir: “Dilcilerimizin veya edebiyatçılarımızın kestirmeden hüküm verdiği konularda yaslandıkları birçok kaynakçanın henüz daha teori düzleminde olduğunu ve bizim teorilerimizi apaçık verilerle çürütmeksizin sadece başka teorilerle yok saymaya kalkışmasını disiplinler arası nezaketsizlik olarak kabul etme hakkımız vardır.” (s. 17). İddia ya da tespitlerinin eleştiri yolu ile değersizleştirildiğini dile getiren Doğrucan, bunun en önemli sebeplerinden birisinin ülkemiz filologlarının/Türkologlarının ders aldığı hocalarının görüşlerinden daha öteye bir görüşü kabullenmek istemeyişleri olduğunu ileri sürmüştür (s. 18). Türkçe üzerindeki çalışmaların Türkçeyi dışarıdan inceleyen bilim adamlarının insafına bırakıldığından şikâyetçi olan yazar, Türkçe konusunda en atak ve belirleyici çalışmaların dış bakış ile geldiğini ifade etmektedir (s. 19). Ona göre “içeriden bakışın avantajları tanımaktır ve Türkçe bu avantaja pek sahip değildir.” (s. 19) O sebeple dilcilerimize ve edebiyatçılarımıza, teorik düzlemden öteye henüz daha geçmemiş olan ezberleriyle, bizim teori girişimini baltalamak yerine, bunun doğrulama veya yanlışlama esaslarınca incelenmesi gerektiğini söyleyerek, onları felsefe disiplini ile yüzleşmeye de davet eder (s. 19). Mantık gereği çelişik hiçbir şey doğru olamayacağı için bu çalışmanın da önceliğinin tutarlılık olduğunu söyler (s. 19).

Bu çalışmada öz Türkçe yaratımı yerine, mevcut Türkçenin konumunu kullanacağını, “öz Türkçecilik” faaliyeti yapmayacağını, yerleşik terimleri kullanacağını ifade etmiştir (s. 20). Bunun Türkçeye zarar verdiği konusuna katılmadığını, bu girişimlerin dile bir şekilde müdahale etmek olduğunu belirterek asıl endişesi de terimleri Türkçeleştirirken anlaşılmamak yahut yaptığı tespitlerin gözden kaçmasıdır (s. 21-22). Bu düşüncesinin gerekçesini şöyle açıklar: “Bilim anlamlandırma ve tanımlama faaliyetidir. Türkçe bir bilim ve felsefe dilidir. Ancak henüz terminolojisi yenice oluşmaktadır. Türkçe kelime seçme, yaratma veya yapılandırma değildir. Doğrudan ve bizzat Türkçeleştirme meselesidir. Bir dilin bilim ve felsefe dili olması o dilin içindeki kelimelerin ulusal karakterinden ziyade düşüncenin her alanını kapsayacak evrenselliğe cevap verebilmesinden kaynaklanır. Bu sebeple Türkçenin bilim ve felsefe dili olmasının gerekçeleri, onun sadeliğinde değil, Türkçeleştirebilme başarısı gösterdiği ve bünyesine katabildiği kelimelerdedir.” (s. 22) “Anlam sorununun bizzat kelime ile değil, bağlam ile çözülebilmesi” görüşünden hareketle (O. Bayülgen’e ait) “şıftırmak” gibi anlamsız bir kelimenin dahi cümle içinde kullanıldığı anda anlamlı gelmesini örnek vermiştir (s. 23). Dilin bileşenleri ve yapısı olduğu kadar tüm bunların kültürün de taşıyıcısı olduğunu ifade etmenin bu çalışmanın en temel amacı olduğunu belirten Doğrucan, göçer sosyolojinin etkisiyle Türkçenin fil dili olduğu, bunun da eylemsellik, dinamizm karakterli olarak hareketlilik, sadece dil sahasında değil, Türk kültürüne ait her sahada gözlemlenebildiği görüşündedir (s. 24). Türkçenin göçer kültür içinde kendi kültürel kolonlarının karakteri olan, emir-komuta, imece ve sıralı iş görme adabı, dilde de kendisini göstererek tanımsız olana dahi anlam kazandırdığını, birçoğunun aynı karaktere sahip olduğunu ve bu özelliğın bilim ve felsefe dili açısından gereken çeşitlilik ve bu çeşitlilik için esnekliğin

Türkçede de mevcut olduğunu savunur. Tüm fiillerin Türkçe olması ve alıntı fiillerin dahi yardımcı fiil sayesinde Türkçeleştirilmesi sebebiyle hiyerarşi ve dizilim açısından sonda yer alan fiillerin antropolojik bir değeri olduğu görüşündedir (s. 26). Göçer toplumların aşağılanması ve yerleşik toplumların yüceltilmesi durumlarının geçmişten günümüze gelen tabulaşmış bir anlayış olduğunu söyler.

Dilcilerden biraz daha farklı düşünerek Türkçenin yapısal özelliklerini fiiller sayesinde korumasına bağlı olarak yabancı kelime düşmanlığının anlamsız geldiğini belirtmiştir (s. 27). “*Türkçe, göçer sosyolojiye mensup olanların dili olarak eylemi, kusursuz bir biçimde başka bir kültüre gerek kalmaksızın tüm detaylarıyla kendi bünyesinde inşa etmesini*” (s. 27) ve “*Türkçenin bünyesine kattığı tüm yabancı sözcüklere rağmen niteliğinden ve varlığından bir şey kaybetmeyecek kadar dopdolu olmasını*” (s. 28) da sebep olarak göstermiştir. Burada sadece alıntı terimleri kullanacağı için uzun uzadıya savunmaya girişmiş, Türkçe hakkında olağanüstü güzel tespitler yapsa da bu tespitleri açıklamasının sebebini bir tek şeye bağlamıştır. Dil bilim çalışmalarının sadece ya yapısallık ya da toplumsal incelenmişlik üzerine incelemelerle sınırlı kaldığını dil felsefesi ve dilci felsefenin bakış açısıyla çalışmaların yapılması gerekliliği üzerinde durmuştur. Son yıllarda Türkçe anlam bilimi üzerine çalışmaların sayısının bir hayli artmasına rağmen yazar, bu tür çalışmaların verimsizliğinden söz etmiş, dil bilimsel çalışmaların yüzeysel olmasından, Türklerde medeniyet örgüsü ve onu fitilleyecek düşünce eksenini çoğunlukla yokmuş gibi davranıldığından, göçer kültür mensubiyeti dolayısıyla Türk kültürünün diğer kültürler karşısında edilgen bir kültürmüş gibi tanıtılmasından ve bunun propaganda hâline dönüştürülüp yerleşik kültürün üstünleştirilmesinden yakınmaktadır (s. 28-30). “*Objektivist ve belirginleştirici bir çizgiyi korumak zorunluluğu ile dil felsefesi bağlamında Türkçeye göz atma zorunluluğunun farkında olan*” (s. 32) yazar, Türkçe çalışmalarında felsefe yöntemselliğinin ıskalandığını belirtmiş, dil bilim ile dil felsefesi farklılığını dil bilimin “*Neden?*” diye sorarken dil felsefesinin de “*Nedir?*” diye sorması olarak açıklamıştır (s. 33). Bu çalışma, Türk kültürünü antropoloji, sosyoloji gibi sosyal bilimsel her alanda felsefe metodolojisiyle inceleme çabası içinde olduğu kadar Türkçe ile felsefe metodolojisini de bir arada düşünme çabası olarak biçimlenmiştir (s. 33). Türkçenin sosyolojiden psikolojiye kadar birçok sahada olgusal ve algısal manada incelenmediği sürece Türk kültürü hakkında yapılan tüm çalışmalar yüzeysel kalmak sorunuyla karşı karşıya olacağı iddiasındadır (s. 34). Türkçenin dehlizlerine tam olarak girilmediğini söyleyen yazarın, eserinin başından sonuna kadar üzerinde durduğu asıl konu “*Türkçenin benzerlik işlevselliğinin tanımlanması*” hususudur (s. 34). Türkçenin diğer dillerle mukayese edilmesinin anlamsızlığını dile getiren yazar, felsefe açısından ele alınması gereken “*dil olmak bakımından incelenmesi*”nin eksik olduğu görüşündedir (s. 34). Günah keçisinin Oryantalizm/Şarkiyatçılık yapıldığını fakat karşı refleks gerçekleştirememesinden yakınırken (s. 34) dil çalışmalarının dil bilimsel düzlem dışına çıkarak psiko-sosyal araştırmalar evreni ve algı-zihin çözümlemeleleriyle antropik bir inceleme sahasına kayması gerektiğini savunur (s. 37). Analitik felsefe geleneğinin gelişimini inşa eden aynı zamanda dil felsefesinin de temeli

olan ‘anlam sorunu’nun Türkçe açısından ele alınması gerekliliğinden bahseden yazar, dil felsefesi ve dil bilim çalışmalarının birbirine paralel ilerleyemediğini, dil bilimcilerin kolaycılık yaparak felsefe sahasına girmediklerini, bu konuda yetersiz olduklarını ya da bunu yok saydıklarını, bu yüzden de *felsefenin kıvrak ve yorumsayıcı tabiatından mahrum kalındığını*, dolayısıyla olasılıklara doğru esneme kabiliyetinin, farklı olasılıkları olanaklar biçiminde değerlendirebilme yeteneğinin ve onları aydınlığa çıkarabilme ihtimalinin kaybedildiğini ve Türkçenin kullanılan, geliştirilen terminolojik bir dil olmak yerine, araçsal hâlde kullanılmış bir dil haline dönüşmeye başladığını belirtmiş, bilimsel açıdan hastalığın (durum) tespitini yapmış, çözüm yollarını da sunmuştur (s. 38): Sanat ve anlam dünyası konusunda ilerlemeci tavır gösterip Türkçeyi ilim, kültür ve sanat sahalarıyla ilişkiye sokarak “*dil sosyolojisi, dil felsefesi bağlamında Türk milletinin sosyal bilimsel yapısını anlayabilmek için öncelikle dilde anlamlılık sorunuyla işe başlamamız gerekir.*” (s. 46)

2.2. “Genel Dil Yaklaşımları” Adlı 1. Bölümün Değerlendirilmesi (s. 53-116)

Yapısal, biçimsel, işlevsel, türsel ve içeriksel olarak incelenmesi mümkün olan dilin nasıl incelenirse incelenir öncelikli olarak yapı biçiminin dikkat çekeceğini belirten yazar (s. 51) “*Anlam mı dil mi? Mantık mı dilbilim mi?*” türünden soruların kaynağının dil süreçlerinin düşünme süreçleriyle ilişkisinin ortaya koyulduğu tarihsellik perspektifinin belirlenmesinden sonra ortaya çıkan sorular olduğunu belirtir (s. 53). Dilin veya ürünlerinin ne ile başlayıp nereden beslendiği, dilin veya ürünlerinin imkânı, kaynağı, sınırları, ölçütleri, hakkında ne söylememiz gerektiğiyle ilgili birçok sorun ile karşı karşıya olduğumuzu ifade etmiştir (s. 53).

“*Dil Mantık İlişkisi*” (s. 54-55) alt başlığında “*Dil evrensel midir, kültürel midir?*”, “*Medeniyet evrensel midir, dil medeniyet midir ve medeniyet ile dili ölçmeye çalıştığımız noktada, dili kültürel olarak tarif edersek evrensellik olgusunu nereye yerleştirebiliriz?*” sorularını soran yazar, meseleyi dil felsefesinin ötesine, dilsel bir antropoloji etkinliğine doğru gittiğini ve dil sosyolojisi ve antropolojisinin gelecek dönemlerde ilgilenilmesi en muhtemel alanlardan olacağını söylemiştir (s. 54). Türkçe için mantık yürütme çerçevesinin çizilmediğinden bahseden yazar, dil felsefesi gibi daha kesinlikli ve derli toplu girişimlerin için Türkçenin henüz işlenmediğini, bunun da ancak dilci felsefe ile mümkün olacağını dile getirmiştir (s. 54). Yalnız bu çalışma, Türkçe üzerinde dil felsefesinin kavramsallığından sosyal psikolojinin algı gerçekliğine kadar bir zihin kurgusu aramaktadır. Yazarın da sıkça üzerinde durduğu gibi Türkçenin özel konumuyla ilgilenmek, felsefe çerçevesinde pek mümkün olmamıştır (*Bu tip ifadeler de eser boyunca çok sık tekrar etmektedir.*). Bu açıdan dil felsefesinin veya farklı olarak felsefenin dil üzerindeki etkinliğinin tarihsel izlerini sürmek gerektiğini dile getiren yazar, dilin düşünce çerçevesinde sorgulanmasının tarihçesini açıklamıştır. Dil bilimin tarihselliği ile ilgilenmemiştir.

“*Dilin Felsefe Tarihi İçerisinde İncelenme Süreci*” alt başlığında ilgilendiği konunun düşünce ilminin dil etkinliğini çıkışından ziyade işleyişi ile beraber düşünme eylemi olduğunu söylemiştir. “*Ön Asya, Türk hinterlandından bağımsız değildir. Bu sebeple kadim dillerin üzerinde düşünmek, daha sonra kadim dillerin*

üstüne yerleşen işgalci dillerle beraber kavramların semantik, sentaktik, paragramatik, morfolojik ve semiyotik gelişimlerine yapısal manada işaret etmek, Türkçe için de önemli bir metodoloji havuzunu dolduracaktır.” (s. 56)

“Eskiçağ” alt başlığında dil üzerine en eski düşünüş, en kapsamlı açıklamanın Tevrat’ta ‘Adem’in bütün varlıklara isim koyması veya Tanrı tarafından bütün isimlerin sadece Adem’e öğretilmesi’ konusu olduğunu belirten yazar, bunun Kuran’da (el-Bakara, 2/31) da geçtiğini, bunların da “nominal merkezli bir dil anlayışı” olduğunu, modern dönemlerde materyalizmin öncüsü olarak görülen ve her şeyin kökeninin adlar olduğu anlayışı ile çerçevelenen nominalizmin ilk dayanaklarının semaviyatta olduğunu ortaya çıktığını açıklamıştır (s. 57). İlk seküler akıl yürütmeler, Grek kültürü içerisinden Sokrates ile gelir. Sokrates’e göre dil insani başarıdır. Antik Yunan bakış açısından Sami bakış açısına kadar hemen hemen bütün kadim dillerde söz veya söylev bütünlüğü akıl ve ürünü olan mantık ile birlikte ele alınmıştır. Antik Yunan dilinde hem söz hem de mantık anlamına gelen logos kelimesi, dil felsefesi çerçevesinde de ele alınan ilk antropik başvurudur. Hükümet işlerinde ve mahkemelerde halka açık tartışmalarla ortaya çıkan retorik sanatı Yunanistan ve Roma’da konuşma sanatlarına verilen yüksek değeri göstermektedir. Dil felsefesi açısından Eskiçağ’da iki temel ekol vardı. Anolojistler (örneksemeciler), dilde düzen ve kurallılığı savunurken anomalistler (aykırılıkçılar) ise bunu reddetmiştir. İlkçağ’da her düşünce *etimoloji* ile ilgilenmiştir. Etimolojik inceleme biçimi felsefenin ilk dönemlerinde görülmüştür. Lucretius’tan Demokritos’a kadar bazı dilsel düşünceler ise *adcluk* evreninden farklı olmamıştır. Demokritos için harf anlamında kullanılan *gramma / gramer* kelimesi de harf referans alan bir kök ilişkisi ile türeyerek günümüze kadar gelmiştir (s. 58-62). (Yazar, bu bölümde Ortaçağ ile ilgili bazı sorunları erken açıklamıştır.)

“Ortaçağ” alt başlığında anlatılanlar özet olarak şu şekildedir: Ortaçağ, başlangıcından sonuna kadar en önemli dil bilimsel olaylar dizgesidir. En önemli dil bilimsel hadisenin başlangıcı, Ortaçağ’ın da başlangıcıdır. En önemli sosyokültürel değişimi tetikleyen en önemli hadise, Kavimler Göçü meselesidir. Gotik diller, Asyatik dillerle karşılaşarak karışmış, ardından göç dalgası içinde Latince başta olmak üzere diğer Avrupalı dillerle etkileşime geçmiştir. Avrupa’nın kökenlerinde etkileşim yaratacak derecede çok kültürlülük imkânına sebebiyet vermiş olan bir dilbilimsel dinamizm söz konusu olmuştur. Türkçe konuşan Hunlar ile karşılaşan Germen-Got kavimleri göç ettikleri yerlerde farklı dillerle karşılaşmışlardır. Bugün birtakım ulusların ismi ya da cismi çoktan değişmiştir. Bu değişikliğin sebebi göç meselesidir ve birçok ulusun ortadan kalkma gerekçesi, gördükleri işgallerden ziyade bilinçlerini sağlayan dil yapılarının diğer diller içerisinde biçimsel farklılıklara uğrayıp ortadan kalkmasıdır. Coğrafi keşif hamleleri ve öncesinde Doğu’ya yapılan Haçlı seferleri de birçok değişikliğe sebebiyet vermiştir. Aristoteles’in tanınma süreci hızlanmıştır. Mantık, Retorik ve Dilbilgisi temelli Roma eğitim anlayışı, Ortaçağ’da Quadrivium ve Trivium denilen sanatların yani Ortaçağ’daki bilimlerin öncülünü oluşturmuştur. İki felsefi kutbu *kavram realistleri* ile *nominalistler* olmuştur. Konuşma sanatı, mantık, dil bilgisi üçlüsünün birbirine aşamalı olarak bağlı olduğu bu sınıflandırma bir sonraki

çağda Avrupa için *Trivium* (üçlü yol) sanatlarının temelini oluşturacaktır. Türler ve Cinsler üzerine düşünüş sorunu Antik dünya ve Ortaçağ için en derin bilimsel sorun haline gelmiş, özellikle Ortaçağ'da tümeller sorunu olarak bilinen bir soruna yol açmıştır. Ortaçağ boyunca tümeller sorunu (mantık problemi) devam etmiş, Modernite ise bu mantık sorununu çözmek yerine, onu olduğu gibi olduğu yerde bırakarak felsefeye ait düşünce metodolojisinin dışına çıkmıştır (s. 63-67). (Yazar, bu bölümde Rönesans ile ilgili bazı sorunları erken açıklamıştır.)

“Rönesans” alt başlığında anlatılanlar özet olarak şu şekildedir: Batı için hem bir buhran çağıdır, hem de klasik dönemlere dönüş veya yeniden doğuş olarak adlandırılan bir *diriliş arayışı*dır. Yine de Ortaçağ'dan daha fazla gayretleri yoktur. Ayrıca Ortaçağ boyunca etkin olan *kuralcı dil bilgisi* bir şekilde devam etmiş ve dilsel manada kuralcılık yapısı, yenilik olarak ulusal dillerde de aranmaya başlanmıştır. Çünkü sadece dinsel duruş noktası ve dogmatik tavır artık Ortaçağ'daki kadar belirleyici değildir (s. 67-68). Modistler olarak bilinen ve dilsel bütünlüğün ancak tümellerle mümkün olduğunu betimleyen grup, dilsel tümellerin de varlığı ile dilin altında birtakım evrensel kurallar olduğundan hareket etmiştir. Rönesans'a kadar eğitimin ve uluslararası iletişimin ortak dili olan *Latince önemini kaybetmeye başlamıştır*. Ulus-diller etkinleşmeye başlamıştır. Ulus-Devlet siyasallaşmasını da tetikleyecek bir davranış modelidir. Rönesans, coğrafi keşiflerle beraber, ilkel kabul edilen dil yapılarından medeni dil yapılarına birçok dilsel etkileşim sahasının açıldığı bir çağdır. Latincenin önemini kaybetmesinde matbaanın da önemi büyüktür. Çünkü Latince eğitim ve öğretim sadece sınırlı sayıdaki seçkine yani soyluya has bir meseleydi. Avrupa siyasi değişikliklerin temelinde de matbaa vardır fakat matbaa, Osmanlı'da yani Türklere aynı kırılmaya sebebiyet vermemiştir. Doğu dünyası ise Arapça üzerinde yoğunlaşarak tek-tipleşmeye başladı. Batı dünyası ilerleme eksenine geçerken Doğu dünyası da gerilemeye başlamış. Doğu'da ulusal diller, mesela özellikle Farsça ve Türkçe İslam şemsiyesi ile geçerlilik kazanan Arapçaya karşı çok daha önce ulusal kimliklerini koruma mücadelesine girişmiştir (s. 69).

“17. ve 18. Yüzyıl” alt başlığında anlatılanlar özet olarak şu şekildedir: “*Felsefi manada modernleşmenin, düşünsel açıdan aydınlanma prototipinin, siyasal açıdan devrimin ve evrimin, bilimsel açıdan ilerleme ve gelişmenin kavram çatısını oluşturmaya başladığı dönemdir.*” (s. 70). Yazarın verdiği bilgilere göre mezhebe dayalı dinsel ayrılıkların görüldüğü bu dönemde en önemli mesele “*dilin kaynağı*” olmuş, “*evrensel dil (gramer) arayışı*” ortaya çıkmıştır. Bu hususta *Port-Royal Okulu* etkili olmuştur. *Descartes*'in etkisi ile yayılan bu arayış, kalkülüs metodunu ortaya atan *Leibniz* ile ideal bir dil geliştirme yoluna gidilmiş, matematikleşme eğilimi ön plana çıkmıştır. Dilde semantiğe yönelim de *Locke* ile birlikte bu dönemde ele alınmıştır, *Humboldt* sayesinde dillerin sürekli dinamizmi çerçevesinde farklı insanların düşünsel ifadelerinde oynadığı rolü göstermesiyle dil bilimsel ilerleme kaydedilmiştir.

“19. ve 20. Yüzyıl” (s. 75-88) alt başlığında anlatılanlar özet olarak şu şekildedir: 19. yy. başlarında dil olgularını, olgu olmak bakımından açıklayabilen ve bunların *tarihsel bir incelemeyle* ele alınmasını zaruri kılan bir anlayış yapısı-

nı dilbilimci Rasmussen Rask ve *Jacob Grimm* kesin bir biçimde ifade etmiştir (s. 77). Macarların Türk olduğunu yakalaması, Fin toplumunun Asyatik izlerini kendi kültürel kodlarında yakalaması, Grimm yasası olarak da bilinen Ünsüz Değişimi, Wiedemann'ın 14 maddelik Ural-Altay dillerindeki ortaklıkları açıklaması bu dönemde görülmüştür (s. 79). Bu dönem dil bilimsel çalışmaların mantık çalışmalarına dönüştüğü ve dil ile mantığın bir arada ele alınarak mantığın yeni imkânlarının araştırıldığı ve tarihsel dil bilim sahasının ortaya çıktığı bir dönem olmuştur (s. 79). Dil bilim alanında mantık ve matematik temelli araştırma yapan filozofların arasında en belirgin olanları *Frege*, *Russell* erken dönem *Wittgenstein* olmuştur (s. 80).

Yazar, benzer akıl yürütmelerine devam etmiş, daha önce söylediği bazı açıklamaları tekrar etmiştir. Daha önce başka başlıkta ele aldığı konular bu başlıkta tarihi çizgisellikte verilen/tekrar edilmek zorunda kalınmış. Türkçenin göçer sosyoloji mensuplarının kültür ve düşün birimi olması, göçer sosyolojinin en önemli özelliği hareketlilik meselesi olması, hareket kavramı başı başına işlevsellik barındıran bir hâl olması, hareketlilik durumunun pratiklik istemesi ve pratikliğin ise işlevsellik ile kazanılması gibi özelliklerle Türk dili de işlevsel bir dil olduğu konusu tekrar dile getirilmiştir.

Evensel dil kaideleri açısından bilim ve felsefe dili olarak Türkçeyi inceleme amacıyla olan yazar özellikle Türk diline işlevsel açıdan bakan çalışmaların yapılması gerekliliğinin üzerinde durmuştur: “*Hız, sürat Türklerin belirleyici yaşam biçimidir. Bu sebeple dillerini pratik bir biçimde matematikleştirerek süratli hale getirmişler ve ek yapılarıyla tek bir kelimeyi tanımlayıcı, açıklayıcı bir cümle haline çevirmişlerdir. Şüphesiz ki tek kelimelik dev açıklamalar, en çok emir-komuta ve örgütlenme meselelerinde sürat kazandırmıştır ki Türklerin ordu ve devlet konusundaki yeteneklerinin büyük bir çoğunluğu da dilsel manada çözümleyici, basitleştirici kavramlarını iletişim yoluyla kullanabilmesinden gelir. Sırf bu gerekçeler bile Prag dil okulu tarafından ortaya atılan işlevselcilik kuramının Türkçe açısından ele alınmasını zaruri kılmaktadır.*” (s. 85) Sosyal hayattaki hız ihtiyacı insanları *en az çaba ile* iletişim sağlamaya yönlendirmiştir. Günümüz için de geçerli olan bu kuralın göçer sosyoloji için de geçerli olabileceğini düşünmekteyiz. En az çaba sonucu değişimlerin de bu bağlantıda ele alınması uygun olabilir.

İşlevselcilik ve göstergebilim kuramlarının Türkçeye yön verebilecek yetkinlikte kullanılmaması eleştirilmiş, 20. yüzyılın dil biliminin ‘babası’ olarak düşünülen Saussure’ün adlar dizini yerine doğrudan im ve imge perspektifine, gösteren ve gösterilen çerçevesinde yönelmesi, ses birimlerinin incelenmesi ve rollerinin belirlenmesi, *Glosematik kuramı* gereğince önemli dilsel çözümler ön plana çıkması gibi konular ele alınmıştır.

“*Dilin Mantık Yerine İdamesi, Felsefeden Edebiyata*” alt başlığında düşüncenin çözümlenme aşamasında mantık ve dil ile kurduğu ilişkiyi açıklarken, zaman içerisinde mantık sahasının yerini dil sahasına terk etmesini ve böylece mantığın sonucu olarak gerçekleşen felsefe faaliyeti yerine dilin sonucu olarak gerçekleşen edebiyat faaliyetinin ön plana çıkmasını açıklama amacını gütmektedir. Ayrıca bunun nedenleri ve sonuçlarını işaret edebileceği bir argümantas-

yon hedeflemektedir. Bu bölümde mantık ilmine ait kategorilerin linguistik ilmine ait kategorilere dönüşmesi izah edilmiştir. Kavramların birbirleriyle bağlantı- lanma süreci veya ilişkiye girme süreci, kavram meselesi, isimlendirme, mantık yerine açıklayıcısı olan dil bilimin idame ettirilmesi, mantık ilminin yerini dilsel süreçlere bırakması, düşünce dünyasının felsefeden edebiyata doğru nasıl evrilmesi, yenileşme kavramının kitle iletişim araçlarıyla kutsanması, sonuçları tartışılmadan mutlak doğruymuş gibi algılanması gibi konular ele alınmıştır. *“Bir dilin yeterliliği için esas gereken ölçütün, çeşitlilikten ziyade olasılık çeşitliliği olduğunu belirten yazar, bunun esnekliği sağladığını ve Türkçenin de bu açıdan bağlam ve bağlantı örüntüsü yaratabilen bir dil olduğunu savunur.”* (s. 100)

“Türk Dili İle İlgili Yaklaşımlar” alt başlığında Altay Dilleri, Nostratik, Avrasyatik gibi dil ailesi teorileri hakkında kısa bilgiler/açıklamalar verilmiştir. Wiedemann’ın 14 maddesinin bilim, felsefe ve sanat dili açısından ifade ettikleri gibi konular açıklamıştır. Ural Altay dillerinin müşterek özelliği olan ses uyumunun *sanat dili olma açısından yapısallık, aliterasyon ve asonans yaratacak derece veya prozodiye imkân tanıyacak biçimde ses uyumluluğu olması* konusunu irdelemiştir. Yazar, burada eserinin genel dil yaklaşımlarıyla ilgili bilgilerden hareketle hangi yaklaşım biçiminden esinlendiğini okuyucuya bıraktığını söylerken eserin duruş noktasını Türk dili ile ilgili yaklaşımlar hakkında verdiği bilgilerde yer aldığını belirtmiştir. Fiillerin gerek çekim, gerekse de şekil bakımından zenginliğinin vurgulanması, hareketlilik-eylemliliğin mekânsal sonralığı referans *alması, göçer sosyolojilerin yoğunluklu olduğu Ural Altay dil ailesinde postpozisyon (son ek) kullanımı*, sıfatların veya zarfların kullanıldığı kavramların ardında veya önünde kullanılışı, Türkçenin bilim dili olması açısından en önemli detaylardan birisinin de tam bu sebeple niteleyicilik esas olması gibi her açıdan çok önemli tespitlerini açıklamıştır. *Yazarın gerek bu bölümdeki gerekse bu eseri oluşturmasındaki amacı bilinen konuları tekrar etmek değil, dokunulmayan konuların üstüne yürümektir.*

2.3. “İktidar Aracı Olarak Dil ve Türkçe” Adlı 2. Bölümün Değerlendirilmesi

“Bilginin elde edilmiş sürecinden aktarılmış sürecine, hafızada işleniş sürecinden yorumlanış sürecine kadar dilin araçsallık halinin iktidar prensiplerinin başvurduğu en temel araçlardan olduğunu” dile getiren (s. 116) yazar, adlar meselesinin dilin hâkimiyet sahasının en önemli belirleyenin *“tanımlama sahası”* olduğunu, bu konuda da *“adlar meselesi”* nin ortaya çıktığını belirtmiştir (s. 117). Yazara göre isim koyma, ad verme açık bir tanımlama-betimleme faaliyetidir ve nesneleşmiş bir güç meselesidir (s. 118). Robinson Crouse’un, yerli kişinin adı olmasına rağmen ona bir ad (Cuma) vermesini ve Dede Korkut hikâyelerindeki ad verme temalı Boğaç Han hikâyesini örnek verdikten sonra *“tanımlamak ve tanımlanmak ise ayrıca ontoloji meselesi”* (s. 118) bahseden yazar, *“tan”* kelimesinin -1- yapım eki ile beraber tanı- kelimesine dönüşmesine, bilgi sürecinin de başlangıcı olduğuna, bilgiyi, betimleyen ifadeye *“tanım”* denildiğine, bütün bunlarla *“Tanrı”* kelimesinin ilişkisine değinmiş (s. 119).

“Türkçeye Karşı Duruş Sergileyen Anlayışlar” alt başlığında *‘buhran’* olarak değerlendirdiği iddialara yer vermiştir. Felsefenin veya bilimin Türkçe ile yapılamayacağına dair birtakım dayatmaların daha önce Fars ve Arap kökenli, sonra-

sında da Batı referanslı olması ve bunların asıl sebebinin de *hegemonik* olması üzerinde durmuştur (s. 120).

“*Yerleşik toplumlar ile göçer toplumlar arasındaki çekişmede, yerleşik toplumların lehine, lisan faktörü ve kültürel gelişimler ön plana çıkartılmış, baskın göçerliğin iktidar baskısı hafifletilmeye çalışılmıştır*” (s. 121) diyen yazar yerleşik ve konar-göçer kültürlerin etkileşimlerini değerlendirmiştir. *Eski dönemlerde bir kısım Türklerin yerleşik yaşarken bir kısım Türklerin de konar-göçer olduğu; unsurları yerel ve sosyal tabakalara has izler taşımayan ve ağızlar üstü olan “ölçün-lü/standart dil”in yerleşiklikten ziyade bir ihtiyaç meselesi olduğu görüşlerinden hareketle bu konu üzerinde biraz daha düşünülmesi gerektiği kanaatindeyiz.*

“*Türkçeye Oryantalist Karşıtlık*” alt başlığında “*Kavimler Göçü*” (M.S. 375), Viking istilası, Endülüs Emevi tehlikesi, Moğol istilası, Pers istilası, Asya-Türk İstilası (Hun-Macar, Kuman, Kıpçak, Bulgar vs.), Moğol İstilası, Arap-İslam İstilası, Anadolu Selçuklu İstilası ve Balkanlardan Orta Avrupa’ya kadar da Osmanlı İstilası konuları ve bunlar sonucundaki toplumsal değişimler kabataslak ele alınmıştır. *Bazıları için geçerli olsa da ‘istila’ kavramının/kelimesinin hepsi için geçerli olmadığı görüşündeyiz. Ayrıca bu bölümde bazı genel ağ kaynakları yerine asıl kaynaklarının kullanılması/verilmesinin daha uygun olacağı düşünücüsündeyiz.* Kendi dillerini överek veya propaganda ederek değil, hâkim siyasal egemenin dilsel sahasını değersizleştirerek yapılan bu durumun aslında Arap ve Farsların kendisini Türkler karşısında koruma refleksi olarak değerlendirilmesi gerektiğini söyleyen yazar, siyasal ve dini çevrelerin tutumlarını eleştirmiş, önemli tespitler yapmıştır: “*Doğu’nun kadim, kuşatıcı kültürüne rağmen, başta dil olmak üzere bütün kültürel araçları, argümanları, Batı’nın tahakkümü altında kalmaya başladı.*” (s. 126) “*Batı için Doğu bilindikçe istila edildi, istila edildikçe de tekrar tekrar bilinişe geldi.*” (s. 127) “*Batı-Doğu arasındaki ayrımın gizil öncülleri de göçerlik-yerleşiklik olmuş ve Batılı olmaklık yerleşiklikle açıklanırken Doğulu olmak ise göçerlikle izafi hale gelmeye başlamıştır.*” (s. 127) Aslında oryantalizm kelimesinin temeli “*Doğuyu tanımak, bilmek, kadar onu anlamlandırmak, yeniden tanımlamak anlamına gelmektedir.*” (s. 128) “*Oryantalizm özellikle isimlendirme çerçevesinde hareket etmiştir. Mesela isimlendirme açısından kendisini tanımlamamıştır. Karşısındakini tanımlamıştır. Mesela Batı kendisini ileri olarak tanımlamamıştır. Bunun yerine Doğu’ya geri demiştir.*” (s. 130) Oryantalistlerden daha çok oryantalist etkisinde kalmış olanlar, Türkçeye karşıtlık oluşturmuştur (s. 132). Türkçenin yetersizliği hakkındaki şikâyetler, oryantalistlerden daha fazla olarak onların etkisinde kalmış olan Türklerden gelmiştir (s. 133). Batıcı olarak adlandırılan bu sınıf Cumhuriyet tarihimiz boyunca Türkçenin felsefe ve bilime yetmediği iddiasını, zaman zaman Türklerde felsefe ve bilim olmadığı iddiasına taşımıştır (s. 133).

“*Türkçeye Arap, Fars Kültürlerinden ve İç Dinamiklerden İtirazlar ve Cevapları*” alt başlığında Türklerin eleştirilmesi ve değersizleştirilmesi açısından dillerinin hedef alınması, Türkçenin gelişmemiş bir dil olduğu iddiasına karşı Türkçenin sahipleri, kayıtsız kalması ve bunun bir tür algı yönetimine çevrilmesine, dinsel sebepler ve medeniyet gerekçeleri ile kısır döngü içerisine girilmesi, Türk toplumunda da aydınlanma anlamında uyanış olmaması, özellikle ‘*Tanrı*’ keli-

mesinden hareketle Türkçeye karşı çıkışların temelinde yatan sebebin Türklüğe olan karşıtlık olduğu gibi konular irdelenmiştir.

“Türkçenin diğer diller karşısında yetersiz olduğu iddiasının ilk kaynağı Batı değil, Doğu perspektifidir. Türkçenin Farsça ve Arapça karşısında yetersiz olduğu veya bu diller gibi bilim ve sanat dili olamadığı iddiası, asurlarca miras gibi, bazı tarikat veya cemaat yapıları üzerinden gelecek kuşaklara aktarılmaktadır. (...) Yaptıkları kesinlikle bir bilimsel tespit veya kültürel derinlikli inceleme değildir, doğrudan siyasi bir iddiadır ve gerekçeleri ise hegemoniktir.” (s. 141) *“Batıcı veya Doğucu bazı düşüncelerin Türkçeye karşı mesafeli durarak, milli karakteri dışarıda bırakma çabasıdır. Kendi ulusunun dili ve kültürüne, ideolojik ele geçirilmişlik üzerinden kayıtsız kalan kitleler dilin iktidar aracı olduğunun ya farkında değil, ya da başka dillerin muktedir olmasından rahatsız değildir.”* (s. 142)

Türk dil sahasının üzerine yönelen incelemelerin sentaktik ve morfolojik çalışmaları henüz daha aşamadığını iddia eden yazar, bunun sebeplerinin de *“Türk coğrafyalarının genişliği, Türk kültürel dinamiğinin geniş zaman dilimlerine ve mekânlarına yayılması ve ideolojik yaklaşımlar”* olduğunu ifade etmiştir (s. 145). Çözümü ise (sosyolojik, psikolojik veya felsefi açıdan) *‘sosyal bilimsel bir bütünlük’* ve dil felsefesi metodolojisiyle ele almak olarak sunmuştur. Dolayısıyla antropolojik bir dil çalışması, kültür sahasından diğer sosyal sahalara kadar birçok düşünceyi hem evrensel hem de kültürel manada aydınlatacaktır (s. 146).

“Türkçeye İdeolojik Bakış” alt başlığında Türk dili üzerinde etkisi yüksek seviyede olan kültürlerin savunucuları yüzünden ortaya çıkan durumları ele almıştır. *“Dili sosyal bir araç olduğu kadar siyasal da bir araç”* olarak da tanımlayan yazar, *“sosyal ayırım mekanizması olarak doğal bir kategoriye dönüşen dil böylece, siyasallaşan bir mekanizma hâline dönüştüğü”* görüşündedir: *“Türkçenin ve kullanımının, iktidar veya siyaset sahası ile ilişkiye girdiği anda, halkın dili olması sebebiyle, kendini ayırmak isteyen elit sınıfın, değersizleştirilmesine maruz kalması söz konusu olmuştur.”* (s. 156) *Bu bölümde Türkçenin fiil açısından özellikli ve üstün oluşu konusunu tekrar ele alıp bazı açıklamalar eklemiştir. Hatta “şıftırmak” gibi anlamsız bir kelimenin sentaktik yapısallıkla anlamlı hâle getirebilen bir dil olma özelliği de tekrar edilmiştir. Yazara göre “Dilde Sadeleşme Hareketi”nin aşırıya kaçan uygulamaları sebebiyle birçok kelimenin uzun yıllar içerisinde geldiği dilsel özellikleri kaybederek Türkçeleştiğini gözden kaçırmışlardır; aynı zamanda sadeleşme adına *uydurukça* olarak isimlendirilebilecek bir akım ortaya çıkmıştır, bu da yeni bir karmaşa ve yeni anlaşılabilirliğe yol açmıştır (s. 163). Gerek Doğu gerekse Batı kaynaklı duygu ve düşüncelerden etkilenmelere çok tepki gösterilmemesi görüşünde olan yazar, “Yabancı dille alakalı fiiller dahi, geldiği dilden isim veya sıfat halinde alınıp “etmek, olmak” gibi Türkçe yardımcı fiilleriyle Türkçeleştirilmiştir.”* teziyle geniş bir pencereden bakma eğilimindedir (s. 163).

“Türkçe ve Türkçe Çalışmaları İçin Spesifik Sınırlandırıcılık Durumu” alt başlığında araştırmacıların yarattığı uzmanlaşma diktatörlük, disiplinler arası araştırmaların yapılmaması, entelektüel akli disiplinler arası düşünmesi gerektiği fakat sınırlandıran yapılar, anlamı çözebilmek için kullanımın esnekliğiyle ilgilenmek yerine kullanımın sınırlılığında öteye geçilmemesi, Arap ve Sovyet

ideolojilerinin dil çalışmalarını sınırlandırıcılığı gibi konular ele alınmıştır. Dilin kendisini dilin diğer inceleme biçimlerinden dahi soyutlayacak noktaya taşıyan bir bilim etkinliği oluştuğunu, buna da “profesyonelizm” denilebileceğini (s. 167) söyleyen yazar, Türkoloji girişimlerine yönelik iki temel sınırlandırma faaliyetinden daha bahseder: Yüzeysel kalmış akıl yürütmeler sonucu bir şeyin ilk kabul edildiği şekliyle devam etmiş olması ve Türkçe çalışmalara karşı yapılan emperyal müdahaleler (s. 170). “*Kalaba*” kelimesi üzerinde duran yazar bu açıklamalarında dil bilimi eğitimi almış bir etimolog gibi irdeleme ortaya koymuştur. Arapçanın dinsel ayrıcalık sebebiyle Türkçe üzerinde ‘*kalaba*’ kelimesi örneğinde etkisi/baskısı ve bunun da bir sınırlandırıcılık olduğu açıklanmıştır (s. 175-177). Türkoloji çalışmaları Sovyet ideolojisinin sınırlandırıcılığı veya müdahalesi altında Türk halklarının ortak alfabe olmayışının sebebini onlara aynı alfabenin bile farklı transkripsiyonlarda dayatılması olarak değerlendirmiştir (s. 177).

“*Batının Sosyal Bilim Metodolojisindeki Çürümelere ve Yanlış Tarihsel-Kültürel Okumaların Tespiti*” alt başlığında yerleşik kültüre ait tanımların göçerler tarafından üretilmeyeceğini düşünen bir yaklaşımla karşı karşıya kalındığına değinen yazar kutsanan yerleşiklikten şikâyet etmiştir. Ayrıca sınırlandırıcılık konusyla ilgili bir çıkarım bu başlık altında açıklanmıştır: “*Türkçenin farklı dillerin alfabeleri ile karşılaşmak zorunda kalışı, zaman zaman kendi fonetik biçiminde kırılmalar yaratmıştır. Türkçe açısından en büyük sınırlandırıcılık problemlerinden birisi de budur. Bu sebeple diğer dillerden ödünç alınan alfabeler farklı dillerin ses karşılığındaki harflerle oluşmuş olan alfabeler olduğu için bu alfabeyi kullanmak durumunda kalan Türkçe, fonetik farklılıklar sebebiyle de sınırlandırmaya uğrayabilmektedir.*” (s. 190) Türkçenin bünyesine aldığı tüm dış etkilere rağmen bozulmak yerine geliştiğini ifade eden yazar “*Bir dilin ne kadar sade veya öz olup olmamasından ziyade, o dilin ne kadar tanım ve betim gücüne ulaşmış ulaşamadığı, felsefe ve bilim dili olmanın anahtarını belirleyecektir.*” (s. 195) görüşünden hareketle Türkçenin tanım ve betim hazinesi geliştiğini, bu durumun da felsefe, bilim ve sanat açısından önemli olduğunu belirtmiştir.

2.4. “Türkçe ile Bilim-Felsefe ve Sanat Mümkün mü?” Adlı 3. Bölümün Değerlendirilmesi

Türkçe ile felsefe yapılabileceğini alt başlıklar hâlinde açıklamıştır. “*Hangi dil olursa olsun, müphemelik açıklık getirebiliyorsa, şüpheliyi elimine edebilecek dağarcığı inşa edip kendi kurallılığı ile açıklayabiliyorsa o dil, hangi dil olduğu fark etmeksizin, bilime, sanata ve felsefeye müsait olan gelişime açıktır.*” (s. 196) diyen yazar, herhangi bir kelimenin hem anlam hem de bağlam ile kullanılabilmesinin ve aynı kelimenin anlamıyla bağlamı arasında zıtlık oluşabilmesinin tezat sanatına yol açabileceğini, bunun da sanatsal bir durum olduğundan üstünde felsefe yapılmasına ihtiyaç duyulan bir mesele olduğunu ifade etmiştir (s. 196). Dilin açıklayıcılığı meselesine değinen yazar, *bu açıklama tarzının ne olduğunun dil tarafından karşılanıp karşılanmadığı meselesinin de dilin, sanat, bilim veya felsefe dili olup olmamasıyla sonuçlandığını* belirtmiştir (s. 198). Türkçe ile bilim, sanat ve felsefe yapılabileceğini iddiasının mantık dışı ve gerçeklik inkârı haline dönüştüğünü dile getiren yazar, “*Söylence üzerine ozanlık kültürünün*

taşıyıcısı olmuş Türk dilinin sanat dili olmadığını iddia etmek, sığ bir taraftarlık neticesidir.” diyerek bunun kronik bir tarih meselesi olduğu kadar oryantalizm ve ideoloji meselesi olduğunu da söylemiştir (s. 199-200).

“Bilim Dili Olarak Türkçe” alt başlığında “kökün devamına şahıs eklerinden yapım eklerine, zaman eklerine kadar birçok eki alıp kök ile eki, bir bütün haline getirecek kadar eklemli bir dil” olması gerekçesiyle Türkçenin ‘matematikselsel bir dil’ olduğu ve ‘formel yapısı’ konusunda söylenecek her şeyi söylemiştir: “Türkçe tanım ve açıklama kavramlarından hareketle bilgi eylemine varmakta, bilgiyi çıkarım olarak argümente edecek olan bir söz dizilimi ile beraber matematikselsel bir ispat yöntemelliğini iç yapısında barındırmaktadır. Yani Türkçe koşulluluk, gereklilik, ihtimal ve zorunluluk karşıtlıklarını, kendi dilsel yapısı içinde düşünce- nin tüm alternatifleriyle beraber simgeleştirebilmektedir. Türkçe bir bilim dilidir. Çünkü bilimin en önemli özelliği, olasılıklar evreninin sınırsızlığını ifade edebilecek kadar yetkinleşebilmesi ve bu olasılıklardan herhangi birisinin, nedensellikleri ve şartları tamamlandığında, olasılık olmaktan çıkıp kesin olana dönüşebileceğini ifade edebilmesidir. Elbette bu manada, geniş kelime dağarcıkları kadar her bir nedenle, farklı bir etki ve tepkiyi kombine edebilecek yoğunlukta kombinasyonlar, permütasyonlar gerekmektedir. Türkçe kelime yapısı bakımından, ek-kök ilişkisi sebebiyle, permütasyon ve kombinasyon olanaklarına sahip, üreyebilen, türeyebilen bir dil yapısına sahiptir.” (s. 201) “Dolayısıyla mantık ve matematikle akıl yürütme hususunda kavramları birbirine bağlama biçiminde aynı yapısal biçim özelliğini gösteren özelliklerinin bulunmasına rağmen Türk dilinin bilim dili olarak değerlendirilememesinin altında kasıtlı ya da ideolojik bir karşıtlık olduğuna dikkat çekmektedir.” (s. 202) Türkçenin eklemli yapısı ve ek-kök ilişkisinin hem matematikselsel hem geometrikselsel çerçevesini gösteren yazar, hece ölçüsü veya mısraları belirleyen şiir biçimselliğinden örnekler vermiştir (s. 202-203).

“Herhangi bir dilin bilim dili olmağını saflık, duruluk meselesi değil, çeşitlilik ve evrensellik meselesi belirlemektir. Burada esas bilimsellik, dilin kendi kurallı yapısına ve biçimine yabancı dilden geçmiş sözcüğü uydurabilme ve kendi dilinin kurallı yapısında bu sözcüğü sırtmadan kullanabilme kabiliyetidir. İşte böyle bir dil, açıklayıcı, tanımlayıcı, betimleyici bütün nitelikleri üstünde toplayarak evvela bilim dili, ardından ise sanat ve felsefe dili olarak ifade edilebilir.” (s. 204) diyerek bilim için en önemli husus olan gerçekliğin tanımlanma faaliyetinin dilimizdeki esneklikle var olduğunu açıklamıştır. Yazar, bu bölümlerde yabancı dillerden daha çok isim alıntılı olduğunu, nadiren de olsa sıfat alıntılı olduğunu belirtmiştir (s. 204). Oysa günümüz Türkçesinde Türkçe kökenli olan sıfatlar yanında azımsanmayacak sayıda alıntı sıfat bulunmaktadır. İşlerlik açısından başka dillere oranla geniş türetme imkânına sahip olan sıfatlar Türkçenin esnekliğini farklı açıdan yansıtmaktadır. Fakat alıntı kelimelerin sayısının bir hayli fazladır. Bu konuda bir sistemin olmayışı gerek doğu dillerinden gerekse Batı dillerinden çok sayıda sıfatın dilimize yerleşmesine sebep olmuştur.

Onluk sayma ve dizilme biçiminin de “ticaretten matematiğe hâlâ daha bu sayma düzeni en aktif sayma düzeni olduğunu” (s. 209) belirtmiştir. Eylem-hareket merkezli olarak fiil çerçevesinde kullanılan Türk dilinin göçer sosyolojileri

gereğince kavramlarının çoğunluğunun da fiil merkezli bir tavır halinde (s. 209) olduğun belirten yazar adclılık öğretisine göndermede bulunur ve “*Adclılık öğretisi de yerleşik bir sosyoloji ürünü olabilir mi?*” sorusuna cevap arar. Bazı dil bilimcilerin aksine “*Türkçenin diğer dillerle ilişkisi, kelime geçişlerine imkân tanınması, Türkçenin zayıf karakteristiğine değil, aksine bir dil mantığına sahip olarak diğer dillerle ilişki kurabilmesine delalet eder.*” (s. 210) düşüncesindedir. Bu mesele dil arkasındaki evrenselliğin de araştırılmasının bir gereğesidir.

“*Evrime ve değişime açık olan bir dil, bilim ve felsefe dilidir.*” görüşünden hareketle “*Türkçenin bu açıdan değişim ve gelişim kriterlerine en açık dillerden birisi olduğunu, bunun modern tarih kuramcılarının medeniyet kurgusu için negatif gördüğü göçer sosyolojisi, Türklere çok kültürlülük örgüsü içinde, gelişim ve değişim imkânlarının kapısını aralamıştır. Türkçe evrime, değişime müsait, gelişime açık bir dildir.*” (s. 210) diyerek çözümü ve yapılması gerekeni sunar: “*O sebeple dil bilimcilerimizin katı ve uzlaşmaz tavırlarla, anlam-bilimsel çalışma denemelerini, ezberlenmiş katı kuramlarla reddetmesi yerine, o kuramlar üzerinde de tekrar düşünmesi veya anlam-bilimsel çalışmaların ortaya çıkardığı şüpheyi tatmin edecek başka açıklamalara yönelmesi elzemdir.*” (s. 213)

Antropik incelemeler yapılması gerekliliğini dile getiren yazar, dilbilimcilerin Türk dilini sadece sentaktik veya sınırlı morfolojik incelemeler ışığında ele aldıklarını, semantik ve pragmatiks açıdan yeterince ele alınmadığını, felsefeden sosyolojiye disiplinler arası derin incelemelerin yapılmadığını, bütün bunların temelinde de -maalesef- ülkedeki bilim anlayışının yüzeyselliğinin ve bilimde de nakilciliğin yer aldığını iddia eder (s. 214), çözümü de sunar: “*Türkçenin gelişmesi, Türkçe üzerinde sözcük arayışlarıyla değil, dile yeni nesnelere ve tanımlar kazandıracak olan bilimsel icatlar, keşifler ve sosyal bilimsel yeni tanımlamalar ve sanatsal yepyeni betimlemeler ile mümkündür.*” (s. 215) Kavram ve terimlerin yabancı kökenli olmasına aşırı tepkili olmamakla birlikte bunların terimlerin Türkçeleştirilip kullanılmasına gerek olmadığını savunur (s. 216). Sıfatların isimlerden önce kullanılmasının isimden ziyade niteliğin veya niceliğin öncelenmesinin yansıması olduğuna, bunun da dildeki sanatsal ifadeye katkı sağladığını, bu sebeplerle fikir ve yüksek akıl faaliyet için önemine değinmiştir (s. 216-217).

“*Sanat Dili Olarak Türkçe*” alt başlığında sanatın tanımını verdikten sonra kavram alanını açıklamış (s. 218); ardından Türkçedeki ses uyumlarının, şiirdeki ahenk unsurlarının anlamı bütünlemesi, aynılık ve benzerlik açısından sanatsal nitelik taşıdığını, “*müzikal etki yaratabilen Türkçenin akıl sınırlarındaki kalıcılığı ve kuvveti sebebiyle bilim ve sanat açısından kuvvetli bir lisan*” olduğunu, bütün bunların temelinde matematiksellik ve uyaklılık durumunu sağlayan eklemeli bir yapı varlığının bulunduğunu, ayrıca belagat, retorik gibi güzel söyleyiş türlerinin de izlerinin görüldüğünü ifade etmiş (s. 219-224), Türk sanatındaki cinsiyet vurgusuzluğunu da sanatsal söyleyişe uygun ima ve ironi kültürünün varlığıyla daha çok anlamsal bütünlüğe önem veren Türk dilindeki cinsiyet eklerinin bulunmaması durumuna bağlamış (s. 225-227), Tanrı kavramını örnek olarak ele alıp Leibniz’in aynaların ayırt edilmezliği ilkesi bağlamında

ele alarak “*tan (üst, tepe), tan ağarması (gökyüzünün aydınlanması) ve Tanrı*” kelimeleri arasındaki ilişkiyi bu açıdan açıklamıştır (s. 227)

“*Felsefe Dili Olarak Türkçe*” alt başlığında insanın bilinç ve içeriklerini akıldan ayırmasıyla beraber, onun algı, görgü yaşanımlarını, akıl ve ona ait saha içerisinde tanımlamaya çalışan, aynı zamanda aklın ürünlerini de kültür ve toplum bağlamında sorgulamaya çekerken insanın evrendeki yerini de belirlemeye çalışan modern bir felsefe sahası olan “*felsefi antropoloji*” alanının Türk kültürü ve kimliği çalışmalarında esnek bir metot olabileceken çok kullanılmadığını belirten yazar, Türklerin felsefi arşivi, çalışılmadığı, tasniflenmediği ve en önemlisi betimlenmediği için, çoğu kimse için “*Türklerde felsefe yoktur, varsa da nakli felsefe vardır.*” düşüncesi hâkimdir. “*Türkçe de bu sebeple felsefeye müsaait olarak görülmemektedir.*” (s. 228) diyerek durum tespiti yapmış, bu sebeple Türk dili üzerinden hareket etmenin ve antropik malzemeleri dil üzerinden elde etmenin gerekliliğine değinmiştir (s. 229). Bu konularla bağlantılı olan “*renk*” meselesini de bir sonraki kitabına ele alacağını belirten yazar (s. 229), bazı huşuları özetlemiş *kırmızı* kelimesi üzerinde de akıl yürütmüş, örnekler sıralamıştır (s. 230). Ek kök bağlamında etimoloji ile düşünce, semantik, ilim, bilim, bilgi, yetenek, fazilet, erdem kavramlarını ele almıştır (s. 234). Yazar, belki bazı dilbilimcilerin itiraz edebileceği “*düşünce*” kelimesi ile “*döş*” kelimesi arasındaki ilişkiye değinmiş, bunu da “*modernite öncesi akıl faaliyetinin kalpte olmuş olduğuna inanılması*”na bağlamıştır. Ahmed Vefik Paşa’nın Lehçe-i Osmani’de (1876) ‘*düşünce*’yi “*efkâr, endişe*” olarak açıklaması ve eski metinlerde genellikle “*melankoli*” ve “*ıç sıkıntısı*” anlamındayken 1920’lerden itibaren “*fikir*” anlamının yaygınlaşması yazarı bu noktada haklı çıkarmaktadır.

Felsefe etkinliğinin zihinsel etkinlik biçiminden ibaret olup dille görünüşe geldiğini belirten yazar, dilin içerisinde ontolojik ve epistemolojik hakikatler aranmasının gerekliliğini dile getirmiştir (s. 236) Yazar, bu bölümlerde dil bilimsel açıklamalarda bulunmuş, dil bilimci olmasa da faydalandığı kaynakların sağlam, tespitlerin ise yerinde olduğu görülmüştür. Tarihin seyri içinde büyük coğrafi alana yayılan Türklerin de farklı diyalektlere sahip olduğu, yine de eski inanç dünyasının şekillendirdiği dilsel öğelerin anlambilimsel ve edibilimsel olarak muhafaza edildiği (s. 237) belirten yazar, Türkçede semantik gelişimin mümkün olup olmadığı ve sentaktik ile ilişkisinin başarı düzeyinin ne olup olmadığı konusu esas göz atılması ve belirginleştirilmesi gereken sorunu oluşturduğunu ve dışarıdan herhangi bir ek almadan semantik ve sentaktik yapıyı korumanın bir mantık ürünü olduğunu (s. 239) ve iç tutarlılığını koruyan bir dil özelliğini dile getirmiştir. Bu hususta da “*Türkçenin bilim ve felsefe dili olup olamayacağı sorunsalını tartışmak ve diyalektikten soyutlamaya, akıl yürütme biçimleriyle ilişkisine bakabilmenin*” (s. 241) önemine değinmiştir. Türkçede en belirgin durumun, anlam açısından zıtlık taşıyan kavramlar olduğunu ünlü uyumu dâhilinde olmak-ölmek/inmek-çıkma gibi örnekler vererek açıklamıştır (s. 242). Bu durumun da akıl yürütme ve mantık önermeleri açısından sembolleştirme ve açıklama değeri taşıdığını ifade etmiştir: “*Türkçe akıl yürütme disiplini ve mantık ilmi açısından gelişmiş bir gösterge ağına ve tutarlılık ağına sahiptir.*”

Türkçe, dil olarak ele alındığında, kendi mantık önermelerini ve akıl yürütme biçimlerini destekleyecek kadar gelişmiş bir kültürel alt yapıya sahiptir. (...) “Edat ve bağlaç yapısından ek-kök ilişkisindeki tutarlılığa kadar birçok noktada anlam açıklığını betimleyebilecek, apaçık tanım verebilecek yetkinliğe sahiptir. Bu da milli düşünce sistemini açıklayacak, bir milletin kendi yapısından, antropolojisinden, sosyolojisinden, etnosantrik çerçevesinden bahsedebilecek kadar, düşünsel bir dile sahip olduğumuz anlamına gelir.” (s. 242)

Türkçenin felsefe ile olan ilişkisine açıklık kazandırmak için anlam-kullanım karşıtlığının irdelenmesi gerekliliğini dile getiren yazar, Türkçeyi kullanma kitleliğimizin sadece sosyolojik veya psikolojik değil, felsefi sebeplerini; birtakım ön yargılar, özgüvensizlik ve kestirmecilik, dilimizin kendisi hakkında fikir sahibi olmayışımız, yaygın manada kullanım ile iletişim sağlayarak anlam ile iletişim sağlama işini ikinci plana bırakılması ve böylelikle oluşan *genel bir zihin tembelliği* şeklinde sıralamıştır (s. 244). Dil bilimsel tartışmalardan bağlam-anlam ilişkisi üzerinde duran yazar, Türkçenin anlam yerine kullanım ile idame ettirildiğini ve böylelikle çoğu zaman felsefi ve bilimsel alt yapısı anlaşılmadığını ileri sürmüştür (s. 244). *Yazar, bu bölümlerde bitmek kelimesinin anlamları konusundaki açıklamalarda tekrara düşmüştür.*

Nominalizm/adcılık teorisinden ve ad bilim çalışmalarının yetersizliğinden bahseden yazar, temel sorunun arketip olarak diğer dillerin çalışma işlevine benzer bir araştırma tarzının bizde denenmesi olduğunu belirtir. Fiil temelli derken isimlendirmenin de önemine değinirken hangisinin değerli olduğu konusunda açıklık getirmemiştir. Bu konudaki düşünce akışını/akıl yürütmelerini eserine yansıtmıştır. Dilbilimcilere de çeşitli çalışma önerileri sunmuştur: *“İsminin fiil ile ilişkileri veya fiillerin isim ile ilişkileri çerçevesinde yapılacak bir çalışma, Türk antropolojisi ve bunun altındaki linguistik açısından birçok veriyi anlamlı hale getirecektir. Çünkü göçer sosyolojimiz gereğince hareketli doğamızın inşa ettiği, yaşam biçiminin düşünce tarzımızla tutarlılığının denetlenmesi ve berraklaştırılması için, tam da bu çalışmalara ihtiyaç duyulmaktadır. Türkçe üzerine bu tip laboratuvar çalışmaların eksikliği, entelektüel veri ihtiyacı hisseden felsefenin alakasını da Türkçe üzerine yoğunlaştıramamıştır.” (s. 247)*

Yazar, daha önce başka başlıkta ele aldığı konuyu bu başlıkta geniş bir şekilde irdeleyerek *“tan, tanuma, tanım, tanımlama, Tanrı, tın-tını/tin(ses/ ruh), dinle-”* ve *“tan-kan”* kelimelerinin anlam ilişkilerini olağanüstü irdeleme yöntemiyle âdeta bir arkeolog hassasiyetiyle ele almıştır. Bu akıl yürütme denemesinin sebep ve sonuçlarını da şu şekilde açıklamıştır: *“Türkçenin anlam bağıntısı, kelimelerin cümle bağlamıyla birlikte kullanımında çözümlenmelidir. Bu bize kültürel manada felsefe imkânı sağlayacak ve terminoloji keşfinde daha rahat yol almamızı sağlayacaktır. Bu manada ontik olarak kelimenin özü ile kökü aynı işlevselliğe ve tutarlılığı açıklanabilecek olan bir akıl yürütme zincirine sahiptir. Yani açıklayıcılık, bilicilik, tanımlayıcılık faaliyetlerinin köküne Tanrı yerleşmiştir ki bu manada Türk mitolojisi açısından da bu tarz akıl yürütme denemeleri, doğrulamak veya çürütmek kaydıyla yeni yollar veya ufuklar açacaktır.” (s. 254) “Bu akıl yürütme yani nedensellikten sonucun zorunlu çıkarsanması, dedüktif bir akıl yürütmedir*

ve Türkçede ek-kök ilişkileri açısından çıkarımsal bir mantık argümantasyonu, aslında felsefenin yapılışına açıklık kazandıracaktır.” (s. 255) “Dil, dünya felsefe literatürlerinin de ele aldığı üzere öncelikle bir zihin meselesidir. Zihin ile ideleşme süreci yaşayan nüve, daha sonra akıl ile kavramsallaşmaya başlar ve algı ile sınanır. Bu ise ontolojik bir sürecin episteme haline dönüşmesidir. Bu ister dil olsun, isterse de dilsel süreçler, fark etmeksizin, ontoloji mantığını yakalayıp bir de bunu epistemik silsile ile açıklığa kavuşturabiliyorsa orada söz konusu olan şey bizzat felsefenin kendisidir.” (s. 256) “Mitik inanç köklerinden felsefi varlık saptamalarına kadar Türk dilinin dilci felsefe yöntemiyle ele alınması birçok noktada berraklaşma sağlayacaktır. Tan kelimesinin daralma ve genişleme yaşayarak, tin veya tın gibi bir kelimeye dönüşmesi, onun ruh kavramıyla ilgili bir arka plana sahip olduğu anlamında düşünülebilir.” (s. 256) Bu konularda da Prof. Dr. Abdullah Kök’ün ve Doç. Dr. Cihangir Kızılözen’in fikirlerine danışıldığını belirtmiştir. Yazarın bu kısımda bazı telefon görüşmelerini eklemesi bilgi açısından değerli olduğu kadar, bilimsel bir yapıt açısından pek uygun olmamıştır. Göktürkçe bazı ifadelerin örneklendiği bölümlerde de asıl kaynağın verilmesi gerekirdi. Dr. Öğr. Üyesi Özlem Topcan Hoca’ya da dinsel bütünlükler konusunda danışıldığını belirten yazar, “Bu haliyle evreni bütünüyle “Tüm Tanrı” olarak görmek nosyonunun (kavramının), İslam’ın “Tek Tanrı” nosyonuyla karşılaşınca, ortaya tasavvuf fikrinin çıkması şaşırıcı görünmemekte ve böylece bizi, birbiriyle tutarlı çıkarımlar silsilesine götürmektedir, fikrine ulaşmıştır.” (s. 262) Tespitlerini toparlayarak neticeye ulaşmıştır: “Felsefenin Türk kültürüne uzak durmasının en önemli sebeplerinden birisi, felsefenin Batı orjinli olarak kabul edilmesi ve Batı orjinin ise felsefeyi medeniyet sonucu olarak açıklamasıdır. Felsefenin bir sonuç olarak eklendiği medeniyetin nedenselliğine de aynı Batı orjinleri yerleşik olmağı yerleştirir. Türklerin göçer kültür olması ve medeniyet kavramlarının ise daimi olarak yerleşiklik ile ilişkilendirilmesi sebebiyle de Türkçe, hak ettiği ilgi ve bilimsel inceleme sahasına kavuşamamıştır. Türkçe bu noktada ileri gelişmişlik düzeyine sahip olamayacağı ön yargısıyla baş başa kalmıştır.” (s. 263)

Sonuç Yerine

Yazara göre “Türkçenin dil bilimsel çalışmaların tekeline sınırlanması gerektiği kadar, dil bilimsel çalışmaların da yapısal incelemelerden daha fazlasına yönelmesi elzemdir.” (s. 264) Dil konusundaki metodolojik incelemelerin dil felsefesi veya dil bilim yerine dilci felsefe denilen etkinliğe ihtiyaç duyduğunu söyleyen yazar, öncelikle Türkçenin metodik bir biçimde ipucu sağlama mantığıyla ele alınıp, bu şekliyle çözümlenmesi ve bunun da ilk yöntem olması gerekliliği üzerinde durmuştur (s. 264). Fakat “dil bilimsel manadaki yapısal çalışmalarla sıyrılmış olan Türkçe incelemeleri o manada da sadece yüzeysel bir kısırlıkla ya da ideolojik baskınlık veya karşısında vücut bulan ideolojik savunu içeren bir taraf-tarlıkla karşı karşıyadır.” (s. 265) Bundan dolayı “Türkçede sentaktik ve semantik arasındaki ilişkiyi incelemek, Türkçenin pragmatik çerçevesini çözümlenmeye çalışmak, özel etimolojik araştırmalarını yapmak, elde edilen verileri temel sosyal bilimlerle alakalandırıp tekrar incelemek elzemdir.” (s. 266) “Türk’ün bireysel anlam dünyasından toplumsal anlam dünyasına kadar alakalanan dilsel süreç hem

psikolojik, hem de sosyolojik araştırmayı zaruri kılarken, bunun mitolojiden, basit inançlara, prensiplerden örgütlü dinsel tavırlara kadar bir algı dünyası oluşturacağı muhakkaktır. O sebeple ahlaktan, ilahiyata, iletişimden antropolojiye birçok saha dil felsefesi veya dilci felsefe bağlamında incelenecek bir Türkçe laboratuvarına ihtiyaç duymaktadır." (s. 266)

Eserde Türk antropolojisinden iletişim sosyolojisine kadar birçok merceğin, Türkçe temelli bir inceleme sahasına yönelmesini konu edinen eserde dil bilim ile sınırlandırılan veya engellere maruz kalan dilsel araştırmalar, felsefe metodolojisi ile buluşturulmaya çalışılmıştır. Çarpıcı bir yargıyla sonuç kısmını tamamlamıştır: *"Türkleri anlama çabasının farklı bir medeniyet kriterini yaratmayacağını iddia etmek için sadece biricik medeniyetin Batı olduğu ideolojisine saplanıp tarihin sonunu ilan etmek lazım. Ancak biz biliyoruz ki Türk var oldukça, tarih devinecektir."* (s. 268)

Felsefe uzmanı olduğundan çoğu kez konuya giriş/geçiş aşamasında sorular sormuş, bu soruları en ince ayrıntısına kadar amfide ders anlatır gibi tane tane, açık ve sade bir dille açıklamıştır. Bazı başlıklarda ele aldığı konuları, tespitleri tekrar ele almış, açıklamış. Genel Dil Yaklaşımları bölümünde araya girip açıklamalar yapması anlatış akışını kesmekle birlikte çok tespitlerden oluşmaktadır. Asıl değerli bölüme ulaşmayı okumak açısından zorlaştırmıştır.

Genel Dil Yaklaşımları kısmında gereksiz yere Türk dilinin ve genel dil özelliklerinin açıklamalarına girilmiş, konu uzatıldığı fikri dil bilimci olarak dikkatimizi çekse de bu eseri sadece dilcilerin ya da felsefecilerin okumayacağını düşündüğümüz zaman gerekli olmuştur, diyebiliriz. Yine de yazar, bu bölümde tarihsel açıklamalar arasına dil bilimcilere tavsiyede bulunmuştur: *"Ünsüz bulunan bir hecede en az bir ünlü olması gerektiğinden tutunuz da, tekil ya da çoğul bir sıfatın ardından tekil ya da çoğul bir adın bulunması gerekliliğine kadar dilin yapısal uyumunu inceleyen bu anlayış gereğince, Türkçenin söylene biçimi incelenebilir."* Baştan sona neredeyse anlatım bozukluğu yapmadan gayet sade bir dil kullanmıştır. Birkaç yazım yanlış ve birkaç hata dışında dil bilimsel açıdan kusursuz bir anlatım ortaya konulmuştur. Tanrı, kalaba, bitmek gibi birçok kelimenin derin dünyasına sosyal antropoloji açısından eğilmesi dil bilimcilerin yapacağı çalışmalar için örnek oluşturmuştur. Katkı olarak Kutadgu Bilig'de yer alan 'ög' kavramı, Tanrı kavramının farklı karşılımları da ele alınabilirdi. Çok değerli tespitler yaparken "göçer" kelimesini/kavramını kullanması belki tartışma konusu olabilir ama yazarın 'göçer' kavramını bilinçli kullandığını tahmin ediyoruz. Göçebe ile göçerlik kavramları arasında ince farklılıklar olduğu kanaatindeyiz. Eski belgelerde aşiret, cemaat, oymak şeklinde tanımlanan konargöçerler 'Etrâkiye', 'Türkmen', 'Yörük' gibi adlarla da anılmışlardır. Konargöçerleri "göçebe" olarak adlandırmanın doğru olmadığı kanaatindeyiz. Yine de yazarın bütün Türkler açısından değil de 'göçerlik' meselesini Oğuzlar açısından mı ele almalıydı, sorusu sorulabilir. Kültür ve medeniyet kavramlarının baş kısımlarda tanım ve açıklaması ayrıntılı bir şekilde eklenebilirdi. Görüldüğü kadar sadece bazı yaklaşımlara göre sınırları verilmiş. Eserin alanında yetkin seviyede olduğu, dil bilimsel ve felsefi çalışmalarda çığır açabileceği, Türk aydın kesiminin ve bilim insanının genel durumunu yansıttığı olduğu, sorunları tespit ettiği kadar

çözüm yollarını da ortaya koyduğu görülmektedir. Her ne kadar dilimizin Türkçeleştirme yetkinliğinin yüksek seviyede olması ve bunu özellikle fiil türünde gözükmeleri söz konusu olsa da yabancı dilden gelen alıntı terim ve kavramları kullanmaktan yana olduğunu belirten yazara yaygın olmayan terimlerin kullanılması konusunda katılmadığımızı da belirtmekle yetinelim.

Büyük Türk coğrafyası ve Türk şivelerinden bahseden yazar, yine de Türk tarihine ve Türk diline bütüncül yaklaşarak Eski Uygur Türklerinin felsefi eserleri hakkında konu başlığı açılabilirdi. Yazarın da belirttiği gibi çok sayıda çalışma yapılmasına rağmen “*Uygurca eserlerin felsefi derinliği ve o dönem tarihi hâlâ açığa durmamaktadır. Uygurca eserler sahası hâlâ bâkir durmaktadır.*” (s. 66-67) Uygur döneminde çok sayıda eser yabancı dilden çevrilmiştir. Yabancı terimlere hemen karşılık verilmesi dil ve zihinde o tür kavramların varlığının göstergesi olmuştur. Türkçe felsefi terimlerin o dönemde kullanılmasına rağmen günümüzde yaşanan terim sorunu da ayrıca irdelenmelidir. Öncelikle Eski Uygur Türkçesi eserlerinin tam anlamıyla yayınlanması gerekmektedir. Böylelikle diğer alanlarda çalışanlara da katkı sağlanacaktır. Yazar bilim dili başlığında ‘*dil*’ çerçevesinde konuya yaklaşırsa da matematik tarihinin en büyük bilim insanları arasında sayılan Harezmi’yi de bu çerçevede değerlendirmesinin, Karahanlılar döneminde yazılan Kutadgu Bilig adlı eserle ve içindeki bazı kavramlarla ilgili önemli tespitlerde bulunan yazarın gerek bu eserin gerekse Yunus Emre’nin eserlerinin felsefi derinliği üzerinde ayrı bir başlık açmasının ve çok sayıda örnek bilim insanının ürettikleri hakkında bilgi ve açıklamalar eklemesinin esere katkı sağlayacağı kanaatindeyiz. Gerek tarihsel gerekse felsefi açıdan bu konular hakkında kısa açıklamalar yapan yazarın özellikle önemli tespitler yaptığı Türkçe karşılığı bölümünde İbn-i Sina ve Mevlana gibi âlimlerin Türkçe dışında dil kullanmalarının sebep ve sonuçlarını ele aldığı bölüm dikkat çekicidir (bkz. 130 vd).

Türk dilinin belli başlı kurallarının bilim ve felsefeye ne kadar yatkın olduğunu gösteren bu çalışma sonucu dilci felsefe etkinliğinin hayata geçirilmesiyle “*yöntem bilimsel harita*” ortaya konulacaktır. Dil çalışmalarındaki yeni arayışlar, Türk düşüncesinin ve kültür tarihinin her alanında yeni çalışmaları da beraber getirecektir. Türkçenin göstergelerinin tam ve ayrıntılı olarak işlenmesi, evrensel dil kavramını mümkün kılan işlevselcilik kuramıyla çalışmalar ortaya konulması, bilim insanlarının ideolojilerinden ve tabularından sıyrılarak Türkçe ile birlikte düşünmeleri, başka dillerin/kültürlerin etkisinden sıyrılarak Türkçenin sahiplenilmesi sonucu Türkçenin medeniyet hiyerarşisindeki yeri belirginleşecektir. Türk dilinin ve düşüncesinin derinliğini yansıtmaları bakımından “*iyelik ekleri*”nin ve “*gönül*” kelimesinin irdelenmesinin bu çalışmaya ayrıca katkı sağlayacağı düşüncesindeyiz. Wittgenstein’in “*Felsefi problemler, dil tatile gittiği zaman ortaya çıkar.*” sözüyle Doğrucan’ın “*Bilginin mutfağı zihin, ahçısı mantık, garsonu ise dildir.*” (s. 36) sözleri etkileyicidir. Mantık-bilim incelemesiyle Türkçe araştırmalarının yapılması görüşünde olan yazar, renkler ve ona bağlı bir ontoloji düzlemi ikinci kitabının müjdesini vermiştir. Dil bilimciler olarak merakla diğer çalışmaları bekler, yazara emekleri için teşekkür ederiz.